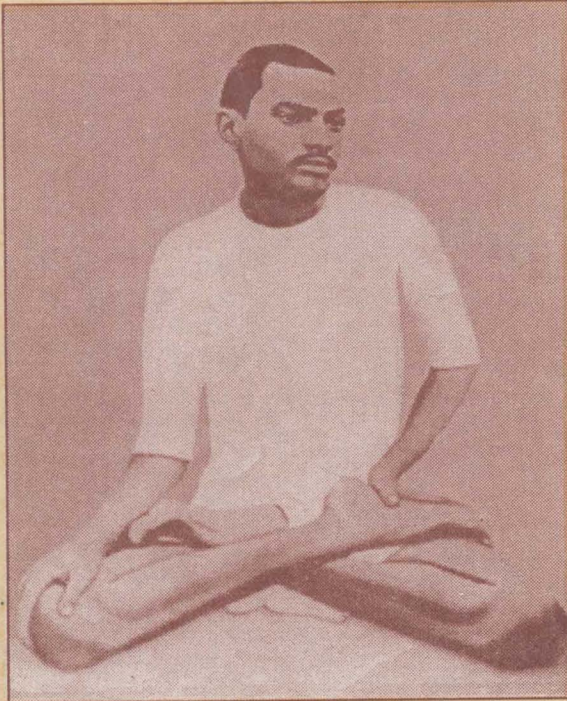


# શ્રી રાજચંદ્ર

સંપાદક

ગોપાલદાસ જીવાભાઈ પટેલ



ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ  
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૪

શ્રી પૂનભાઈ જૈનચંદ્રમાળા — ૮-૯

# શ્રી રાજચંદ્ર

[ જીવનયાત્રા તથા વિચારરત્નો ]

સંપાદક:

ગોપાલદાસ જીવાભાઈ પટેલ

શ્રી જૈન સાહિત્ય પ્રકાશન સમિતિ  
ડૉ. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ  
અમદાવાદ નં. ૬

પ્રકાશક  
શૈલેશભાઈ કોઠરભાઈ પટેલ  
કુલસચિવ  
ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ,  
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૪

© ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ

પહેલી આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૯૩૫  
બીજી આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૯૪૬  
પ્રથમ પુનર્મુદ્રણ ઓગસ્ટ ઈ. સ. ૨૦૦૦  
પ્રત : ૫૦૦

કિંમત રૂ. ૧૨૫-૦૦

મુદ્રક  
જિતેન્દ્ર ઠાકોરભાઈ દેસાઈ  
નવજીવન મુદ્રણાલય,  
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૪

## નિવેદન

ઝોગણીસમા સૈદ્ધાંતી છેલ્લી પચીસીમાં થઈ ગયેલા મહાન ગુજરાતીઓમાંના એક શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર (શ્રી રાજચંદ્રભાઈ) છે. જે આપણે આપણા મહાન પુરુષોનાં જીવનચરિતોનો અમૂલ્ય વારસો સંધરી લેતાં શીખ્યા હોત, તે આજ આપણા સાહિત્યમાં તેઓશ્રીની જીવનકથા કે એમના મિત્રો તથા સગાંસંબંધીઓનાં અનેકવિધ સંસ્મરણો વિદ્યમાન હોત.

આ પુસ્તક એવી કશી ખોટ પૂરવાનો દાવો કે ધરાદો સરખો પણ રાખી શકે એમ નથી. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના જીવન વિષે કાંઈક રૂપરેખા જેવું આપવાનો હેતુ જ આ પુસ્તકથી કાંઈક અંશે સરી શકે એમ છે. તેઓશ્રીના ભક્ત સ્વ૦ પૂર્ણભાઈ હીરાચંદ હયાત હતા ત્યારે તે અમદાવાદમાં કાર્તિકી પૂર્ણિમાને દિવસે તેમની જયંતી જીજવતા. ત્યાર બાદ એ કાંમ. તેમણે સ્થાપેલી જૈન સાહિત્ય પ્રકાશન સમિતિ મારફત થાય એવી તેમની ઇચ્છા હતી. તે પરથી સમિતિએ સં. ૧૯૬૦ની જયંતી વેળા ઠરાવ્યું કે, એ જયંતીઓ પરનાં વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરવો. આવો સંગ્રહ વધુ ઉપયોગી થવા સારુ એના આદિમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના જીવનની રૂપરેખામાત્ર પણ આવશ્યક ગણાય. તે પ્રમાણે એવી ટૂંકી જીવનરેખા તૈયાર કરીને પુસ્તકના પ્રથમ ખંડમાં મૂકી છે.

શ્રી રાજચંદ્રનાં સંસ્મરણો નોંધવામાં એકલા ગાંધીજીએ પહેલ કરી લાગે છે. તેમણે લખેલાં તે સ્મરણો આ પુસ્તકના બીજા



ખંડમાં આપ્યાં છે. આ સ્મરણો તેઓશ્રીએ પોતાના ૧૯૨૨-૪ના પ્રથમ જ્વલનિવાસમાં લખેલાં. ત્યારનાં તે અધૂરાં છે તે છે. તેઓશ્રી એ પૂરાં કરે તો એક અમૂલ્ય સ્મૃતિવારસો આપણને મળી રહે. તે સ્મરણો તેઓશ્રીએ ‘શ્રીમદ્રાજ્યંદ્ર’ ગ્રંથની નવી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના તરીકે છાપવા માટે આપેલાં, પરંતુ પછી “જૈનસાહિત્ય-સંશોધક” ત્રૈમાસિકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં. આજે અવિદ્યમાન એ ત્રૈમાસિકમાં દબાઈ રહેલાં તે પ્રકરણો અહીં ખોદી આણ્યાં છે. એ આ ગ્રંથમાં લેવાની રજા આપવા માટે સમિતિ તેના સંચાલકની આભારી છે.

એ સંસ્મરણો ઉપરાંત ગાંધીજીની ‘આત્મકથા’માં આવેલું ‘રાયચંદભાઈ’ વાળું પ્રકરણ તથા તેમાં જ ખીજે બે ઠેકાણે આવેલા કાંઈકે ઉપયોગી લાગતા ઉદ્દેષો પણ તે ખંડમાં ઉમેરી લીધા છે.

પ્રથમ ખંડમાં મૂકેલી ‘જીવનરેખા’ તૈયાર કરવા માટે જે સામગ્રીનો ઉપયોગ કર્યો છે તે અહીં કહેવી જોઈએ. શ્રી રાજચંદ્રની રાજનીશી ને નોંધેનો સંગ્રહગ્રંથ ‘શ્રીમદ્રાજ્યંદ્ર’ તો એક મુખ્ય સાધન હતું જ. પરંતુ જીવનરેખા કાંઈકે રસમય બનાવવા એટલી જ માત્ર સામગ્રી પૂરતી ન ગણાય. પરંતુ એટલામાં એક અણુધારી મદદ મળી ગઈ. અગાસ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમના અધિકષાતા શ્રી લઘુરાજ સ્વામી (શ્રી લલ્લુજી), કે જે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના સમ-કાલીન સત્સંગી ભક્ત કહેવાય, તેમના સત્સંગમાં શ્રી ગોવર્ધનભાઈ કા. પટેલ (હાલમાં અહ્મચારી ગોવર્ધનભાઈ) રહેતા હતા. જ્યંતીવ્યાખ્યાન પ્રસંગે ઉપયોગી થાય તેવું કાંઈકે લખાણ લખી મોકલવા તેમને વિનંતિ કરતાં, તેઓશ્રીએ ખાસ પરિશ્રમપૂર્વક તથા શ્રી લઘુરાજ સ્વામીની દોરવણી અને મદદથી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના જીવન-પ્રસંગોથી ભરપૂર એવી એક સળંગ જીવનકથા તૈયાર કરીને મોકલી. જ્યંતીવ્યાખ્યાન પ્રસંગે તે આખી વાંચી જવી તો શક્ય નહોતું, પણ તેની મદદથી તે વર્ષે એક સરસ જ્યંતીવ્યાખ્યાન યોજી શકાયું; અને તે પ્રસંગ બાદ પણ તે લખાણનો યથેચ્છ ઉપયોગ કરવાની

પરવાનગી મળતાં આ જીવનરેખા તૈયાર કરવામાં એક મોટી મદદ મળી ગઈ. કેટલાંક વિગતપૂર્ણ સંસ્મરણો વગેરે એમાંથી જ મળી શક્યાં છે. આને માટે સમિતિ તરફથી હું એમનો આભારી છું.

એ પ્રમાણે સામગ્રીવાળા ‘શ્રીમહાની જીવનયાત્રા’ આ ગ્રંથ-માળાના ૮મા મણકારૂપે પ્રસિદ્ધ કરતી વખતે જ તેના નિવેદનમાં (તા. ૪-૭-૩૫) એવી આશા પ્રગટ કરેલી કે, “તેઓશ્રીના વિચારોનું દોહન કરીને, અનુકૂળતા હશે તો તેને સ્વતંત્ર પુસ્તક તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવા ઇરાદો છે.” જીવનયાત્રા તૈયાર કરવા સારુ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનાં લખાણો આમેય જોવામાં તો આવેલાં. એનો લાભ લઈને સાથોસાથ દોહન પણ સહેજે કરી લીધું હતું. એટલે ચારેક મહિના પછી જ ‘શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો’ એ નામથી તે સંગ્રહ પણ આ ગ્રંથમાળાના ૯મા મણકારૂપે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો.

શ્રી રાજચંદ્રના વિદ્યમાન નિકટના પરિચિતોમાં પૂ. ગાંધીજી પ્રમુખ ગણાય. ‘વિચારરત્નો’વાળા સંગ્રહ માટે તેઓશ્રી કાંઈક આદિવચન આપે તો સારું એમ સહેજ મનમાં થયું અને તેઓશ્રીએ તે તરત સ્વીકારી લીધું. પોતાના અતિ રોકાયેલા સમયમાંય એ સંગ્રહની હાથપ્રતને જરાક સરખી નજર તળે કરી જઈ, જે ‘એ બોલ’ તેઓશ્રીએ લખી આપ્યા છે, તે વાચકો આગળ એ સંગ્રહની આખી સિફારસનાં વાક્ય છે.

સંગ્રહની અનુક્રમણિકા ઉપરથી જ માલૂમ પડી આવશે કે, એમાં મુખ્યત્વે ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક વિષય જ પ્રધાનપણે છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું મુખ્ય લક્ષ આત્મચિંતન અને આત્મદર્શન હોવાથી, તેમનાં લખાણોમાં આત્મકથા તથા તેના અંગભૂત ધર્મકથા જ મોટે ભાગે છે. તેમાં પણ, શ્રી રાજચંદ્રે પોતાના પુરોગામી મહાવીર જેવા એકનિષ્ઠ આત્મર્થીઓનો માર્ગ અનુસરવાનો જ પ્રયત્ન કર્યો હોઈ, કોઈ નવો માર્ગ કે નવો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદિત કર્યો નથી. છતાં તેમનાં વચનો તેમના તીવ્ર પુરુષાર્થી જીવનમાંથી પ્રગટેલાં

હોવાથી, તેઓમાં રહેલી સરળતા અને સચોટતા કોઈને પણ નવીન લાગ્યા વિના રહેશે નહિ.

એ વચનોમાંથી જુદા જુદા મુદ્દાઓને લગતાં જે વાક્યો ધ્યાન ખેંચે તેવાં તથા તે તે મુદ્દાનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં લાગ્યાં, તે બધાંને મુદ્દાવાર જુદા પ્રકરણમાં ગોઠવી આ સંગ્રહમાં રજૂ કર્યાં છે. તે પ્રકરણોમાં પણ તે વાક્યોને કાંઈક દલીલના ક્રમથી ગોઠવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. દરેક વાક્ય પછી તે લખતી વખતની શ્રી રાજ્યંદ્રની ઉમર [ અથવા વિ. સંવતનું વર્ષ, અથવા કેટલેક ઠેકાણે ‘શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્ર’ની ચોથી આવૃત્તિમાં ફરતો નંબર ] કૌંસમાં આંકડાથી દર્શાવેલ છે. જે વાક્યો અમુક ખાસ મથાળા હેઠળ લેવાય તેવાં ન લાગ્યાં, તેમને ‘સદ્દુપદેશ’ નામના પ્રકરણમાં છેવટે લઈ લીધાં છે.

શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્રને પૂછવામાં આવેલા વિવિધ પ્રશ્નો અને તેમના તેમણે આપેલા માર્મિક ઉત્તરો એ તેમનાં લખાણોનું વિશિષ્ટ અંગ ગણાય. તેમાંથી પસંદગી કરી કેટલાક પ્રશ્નોત્તરો નમૂના તરીકે જુદા પ્રકરણમાં આપ્યા છે. મૂળ ગ્રંથના મોટા ફરતોઓમાંથી અમુક વિચાર જુદો તારવી લેવા કેટલીક જગ્યાએ વચ્ચેનાં વાક્યો અથવા શબ્દો છોડી દીધા છે. ત્યાં [ . . . ] આવાં ટપકાં મૂક્યાં છે તથા બાકી રહેલાં વાક્યો જોડવા માટે ઉમેરેલા શબ્દો [ ] આવા કૌંસમાં જુદા પાઠ્યા છે.

ગાંધીજીએ પોતાના ધર્મમંથનકાળમાં શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્રને લખેલા પત્રો અને તેમના તેમણે આપેલા જવાબો છેવટે સ્વતંત્ર પ્રકરણ તરીકે જુદા આપ્યા છે.

એકબીબને પૂરક એવાં ‘જીવનયાત્રા’ અને ‘વિચારરત્નો’ એ બે જુદાં પુસ્તકો, આ બીજી આવૃત્તિ વખતે એક પુસ્તકરૂપે બેગાં જ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં છે, જેથી વાચકને એક જ પુસ્તકમાં શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્રની જીવનકથા તથા તેમનો સદ્દુપદેશ સુલભ થાય. એને અંગે પહેલી આવૃત્તિ વખતનાં પ્રકરણોની મૂળ ગોઠવણીમાં એકાદ-બે

ફેરફાર કરવા પડ્યા છે. જેમકે, પંડિત સુખલાલજીનો “ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર—એક સમાલોચના ” એ નિબંધ ‘ વિચારરત્નો ’માંથી ખસેડી, ‘ જીવનયાત્રા ’માં ‘ જ્યંતીવ્યાખ્યાનો ’વાળા વિભાગમાં મૂક્યો છે; તથા જીવનચરિત્ર પુસ્તક હતું ત્યારે ‘ વિચારરત્નો ’ની શરૂઆતમાં જે ટૂંક જીવનચરિત્ર આપવામાં આવ્યું હતું, તે હવે આ ભેગા પુસ્તકમાં રદ કર્યું છે. ઉપરાંત, ખીજી આવૃત્તિ વેળા મળેલી તકનો લાભ લઈ, ‘ જીવનરેખા ’ તેમજ ‘ વિચારરત્નો ’વાળા વિભાગોને વધુ સંપૂર્ણ તથા વધુ ઉપયોગી બનાવવાની દૃષ્ટિએ ઘણી નવી સામગ્રીનો ઉમેરો કરી લીધો છે. ‘ જ્યંતીવ્યાખ્યાનો ’વાળા વિભાગમાં ગાંધીજીનું એક વધુ વ્યાખ્યાન ઉમેરી શકાયું છે. આ નવા સ્વરૂપે પુસ્તક વાચકોને વિશેષ ઉપયોગી થશે, એવી આશા છે.

અંતે, આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવેલા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના ફોટોઓના ખ્લોક ખુશીથી વાપરવા દેવા માટે, તેમજ ‘ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ’ પુસ્તકનો ઉપયોગ કરવા દેવા બદલ શ્રી પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળના સંચાલકોનો અત્રે આભાર માનવો ઘટે છે.

—પ્રકાશક





[ ' विचाररत्नो 'वाणा विलाभ भाटे ]

जे जाल

स्व० रायचंद्रबाईनां लभाळोभांथी चूटी काढेली आ  
भाणा मूण अंथनी प्रवेशिकाइपे ठीक उपयोगी थई पडशे  
जेभां संद्वेड नथी. विषयवार गोठवायेली होवाथी जिज्ञासुने  
जहु सहायलूत थशे.

वर्धा,  
२४-१०-'३५

मोहनदास गांधी

## અનુક્રમણિકા

|                  |     |     |     |   |
|------------------|-----|-----|-----|---|
| નિવેદન...        | ... | ... | ... | 3 |
| બે બાલ (ગાંધીજી) | ... | ... | ... | ૬ |

### ૧. શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

#### ખંડ ૧ લો

#### જીવનરેખા

|                                |     |     |    |
|--------------------------------|-----|-----|----|
| ૧. જન્મ અને કુમારકાળ           | ... | ... | 3  |
| ૨. કિશોરાવસ્થા                 | ... | ... | ૧૪ |
| ૩. ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ       | ... | ... | ૨૩ |
| ૪. વાનપ્રસ્થ્ય                 | ... | ... | ૪૨ |
| ૫. કેટલાક પરિચયો અને પ્રસંગો   | ... | ... | ૪૮ |
| ૬. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો અક્ષરદેહ | ... | ... | ૭૧ |
| ૭. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનાં સ્મારકો | ... | ... | ૮૪ |

#### ખંડ ૨ બો

#### ગાંધીજીનાં સંસ્મરણો

|                                   |     |     |     |
|-----------------------------------|-----|-----|-----|
| ૧. રાયચંદલાઈનાં કેટલાંક સ્મરણો... | ... | ... | ૮૭  |
| ૨. રાયચંદલાઈ                      | ... | ... | ૧૦૩ |

## ખંડ ૩ જે

### જયંતી વ્યાખ્યાનો

|                                                            |     |
|------------------------------------------------------------|-----|
| ૧. દયાધર્મ (ગાંધીજી) ... ..                                | ૧૧૦ |
| ૨. જે જયંતીઓ (ગાંધીજી) ... ..                              | ૧૨૨ |
| ૩. શ્રી રાજચંદ્રભાઈ (ગાંધીજી) ... ..                       | ૧૨૬ |
| ૪. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર (આચાર્ય આ. બા. ધ્રુવ) ... ..           | ૧૩૧ |
| ૫. રાજચંદ્ર જયંતી (કાકાસાહેબ કાલેલકર) ... ..               | ૧૩૬ |
| ૬. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો જીવનખોધ<br>(મગનભાઈ દેસાઈ) ... ..     | ૧૪૭ |
| ૭. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર-એક સમાલોચના<br>(પંડિત સુખલાલજી) ... .. | ૧૬૩ |

### ૨. શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

|                           |     |
|---------------------------|-----|
| ૧. વૈરાગ્ય ... ..         | ૨૦૩ |
| ૨. માનવદેહ ... ..         | ૨૦૫ |
| ૩. સદ્ગુરુ-સત્સંગ ... ..  | ૨૦૭ |
| ૪. સત્યાગ્રહ ... ..       | ૨૨૫ |
| ૫. સિદ્ધાંતચર્ચા ... ..   | ૨૨૮ |
| ૬. સર્વધર્મ ... ..        | ૨૩૧ |
| ૭. સર્વધર્મ સમભાવ ... ..  | ૨૩૩ |
| ૮. ગૃહસ્થપણું ... ..      | ૨૩૭ |
| ૯. જ્ઞાન ... ..           | ૨૪૩ |
| ૧૦. વિવેકજ્ઞાન ... ..     | ૨૪૫ |
| ૧૧. અધિકાર-પાત્રતા ... .. | ૨૪૭ |
| ૧૨. યતના-અપ્રમાદ ... ..   | ૨૫૧ |
| ૧૩. પુરુષાર્થ ... ..      | ૨૫૩ |
| ૧૪. અહિંસા ... ..         | ૨૫૬ |
| ૧૫. તપ ... ..             | ૨૫૬ |



|     |                       |     |     |     |     |
|-----|-----------------------|-----|-----|-----|-----|
| ૧૬. | અક્ષયચં               | ... | ... | ... | ૨૬૧ |
| ૧૭. | ઇદ્રિયજ્ઞ્ય           | ... | ... | ... | ૨૬૫ |
| ૧૮. | નિર્માનીપણું          | ... | ... | ... | ૨૬૯ |
| ૧૯. | પરિગ્રહ               | ... | ... | ... | ૨૭૧ |
| ૨૦. | વ્રત-નિયમ             | ... | ... | ... | ૨૭૩ |
| ૨૧. | ભક્તિ ...             | ... | ... | ... | ૨૭૪ |
| ૨૨. | સંન્યાસ               | ... | ... | ... | ૨૭૬ |
| ૨૩. | મનુષ્યનું સત્ય સ્વરૂપ | ... | ... | ... | ૨૮૩ |
| ૨૪. | આત્મા...              | ... | ... | ... | ૨૮૫ |
| ૨૫. | મોક્ષ ...             | ... | ... | ... | ૨૮૮ |
| ૨૬. | મુક્ત ...             | ... | ... | ... | ૨૯૧ |
| ૨૭. | બ્રાહ્મી વેદના        | ... | ... | ... | ૨૯૭ |
| ૨૮. | સદુપદેશ               | ... | ... | ... | ૩૦૫ |
| ૨૯. | પ્રશ્નો ...           | ... | ... | ... | ૩૨૦ |
| ૩૦. | ગાંધીજી ઉપરના પત્રો   | ... | ... | ... | ૩૪૩ |

# श्री राजचंद्र

[ लवनयात्रा अने विचाररत्नो ]

१. श्री राजचंद्रनी लवनयात्रा



## ખંડ ૧૧૦ : જીવનરેખા

૧

### જન્મ અને કુમારકાળ

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર (શ્રી રાજચંદ્રભાઈ) નો જન્મ કાઠિયાવાડમાં આવેલા વવાણિયા નામે ગામમાં સં. ૧૯૨૪ના કારતક સુદ ૧૫ને દિવસે થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ મહેતા રવજીભાઈ પંચાણભાઈ હંતું અને માતાનું નામ દેવબાઈ હતું.

સાત વર્ષની ઉંમર તેમણે બાળવયની રમતગમતોમાં કાઠી હતી. પરંતુ તે વખત દરમિયાન પણ તેમનામાં “વિચિત્ર કલ્પનાઓ અને મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ થયાં કરતી. રમતગમતમાં પણ વિનય મેળવવાની અને રાજેશ્વર જેવી ઊંચી પદવી મેળવવાની” તેમનામાં ‘પરમ’ ઉત્કંઠા હતી.

સાત વર્ષ બાદ તેમને શાળામાં ડેજવણી લેવા મૂકવામાં આવ્યા. તેમની યાદશક્તિ એટલી તીવ્ર હતી કે એક જ વાર પાઠ વાંચી જવાથી તેમને તે તદ્દન યાદ રહી જતો. તેમણે પોતે જ જણાવ્યું છે તે

૩

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

પ્રમાણે, “ સ્મૃતિ એવી બળવત્તર હતી કે, એવી સ્મૃતિ બહુ જ થોડા મનુષ્યોમાં આ કાળે, આ ક્ષેત્રે હશે.” તેમની એ યાદશક્તિને કારણે સામાન્ય બાળકોની પેઠે તેમને ઘેર ફરી વાંચી જવાની કાંઈ જરૂર પડતી નહિ. તેથી બહારથી તે અભ્યાસમાં પ્રમાદી લાગતા. શાળામાં શિખવાડતી વખતે શિક્ષક પાઠ વાંચી જાય તેટલાથી જ તેમને ચાલી જતું. અને એ કારણથી એક માસ જેટલો સમય પણ થયો નહિ, તેટલામાં તો તેમણે આંક પૂરા કર્યા અને એ વર્ષ જેટલી મુદતમાં સાતે ચોપડીઓ પૂરી કરી ! પરિણામે જે વડા વિદ્યાર્થીએ તેમને પહેલી ચોપડીની શરૂઆત કરાવેલી તેને પોતે સાતે ચોપડીઓ પૂરી કરીને પહેલી ચોપડી પૂરી કરાવી.

તેટલી નાની ઉંમરથી જ રસિક વાતો અને કથાઓ જોડી કાઢી રસિક રીતે કહી બતાવવાની તેમનામાં શક્તિ હતી. આઠ વર્ષની ઉંમરથી કવિતા રચવાની તેમણે શરૂઆત કરી હતી, “ જે પાછળથી તપાસતાં સમાપ્ત હતી.” તે વખતે તેમણે સામાન્ય રીતે મળી શકે તેવા કવિતાના બધા ગ્રંથો વાંચી કાઢ્યા હતા, અને ઘણાખરા તેમને મોઢે હતા. આઠમા વર્ષની ઉંમર દરમિયાન તેમણે ૫૦૦૦ કડીઓ રચેલી કહેવાય છે. નવ વર્ષની ઉંમરે તેમણે રામાયણ અને મહાભારત પદ્યમાં રચ્યાં હતાં.

પહેલેથી જ એ સ્વભાવે બહુ સરળ અને પ્રેમાળ હતા. તે પોતે જણાવે છે : “ તે વેળા પ્રીતિ—સરળ વાતસલ્ય—મારામાં બહુ હતી; સર્વથી એકત્વ ધર્યો; સર્વમાં બ્રાતૃભાવ હોય તો જ સુખ, એ મને સ્વાભાવિક આવડ્યું હતું. લોકોમાં કોઈ પણ પ્રકારથી ગુણાધિના અંકુરો જોતો કે મારું અંતઃકરણ રડી પડતું.” વળી તે જણાવે છે : “ ત્યાં સુધી મારાથી સ્વાભાવિક રીતે ભદ્રિકપણું જ સેવાયું હતું; હું માણસ જાતનો બહુ વિશ્વાસુ હતો. સ્વાભાવિક સૃષ્ટિરચના પર મને બહુ પ્રીતિ હતી.”

## જન્મ અને કુમારકાળ

પોતાના શાળા બહારના અભ્યાસની બાબતમાં તે જણાવે છે :  
 “ત્યારે કેટલાક કાવ્યત્રથો મેં વાંચ્યા હતા, તેમ જ અનેક પ્રકારના  
 બોધત્રથો—નાના—આડાઅવળા—મેં વાંચ્યા હતા; જે પ્રાયે હજી સ્મૃતિમાં  
 રહ્યા છે.” આવી પ્રખર બુદ્ધિશાળી અને પ્રેમળ વિદ્યાર્થી શિક્ષકો  
 તેમ જ સહાધ્યાયીઓને પ્રિય થઈ પડ્યા વિના ન જ રહે. વર્ગમાં  
 શિક્ષક જોયા કરતા અને શ્રી રાજચંદ્ર સાહેબ વિદ્યાર્થીઓનું લેસન  
 લેતા. વિદ્યાર્થીઓનો તેમના ઉપર એટલો બધો પ્રેમ હતો કે એક  
 વખત કાંઈ કારણસર શિક્ષકે શ્રી રાજચંદ્રને ઠપકો આપ્યો, એટલે બીજે  
 દિવસે તે નિશાળે ન આવ્યા; વિદ્યાર્થીઓ શાળામાં શ્રી રાજચંદ્રને ન જોતાં  
 તેમને ઘેર ગયા, અને તેમની સાથે દૂર ખેતરમાં ચાલ્યા ગયા. શિક્ષક  
 બ્યારે શાળામાં આવ્યા ત્યારે કોઈને ન આવેલું જોઈ, તપાસ કરી,  
 ખેતરમાં જ્યાં બધા બેઠા હતા ત્યાં આવ્યા અને શ્રી રાજચંદ્રને સમજાવી  
 નિશાળમાં પાછા લાવ્યા.

નાનપણથી જ તેમનામાં નવું જાણવાની, નવું સાંભળવાની અને  
 નવું શીખવાની તથા તેના ઉપર મનન કરવાની ભારે ટેવ હતી. દશમે  
 વર્ષે તે તે ઘણા વિષયો ઉપર છટાદાર રસિક લાપણો આપતા.  
 ૧૧ વર્ષની વયથી તેમણે યોપાનિયામાં લેખ લખવા માંડ્યા હતા,  
 અને ઇનામી નિબંધો લખી યોગ્ય ઇનામો પણ સંપાદન કર્યાં હતાં.  
 તે જ વર્ષે સ્ત્રીકેળવણીની ઉપયોગિતા વિષે પણ એક નિબંધ તેમણે  
 લખ્યો હતો. બાર વર્ષની વયે, ત્રણ દિવસમાં, ઘડિયાળ ઉપર તેમણે  
 ત્રણસો ટકીઓ લખી કાઢી હતી.

તેર વર્ષની વયે તે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કરવા રાજકોટ ગયા.  
 અંગ્રેજી અભ્યાસ તેમણે કેટલા વખત સુધી તથા ક્યાં સુધી કર્યો  
 તેની કાંઈ માહિતી મળી શકતી નથી. પરંતુ ૨૨મા વર્ષમાં લખેલા એક  
 પત્રમાં તેમણે જણાવ્યું છે : “શિશુવયમાંથી જ એ (વિવેક—વૈરાગ્ય  
 અને મુમુક્ષુતાની) વૃત્તિ ઊગવાથી કોઈ પ્રકારનો પરભાષાઅભ્યાસ ન થઈ

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનચરિત્ર

શક્યો ( કે ) અમુક સંપ્રદાયથી શાસ્ત્રાભ્યાસ ન થઈ શક્યો. . . .  
અને તે ન થઈ શક્યો તેને માટે કંઈ ખીજી વિચારણા ( કંઈ ચિંતા  
થતી ) નથી. કારણ એથી આત્મા અધિક વિકલ્પી થાત. અને  
વિકલ્પાદિક કલેશને તો નાશ જ કરવો ઇચ્છ્યો હતો. એટલે જે  
થયું તે કલ્યાણકારક જ ( થયું. )”

તેમના પિતામહ કૃષ્ણની ભક્તિ કરતા હતા. તેમની પાસે  
નાનપણમાં જ તેમણે કૃષ્ણભક્તિનાં પદો સાંભળ્યાં હતાં, તથા ગુદા  
ગુદા અવતારોનાં ચરિત્રો સાંભળ્યાં હતાં. તેથી તેમને ત્યારથી જ  
ઈશ્વર અને અવતારો પ્રત્યે ભક્તિ તથા પ્રીતિ ઉત્પન્ન થયાં હતાં.  
રામદાસજી નામના એક સાધુ પાસે તેમણે કંઠી પણ બંધાવી હતી. તે  
મંદિરમાં કૃષ્ણનાં દર્શન નિલ્લ કરવા જતા તથા ત્યાં જે કથાકીર્તન થાય  
તે રસપૂર્વક સાંભળતા, અને સમજતા. તે વખતથી જ ઈશ્વરનાં દર્શન  
કરવાની તેમનામાં તીવ્ર ઉત્કંઠા જિભી થઈ હતી. અને તે માટે  
‘ ત્યાગી થયા હોઈએ અને સ્થળે સ્થળે અમ્મકારથી હરિકથા ક્ષપી  
કરતા હોઈએ તો કેવી મળ પડે ’ એમ તેમના મનમાં આબ્યા કરવું.  
ગુજરાતી વાચનમાળામાં જગતને રચનાર ઈશ્વર વિષે જે કંઈ બોધ  
હતો તે તેમના શ્રદ્ધાળુ મન ઉપર દઢ થઈ ગયો હતો.

તે કારણે જ જૈન લોકો બણી શરૂઆતમાં તેમને ‘ બહુ ગુણ્ડા ’  
હતી. બનાવ્યા વિના કોઈ પદાર્થ બનતો નથી, તો પછી ઈશ્વરે  
બનાવ્યા વિના જગત કેવી રીતે બન્યું હોય—એવો વિચાર ન કરી  
શકનારા જૈનો તેમને ‘ મૂર્ખ ’ લાગતા. ઉપરાંત મૂર્તિપૂજામાં અશ્રદ્ધાળુ  
જૈનોની ક્રિયાઓ પણ તેમને મલિન લાગતી હોવાથી તેમના પ્રત્યે  
પણ તેમને ‘ ભય અને અપ્રીતિ ’ બંને જિભાં થયાં હતાં.

તેર વર્ષ પૂરાં થયા બાદ તેમણે પિતાની દુકાને ખેસવાનું શરૂ  
કયું. ત્યાં પણ તેમણે ગમે તેમ રમતમાં કે ખીજા પ્રપંચોમાં  
વખત માળવાને બદલે પોતાનું વાચન-મનન ચાલુ જ રાખ્યું. તે

પૌતે જણાવે છે : “ પિતાની દુકાને મેં નાના પ્રકારની લીલાલહેર કરી છે; અનેક પુસ્તકો વાંચ્યાં છે, રામ ઇત્યાદિનાં ચરિત્રો ઉપર કવિતાઓ રચી છે. . . . છતાં કોઈને મેં ઓછોઅધિકો ભાવ કહ્યો નથી, કે કોઈને મેં ઓછુંઅધકું તોળા દીધું નથી, એ મને ઓછસ સાંભરે છે.” આમ આટલી નાની ઉંમરે પણ વ્યવહારમાં નીતિધર્મ ઉપર ભાર મૂકવાની વૃત્તિ તેમનામાં હતી તે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

પ્રથમથી જ ‘વાતડાલા’ અને આનંદી હોવાથી તથા ‘સમર્થ શક્તિવાળા’ અને ગામના ‘નામાંકિત’ વિદ્યાર્થી ગણાતા હોવાથી, લોકો તેમના નાના મોંએ મોટી વાતો સાંભળવા તેમને ચાહીને પાસે બોલાવતા, અને તેમની આસપાસના લોકોનો મોટો ભાગ મુખ્યત્વે મૂર્તિપૂજામાં ન માનનારા જૈનોનો હોવાથી, તેઓ તેમની વૈષ્ણવ કંઠી વગેરે આખત-હાસ્યપૂર્વક ટીકા કરીને તેમને વાદવિવાદમાં ઉતારતા; અને શ્રી રાજચંદ્ર પણ તેવા મંડળમાં બેસી, પૌતાની ‘ચપળશક્તિ દર્શાવવા’ પ્રયત્ન કરતા, તથા તેઓ સાથે ‘વાદ કરી તેમને સમજણ પાડવા પ્રયત્ન’ કરતા.

તેમની વાદશક્તિ અત્યંત તીવ્ર હોવાથી અવધાનના પ્રયોગો જેવું પણ તે નાનપણથી કરતા. આટલો પ્રતાપી અને વિભૂતિયુક્ત બાળક છાનો ન રહી શકે. કચ્છના દીવાને આ ખ્યાતિ સાંભળી તેમને કચ્છમાં તેડાવ્યા અને ત્યાં તેમણે ‘ધર્મ’ ઉપર સચોટ ભાષણ કર્યું. તે ભાષણ સાંભળી બધા દિગ્ગ થઈ ગયા અને આટલા નાના કુમારની શક્તિઓ અને વિચારગાંભીર્ય જોઈ કહેવા લાગ્યા કે આ છોકરો મોટો થઈ જરૂર નામ કાઢશે.

કચ્છના રહીશ શા. હેમરાજભાઈ તથા નલિયાના રહીશ શા. માલસીભાઈ તેમની આ બધી ખ્યાતિથી આકર્ષાઈ તેમને ખાસ મળવા માટે મોરબી આવ્યા. પરંતુ શ્રી રાજચંદ્રને રાજકોટ પોતાને મોસાળ ગયેલા જાણી તેઓ પણ રાજકોટ ગયા. રાજકોટ શ્રી રાજચંદ્ર તેમને આવવાને માર્ગે થોડે સામે ગયા. શ્રી રાજચંદ્રને મળીને તેમની શક્તિઓ જોયા બાદ તેમણે



## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

તેમને કાશી ભણવા માટે જવાનું કહ્યું તથા તેમને ત્યાંના બધા ખર્ચ ઉપરાંત પગાર આપવાની તૈયારી ખતાવી. પણ રાજચંદ્રે તેમ કરવાની ના પાડી. મોરખીના ન્યાયાધીશ ધારસીભાઈ તે વખતે સાથે હતા. તેમણે રાજચંદ્રને આ તક જતી ન કરવાનું જણાવ્યું. પરંતુ રાજચંદ્ર તે વખતે કોઈ ખીજ જ રસમાં તણાતા જતા હતા, એટલે વધુ પુસ્તક્રિયા જ્ઞાન ભેગું કરવાની તેમનામાં ઉત્કંઠા ન હતી. એ જ ધારસીભાઈ શ્રી રાજચંદ્રના વધુ પરિચયથી પછી એટલા મુગ્ધ થઈ ગયા કે પ્રથમ તેમને પોતાની સાથે ગાદી ઉપર, અને પછી તેમને જ ગાદીએ બેસાડી પોતે નીચે બેસતા. પછીનાં વર્ષોમાં તે તેમણે તેમને પોતાના ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા હતા.

શ્રી રાજચંદ્રના અક્ષર એટલા છટાદાર હતા કે કચ્છના દરબારને ઉતારે તેમને લખવા બોલાવવામાં આવતા અને તે ત્યાં જતા પણ ખરા.

આ સમય દરમિયાન બનેલા એક અગત્યના બનાવની અત્રે નોંધ લેવી ઘટે છે. શ્રી રાજચંદ્ર સાત વર્ષની નાની વયના હતા તે વખતે તેમના કુટુંબના પરિચિત એક અમીચંદ નામના ગૃહસ્થ સાપ કરડવાથી અકાળે ગુજરી ગયા. રાજચંદ્ર ઉપર તે ઘણું વહાલ રાખતા હતા; અને રાજચંદ્ર પણ તેમના કદાવર, સુગઠિત શરીર તથા ઉત્તમ ગુણોને કારણે તેમના તરફ ખાસ આકર્ષાયા હતા. તેમના ગુજરી જવાની વાત સાંભળી રાજચંદ્ર દોડતા દોડતા આવી પહોંચી પોતાના દાદાને પૂછવા લાગ્યા કે ગુજરી જવું એટલે શું? તેમના દાદાએ તેમને જણાવ્યું કે હવે તેમના શરીરમાંથી જીવ ચાલ્યો ગયો છે એટલે તે ખાઈ, પી કે બોલી શકશે નહિ, અને તેમના શરીરને તળાવ પાસેના મસાણામાં બાળી મૂકશે. તેમના દાદાએ ધાર્યું કે આ બધી વાતો સાંભળી નાને બાળકે ગભરાશે. એટલે તે તેમને તે વાત બુલાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. પરંતુ રાજચંદ્ર થોડી વાર ઘરમાં આમતેમ ફરીને પછી છૂપી રીતે તળાવ ઉપર દોડી ગયા અને એક ઝાડ ઉપર ચડી

## જન્મ અને કુમારકાળ

દૂરથી જોવા લાગ્યા તો ચિતા સળગતી હતી અને લોકો આસપાસ ફૂંડાણું વાળીને બેઠા હતા. આમ એક પરિચિત માણસને સળગાવી મુકાતો જોઈ તેમને ઘણું લાગી આવ્યું અને તે ઘણા મૂંઝાયા. તેમણે જોયું કે તેમને બાળી મૂકનાર પણ તેમના જ સગાસંબંધી તથા સમજણા લોકો હતા. એટલે તે વિચારવા લાગ્યા કે આ બધું શું છે? આમ તેમના ચિત્તમાં એક ભારે મૂંઝવણ ઊભી થઈ અને એક ભારે ગડમથલ જામી. તે વખતે જ અચાનક તેમના ચિત્ત ઉપરથી કાંઈક પડદો સરી ગયો અને તેમને માણસના જન્મજન્મ-તરનું કાંઈક દર્શન થયું અને તે થોડાક શાંત થયા. આવો જ અનુભવ તેમને જૂનાગઢનો કિલ્લો જોવા ગયા ત્યારે ફરી વાર થયો હતો અને ત્યારથી તેમને પુનર્જન્મ વિષે દૃઢ ખાતરી થઈ ગઈ.

તે પોતે એ વિષયમાં ૨૫ વર્ષની ઉંમરે લખે છે : “ શાસ્ત્રોમાં જે જીવોના ભવાંતરનું વર્ણન કર્યું છે તેમાં સંશય લાવવા જેવું નથી; સામાન્ય યોગધ્યાનાદિકના અભ્યાસબાજી વડે પણ ભવાંતર જાણી શકાય તેમ છે. એ બધું કાંઈ કલ્પિત નથી. ભવાંતરનું જે સ્પષ્ટ જ્ઞાન કોઈને ન થતું હોય તો આત્માનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન પણ કોઈને થતું નથી એમ કહેવા જેવું છે. ” \*

પરંતુ આ વિષે લોકો સાથે વધુ ચર્ચામાં, તે પછીથી મોટી ઉંમરે પણ ઊતરતા નહીં. અમુક વખતે કોઈ પરિચિત માણસો આગળ પોતાના અનુભવની તેવી કાંઈ વાત બોલાઈ ગઈ હોય, તો તે ઉપરથી ઘણા તે બાબત તેમને પૂછપરછ કરતા; અને તેવી રીતે જ તેમના પોતાના કહેવાથી શ્રી રાજચંદ્ર પોતાના ૮૦૦ જન્મ જાણે છે એવી લોકોમાં વાત ફેલાઈ ચૂકી હતી. તેમના પરિચયમાં આવેલા કેટલાક ભક્તોના શબ્દો ટાંકીએ તો, શ્રી રાજચંદ્રે તેમને જાતે કહેલું કે પોતે મહાવીરસ્વામીના શિષ્ય હતા, અને અમુક પ્રકારનો પ્રમાદ કરવાથી તેમને આટલા ભવ કરવા

\* મૂળ લખાણ ટૂંકાવ્યું છે.

૧. ઈડરનરેશ સાથેની વાતચીતમાં આમ કહેલું, ‘દેશી રાજ્ય’ માસિક (૧૯૨૮).

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

પક્ષા હતા. પરંતુ એ વિષે તેમના સંબંધીઓ તરફથી ભારપૂર્વક પૂછવામાં આવતાં તેઓ ‘ એ બાબતનો મને અનુભવ છે ’ એટલું કહી ચૂપ થઈ જતા, અને તે વિષે નકામી કુતૂહલવૃત્તિને અટકાવવા પ્રયત્ન કરતા. ૨૬મા વર્ષમાં તેમણે લખેલા એક પત્રમાં જણાવ્યું છે :

“ ‘ પુનર્જન્મ છે, જરૂર છે, એ માટે હું અનુભવથી હા કહેવા અચ્છ છું. ’—એ વાક્ય પૂર્વ ભવના કોઈ જોગનું સ્મરણ થતી વખતે સિદ્ધ થયેલું લખ્યું છે. જેણે પુનર્જન્મ-માદિ ભાવ કર્યા છે, તે પદાર્થને કોઈ પ્રકારે જાણીને તે વાક્ય લખ્યું છે. ”

તેઓ કહેતા કે શાસ્ત્રોમાં ઘણી વાર કહેવામાં આવ્યું છે કે આત્મા ઉપર અજ્ઞાન અને કર્મોનાં પડળ ફરી વળ્યાં છે, તેથી આત્મા પોતાની અનેક શક્તિઓ અને શુદ્ધ સ્વરૂપ ગુમાવી બેઠો છે. જેમ જેમ મનુષ્ય પોતાની એ મલિનતા દૂર કરતો જાય છે તેમ તેમ તેની તે શક્તિઓ પ્રગટ થતી જાય છે. જે તત્ત્વ જાણવાની અને પ્રાપ્ત કરવાની વૃત્તિ પણ ઘણી મોટી ઉંમરે ય લોકોમાં નથી જાગતી, તે તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવાની જે ધાકાવેલી શ્રી રાજચંદ્રમાં ઘણી નાની ઉંમરથી જણાય છે, તે ઉપરના સિદ્ધાંતથી જ સમજી શકાય છે. શ્રી રાજચંદ્ર પોતે જણાવે છે :

લઘુવયથી અદ્ભુત થયો તત્ત્વજ્ઞાનનો પ્રાધ,  
એ જ સૂચવે એમ કે ગતિ આગતિx ક્યાં શોધ.  
જે સંસ્કાર થવો ઘટે અતિ અભ્યાસે ક્યાંય  
વિના પરિશ્રમ તે થયો, ભવશંકા શી ત્યાંય ?

\*

\*

\*

આટલે સુધી આવ્યા બાદ એક વાત સાથે સાથે જ નોંધતા જવાની જરૂર છે. અને તે એ કે, શ્રી રાજચંદ્રમાં આમ પહેલેથી માત્ર

x જીવનું આવલું અને જલું—એટલે કે પુનર્જન્મ.

## જન્મ અને કુમારકાળ

ભક્તિ-વૈરાગ્યની વૃત્તિઓ જ મહોત્તી વહા કરતી. તે વૃત્તિઓની સાથે સાથે જ તેમનામાં સાંસારિક સુખો અને સાંસારિક વૈભવો પ્રાપ્ત કરવાની વૃત્તિ પણ તેટલી જ સ્પષ્ટતાથી વહા કરતી હતી. તે લખે છે:

“હોઈ વૈભવી ભૂમિકા જેતો કે સમર્થ વૈભવી થવાની ઇચ્છા થતી. ‘પ્રવીણસાગર’ નામનો ગ્રંથ તેવામાં મેં વાંચ્યો હતો. તે વધારે સમભયો નહોતો. છતાં સ્ત્રીના સંબંધી નાના પ્રકારનાં સુખમાં લીન હોઈએ અને નિરુપાધિપણે કથાકથન શ્રવણ કરતા હોઈએ તો કેવી આનંદકાયક દશા, એ મારી તૃષ્ણા હતી...રમતગમતમાં પણ વિજય મેળવવાની અને સહજ રાજેશ્વર જેવી જિંચી પદવી મેળવવાની પરમ જિજ્ઞાસા હતી.”

ઉપરાંત આસ્તિકતાની આખતમાં પણ પહેલેથી બધું નિષ્કંટક જ નહોતું. તે આખતમાં પણ વચ્ચે વચ્ચે તેમને શંકાકુશંકા ઊઠતી. અને એક વાર તો તે ધૈર નાસ્તિકતાની હદે પહોંચ્યા હતા. તે લખે છે:

“સમર્થ તત્ત્વગાનીઓએ અને સમર્થ નાસ્તિકોએ જે જે વિચારો કર્યા છે તે જાતિના અનેક વિચારો તે અદ્ય વયમાં મેં કરેલા છે. મહાન ચક્રવર્તીએ કરેલા તૃષ્ણાના વિચાર અને એક નિસ્પૃહી મહાત્માએ કરેલા નિસ્પૃહાના વિચાર મેં કર્યા છે. અમરતવની સિદ્ધિ અને ક્ષણિકતવની સિદ્ધિ ખૂબ વિચારી છે. અદ્ય વયમાં મહત્ વિચારો કરી નાખ્યા છે.”

“તે કલ્પનાનું એક વાર એવું રૂપ દીકું (એટલે કે હતું) કે, પુનર્જન્મે નથી, પાપે નથી, પુણ્યે નથી, સુખે રહેવું અને સંસાર ભોગવવો એ જ કૃતકૃત્યતા છે.”

આ ઉતારાઓ તારવી આણવાનું કારણ એ છે કે, શ્રી રાજચંદ્રમાં પહેલેથી દેખાતાં ત્યાગવૈરાગ્ય તથા આસ્તિકતા એ માત્ર પૂર્વ સંસ્કારોનું

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનચત્રા

એક પડળમાત્ર નહોતું, પરંતુ ગંભીર મંથન અને મનનનું પુરુષાર્થ-પૂર્વક મેળવેલું ફળ પણ હતું એ વાચકના ધ્યાનમાં આવે. સામાન્ય રીતે દરેક મહાપુરુષની બાબતમાં અને છે તેમ, તેમના ભક્તો હંમેશાં તેમને પ્રથમથી અલૌકિક અવતારી બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે; અને ટીકાકારો તેમનામાં અમુક કાળે જોવામાં આવતી વિવિધ અપૂર્ણતાઓ ઉપર જ ભાર મૂકી, તે મહાપુરુષ નથી એમ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ કોઈ પણ મહાપુરુષની મહત્તા તેમનામાં કોઈ કાળે કોઈ જ અપૂર્ણતા ન હોવામાં નથી, પરંતુ અસાધારણ અપૂર્ણતાઓ હોવા છતાં તેમના ઉપર તેમણે મેળવેલા મનુષ્યસાધ્ય વિજયમાં છે. શ્રીરાજચંદ્રમાં સાંસારિક ભોગવાસના પ્રથમથી જ નહોતી એમ કહેવાથી કોઈ જ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. લક્ષ કરવારૂપી ગંભીર પગલું તેમણે તેમની પાકી ઉંમરે—૨૦ વર્ષે—ભરેલું એ આગળ આપણે જોઈશું.

કુમારકાળનું વર્ણન ખતમ કરતાં પહેલાં શ્રી રાજચંદ્રના જીવનના એક વિશેષ પ્રવાહની નોંધ લેવી જોઈએ. ઉપર જણાવ્યું છે તેમ, શ્રી રાજચંદ્રના પિતામહ વૈષ્ણવ હોવા છતાં તેમનાં માતા જૈન સંપ્રદાયનાં હતાં. અને ગામનાં બીજાં વણિક કુટુંબો મોટે ભાગે જૈન હોવાથી રાજચંદ્રની કંઠીની તથા ભક્તિ વગેરેની સારી પેઠે ઠેકડી થતી. બાળક રાજચંદ્ર તે બધાની સાથે વાદમાં ઊતરતા અને સમજણ પાડવા પ્રયત્ન કરતા. પરંતુ એ અરસામાં જૈનોનાં પ્રતિક્રમણસૂત્ર વગેરે પુસ્તકો તેમના જોવામાં આવ્યાં અને તેમાં જીવ અને જગત વિષે મિત્રતાનું જે પ્રતિપાદન કર્યું છે તે તેમના પ્રેમાળ સ્વભાવને રુચી ગયું. સ્વચ્છ રહેવાના આચારવિચાર તેમજ જગતકર્તાની શ્રદ્ધા વગેરે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનાં જ રુચતાં હતાં, પરંતુ નાનપણથી જ વૈરાગ્યપ્રધાન એવું તેમનું ચિત્ત ભોગપ્રધાન વૈષ્ણવ સંપ્રદાય કરતાં ત્યાગપ્રધાન જૈનધર્મ તરફ વધારે ને વધારે ખેંચાતું ગયું. તે લખે છે : “ જ્યાં સ્ત્રીઓ ભોગવવાનો ઉપદેશ કર્યો હોય, લક્ષ્મીલીલાની શિક્ષા આપી હોય, રંગરાગ, ગુલતાન અને એશુઆરામ કરવાનું

## જન્મ અને કુમારકાળ

તત્ત્વ બતાવ્યું હોય, ત્યાંથી આપણા આત્માની સત્ શાંતિ નથી. કારણ એને જે ધર્મમત ગણીએ તો આખો સંસાર ધર્મમતયુક્ત જ છે. પ્રત્યેક ગૃહસ્થનું ઘર એ જ યોજનાથી ભરપૂર હોય છે. . . . તો પછી અધર્મસ્થાનક કયું ? કોઈ એમ કહે કે એ ધર્મમંદિરમાં તો પ્રભુની ભક્તિ થઈ શકે છે, તો તેઓને માટે ખેદપૂર્વક આટલો જ ઉત્તર દેવાનો છે કે તે પરમાત્માત્મને અને તેની વૈરાગ્યમય ભક્તિને બાધતા નથી. ”



## કિશોરાવસ્થા

આપણે આગળ જોઈ મયા કે નાનપણથી જ શ્રી રાજચંદ્રમાં વિવેકવૈરાગ્ય અને ધર્મભાવનાની સાથે સાથે સંસારમાં વિજય પમાડી શકે તેવી અદ્ભુત શક્તિઓ તેમ જ કામનાઓ હતી. તેમને કારણે તેમને શરૂઆતથી જ એક પ્રકારના આંતરયુદ્ધમાં ઊતરવું પડ્યું હતું. અને તેથી તેમની વિચારશક્તિ વધુ તીવ્ર અને મંબીર બની હતી. ધીમે ધીમે તેમના વિચારો દઢ તથા પરિપક્વ થતાં તેમનામાં તે વિચારોને પ્રગટ રૂપ આપવાની અને ખીળઓને તે વિચારોના ભાગીદાર બનાવવાની વૃત્તિ પ્રગટ થઈ. પરિણામે નાની વયથી જ તે પુસ્તકો લખવા અને પ્રસિદ્ધ કરવા પ્રેરાયા.

તેનું એક ખીળું કારણ પણ હતું. શરૂઆતથી જ તેમનામાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિ અને શાસ્ત્રાધ્યયનની વૃત્તિ બહુ પ્રબળ હતી. ૧૬મા વર્ષ પહેલાંની તેમની નોંધોમાં પણ નીચેનાં વાક્યો આપણને જોવા મળે છે તે ઉપરથી તેનો ખ્યાલ આવશે. “વીરનાં કહેલાં શાસ્ત્રોમાં સોનેરી વચનો છૂટક છૂટક અને ગુપ્ત છે. . . . ઉત્તરાધ્યયન નામનું જૈન સૂત્ર તત્ત્વદષ્ટિએ પુનઃ પુનઃ અવલોકો. . . . જ્ઞાનીઓએ એકત્ર કરેલા અદ્ભુત નિધિના ઉપભોગી થાઓ. ધર્મનું મૂળ વિદ્યા છે. શ્રવણ કરીને કલ્યાણને જાણવું જોઈ એ—પાપને જાણવું જોઈ એ.

## કિશોરાવસ્થા

. . . પછી જે શ્રેય હોય તે સમાચરવું જોઈએ. . . .  
જે જીવઅજીવનું સ્વરૂપ જાણ્યુંતો નથી તે સંયમની વાત ક્યાંથી જાણે ?”

આગળ જાણ્યાં છે તેમ તેમની સ્મરણશક્તિ પ્રથમથી જ બહુ તીવ્ર હતી. એટલે બાળાજ્ઞાન મેળવતાં તેમને ઘણા વખત લાગતો જ નહિ. તેથી એ નાની ઉંમરે પણ, વિચાર અને સિદ્ધાંતોથી ભરેલા અધરા દાર્શનિક ગ્રંથો તેમણે વાંચ્યા હતા. એ રીતે પોતાનું ધર્મજ્ઞાન સીધું મૂળ ગ્રંથોમાંથી જ મેળવવા તે શક્તિમાન થયા હતા. એ ઉંમર સુધીમાં તેમણે ક્યા ક્યા ગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો હતો તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી. પરંતુ મુખ્યત્વે જૈન આગમોમાંથી ઘણાંનો તેમણે પરિચય કરી લીધો હતો. અને તેથી જૈનધર્મનું મૂળ લક્ષ તથા મૂળ શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલા સાચા ગૃહસ્થ અને સાચા મુનિના આચારો જાણવા તથા સમજવા તે શક્તિમાન થયા. પરંતુ પોતાના સમયના જૈન આચાર-વિચાર સાથે સરખામણી કરતાં તેમને મૂળ સિદ્ધાંતોમાં અને પ્રચલિત આચારોમાં આકાશજમીનનો ફરક દેખાયો. તેમને દેખાઈ આવ્યું કે લોકો મૂળ શાસ્ત્રો વાંચતાવિચારતા નથી તેથી જ ગમે તેવા વિચારહીન આચારો પરંપરાથી કે અજ્ઞાનથી સ્વીકારી જીવન ગાળ્યા કરે છે. જૈન મુનિઓની દશા પણ તેવી જ હતી. “ જે આદર્શ શાસ્ત્રોમાં કહ્યો હોય તે પોતાથી પાળી શકાય તેવા ન લાગતાં તેને મોજો કરવાની કે ઠાંકવાની વૃત્તિથી, પરસ્પર જે આચાર્યોના વાદ-વિવાદથી, કદાગ્રહથી, મતિની ન્યૂનતાથી અને મૂળ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન તથા વિચાર ઘટી જવાથી ” તેમનામાં જે મતભેદો અને વહેમોનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતું હતું તે જોઈ તેમનો પુરુષાર્થી અને પ્રેમજ આત્મા દુભાયો. તીર્થંકર જેવા પૂર્ણ પુરુષનો ધર્મ પામ્યા પછી પણ લોકો જડતા અને પ્રમાદને લીધે તથા સદ્ગુરુ અને સત્શાસ્ત્રના પરિચયના અભાવે જે અંધ જીવન ગાળી રહ્યા હતા તેથી તે ઘણા ખિન્ન થયા. અને ત્યારથી, કેમ કરીને લોકોમાં સત્યસિદ્ધાંતના જ્ઞાનનો પ્રચાર કરી તેમને જગાડું અને પ્રયત્નશીલ કરું એવી તેમને ધાંધાવેલી લાગી.



## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

૧૭મા વર્ષમાં શ્રી રાજચંદ્ર લખે છે : “ જૈન પ્રજા ( આખા હિંદુસ્તાનમાં થઈને ) ૨૦ લાખ છે. તેમાંથી નવ તત્ત્વને પદ્મરૂપે બે હજાર પુરુષો પણ માંડ જાણુતા હશે; મનન અને વિચારપૂર્વક તો આંગણીને ટેરવે ગણી શકીએ તેટલા પુરુષો પણ નહિ હશે. ન્યારે આવી પતિત સ્થિતિ તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી થઈ ગઈ છે ત્યારે જ મત-મતાંતર વધી પડ્યા છે. ” તે વખતે ‘ અંગ્રેજી શાસનમાં ’ જે કેળવણી અપાતી હતી તે એવા પ્રકારની હતી કે જાણ્યે કે અજાણ્યે ભણેલાઓ-માંથી તે ધર્મવૃત્તિનો મૂળથી જ લોપ કરી દેતી. શ્રી રાજચંદ્ર ૧૮મા વર્ષમાં લખે છે : “ જે લોકો વિદ્યાનો ખોધ લઈ શક્યા છે તેમને ધર્મતત્ત્વ ઉપર મૂળથી શ્રદ્ધા જણાતી નથી. જેને કંઈક હોય છે તેને તે વિષયની કંઈ ગતાગમ હોતી નથી. અને ગતાગમવાળો કોઈ હોય તો તે વસ્તુની વૃદ્ધિમાં વિદ્ધ કરનારો હોય છે પણ સહાયક નથી હોતો. આમ કેળવણી પામેલાને ધર્મની દુર્લભતા છે. ”

આથી, “ ઊછરતા બાળયુવાનો અવિવેકી વિદ્યા પામી આત્મ-સિદ્ધિથી બ્રષ્ટ થાય છે તે અટકાવવા, ” તથા “ કેટલાંક અજ્ઞાન મનુષ્યો નહિ વાંચવાને યોગ્ય પુસ્તકો વાંચીને પોતાનો વખત ખોઈ દે છે ” તેને બદલે “ આત્માનું હિત થાય, જ્ઞાન, શાંતિ અને આનંદ મળે ” તથા “ તેઓ પરોપકારી, દયાળુ, ક્ષમાવાન, વિવેકી અને જુદ્ધિશાળી ” થાય તે અર્થે તેમણે સહેલાં, સરળ પુસ્તકો લખવા માંડ્યાં. ૧૭મા વર્ષમાં તેમણે લખેલી મોક્ષમાળામાં તો તે એટલે સુધી કહે છે : “ અંગ્રેજી લોકો સંસારસંબંધી અનેક કળાકૌશલ્યમાં શાથી વિનય પામ્યા છે તે વિચાર કરતાં આપણને તત્કાળ જણાશે કે તેઓનો બહુ ઉત્સાહ અને એ ઉત્સાહ પાર પાડવા અનેકનું એક સમાજમાં ભેગા મળવું. . . . એ એનું કારણ છે. સર્વજ્ઞ ભગવાનનું કહેલું શુભ તત્ત્વ પ્રમાદ સ્થિતિમાં આવી પડ્યું છે તેને પ્રકાશિત કરવા અને પૂર્વાચાર્યોએ ગૂંથેલાં મહાન શાસ્ત્રો એકત્ર કરવા તથા પડેલા ગચ્છના મતમતાંતર ટાળવા તેમ જ ધર્મવિદ્યાને પ્રકુલિત કરવા

## કિરોડાવસ્થા

એક મહાન સમાજ, સદાયરણી શ્રીમંત અને ધીમંત અનેએ મળીને સ્થાપન કરવાની જરૂર છે. . . . પવિત્ર જૈનધર્મનું ઢંકાયલું તરવ પ્રસિદ્ધિમાં નહિ આણીએ ત્યાં સુધી સંપ્રદાયની ઉન્નતિ થવાની નથી.”

આ વર્ષો દરમ્યાનનાં શ્રી રાજ્યંદ્રનાં લખાણોનો વિચાર આપણે જુદા પ્રકરણમાં કરનાર હોવાથી તે વિષે વધુ વિગતોમાં આ જગાએ જવાની જરૂર નથી. પરંતુ એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, તેમનાં જીવનનો આ સમય તેમને માટે નિર્વિદ્ધ કે વિના મુશ્કેલીએ ધારી દિશાએ જનારો નહોતો. એક રીતે તેને નજીકમાં જ આવનારા એક મહામંથનકાળની શરૂઆતનો વખત કહેવાય. એટલે તેમનાં આ ઉમર સુધીનાં લખાણોમાં પોતાની મનોદશા વિષે જે કેટલાક ઉદ્દગારો છે, તે અહીં કાંઈક તારવીને વિભાગવાર રજૂ કરવા ઠીક થશે. તે ઉપરથી વાચક જોઈ શકશે કે તેમનામાં એક બાજુ પોતાનામાં ઊઠતી વાસનાએ અને બહારથી આવી પડેલી ઉપાધિએને કારણે ગૃહસ્થાશ્રમ સ્વીકારી, તેને નીતિમય બનાવી, પોતાની સુખભોગોની વૃત્તિએ તેમ જ બાહ્ય ઉપાધિએને હળવી પાડવાની વૃત્તિ છે; બ્યારે ખીજી બાજુ આત્મ-દર્શનની ઊંડી ઉત્કટ જિજ્ઞાસાને લીધે અધુ ત્યાગી, માત્ર આત્મચિંતનમાં લીન થવાની પણ ધાલાવેલી છે. આ રહ્યા તે ઉતારા:

૧. આહારવિહારની નિયમિતતા સાચવું; અર્થની સિદ્ધિ કરું; ઉત્તમ પુરુષોએ આચરેલું આર્ય જીવન આચરું; પરહિતને નિજહિત સમજું; પરદુઃખને પોતાનું દુઃખ સમજું; નીતિના બાંધા ઉપર પગ ન મૂકું; જિતેન્દ્રિય થાઉં; વિવેકબુદ્ધિ સાચવું; જ્ઞાનચર્યા અને શાસ્ત્રાભ્યાસમાં ગૂંથાઉં; સંસારમાં રહ્યા છતાં તેને નીતિથી ભોગવતા રહી વિદેહી દશા પ્રાપ્ત કરું; આત્મજ્ઞાન અને સજ્જનની સંગત રાખું; તથા એમ જ્ઞાનીએએ એકત્ર કરેલા અહ્લુત નિધિનો ઉપયોગ કરું.

૨. મારો આત્મા દુઃખી છે. તે દુઃખ ટાળવાનો ઉપાય એટલો જ છે કે તેથી (સંસારથી) બાહ્યાભ્યંતરથી રહિત થવું. અને એમ

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનચત્રા

યવાય છે, એર દશા અનુભવાય છે એમ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું. નિર્મથ સદ્ગુરુના ચરણમાં પડવું જોઈએ. પણ જીવન બહુ દૂંકું છે; ઉપાધિ બહુ છે, અને ત્યાગ થઈ શકે તેમ નથી. તેા પણ જિજ્ઞાસા તે વસ્તુની રાખ. સંસારને બંધન માન. પૂર્વકર્મ બળવાન છે માટે આ બધા પ્રસંગ બની આવ્યો છે એમ માની બેસીશ નહિ.

૩. આ દુઃખ ક્યાં કહેવું? અને શાથી ટાળવું? પોતે પોતાનો વેરી તે એમ. કેવી ખરી વાત છે? જુદે જુદે સ્થળે તેં સુખની કલ્પના કરી છે. હે મૂઠ! એમ ન કર. એ તને હિત કહું છું. અંતરમાં સુખ છે. સાચું કહું છું. સ્ત્રીના ઉપર થતો મોહ અટકાવવા ત્વચા વિનાના સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું. હે જીવ! બોગથી શાંત થા. વિચાર તો ખરો કે એમાં શું સુખ છે?

૪. જે મહાકામ માટે તું જન્મ્યો છે તેનું અનુપ્રેક્ષણ કર. ખ્યાન ધર. સમાધિસ્થ થા, કોઈ પણ અલ્પ બૂલ સ્મૃતિમાંથી ન જવા દે. જેનો પ્રમાદ થયો છે તે માટે હવે પ્રમાદ ન થાય તેમ કર.

આ લખાણ ૧૬ વર્ષ પહેલાંની વચનું છે. તે ઉપરથી તે ઉંમર સુધીની તેમની મનોદશા આપણને જાણવા મળે છે. પરંતુ વીસમા વર્ષ સુધીમાં તે તે લગ્ન કરવાનો નિશ્ચય જ કરી લે છે. એટલે ૧૬ થી ૧૯ વર્ષની વય સુધીના, તેમની અંગત નોંધમાંથી તારવેલા નીચેના ઉતારાઓમાં, ગૃહસ્થજીવન કેવી રીતે ગાળવું તથા વ્યવસ્થિત કરવું, તેની તેમણે કરેલી સ્પષ્ટ કલ્પનાઓ આપણને જોવા મળે છે.

૧. ગૃહસ્થાશ્રમ વિવેકી કરવો. લોકઅહિત પ્રણીત ન કરવું. ધર્મ વડે અર્થ પેદા કરું. ભગવાનનો સિદ્ધાંત તૂટે તેમ સંસારવ્યવહાર ન ચલાવું. સ્વાર્થે કોઈની આજીવિકા ન તોડું. જીવહિંસક વેપાર ન કરું. સ્વસ્ત્રીમાં સમભાવથી વર્તું. અધ્ધભયર્ય ન સેવું. નીતિ વિના સંસાર ન ભોગવું. દશાંશ ધર્મમાં કાઢું. સ્ત્રી વિદ્યાશાળી શોધું અને કરું.

## કિર્તીશાલકયા

પુત્રીને બણાવ્યા વિના ન રહું. તેમને ધર્મપાઠ શિખવાડું અને કુટુંબને સ્વર્ગ બનાવું—મોક્ષ બનાવું.

૨. કોઈ કૃત્યમાં પ્રમાદ ન કરું. મનોવીરત્વની વૃદ્ધિ કરું. અયોગ્ય વિદ્યા ન સાધું. નિર્માત્મ્ય અધ્યયન ન કરું. વિચારશક્તિ ખીલવું. આજસને ઉત્તેજન ન આપું. દિનચર્યાનો ગેરઉપયોગ ન કરું. ઉત્તમ શક્તિ સાધ્ય કરું. ચારિત્રને અદ્ભુત કરું. વિનય, કીર્તિ, યશ સર્વપક્ષી પ્રાપ્ત કરવાં. શક્તિનો ગેરઉપયોગ ન કરું. અચેક વસ્તુનો નિયમ કરું. નિયમ વિના વિહાર ન કરું. ખોટો ઉદ્ધમ કરું નહિ. અનુભવી પણ ન રહું.

૩. કોઈ પણ દર્શનને નિંદું નહિ. એકપક્ષી મતભેદ બોધું નહિ. અજ્ઞાનપક્ષને આરાધું નહિ. પરમાત્માની ભક્તિ કરું. તત્ત્વ આરાધતાં શોધનિદાથી ડરું નહિ. તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરું.

આ સાથે જ તેમનામાં બાળપણથી ચાલતી આવેલી ધર્મોદ્ધારની કષ્ટના વધુ દદ થતી જાય છે. તે નીચેના ઉતારાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે :

જ્ઞાનનો ઉદ્ધાર કરવો. જુદા જુદા ધર્મોપદેશના મંથો વહેંચવા. જુદા જુદા ધર્મમંથ યોજવા. મતમતાંતરણું સ્વરૂપ સમજાવવું. જે મનુષ્યો ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ કરી શકવા ઇચ્છતા હોય તેમના વિચારને સહાયક થવું. કોઈ કાળે તત્ત્વથી જ દુનિયાના દુઃખનો નાશ થશે એવી અને ખાતરી છે. અસત્યનો ઉપદેશ આપું નહિ. આજીવિકા માટે ધર્મ બોધું નહિ. ગુણ વગરનું વક્તવ્ય સેવું નહિ.

છતાં તે માટે પોતાને હજુ વધુ લાયકાત મેળવવી જોઈશે એમ પણ તે સમજતા જાય છે. અને તે માટે તેમણે પોતાનામાં જોઈતી આવશ્યક ખિલવણીને કંઈકે સ્પષ્ટ રીતે આંકવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

છે. ( જુઓ ' શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ' ગ્રંથ પા. ૧૨૨, લેખાંક ૩૦ ) તે વર્ષના અંતમાં એક કાગળમાં તે લખે છે :

“ હજુ મારા દર્શનને જગતમાં પ્રવર્તન કરવાને ટેટલોક વખત છે. હજુ હું સંસારમાં તમારી ધારેલી મુક્ત કરતાં વધારે રહેવાનો છું. . . . પ્રવર્તન કરવા પંચમકાળમાં જે જે ચમત્કારો જોઈએ છે તે એકત્ર છે અને થતા જાય છે. હમણાં એ સઘળા વિચારો કેવળ પવનથી પણ ગુપ્ત રાખજો. . . . હું થોડા વખતમાં સંસારી થવા ત્યાં આવવાનો છું. ”

\*

\*

\*

શ્રી રાજચંદ્રની કિશોરાવસ્થા સુધીનો વૃત્તાંત પૂરો કરતા પહેલાં આ સમય સુધીના તેમના અવધાનના પ્રયોગોનો ઇતિહાસ ટૂંકમાં જોઈ લેવો જરૂરી છે. કારણ ૧૯મા વર્ષમાં જ તેમણે સંપૂર્ણ શતાવધાન સિદ્ધ કરી અતાવ્યાં એમ કહેવાય; અને પછી લગભગ તે જ વર્ષમાં તેમણે તે પ્રકારના પ્રયોગોની નિરર્થકતા તથા તેમાં થતો શક્તિવ્યય જોઈ અવધાન કરવાનું છોડી દીધું.

સં ૧૯૪૦ના અરસામાં રાજચંદ્ર મોરબી ગયા હતા ત્યારે ત્યાં તેમણે શંકરલાલ કરીને એક અષ્ટાવધાનીના જાહેર પ્રયોગો જોયા. રાજચંદ્રને તે જલસામાં આમંત્રણ હતું. તેમણે તરત જ તે અવધાન શીખી લીધાં અને ખીજે દિવસે વસંત નામે બગીચામાં પ્રથમ ખાનગી મિત્રમંડળ સમક્ષ નવા નવા વિષયો લઈ આઠ અવધાન અતાવ્યાં. પછી ખીજે દિવસે જાહેરમાં એ હજાર પ્રેક્ષકો સમક્ષ બાર અવધાન કરી અતાવ્યાં.

ત્યાર બાદ ખાનગી પ્રસંગે શ્રી રાજચંદ્રને એક વાર જામનગર જવાનું થતાં, ત્યાં તેમણે ત્યાંના વિદ્વાનોની એ સભાઓ સમક્ષ બાર અને સોળ એમ એ વિધિથી અવધાનો કરી અતાવ્યાં. ત્યાર બાદ

## કિશોરાવસ્થા

વઢવાણના પ્રદર્શનમાં કર્નલ એચ. એલ. નટ સાહેબ અને બીજા રાજ્યરજવાડા તથા મંત્રીમંડળ વગેરે મળી બે હજાર જેટલા પ્રેક્ષકો સામે સોળ અવધાન કરી બતાવ્યાં. આટલું થતાં 'ગુજરાતી,' 'મુંબઈ સમાચાર', 'લોકમિત્ર' અને 'ન્યાયદર્શક' વગેરે પત્રોમાં તેમની તે અહ્લુત શક્તિનાં યશોગાન શરૂ થઈ ગયાં.

ત્યાર બાદ બોટાદમાં એમણે એમના એક ધનિક મિત્ર શેઠ હરિલાલ શિવલાલ સમક્ષ ૧૬થી ઊંડી બાવન અવધાન કાંઈ પણ ખાસ પરિશ્રમ કે અભ્યાસ કર્યાં વિના જ કરી બતાવ્યાં. એ અવધાનો કેવા પ્રકારનાં હતાં તેનો આજો ખ્યાલ આવી શકે તે માટે અહીં તે બાવન અવધાનોની રૂપરેખા આપવામાં આવે છે :

ચોપાટે રમતા જવું, શેતરંજે રમતા જવું, ટકોરા ગણતા જવું, માળાના મણકા ગણતા જવું, આપેલા સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર અને ભાગાકાર ગણતા જવું, ગંજીકે રમતા જવું, સોળ ભાષાઓના જુદા જુદા ક્રમે આડાઅવળા નંબરો સાથે આપેલા અક્ષરો યાદ રાખી વાક્ય ગોઠવતા જવું, બે કોઠામાં આડાઅવળા અક્ષરથી માગેલા વિષયની કવિતા કરાવતા જવું, આઠ ભિન્ન ભિન્ન સમસ્યાઓ પૂર્ણ કરતા જવું તથા સોળ જુદાં જુદાં માગેલાં વૃત્તોમાં માગેલા વિષયની કવિતા તૈયાર કરતા જવું—એમ બાવન કામની શરૂઆત એકસાથે કરવી; એક કામનો કાંઈકે ભાગ કરી, બીજા કામનો કાંઈકે ભાગ કરવો, પછી ચોથાનો, પછી પાંચમાનો. . . . વળી પાછા પહેલા કામ ઉપર આવવું. . . એમ સઘળાં કામ પૂર્ણ થતા સુધી કર્યાં કરવું. લખવું નહિ કે ફરી પૂછવું નહિ.

સં. ૧૯૪૩માં શ્રી રાજચંદ્રને મુંબઈ જવાનું થયું હતું. ત્યાં પણ અનેક સ્થળેએ તેમની આ શક્તિની પરીક્ષા થઈ હતી. ત્યાં તેમણે સો અવધાન અનેક સ્થળે કરી બતાવ્યાં હતાં.

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

અવધાન ઉપરાંત તેમનામાં સ્પર્શીંદ્રિયની પણ વિલક્ષણ શક્તિ હતી. તેમને આર જુદા જુદા કદનાં પુસ્તક બતાવવામાં આવ્યાં તથા તેમનાં નામ વાંચવા દેવામાં આવ્યાં. ત્યાર બાદ તેમની આંખોએ પાટા બાંધી દેવામાં આવ્યા અને એક પછી એક જુદા જુદા ક્રમમાં તે તેમના હાથમાં મૂકવામાં આવ્યાં. આમ પુસ્તકને હાથથી સ્પર્શ કરી તેના કદ ઉપરથી દરેકનું નામ તેમણે કહી આપ્યું !

આ અવધાનોના પ્રયોગોએ માત્ર હિંદીઓનાં જ મન મુગ્ધ નહોતાં કર્યાં; પરંતુ તે વખતના ઉચ્ચ પદવી ધારણ કરનારા વિદેશી અંગ્રેજ અને યુરોપીય અમલદારોનું પણ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. તેવી એક સભામાં મુંબઈની હાઈકોર્ટના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સર ચાર્લ્સ સારગન્ટ, ડોક્ટર પીટરસન વગેરે વિદેશી તેમ જ સન્ય સંભાવિત હિંદી સહ-ગૃહસ્થો હાજર હતા. ત્યાં તેમણે ૧૦૦ અવધાન કરી બતાવ્યાં હતાં. એ શક્તિથી ચક્રિત થઈ સર ચાર્લ્સે તેમને યુરોપમાં જઈને તેમની શક્તિના પ્રયોગો કરી બતાવવાનું સૂચવ્યું હતું. પરંતુ શ્રી રાજચંદ્રે ધાર્મિક, સામાજિક એમ અનેક કારણોથી તેમ કરવાની ના પાડી હતી.



૩

## ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ

૧

શ્રી રાજચંદ્રે સં. ૧૯૪૪ની મહા સુદ ૧૨ને રોજ, ૧૯ વર્ષની વયે, સદ્ગત ઝવેરી રેવાશંકરભાઈ જગજીવનદાસ મહેતાના મોટા ભાઈ પોપટલાલનાં પુત્રી ઝબકબાઈ સાથે લગ્ન કર્યું. શ્રી રાજચંદ્રે જેવા મૂળથી વિચારવાન પુરુષે, પુખ્ત વયે પહેાંચી લગ્નની જવાબદારી સ્વીકારી, એ કાઈ મનોદશામાં, એ એમની જીવનસાધનાની દષ્ટિએ બોધક ચર્ચા છે. પરંતુ આવી જાતની સફળ ચર્ચા કરવા કદાચ આપણી પાસે પૂરી સામગ્રી નથી. શ્રી રાજચંદ્રે પોતે તે કાળ દરમ્યાન નોંધેલા પોતાના વિચારો તેમના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાંથી મળી આવે છે. એ ઉપરાંત તે તે કાળે તેમની સાથે રહેલા કે ખીજી રીતે પરિચયમાં આવેલા કોઈ પાસેથી સાંભળનારા પોતાનાં સંસ્મરણો આપે ત્યારે. આપણા મહાન પુરુષોનાં આવાં સંસ્મરણોનું સાહિત્ય હજી આપણી બાપામાં જૂજ જ છે. અને એ બાબતની દષ્ટિ પણ ભારે ખીલી ન કહેવાય. એટલે આ ચર્ચા એટલે અંશે અધૂરી છે. છતાં શ્રી રાજચંદ્રનાં પોતાનાં વચનો પણ કાંઈકે મનોદશાવ્યંજક તેા થશે જ. તે વર્ષમાં મુંબઈથી એક સ્નેહીને લખેલા પત્રમાં તે જણાવે છે :

“લક્ષ્મી ઉપર પ્રીતિ નહિ છતાં કોઈ પણ પરાર્થિક કામમાં તે બહુ ઉપયોગી થઈ પડશે એમ લાગવાથી, મૌન ગ્રહી અહીં તે સંબંધી

૨૩



## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

સગવડમાં હતો અને તે બાબત ધારેલું પરિણામ આવવાનો બહુ વખત પણ નહોતો.” આમ ‘મૌન ગ્રહી’ તે ધનોપાર્જનના કામમાં થોડો જ વખત થયાં પણ છે. અને તેમની તે પ્રવૃત્તિનું ‘ધારેલું પરિણામ આવવાનો બહુ વખત પણ નહોતો,’ તે વખતે કન્યાપક્ષવાળાઓના ‘આગ્રહથી’ તથા તેમના પ્રત્યેના પોતાના ‘મમત્વથી,’ તે ‘સઘળું’ પડતું મૂકી, વદ ૧૩ કે ૧૪ ( પોષની ) ને રોજ ‘ત્વરાથી’ મુંબઈ છોડી પાણિગ્રહણ કરવા નીકળે છે. ઉપરના જ કાગળમાં તે પુછાવે છે :

“ આ શુભ પ્રસંગમાં તેઓ ( કન્યાપક્ષીઓ ) સહવિવેકી નીવડી, રૂઢિથી પ્રતિકૂળ રહી, પરસ્પર કુટુંબરૂપે સ્નેહ અંધાય એવી સુંદર યોજના તેઓના હૃદયમાં છે કે? આપ ઉતારશે કે? ( ખીજે ) કોઈ ઉતારશે કે? એ ખ્યાલ પુનઃ પુનઃ હૃદયમાં પર્યાટન કરે છે.” લગ્નવિધિમાં પણ જૂની રૂઢિઓને અનુસરવાનું છોડી, સહવિવેકપૂર્વક વ્યવહાર કરવાની સૂચના તે શા માટે કરી રહ્યા છે તેનું કારણ જ્ઞેવા જ્ઞેવું છે :

“ નિદાન સાધારણ વિવેકીઓ જે વિચારને આકાશી ગણે તેવા વિચારો, તથા જે પદ આજ રાજ્યશ્રી ચક્રવર્તિની વિકટોરિયાને દુર્લભ છે—કેવળ અસંભવિત છે—તે વિચારો, તે વસ્તુ, અને તે પદની કેવળ ઇચ્છા હોવાથી ઉપર જણાવ્યું ( લગ્નવિધિમાં વિવેક વાપરવા વિષે ), તેથી કંઈ પણ લેશ પ્રતિકૂળ અને, તો તે પદાભિલાષી પુરુષનાં ચરિત્રને પરમ ઝાંપપ લાગે તેમ છે.”

લગ્ન પહેલાંના વર્ષમાં જ તેમણે લખ્યું છે : “ કુટુંબરૂપી કાળજની કાટડીના વાસથી સંસાર વધે છે. ગમે તેટલી તેની સુધારણા કરશો તો પણ એકાંતથી જેટલો સંસાર ક્ષય થવાનો છે, તેનો સોમો હિંસો પણ તે કાળજગૃહમાં રહેવાથી થવાનો નથી. કપાયનું ( મલિન વૃત્તિઓનું ) તે નિમિત્ત છે, મોહને રહેવાનો અનાદિકાળનો પર્વત છે.”

## ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ

આમ જાણવા છતાં તે લગ્ન કરવા કબૂલ થાય છે અને લગ્ન કરે છે.

હવે આપણે આગળ ચાલીએ. તેમના લગ્નના વર્ષ દરમ્યાન “સ્ત્રીના સંબંધમાં મારા વિચાર” એ મથાળા હેઠળ તે લખે છે :

“સ્ત્રી એ સંસારનું સર્વોત્તમ સુખ માત્ર આવરણિક દષ્ટિથી કલ્પાયું છે. પણ તે તેમ નથી જ. . . . જે જે પદાર્થો ઉપર જુગુપ્સા રહી છે, તે તે પદાર્થો તો તેના શરીરમાં રહ્યા છે; અને તેની તે જન્મભૂમિકા છે. વળી એ સુખ ક્ષણિક, ખેદ અને ખસના દરદરૂપ જ છે. તે વેળાનો દેખાવ હૃદયમાં ચીતરાઈ રહી હસાવે છે કે શી આ ભુલવણી? ટૂંકમાં કહેવાનું કે તેમાં કંઈ પણ સુખ નથી; અને સુખ હોય તો તેને અવિચ્છેદરૂપે વર્ણવી જુઓ; એટલે માત્ર મોહ-દશાને લીધે તેમ માન્યતા થઈ છે, એમ જ જણાશે. અહીં હું સ્ત્રીના અવયવાદિ ભાગનો વિવેક કરવા ખેડો નથી, પણ ત્યાં ફરી આત્મા ન જ ખેંચાય એ વિવેક થયો છે તેનું સહેજ સૂચવન કર્યું. સ્ત્રીમાં દોષ નથી પણ આત્મામાં છે; અને એ દોષ જવાથી આત્મા જે જુએ છે, તે અહ્ભુત આનંદરૂપ જ છે; માટે એ દોષથી રહિત થવું એ જ પરમ જિજ્ઞાસા છે. શુદ્ધ ઉપયોગ (આંતરવૃત્તિ)ની જે પ્રાપ્તિ થઈ, તો પછી તે, સમયે સમયે પૂર્વોપાર્જિત મોહનીય કર્મને ભરમીભૂત કરી શકશે. આ અનુભવગમ્ય પ્રવચન છે. પણ પૂર્વોપાર્જિત હજુ સુધી મને પ્રવર્તે છે ત્યાં સુધી મારી શી દશાથી શાંતિ થાય? એ વિચારતાં મને નીચે પ્રમાણે સમાધાન થયું. સ્ત્રીના સંબંધમાં કંઈ પણ રાગદ્વેષ રાખવા મારી અંશમાત્ર ઇચ્છા નથી, પણ પૂર્વોપાર્જિતની ઇચ્છાના પ્રવર્તનમાં અટક્યો છું.”

આમ “પૂર્વોપાર્જિત” જણાવીને તેઓશ્રી આગળ લખે છે :  
“સ્ત્રીનું કોઈ અંગ લેશમાત્ર સુખદાયક નથી, છતાં મારો દેહ ભોગવે છે. . . . નિયમ પાળવાનું દૃઢ કરતાં છતાં નથી પળતો એ

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

પૂર્વકર્મનો જ દોષ છે. . . . હું સંસારથી લેશ પણ રાગસંયુક્ત નથી, છતાં તેને જ બોગવું છું. કાંઈ મેં ત્યાગ્યું નથી. . . . અત્યારે હું કોણ છું તેનું મને પૂર્ણ ભાન નથી. . . . હે જીવ ! તું ભૂલ મા. સુખ અંતરમાં છે, તે અહાર શોધવાથી નહિ મળે. . . . અંતરની સ્થિતિ થવા માટે બાહ્ય પદાર્થો સંબંધીનું આશ્રય ભૂલ.”

પરંતુ આ આત્મમંથનની સાથે સાથે ત્યાગ, વૈરાગ્ય તથા તત્ત્વજિજ્ઞાસા પણ તેમનામાં એટલા જ જોરથી જાગ્રત થતાં જાય છે. તે જ વર્ષના એક પત્રમાં તે લખે છે :

“ એક ભવ જો આત્માનું રૂડું થાય તેમ વ્યતીત કરવામાં જશે, તો અનંતભવનું સાડું વળી રહેશે એમ હું સમજ્યો છું. અને તેમ કરવામાં જ મારી પ્રવૃત્તિ છે. એ મહાઅંધનથી રહિત થવામાં જો જે સાધનપદાર્થ શ્રેષ્ઠ લાગે તે ગ્રહવા, એ જ ( મારી ) માન્યતા છે. તો પછી તે માટે જગતની અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા શું જોવી ? તે ગમે તેમ બોલો પણ આત્મા જો અંધનરહિત થતો હોય, તો તેમ કરી લેવું, એટલે કીર્તિ અપકીર્તિથી સદાકાળને માટે રહિત થઈ શકાશે. અત્યારે એ વગેરે એમના પક્ષના લોકોના જે વિચારો મારે માટે પ્રવર્તે છે, તે મને ધ્યાનમાં સ્મૃત છે, પણ વિસ્મૃત કરવા એ જ શ્રેયસ્કર છે. તમે નિર્ભય રહેજો. મારે માટે કાંઈ-કંઈ કહે તે સાંભળી મૌન રહેજો. . . .

“ . . આ તમારા ‘ માનેલા મુરખી ’ માટે કાંઈ પણ પ્રકારે હર્ષશોક કરશો નહિ. તેની ઇચ્છા સંકલ્પવિકલ્પથી રહિત થવાની જ છે. તેને અને આ વિચિત્ર જગતને કંઈ લાગતુંવળગતું નથી કે લેવાદેવા નથી. એટલે તેમાંથી તેને માટે ગમે તે વિચારો અંધાય કે બોલાય, તે ભણી હવે જવા ઇચ્છા નથી. . . . જગતમાંથી જે પરમાણુ પૂર્વકાળે ભેળાં કર્યાં છે, તે હળવે હળવે તેને આપી દઈ,

## ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ

ઋણમુક્ત થવું એ જ તેની સદા ઉપયોગી, વહાલી, શ્રેષ્ઠ અને પરમ જિજ્ઞાસા છે. યાકી તેને કંઈ આવડતું નથી, તે ખીજું કંઈ ઇચ્છતો નથી. પૂર્વકર્મના આધારે તેનું સઘળું વિચરવું છે. આ વાત ગુપ્ત રાખશો. કેમ આપણે માનીએ છીએ અથવા કેમ વર્તીએ છીએ તે જગતને દેખાડવાની જરૂર નથી. પણ આત્માને આટલું પૂછવાની જરૂર છે કે, જો મુક્તિને ઇચ્છે છે તો સંકલ્પવિકલ્પ, રાગદ્વેષને મૂક; તે મૂકવામાં તને કંઈ યાધા હોય તો તે કહે. તે તેની મેજે માની જશે અને તેની મેજે મૂકી દેશે. . . . ન્યાત્યાંથી રાગદ્વેષરહિત થવું એ જ મારો ધર્મ છે.”

પછીના વર્ષમાં તે એક વિસ્તૃત પત્રમાં જણાવે છે :—

“આપના પહેલાં આ જન્મમાં હું લગભગ એ વર્ષથી કંઈક વધારે કાળથી ગૃહસ્થાશ્રમી થયો છું, એ આપના જાણવામાં છે. ગૃહાશ્રમી જેને લઈને ક્ષી શકાય છે તે વસ્તુ (એટલે કે પત્ની) અને મને તે વખતમાં કંઈ ઘણું પરિચય પડ્યો નથી; તો પણ તેનું અનતું કાયિક, વાયિક, અને માનસિક વલણ મને તેથી ઘણું ખરું સમજાવ્યું છે; અને તે પરથી તેનો અને મારો સંબંધ અસંતોષ-પાત્ર થયો નથી. . . . મારો ગૃહાશ્રમ અત્યાર સુધી જેમ અસંતોષ-પાત્ર નથી, તેમ ઉચિત સંતોષપાત્ર પણ નથી. તે માત્ર મધ્યમ છે; અને તે મધ્યમ હોવામાં પણ મારી કેટલીક ઉદાસીનવૃત્તિની સહાયતા છે.

“તત્ત્વજ્ઞાનની ગુપ્તગુણનાં દર્શન ક્ષેતાં ગૃહાશ્રમથી વિરક્ત થવાનું અધિકતર સૂઝે છે, અને ખચિત તે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિવેક પણ આને ઊગ્યો હતો; કાળના અજાવતાર અનિષ્ટપણાને ક્ષીધે, તેને યથાયોગ્ય સમાધિસંગની અપ્રાપ્તિને ક્ષીધે, તે વિવેકને મહાખેદની સાથે ગૌણ કરવો પડ્યો; અને ખરે! જો તેમ ન થઈ શક્યું હોત, તો તેના (મારા) જીવનનો અંત આવત.

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

“ જો વિવેકને મહાખેદની સાથે ગૌણ કરવો પડ્યો છે, તે વિવેકમાં જ ચિત્તવૃત્તિ પ્રસન્ન રહી જાય છે; તેનું બાહ્ય પ્રાધાન્ય નથી રાખી શકાતું, એ માટે અકથ્ય ખેદ થાય છે, તથાપિ ન્યાં નિરુપાયતા છે ત્યાં, સહનતા સુખદાયક છે, એમ માન્યતા હોવાથી મૌનતા છે.

“ કાંઈ કાંઈ વાર સંગીઓ અને પરસંગીઓ તુચ્છ નિમિત્ત થઈ પડે છે, તે વેળા તે વિવેક પર કાંઈ જાતનું આવરણ આવે છે; ત્યારે આત્મા બહુ મૂંઝાય છે; જીવનરહિત થવાની-દેહત્યાગ કરવાની-દુઃખદ સ્થિતિ કરતાં તે વેળા ભયંકર સ્થિતિ થઈ પડે છે : પણ એવું કાંઈ વખત રહેતું નથી, અને એમ ન્યારે રહેશે ત્યારે, ખચિત દેહત્યાગ કરીશ. પણ અસમાધિથી નહીં વર્તું; એવી અત્યાર સુધી પ્રતિજ્ઞા કાયમ ચાલી આવે છે. [ સં. ૧૯૪૫ ]

પોતાના ચિત્તમાં ચાલી રહેલું મંથન—એ વિરોધી વૃત્તિઓ વચ્ચેની આ અથડામણ—અને તેને કારણે “ જીવનરહિત થવાની દુઃખદ સ્થિતિ કરતાં પણ ભયંકર ” સ્થિતિનું વર્ણન તેમણે બીજા એક મર્મવેધી પત્રમાં કર્યું છે,

“ દુઃખિયા મનુષ્યોનું પ્રદર્શન કરવામાં આવ્યું હોય તો ખચિત તેના શિરોભાગમાં હું આવી શકું. . . . તમે મને સ્ત્રીના સંબંધી, લક્ષ્મીના સંબંધી, કીર્તિના સંબંધી, ભય સંબંધી કે કાયાના સંબંધી અથવા (એ) સર્વ સંબંધી કંઈ દુઃખ લેખરો નહિ. મને દુઃખ બીજી રીતિનું છે. તે દરદ વાતનું નથી, કફનું નથી, કે પિત્તનું નથી. તે શરીરનું નથી, વચનનું નથી કે મનનું નથી. ગણો તો બધાયનું છે. અને ન ગણો તો એકેકનું નથી. પરંતુ મારી વિજ્ઞાપના તે નહિ ગણવા માટે છે. કારણ એમાં કાંઈ એર મર્મ રહ્યો છે.

“ તમે જરૂર માનજો કે હું વિના દીવાનાપણે આ કલમ ચલાવું છું. . . . આ દેહમાં મેં મુખ્યે એ ભવ કર્યા છે. અમુખ્યનો

## ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ

હિસાબ નથી. નાનપણની નાની સમજણમાં કોણ જાણે ક્યાંથીયે મોટી કલ્પનાઓ આવતી. સુખની જિજ્ઞાસા પણ ઓછી નહોતી. અને સુખમાં પણ મહાલય, ખાગ્યગીચા, લાડીવાડીનાં કાંઈક માન્યાં હતાં. મોટી કલ્પના તે, ‘આ બધું શું છે’ તેની હતી. તે કલ્પનાનું એક વાર એવું રૂપ દીકું કે, ‘પુનર્જન્મે નથી, પાપે નથી, પુણ્યે નથી. સુખે રહેવું અને સંસાર ભોગવવો એ જ કૃતકૃત્યતા છે. એમાંથી, ખીજી કોઈ પંચાતમાં નહીં પડતાં ધર્મની વાસનાઓ કાઢી નાખી, કોઈ ધર્મ માટે ન્યૂનાધિક કે શ્રદ્ધાભાવપણું રહ્યું નહીં.

“(પણ) થોડો વખત ગયા પછી એમાંથી ઓર જ થયું; જે થવાનું મેં કલ્પ્યું નહોતું, તેમ તે માટે મારા ખ્યાલમાં હોય એવું કાંઈ મારું પ્રયત્ન પણ નહોતું. છતાં અચાનક ફેરફાર થયો. કોઈ ઓર અનુભવ થયો. અને તે અનુભવ પ્રાયે શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટિત ન હોય, જડવાદીઓની કલ્પનામાં પણ નથી, તેવો હતો. તે ક્રમે કરીને વધ્યો. વધીને અત્યારે એક ‘તુંહિ,’ ‘તુંહિ,’નો બપ ટરે છે.

“હવે અહીં સમાધાન થઈ જશે. આગળ જે મળ્યાં નહિ હોય અથવા ભયાદિક હશે તેથી દુઃખ હશે એવું કાંઈ નથી એમ ખચિત સમજાઈ જશે. સ્ત્રી સિવાય ખીજો કોઈ પદાર્થ ખાસ કરીને મને રોકી શકતો નથી. ખીજા કોઈ પણ સંસારી સાધને મારી પ્રીતિ મેળવી નથી. તેમ કોઈ ભયે મને બહુલતાએ ઘેર્યો નથી. સ્ત્રીના સંબંધમાં જિજ્ઞાસા ઓર છે અને વર્તના ઓર છે. એક પક્ષે તેનું કેટલાક કાળ સુધી સેવન કરવું સંમત કર્યું છે, તથાપિ ત્યાં સામાન્ય પ્રીતિઅપ્રીતિ છે; પણ દુઃખ એ છે કે જિજ્ઞાસા નથી છતાં પૂર્વકર્મ કાં ઘેરે છે? એટલેથી પતવું નથી પણ તેને લીધે નહિ ગમતા પદાર્થોને જોવા-સૂંઘવા-સ્પર્શવા પડે છે અને એ જ કારણથી પ્રાયે ઉપાધિમાં બેસવું પડે છે.”

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

બાવીસમા વર્ષ સુધીમાં તેમની આંતર દશાનો કાંઈક ખ્યાલ આપણે તેમના ઉપર ટાંકેલા શબ્દોમાં મેળવી શકીએ છીએ. સુર પુરુષો પોતાના દોષોને મોટા જીએ છે અને ગુણોનું વર્ણન કરતા નથી, એટલે સ્વાભાવિક રીતે આ વર્ણનમાં દોષો ઉપર વધારે ભાર મુકાયો હશે. પરંતુ એટલું આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે લક્ષ કરીને તેમણે પોતા પર કારમું માર્યુદ્ધ નોતર્યું છે અને તેમાં તે હાથમાં પ્રાણ લઈને ધૂમ્યા છે. પરંતુ થોડા જ વખતમાં તે તેમાંથી વિજ્યી તથા વધુ તેજસ્વી થઈ બહાર સાબ્દસમા નીકળી જાય છે અને તેમની આંતર દશા એક વિશિષ્ટ પ્રકારની તીવ્રતા પકડતી જાય છે. તેવીસમા વર્ષમાં દાખલ થઈએ છીએ ત્યાં તે રણસંગ્રામની ધૂળને બદલે આપણને એક શાંત, સમાહિત અને આત્મલક્ષી પુરુષનું દર્શન થાય છે. આ વર્ષ દરમ્યાન તેમની સમાધિદશા વધતી જાય છે. તેના વર્ણનનાં અમૂલ્ય મોતી સાધક જીવનની ધન્ય પળોનું ચિરસ્મારક છે. તેમાંથી થોડાઘણા ઉતારા આપવાનો લોભ ખાળી શકાતો નથી :

“ રાત્રિ અને દિવસ એક પરમાર્થ વિષયનું જ મતન રહે છે; આહાર પણ એ જ છે, નિદ્રા પણ એ જ છે, શયન પણ એ જ છે, સ્વપ્ન પણ એ જ છે, ભય પણ એ જ છે, ભોગ પણ એ જ છે, પરિગ્રહ પણ એ જ છે, ચલન પણ એ જ છે, આસન પણ એ જ છે. અધિક શું કરેવું? હાડમાંસ અને તેની મળવને એક જ એ જ રંગનું રંગન છે. એક રોમ પણ એનો જ જાણે વિચાર કરે છે. અને તેને લીધે નથી કંઈ જોવું ગમતું, નથી કંઈ સૂંઘવું ગમતું, નથી કંઈ સાંભળવું ગમતું, નથી કંઈ ચાખવું ગમતું, કે નથી કંઈ સ્પર્શવું ગમતું. નથી જોલવું ગમતું કે નથી મૌન રહેવું ગમતું; નથી ખેસવું ગમતું કે નથી ઝીટવું ગમતું; નથી સૂવું ગમતું કે નથી જાગવું ગમતું; નથી ખાવું ગમતું કે નથી ભૂખ્યું ગમતું; નથી અસંગ ગમતો કે નથી સંગ ગમતો; નથી લક્ષી ગમતી કે નથી અલક્ષી

## ગુહરથાશ્રમમાં પ્રવેશ

ગમતી; એમ છે. તથાપિ તે પ્રત્યે આશા નિરાશા કંઈ જ ઊગતું જણાતું નથી. તે હો તો પણ ભલે, અને ન હો તો પણ ભલે. એ કંઈ દુઃખનાં કારણ નથી. દુઃખનું કારણ માત્ર વિષમાત્રમા છે; અને તે જે સમ છે, તે સર્વ સુખ જ છે; એ વૃત્તિને લીધે સમાધિ રહે છે. તથાપિ બહારથી ગુહરથપણાની પ્રવૃત્તિ નથી થઈ શકતી, દેહભાવ દેખાડવો પાલવતો નથી. (પરંતુ) આત્મભાવથી પ્રવૃત્તિ બાહ્યથી કરવાને કેટલોક અંતરાય છે. ત્યારે હવે કેમ કરવું? કયા પર્વતની ગુફામાં જવું, અને અક્ષોપ થઈ જવું?—એ જ રટાય છે. તથાપિ બહારથી અમુક સંસારી પ્રવૃત્તિ કરવી પડે છે. તે માટે શોક તો નથી. તથાપિ સહન કરવા જીવ ધર્યોતો નથી.

“પ્રભાતમાં વહેતો ઊંચો ત્યારથી કોઈ અપૂર્વ આનંદ વર્તાઈ જ કરતો હતો. . . . (એ) એકાકાર વૃત્તિનું વર્ણન શબ્દે કેમ કરી શકાય? દિવસના બાર બન્યા સુધી રહ્યું. અપૂર્વ આનંદ તો તેવો ને તેવો જ છે; પરંતુ બીજી જ્ઞાનની વાર્તા કરવામાં ત્યાર પછીનો કાળક્ષેપ થયો. . . .

પોતાને થયેલા એક અદ્ભુત અનુભવ બાબત તે સં. ૧૯૪૪ના આખાઠ વદ અને દિવસે લખેલા પત્રમાં જણાવે છે:—

“આ એક અદ્ભુત વાત છે કે ડાબી આંખમાંથી ચારપાંચ દિવસ થયાં એક નાના ચંદ્ર જેવો વીજળી સમાન ઝળકારો થયા કરે છે, જે આંખથી જરા દૂર જઈ ઓલવાય છે. લગભગ પાંચ મિનિટ થાય છે, કે દેખાવ દે છે. મારી દૃષ્ટિમાં વારંવાર તે જોવામાં આવે છે. એ ખાતે કોઈ પ્રકારની ભ્રમણા નથી. (બહારનું) નિમિત્ત કારણ કંઈ જણાતું નથી. બહુ આશ્ચર્યતા ઉપજાવે છે. આંખે બીજી કોઈ પણ પ્રકારની અસર નથી. પ્રકાશ અને દિવ્યતા વિશેષ રહે છે... અંતઃકરણમાં બહુ પ્રકાશ રહે છે; શક્તિ બહુ તેજ મારે છે. ધ્યાન સમાધિરથ રહે છે.”



## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

“હવે અમે અમારી દશા કોઈ પણ પ્રકારે કહી શકવાના નથી, તો લખી કયાંથી શકીશું? મુક્તિયે નથી જોઈતી અને જૈનનું કેળવણીજ્ઞાને જે પુરુષને નથી જોઈતું તે પુરુષને પરમેશ્વર હવે કયું પદ આપશે? એ કંઈ આપના વિચારમાં આવે છે? આવે તો આશ્ચર્ય પામજો, નહીં તો અહીંથી તો કોઈ રીતે કંઈયે બહાર કાઢી શકાય તેમ અને તેવું લાગતું નથી.

“અલખ નામ ધુની લગી ગગનમે’, મગન ભયા મન મેરાજ.

આસન મારી સુરત દઢ ધારી, દિયા અગમ ધર ડેરાજ.

દરસ્થા અલખ દેહારાજ.”

“આજના પ્રભાતથી નિરંજનદેવની કોઈ અદ્ભુત અનુગ્રહતા પ્રકાશી છે. આજે ઘણા દિવસ થયાં ધરજેલી પરાભક્તિ કોઈ અનુપમ રૂપમાં ઉદય પામી છે. ગોપીઓ ભગવાન વાસુદેવ (કૃષ્ણ-ચંદ્ર)ને મહીની મટુકીમાં નાખી વેચવા નીકળ્યા હતા; એવી એક શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કથા છે. તે પ્રસંગ આજે બહુ સ્મરણમાં રહ્યો છે. અમૃત પ્રવહ છે ત્યાં સહસ્રદળ કમળ છે; એ મહીની મટુકી છે; અને આદિ પુરુષ તેમાં ઘિરાજમાન છે તે ભગવંત વાસુદેવ છે. તેની પ્રાપ્તિ સત્પુરુષની ચિત્તવૃત્તિરૂપ ગોપીને થતાં તે ઉદ્વાસમાં આવી જઈ, ખીજા કોઈ મુમુક્ષુ આત્મા પ્રત્યે ‘કોઈ માધવ હ્યો’ હારે કોઈ માધવ હ્યો’ એમ કહે છે. અર્થાત્ તે વૃત્તિ કહે છે કે, આદિ પુરુષની અમને પ્રાપ્તિ થઈ, અને એ એક જ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે; ખીજું કશુંય પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય નથી; માટે તમે પ્રાપ્ત કરો. ઉદ્વાસમાં ફરી ફરી કહે છે કે તમે તે પુરાણપુરુષને પ્રાપ્ત કરો; અને જે તે પ્રાપ્તિને અચળ પ્રેમથી ધરજો, તો અમે તમને એ આદિપુરુષ આપી દઈએ. મટુકીમાં નાખીને વેચવા નીકળ્યાં છીએ, ગ્રાહક દેખી આપી દઈએ છીએ: કોઈ ગ્રાહક થાઓ; અચળ પ્રેમે કોઈ ગ્રાહક થાઓ; વાસુદેવની પ્રાપ્તિ કરાવીએ.

## ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ

“ આ વાત અને આપું ભાગવત એ એકને જ પ્રાપ્ત કરાવવા માટે અક્ષરે અક્ષરે ભરપુર છે; અને તે અમને ઘણો કાળ થયા પહેલાં સમગ્નયું છે; આને અતિ અતિ સ્મરણમાં છે; કારણ કે સાક્ષાત્ અનુભવપ્રાપ્તિ છે. અને એને લીધે આજની પરમ અદ્ભુત દશા છે. એવી દશાથી જીવ ઉન્મત્ત પણ થઈ ગયા વિના રહેશે નહિ. વાસુદેવ હરિ ચાહીને કેટલોક વખત અંતર્ધાન પણ થઈ જાય, એવા લક્ષણના ધારક છે; માટે અમે અસંગતાને ઇચ્છીએ છીએ. . . . સત્સંગની માત્ર ખામી છે અને વિકટ વાસમાં નિવાસ છે. હરિઈચ્છાએ હયાંક્યાની વૃત્તિ છે એટલે કંઈ ખેદ તો નથી, પણ ભેદનો પ્રકાશ કરી શકતો નથી, એ ચિંતાના નિરંતર રહ્યા કરે છે.”

“ ચિત્તની દશા ચૈતન્યમય રહ્યા કરે છે. જેથી વ્યવહારનાં બધાં કાર્ય ઘણું કરીને અવ્યવસ્થાથી કરીએ છીએ. હરિઈચ્છા સુખદાયક માનીએ છીએ એટલે જે ઉપાધિભોગ વર્તે છે તેને પણ સમાધિ-ભોગ માનીએ છીએ. ચિત્તની અવ્યવસ્થાને લીધે મુહૂર્તમાત્રમાં કરી શકાય તેવું કાર્ય વિચારતાં પણ પખવાડિયું વ્યતીત કરી નાંખાય છે, અને વખતે તે કાર્ય કર્યા વિના જ જવા દેવાનું થાય છે. બધા પ્રસંગોમાં તેમ થાય તો પણ હાનિ માની નથી. . . . એવી ચિત્તની દશા નિરંકુશ થઈ રહી છે. અને તે નિરંકુશતા પ્રાપ્ત થવામાં હરિનો પરમ અનુગ્રહ કારણ છે, એમ માનીએ છીએ.”

“ એક પુરાણપુરુષ અને પુરાણપુરુષની પ્રેમસંપત્તિ વિના અમને કંઈ ગમતું નથી. અમને કોઈ પદાર્થમાં રુચિમાત્ર રહી નથી. કંઈ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થતી નથી. વ્યવહાર કેમ ચાલે છે એનું ભાન નથી. . . . અમે દેહધારી છીએ કે કેમ તે સંભારીએ ત્યારે માંડ જાણીએ છીએ. . . . પોતાની ઇચ્છાએ થોડી જ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે. જેમ હરિએ ઇચ્છેલો ક્રમ દોરે તેમ દોરાર્થએ છીએ. હૃદય પ્રાયે શૂન્ય જેવું થઈ ગયું છે. . . .

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

એક પ્રકારે પૂર્ણ ઘેઝઘા છે. . . . છતાં વેપાર કરીએ છીએ, લઈએ છીએ, દઈએ છીએ, લખીએ છીએ, હસીએ છીએ. . . . જેનું ઠેકાણું નથી એવી અમારી દશા છે. . . . અમારો દેશ હરિ છે, જાત હરિ છે, કાળ હરિ છે, દેહ હરિ છે, નામ હરિ છે, સર્વ હરિ છે.”

“ રામ રામ ખુમારી ચક્રશે, અમરવરમય જ આત્મદષ્ટિ થઈ જશે, એક ‘તુલિ તુલિ’ મનન કરવાનો પણ અવકાશ નહીં રહે, ત્યારે અમરવરના આનંદનો અનુભવ થશે. અત્ર એ જ દશા છે. રામ હૃદયે વસ્યા છે, અનાદિનાં ખસ્યાં છે. સુરતી ઇત્યાદિકે હસ્યાં છે. આ પણ એક વાક્યની વેઠ કરી છે.” (૧૯૪૭)

આમ છતાં પોતાની આંતર દશાથી તેમને હજુ જે અસંતોષ છે તે તેમણે આ શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યો છે : “યથાયોગ્ય દશાનો તે હજુ મુમુક્ષુ છું. . . . તેવા કાંઈ ગુણો મારામાં પ્રકાશિત થયા હોય એમ મને લાગતું નથી. માત્ર રુચિ ઉત્પન્ન થઈ છે એમ ગણીએ તો ગણી શકાય. તથાપિ સર્વ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત થયા વિના આ જીવ શાંતિને પામે એવી દશા જણાતી નથી.”

આ વર્ષ દરમ્યાન તેમની નોંધોમાં બીજી એક મહત્ત્વની બીના આપણને જ્ઞેવાની મળે છે. અને તે એ કે, નાનપણથી ઉપદેશક જનવાની અને ધર્મસુધાર કરવાની તેમનામાં જે વૃત્તિ હતી તે દૂર ધકેલાતી જાય છે. તેનાં કારણો તેમના પોતાના શબ્દોમાં નીચે પ્રમાણે છે :

“ હવે છેવટની નિર્વિકલ્પ સમાધિ પામવી છે, જેથી કોઈ પણ પ્રકારે અમૃતસાગરનું અવલોકન કરતાં અલ્પ પણ માયાનું આવરણ બાધ કરે નહિ, અવલોકનસુખનું અલ્પ પણ વિસ્મરણ થાય નહિ. . . . આવી દશા પામવાથી પરમાર્થે કરેલો પ્રયત્ન સફળ થાય છે. અને એવી દશા થયા વિના પ્રગટ માર્ગ

## ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ

પ્રકાશવાની પરમાત્માની આજ્ઞા નથી એમ મને લાગે છે. માટે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે કે એ દશાને પામીને પછી પ્રગટ માર્ગ કહેવો— પરમાર્થ પ્રકાશવો. ત્યાં સુધી નહિ. અને એ દશાને હવે કાંઈ ઝાઝો વખત પણ નથી. પંદર અંશે તે પહોંચી જવાયું છે. . . . સર્વ પ્રકારનો એક દેશ બાદ કરતાં બાકી સર્વ અનુભવાયું છે. ( એ ) એક દેશ ( પણ ) સમજ્યા વિના રહ્યો નથી, પણ યોગ ( પ્રવૃત્તિ ) થી અસંગ થવા વનવાસની આવશ્યકતા છે. અને એમ થયે એ દેશ અનુભવાશે. . . . આટલા માટે હમણાં તે ક્વેળ ગુપ્ત થઈ જવું યોગ્ય છે. . . . વેદ્યદયનો નાશ થતાં સુધી ગૃહાવાસમાં રહેવું યોગ્ય લાગે છે. . . . ન્યાં સુધી અસંગ થઈશું નહિ અને ત્યાર પછી તેની ( પરમેશ્વરની ) ઇચ્છા મળશે નહિ, ત્યાં સુધી પ્રગટ રીતે માર્ગ કહીશું નહિ. . . . હરિએ સાક્ષાત્ દર્શનથી ન્યાં સુધી તે વાત પ્રેરી નથી, ત્યાં સુધી ઇચ્છા થતી નથી—થવાની નથી.”

“ પૂર્વાપર એવું જે ભગવત સંબંધી જ્ઞાન તે પ્રગટ કરવા ન્યાં સુધી તેની ઇચ્છા નથી, ત્યાં સુધી વધારે પ્રસંગ કોઈથી પાડવામાં નથી આવતો, તે જાણો છો. અભિન્ન એવું હરિપદ ન્યાં સુધી અમે અમારામાં નહીં માનીએ, ત્યાં સુધી પ્રગટ માર્ગ કહીશું નહીં. તમે પણ જેઓ અમને જાણો છો, તે સિવાય અધિકને નામ, દામ, ગામથી અમને જાણાવશે નહીં. ( ૧૯૪૭ )

આમ છતાં તેમના સંબંધમાં જે કોઈ આવતા તે તેમની વિભૂતિથી આકર્ષાઈ તેમની પાસેથી માર્ગ પામવા ઉત્સુક થાય તેમાં નવાઈ નથી. પરંતુ તેમની આગળ પણ, હોઈએ તેનાથી જરા પણ વધારે ન દેખાવાની તેમની જે સરળતા છે તે જોવા જેવી છે :

“ તમે મારા સંબંધી જે જે પ્રસ્તુતિ દર્શાવી તે તે મેં બહુ મનન કરી છે. . . . પરંતુ તેવા ગુણો કાંઈ મારામાં પ્રકાશિત

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

થયા હોય એમ મને લાગતું નથી. માત્ર રુચિ ઉત્પન્ન થઈ એમ ગણીએ તો ગણી શકાય. . . .”

“તમે અને ખીજા જે જે ભાઈઓ મારી પાસેથી કંઈ આત્મ-લાભ ઇચ્છો છો તે તે, તે લાભ પામે એ મારી અંતઃકરણથી ઇચ્છા જ છે. તથાપિ તે લાભ આપવાની જે યથાયોગ્ય પાત્રતા, તેમાં મને હજી કંઈકે આવરણ છે. . . . ફરી ફરી અનુકંપા આવી જાય છે. પણ નિરુપાયતા આગળ શું કરું? પોતાની કંઈ ન્યૂતતાને પૂર્ણતા કેમ કરું?”

આ પ્રસંગે જ એક ખીજા ફેરફારની પણ નોંધ લેવી ઘટે છે. જો કે તેને ‘ફેરફાર’ કહેવો એ વધારે પડતું છે. છતાં ૧૭મા વર્ષ સુધી તેમ જ તે વર્ષ દરમિયાન શ્રી રાજચંદ્રે લખેલા ‘મોક્ષમાળા’ આદિ ગ્રંથોમાં ‘જૈનદર્શન જ સાચું છે,’ ‘ખીજાં દર્શનો અપૂર્ણ છે,’ ‘જૈનદર્શનના પ્રવર્તક પુરુષો જ પૂર્ણ જ્ઞાની હતા,’ ‘ગમે તેવી શંકા થાય તો પણ મારી વતી વીરને નિઃશંક ગણજો,’ ‘વીર સ્વામીનું યોધેલું સર્વ સ્વરૂપ યથાતથ્ય છે, એ ભૂલશો નહીં,’ ‘જેમ ભગવાન જિને નિરૂપણ કર્યું છે, તેમ જ સર્વ પદાર્થનું સ્વરૂપ છે,’ ‘સાચો વૈદ્ય તે વીતરાગદર્શન છે, જે સંપૂર્ણ સત્ય સ્વરૂપ છે,’ ‘અમારા ચિત્તને વિષે વારંવાર એમ આવે છે અને એમ પરિણામ સ્થિર રહ્યા કરે છે કે, જેવો આત્મકલ્યાણનો નિરધાર શ્રી વર્ધમાનસ્વામીએ કે શ્રી ઋષભાદિએ કર્યો છે, તેવો નિરધાર ખીજા સંપ્રદાયને વિષે નથી,’ ‘અંધમોક્ષની યથાર્થ વ્યવસ્થા કહેવાને યોગ્ય જો કોઈ અમે વિશેષપણે માનતા હોઈએ, તો તે શ્રી તીર્થંકર દેવ છે,’ એવા ભાવાર્થનાં આગ્રહી વાક્યો ઠેર ઠેર નજરે પડે છે. કેટલીક જગાએ તો તે વાક્યો એવું એકાંતિકપણું પકડે છે કે, પહેલી નજરે તો કોઈ પણ સમભાવી હૃદયને આઘાત જ પહોંચે. પરંતુ પછીનાં વર્ષોમાં અસુક દર્શન, પંથ કે વાડામાં જ સત્ય સમાયું છે એમ

## ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ

માનવાને બદલે, સત્ય આત્માનુભવમાં જ રહેણું છે એવા અભિપ્રાયનાં વાક્યો તેમનાં લખાણોમાં વધુ પ્રમાણમાં માલૂમ પડે છે. સાથે સાથે, અતિમ અનુભવને લગતી બાબતો વિષેના ગુદાં ગુદાં દર્શનો કે પ્રવર્તકાના મતભેદોનો નિવેડો અતિમ અનુભવ થયે જ મળે, અને ત્યાં સુધી બધા સંપ્રદાયોના શાસ્ત્રગ્રંથો ઉપદેશ-સહબોધ પ્રાપ્ત કરવા પૂરતાં વાંચવા-વિચારવા, એવો તેમનો અભિપ્રાય થતો જાય છે. નીચે આપેલા કેટલાક ઉતારાઓ ઉપરથી તે વાત સ્પષ્ટ થશે.

“ સિદ્ધાંતજ્ઞાન જિનાગમ અને વેદાંતમાં પરસ્પર ભેદ પામતું જોવામાં આવે છે, અને તે પ્રકારે જોઈ, મુમુક્ષુ જીવ અદેશો-શંકા પામે છે. અને તે શંકા ચિત્તનું અસમાધિપણું કરે છે. એવું ધણું કરીને બનવાયોગ્ય જ છે. કારણ કે, સિદ્ધાંતજ્ઞાન તો જીવને કોઈ અત્યંત ઉચ્ચવળ ક્ષયોપશમે અને સદ્ગુરુના વચનની આરાધનાએ ઉદ્ભવે છે. સિદ્ધાંતજ્ઞાનનું કારણ ઉપદેશજ્ઞાન છે. સદ્ગુરુથી કે સત્શાસ્ત્રથી પ્રથમ જીવમાં એ જ્ઞાનનું દઢ થવું ઘટે છે. ઉપદેશજ્ઞાનનાં ફળ વૈરાગ્ય અને ઉપશમ છે. તેમનું બળ વધવાથી જીવને વિષે સહેજે નિર્મળ-પણું થાય છે અને ( પછી ) સહેજ સહેજમાં સિદ્ધાંતજ્ઞાન થવાનું કારણ થાય છે. ( કારણ કે, ) જીવ અસંગદશામાં આવે, તો આત્મ-સ્વરૂપ સમજવું સાવ સુલભ થાય છે.” ( ૨૭ )

“ જોને વૈરાગ્ય ઉપશમ સંબંધી ઉપદેશબોધ થયો નથી, તેને બુદ્ધિનું વિપર્યાસપણું વર્ત્યો કહે છે. અને જ્યાં સુધી બુદ્ધિનું વિપર્યાસપણું હોય, ત્યાં સુધી સિદ્ધાંતનું વિચારવું પણ વિપર્યાસપણું થવું જ સંભવે છે. કેમ કે ચક્ષુને વિષે જેટલી ઝાંખપ છે, તેટલો ઝાંખો પદાર્થ તે દોષે છે. અને જે અત્યંત બળવાન પડળ હોય, તો તેને સમૂળગો પદાર્થ દેખાતો નથી.” ( ૨૮ )

“ વૈરાગ્ય ઉપશમ વર્ધમાન થયે ‘ એક આત્મા છે ’ કે ‘ અનેક આત્મા છે, ’ એ આદિ પ્રકારે સ્વરૂપ વિચારવા યોગ્ય છે. જ્યાં સુધી

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

પ્રથમ વૈરાગ્ય અને ઉપશમનું અળ દહપણે જીવમાં આવ્યું ન હોય, ત્યાં સુધી તે વિચારથી ચિત્તનું સમાધાન થવાને બદલે ચંચળપણું થાય છે, અને વિચારનો નિર્ધાર પ્રાપ્ત થતો નથી.”

આ બધા ઉતારાઓ વધુ વિસ્તારથી વિચારરતનોવાળા ખંડમાં ‘સિદ્ધાંતચર્યા’ એ નામના પ્રકરણમાં આગળ આવવાના છે. એટલે અહીં તેમની વધુ પુનરાવૃત્તિ કરવી જરૂરી નથી. વળી આ જાતની વિચારસરણી ઉપરાંત, જૈન સિવાય ખીજાં દર્શનોમાં કે મહાત્માઓને પણ ‘સત’નું જ્ઞાન હોય એ ખનવાળેગ છે, એવા અભિપ્રાયના ઉતારા નીચે આપ્યા છે :—

“ ગમે તે સંપ્રદાય—દર્શન—ના મહાત્માઓનો લક્ષ એક ‘સત’ જ છે. વાણીથી અકૃત્ય હોવાથી મૂગાની શ્રેણીએ સમગ્નવ્યું છે, જેથી તેઓના કથનમાં કંઈક ભેદ લાગે છે. વાસ્તવિક રીતે ભેદ નથી.”

“ મોક્ષના માર્ગ એ નથી. શ્રીમહાવીર જે વાટેથી ત્યાં તે વાટેથી શ્રીકૃષ્ણ તરશે; જે વાટેથી શ્રીકૃષ્ણ તરશે તે વાટેથી શ્રી મહાવીર ત્યાં છે. એ વાટ ગમે ત્યાં બેઠા, ગમે તે કાળે, ગમે તે શ્રેણીમાં, ગમે તે યોગમાં ન્યારે પમાશે ત્યારે પવિત્ર, શાશ્વત સત્પદના અનંત અતીન્દ્રિય સુખનો અનુભવ થશે. તે વાટ સર્વ સ્થળે સંભવિત છે. કોઈ પણ ધર્મ સંબંધી મતભેદ રાખવો છોડી દઈ એકાગ્ર ભાવથી સમ્યક્ યોગે એ જ માર્ગનું સંશોધન કરવાનું છે. તે માર્ગ આત્મામાં રહ્યો છે. આત્મત્વપ્રાપ્ત પુરુષ ન્યારે યોગ્યતા ગણી તે આત્મત્વ અર્પણે ત્યારે જ તેની વાટ મળશે. ત્યારે જ તે મતભેદાદિક જશે. મતભેદ રાખી કોઈ મોક્ષ પામ્યા નથી.”

“ જૈનના આગ્રહથી જ મોક્ષ છે એમ (આ) આત્મા ધણા વખત થયાં માનવું ભૂલી ગયો છે. મુક્તભાવમાં મોક્ષ છે એમ ધારણા છે.”

“ વાડામાં કલ્યાણ નથી. અજ્ઞાનીના વાડા હોય. જેના રાગદ્વેષ અને અજ્ઞાન ગયાં તેનું કલ્યાણ. આકી અજ્ઞાની કહે કે મારા ધર્મથી કલ્યાણ છે તો તે માનવું નહિ. એમ કલ્યાણ હોય નહિ. જે જ્ઞાની પુરુષના વ્યવનથી આત્મા જાણે આવે તે સાચો માર્ગ. તે પોતાનો માર્ગ. ‘ આપણો ધર્મ ’ એવી કલ્પના છે. આપણો ધર્મ શું ? મહાસાગર કોઈનો નથી. તેમ ધર્મ કોઈના આપનો નથી. જેમાં દયા, સત્ય આદિ હોય તે પાળો. તે કોઈના આપનાં નથી. અનાદિકાળનાં છે. શાશ્વત છે. જીવે ગાંઠ પકડી છે કે ‘ આપણો ધર્મ ’ છે. પણ શાશ્વત માર્ગ શું ? શાશ્વત માર્ગથી સૌ મોક્ષે ગયા છે. રજે-હરણો, દોરો કે મૂમતી કપડાં કોઈ આત્મા નથી. વહોરાના નાડાની માફક જીવ પક્ષનો આગ્રહ પકડી બેઠો છે, એવી જીવની મૂઢતા છે. ‘ આપણા જૈનધર્મના શાસ્ત્રમાં અધુ છે, ’ ‘ શાસ્ત્રો આપણી પાસે છે, ’ એવું મિથ્યાભિમાન જીવ કરી બેઠો છે. મતભેદને છેદે તે જ સાચા પુરુષ. વિચારવાનને માર્ગનો ભેદ નથી. માર્ગ વિચારવાનને પૂછવા.”

“ જ્યારે જૈનશાસ્ત્ર વાંચવા જણાવીએ ત્યારે જૈની કરવા જણાવતા નથી; વેદાંતશાસ્ત્ર વાંચવા જણાવીએ ત્યારે વેદાંતી કરવાને જણાવતા નથી. . . . માત્ર જે જણાવીએ છીએ તે તમ સર્વને ઉપદેશ હોવા અર્થે જણાવીએ છીએ. જૈન અને વેદાંતી આદિનો ભેદત્યાગ કરો. આત્મા તેવો નથી.”

“ ( વેદાંતનું ) ‘ એક બ્રહ્મ સ્વરૂપ ’ વિચારવામાં અડચણ નથી. અથવા ( જૈનના ) ‘ અનેક આત્મા ’ વિચારવામાં અડચણ નથી. તમને અથવા કોઈ મુમુક્ષુને પોતાના સ્વરૂપનું જાણવું એ મુખ્ય કર્તવ્ય છે.”

“ જે વડે વૈરુગ્યની વૃદ્ધિ થાય તે વાંચન વિશેષ કરીને રાખવું. મતમતાંતરનો ત્યાગ કરવો. અને જેથી મતમતાંતરની વૃદ્ધિ થાય તેવું



વાંચન લેવું નહિ.”\*

આ વર્ષો દરમ્યાન જ તેમને વેપારની તથા અન્ય ઉપાધિઓ વધી હોવા છતાં પોતે અંતરમાં પ્રાપ્ત કરેલી સ્વસ્થતાથી એ બંધીને તે સમતાથી વેદતા જાય છે. આ સમયના પોતાના એક પત્રમાં તે લખે છે :

“ જ્યારે આ વ્યવહારોપાધિ ગ્રહણ કરી ત્યારે તે ગ્રહણ કરવાનો હેતુ આ હતો કે, ‘ ભવિષ્યકાળે જે ઉપાધિ ઘણો વખત રોકશે, તે ઉપાધિ વધારે દુઃખદાયક થાય તો પણ થોડા વખતમાં ભોગવી લેવી એ વધારે શ્રેયસ્કર છે.’ . . . ભલે તને વસમું લાગે પણ એ જ ક્રમમાં પ્રવર્ત. અત્યારે કદાપિ વસમું, અધિકતર લાગશે, પણ પરિણામે તે વસમું ધીમું થશે. . . . કોઈના પણ દોષ જે નહીં. તારા પોતાના દોષથી જે કાંઈ થાય છે તે થાય છે, એમ માન. . . . જે કાંઈ પૂર્વનિબંધન કરવામાં આવ્યાં છે, તે નિવૃત્ત કરવા અર્થે—થોડા કાળમાં ભોગવી લેવાને અર્થે—આ વેપાર નામનું કામ, ખીજને અર્થે, સેવીએ છીએ. . . . અત્રે જે ઉપાધિ છે તે . . . માટે શું થશે એવી કાંઈ કલ્પના પણ થતી નથી, અર્થાત્ તે ઉપાધિ સંબંધી કાંઈ ચિંતા કરવાની વૃત્તિ રહેતી નથી. . . . જેમ તે માટે થવું હશે તેમ થઈ રહેશે. ઈશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખવો એ એક સુખદાયક માર્ગ છે. . . . આત્મેચ્છા એ જ વર્તે છે કે સંસારમાં પ્રારબ્ધાનુસાર ગમે તેવા શુભાશુભ ઉદ્દય આવે, પરંતુ તેમાં પ્રીતિ કે અપ્રીતિ કરવાનો આપણે સંકલ્પ પણ ન કરવો.”+

\* ઉપરના ઉતારાઓમાં મૂળ લખાણ દ્વંકાન્યું છે. આ વિષયનાં વધુ અવતરણો માટે ‘ વિચારરત્નો ’વાળા વિભાગમાં ‘ સર્વધર્મસમભાવ ’ વાળું પ્રકરણ પણ જુઓ.

+ મૂળ લખાણ દ્વંકાન્યું છે.

## ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ

નીચેના એક ઉતારામાં, તેમણે પોતાનાં કૌટુંબિક કે આર્થિક સંબંધીઓ સાથે કેવી રીતે વર્તન રાખવું, તેની સૂક્ષ્મ ચર્ચા કરી જે નિર્ણય કરેલો, તે આપણને જોવા મળે છે. તે ઉપરથી, પોતાની આંતર મનોદશા બદલાવા છતાં જૂની જવાબદારીઓ કેવી રીતે અદા કરવી અને અદ્રોહ તથા અહિંસા સાચવવાં તે વિષેનો તેમનો ખ્યાલ જોઈ શકાશે. તે પોતાને સંબોધીને લખે છે: “તું વ્યવહારમાં જેનાથી જોડાયો હોય તેનાથી અમુક પ્રકારે વર્તવાનો નિર્ણય કરી તેને જણાવ. તેને અનુકૂળ આવે તો તેમ, નહિ તો તે જણાવે તેમ પ્રવર્તજો. સાથે જણાવજો કે તમારા કાર્યમાં કોઈ રીતે મારી નિષ્ઠાથી કરીને હાનિ નહિ પહોંચાડું. . . . માત્ર તમારી પાસે એટલું ઇચ્છું છું કે કોઈ પણ પ્રકારે તમે મને નિમિત્ત રાખી અશુભ યોગમાં પ્રવૃત્તિ કરશો નહિ. તમારી ઇચ્છાનુસાર તમે વર્તજો. . . . માત્ર મને મારી નિવૃત્તિશ્રેણીમાં વર્તવા દેતાં કોઈ રીતે તમારું અંતઃકરણ ટૂંકું કરશો નહિ. અને ટૂંકું કરવા જે તમારી ઇચ્છા હોય તો ખચીત કરીને મને આગળથી જણાવી દેજો. તે શ્રેણીને સાચવવા મારી ઇચ્છા છે અને તે માટે એથી હું યોગ્ય કરી લઈશ. મારું ચાલતાં સુધી તમને દૂભવીશ નહિ. અને છેવટે નિવૃત્તિશ્રેણી તમને અપ્રિય હશે તો પણ હું જેમ બનશે તેમ જાળવણીથી, તમારી સમીપથી, તમને કોઈ પણ જાતની હાનિ કર્યા વગર, બનતો લાભ કરીને . . . ખસી જઈશ.”

## વાનપ્રસ્થય

ગયા પ્રકરણમાં આપણે શ્રીમદ રાજચંદ્રના જીવને લગ્ન પછી લીધેલો અચૂક પલટો જોઈ આવ્યા; તથા ચોવીસમા વર્ષ સુધીમાં તેમની સાધના કેવી જોરજોરે વૃદ્ધિગત થતી ચાલી તે પણ તપાસી આવ્યા. આ પ્રકરણમાં તે પ્રવાહ આગળ કેવી રીતે વધતો ચાલ્યો તે આપણે તપાસીશું.

પચીસમા વર્ષમાં શ્રીમદ રાજચંદ્રની તે 'મસ્તી' વધતી જાય છે. અને તેનો એક પુરાવો એ છે કે એ વર્ષ દરમિયાન પોતાના પત્નીમાં તે પોતાને માટે 'યથાર્થ બોધસ્વરૂપ,' 'શ્રી બોધસ્વરૂપ,' 'બોધબીજ,' 'સમસ્થિતભાવ,' 'સ્વરૂપસ્થ,' 'નિષ્કામ આત્મસ્વરૂપ,' 'સહજસ્વરૂપ,' 'નિષ્કામ આત્મસ્વરૂપ,' 'અપ્રતિબંધ,' 'અભિન્ન બોધમય,' 'સમાધિરૂપ,' 'અચિંત્યદશાસ્વરૂપ,' 'અહં બ્રહ્માસ્મિ,' વગેરે ઉપનામો વાપરે છે. એક સ્થળે તો સંપૂર્ણ ઉન્નમતાવસ્થામાં આવી જઈ તે પોતે પોતાને જ પ્રણામ કરી બેસે છે. આ રહી તે અનુપમ લીટી : "અવિપમપણે જ્યાં આત્મધ્યાન વર્તે છે, એવા જે 'શ્રીરાયચંદ' તે પ્રત્યે ફરી ફરી નમસ્કાર. . . ." પરંતુ તે પ્રયત્ન આત્મચિંતન અને ગાઠ સ્વરૂપસ્થિતિની દશાની સાથે સાથે જ તેમની વ્યાવહારિક ઉપાધિ, પણ તેટલી જ સજ્જડ બનતી જાય છે. પોતાની આંતર દશા અને આજી ઉપાધિ—એ બેની વચ્ચે તે પુરુષાર્થ-

મહિષ્યે કેવી રીતે મુખેળ સાધ્યો એ જ આ વર્ષ દરમ્યાન તેમની નોંધના ઉતારાઓમાંથી જોવાનું રહે છે. તે લખે છે :

“કોઈ એવા પ્રકારનો ઉદય છે કે અપૂર્વ વીતરાગતા છતાં વેપારના સંબંધી પ્રવર્તન કરી શકીએ છીએ. તેમ જ ખીજાં પણ ખાવાપીવા વગેરેનાં પ્રવર્તન માંડ માંડ કરી શકીએ છીએ. મન કયાંય વિરામ પામતું નથી. . . . આત્મા આત્મભાવે વર્તે છે. સમયે સમયે અનંતગુણવિશિષ્ટ આત્મભાવ વધતો હોય એવી દશા રહે છે. . . . જેમ જેમ તેમ થાય છે, તેમ તેમ પ્રવૃત્તિપ્રસંગ વધ્યા કરે છે. જે પ્રવૃત્તિનો પ્રસંગ થશે એમ નહિ ધારેલું તે પણ પ્રાપ્ત થયા કરે છે. અને એથી એમ માનીએ છીએ કે ઉતાવળે પૂર્વે નિબંધન કરેલાં એવાં કર્મો નિવૃત્ત થવા માટે ઉદ્યમમાં આવે છે. . . . જાણીએ છીએ કે ઘણા કાળે જે પરિણામ પ્રાપ્ત થવાનું છે તે તેથી થોડા કાળે પ્રાપ્ત થવા માટે વિશેષપણે વર્તે છે. . . . તે ઉપાધિજ્ઞેગના વેદવાથી જે પ્રારબ્ધ નિવૃત્ત થવાનું છે, તે તે જ પ્રકારે વેદવા સિવાયની ખીજી ઇચ્છા વર્તતી નથી એટલે તે જ જોગે પ્રારબ્ધ નિવૃત્ત થવા દેવું યોગ્ય છે એમ જાણીએ છીએ અને તેમ સ્થિતિ છે.”

“ચિત્ત બંધનવાળું થઈ શકતું ન હોવાથી જે જીવો સંસાર-સંબંધે સ્ત્રીઆદિ રૂપે પ્રાપ્ત થયા છે, તે જીવોની ઇચ્છા પણ દૂલ્બવવાની ઇચ્છા થતી નથી. અર્થાત્ તે પણ અનુકંપાથી, અને માયાપચ્ચાદિનાં ઉપકારાદિ કારણોથી ઉપાધિજ્ઞેગને બળવાન રીતે વેદીએ છીએ. . . . એમાં કોઈ પ્રકારનું અમારું સકામપણું નથી.”

“કોઈ પણ જાતના અમારા આત્મિક બંધનને લઈને અમે સંસારમાં રહ્યા નથી. સ્ત્રી જે છે, તેનાથી પૂર્વે બંધાયેલું ભોગકર્મ નિવૃત્ત કરવું છે. કુટુંબ છે તેનું પૂર્વેનું કરેલું કરજ આપી નિવૃત્ત થવા અર્થે રહ્યા (છીએ). . . . તનને અર્થે, ધનને અર્થે,

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

ભોગને અર્થે, સુખને અર્થે, સ્વાર્થને અર્થે કે કોઈ જાતનાં આત્મિક બંધનથી એમ સંસારમાં રહ્યા નથી. . . . દુઃખના ભયથી પણ સંસારમાં રહેવું રાખ્યું છે, એમ નથી.” (૧૯૪૯)

“લોભહેતુથી (કો) વિષયાદિની ઇચ્છાએ (વેપાર વગેરેની) પ્રવૃત્તિ થાય છે એમ પણ જણાતું નથી. તથાપિ પ્રવૃત્તિ થાય છે એમાં સદેહ નથી. જગત કંઈ લેવાને માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે; આ પ્રવૃત્તિ દેવાને માટે થતી હશે એમ લાગે છે.” (૧૯૫૧)

“ખીજને બધો વ્યવહાર વર્તમાનમાં જ મૂકી દીધો હોય તો તે બને તેવું છે. એ ત્રણ ઉદ્વેગવ્યવહાર એવા છે કે જે ભોગવ્યે જ નિવૃત્ત થાય એવા છે; અને કષ્ટે પણ તે વિશેષ કાળની સ્થિતિમાંથી અલ્પ કાળમાં વેદી શકાય નહીં એવા છે; અને તે કારણે કરી મૂર્ખની પેઠે આ વ્યવહાર ભજ્યા કરીએ છીએ.” (૧૯૪૯)

છવ્વીસમાં વર્ષમાં તેમનાં વચનો વધુ સ્પષ્ટ થતાં જાય છે :

“ઉપાધિનો જોગ વિશેષ રહે છે. જેમ જેમ નિવૃત્તિના જોગની વિશેષ ઇચ્છા થઈ આવે છે, તેમ તેમ ઉપાધિની પ્રાપ્તિનો જોગ વિશેષ દેખાય છે. ચારે બાજુથી ઉપાધિનો ભીડો છે. કોઈ એવી બાજુ અત્યારે જણાતી નથી કે અત્યારે જ એમાંથી છૂટીને ચાલ્યા જવું હોય તો કોઈનો અપરાધ કર્યો ન ગણાય. . . . છતાં (મારી) વર્તમાન અવસ્થા ઉપાધિરહિતપણાને અત્યંત યોગ્ય છે. (૧૯૪૯). . . . જે ભગવત્ કૃપા ન હોય તો આ કાળને વિષે તેવા ઉપાધિયોગમાં માથું ધડ ઉપર રહેવું કઠણ થાય. . . . હૃદયમાં પ્રભુનું નામ રાખી માંડ કાંઈ પ્રવર્તન કરી સ્થિર રહી શકીએ છીએ.”

અને આટલી સમતાથી બધી ઉપાધિઓનો નિર્વાહ નિષ્ક્રમપણે ધૃતિરાપિતભાવે કરનારને તેનો બદલો પણ મળ્યા વગર નથી રહેતો.

## વાનપ્રસ્થ

તે લખે છે : ચિત્તને વિષે જેવું આ ઉપાધિયોગ આરાધીએ છીએ ત્યારથી મુક્તપણું વર્તે છે, તેવું મુક્તપણું અનુપાધિપ્રસંગમાં પણ વર્તતું નહોતું એવી નિશ્ચયદશા માગશર સુદ ૬ થી એકધારાએ વર્તી આવી છે. . . . અમારા ચિત્તમાં તો એમ આવે છે કે મુમુક્ષુ જીવને આ કાળને વિષે સંસારની પ્રતિકૂળ દશાએ પ્રાપ્ત થવી તે તેને સંસારથી તરવા અરાપ્યર છે. અનંત કાળથી અભ્યાસેસો એવો આ સંસાર સ્પષ્ટ વિચારવાનો વખત પ્રતિકૂળ પ્રસંગે વિશેષ હોય છે.”

છતાં જ્યાં સુધી લોકોમાં બુદ્ધિભેદ ઉત્પન્ન થાય તેવી આજ ઉપાધિ પોતાને છે, ત્યાં સુધી લોકોમાં ધર્મોપદેશક તરીકે અહાર ન પડવું એવો તેમનો નિશ્ચય હવે દઢ થઈ ગયો છે. તે લખે છે :

“ દઢ વિશ્વાસથી માનવને કે આને વ્યવહારનું અંધન ઉદ્યકાળમાં ન હોત તો ખીજા કેટલાક મનુષ્યોને અપૂર્વ હિતનો આપનાર થાત. પ્રવૃત્તિ છે તે માટે કાંઈ અસમતા નથી, પરંતુ નિવૃત્તિ હોત તો ખીજા આત્માએને માર્ગ મળવાનું કારણ થાત (૧૯૪૮). . . . લોકોને અંદેશો પડે એવી જાતનો આજ—વ્યવહાર—નો ઉદ્ય છે. તેવા વ્યવહાર સાથે જળવાન નિર્ગ્રાંથ પુરુષ જેવો ઉપદેશ કરવો તે માર્ગનો વિરોધ કરવા જેવું છે.”

સંપ્રાપ્ત વ્યવહારને નિષ્કામતાથી અદ્રા કરવાની શુભ નિષ્ઠાના સુક્ષ્ણરૂપ અત્રીસમા વર્ષ સુધીમાં તો તેમની નિર્વિકલ્પ દશા ઘણી વધી જાય છે. તે લખે છે : “ એક આત્મપરિણુતિ સિવાયના ખીજા વિષયો વિષે ચિત્ત અવ્યવસ્થિતપણે વર્તે છે. . . . ખાવાને વિષે, પીવાને વિષે, ઘોડાવાને વિષે, શયનને વિષે, લખવાને વિષે કે ખીજાં વ્યાવહારિક કાર્યોને વિષે જેવા જેઠાંએ તેવા ભાનથી પ્રવર્તાતું નથી. . . . અચલિત આત્મરૂપે રહેવાની સ્થિતિમાં જ ચિત્તેચ્છા રહે છે.”

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

“ સરળ વાટ મળ્યા છતાં, ઉપાધિના કારણથી તનમય ભક્તિ રહેતી નથી, અને એકતાર સ્નેહ ઊભરાતો નથી, આથી ખેદ રહ્યા કરે છે, અને વારંવાર વનવાસની ઇચ્છા થયા કરે છે; જો કે વૈરાગ્ય તો એવો રહે છે, કે ઘર અને વનમાં ઘણું કરીને આત્માને ભેદ રહ્યો નથી. પરંતુ ઉપાધિના પ્રસંગને લીધે તેમાં ઉપયોગ રાખવાની વારંવાર જરૂર રહે છે. . . . વારંવાર એ જ રટના રહેવાથી ‘વનમાં જઈએ,’ ‘વનમાં જઈએ’ એમ થઈ આવે છે. . . . ગોપાંગનાની શ્રીમદ્ ભાગવતમાં સુંદર આખ્યાયિકા આપી છે. એ દશા વારંવાર સાંભળી આવે છે. અને એવું ઉન્મત્તપણું પરમાત્માને પામવાનું પરમ દ્વાર છે. એ દશા વિદેહી હતી. ભરતંજને હરણના સંગથી જન્મતી વૃદ્ધિ થઈ હતી; અને તેથી જડભરતના ભવમાં અસંગ રહ્યા હતા. એવા કારણથી મને પણ અસંગતા બહુ જ સાંભરી આવે છે. અને કેટલીક વખત તો એવું થઈ જાય છે કે, તે અસંગતા વિના પરમ દુઃખ થાય છે. . . . અધિક શું કહીએ ? ઇશ્વરની ઇચ્છા એવી છે, અને તેને રાજી રાખ્યા વિના છૂટકો નથી. નહીં તો આવી ઉપાધિયુક્ત સ્થિતિમાં ન રહીએ અને ધાયું કરીએ.”

અને ધામે ધામે તે વ્યવહારો અને ઉપાધિઓનો ભીડો પણ એાછો થતો જાય છે. અને શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આ વર્ષ (સં. ૧૯૫૬) દરમ્યાન સ્ત્રી અને લક્ષ્મીનો ત્યાગ કરી વાનપ્રસ્થાશ્રમ સ્વીકારે છે. આ વર્ષ દરમ્યાન સંપૂર્ણ સંન્યાસ લેવા માટે તેમની સર્વ પ્રકારની બાધ તેમ જ આંતર તૈયારી થઈ ચૂકી છે. પણ અધ્યાનક તેમનું શરીર તે અરસામાં જ ભાગી પડવા લાગે છે. એટલે મુનિ દેવકરણજી જ્યારે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનાં માતૃશ્રીને સંપૂર્ણ સંન્યાસ લેવાની રજા શ્રી રાજચંદ્રને આપવાની વિનંતિ કરે છે, ત્યારે તેમનાં માતૃશ્રી વચમાં માત્ર એટલી મહેતલ માગે છે કે આ બીમારીમાંથી તે સાબળ થાય એટલે તેમને રજા આપું. પરંતુ દુર્ભાગ્યે તે ભાગેલું શરીર પાછું સારું થઈ

## વાનપ્રસ્થ

શકતું નથી. અનેક ઉપચારો અને સારવાર છતાં તે વધારે ને વધારે લથડતું જ જાય છે.

તેમના એક ચારિત્ર્યનિરૂપક લખે છે : “ ધર્માનુસાર યોગ્ય ગાર્હસ્થ્યના સુવિપાકરૂપ વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ તેમને યોગ્ય કાળે હવે સાંપડ્યાં હતાં અને સહજભાવે તેમણે તે ગ્રહણ કરવાનું મન કર્યું. પણ યોગ એવો કે ડરમાં વર્ષમાં તે માંદા પડ્યા અને એ માંદગી જીવસેણુ નીવડી. અનેક ઉપાય અને ઘરદાસચાકરી છતાં તેમને સારું ન જ થયું અને તેમણે સં. ૧૯૫૭ના ચૈત્ર વદ પને દિવસે દેહ છોડ્યો. આટલું ટૂંકું આયુ ભોગવી તે સ્વધામ પધાર્યા. . . એમ જ લાગે છે કે જાણે અસત્ય સામે જૂઠતાં તેમણે શરીરને સાવ ધરી નાખ્યું. ચિત્તશક્તિ અને જિજ્ઞાસા દિનપ્રતિદિન સતેજ થતાં જતાં હતાં પણ શરીર તેની સાથે ન ટકી શક્યું. તેમની કેડે ધસડાવામાં તે વચ્ચે ભાંગી પડ્યું.”

મૃત્યુ પહેલાં એક માસ પૂર્વે શ્રીમદ રાજચંદ્રે લખેલાં ‘ અંતિમ વચનો ’માં એ જ પડઘો આપણને સંભળાય છે :

“ ઘણી ત્વરાર્થી પ્રવાસ પૂરો કરવાનો હતો, ત્યાં વચ્ચે સહરાનું રણ સંપ્રાપ્ત થયું. માથે ઘણો ખોળો રહ્યો હતો. તે આત્મવીર્યે કરી જેમ અહ્ય કાળે વેદી લેવાય તેમ પ્રવટના કરતાં પગે નિકાચિત ઉદય-માન થાક ગ્રહણ કર્યો.”



## કેટલાક પરિચયો અને પ્રસંગો

દીવો સળંગે એટલે તેના તરફ આળુઆળુથી પતંગિયાં ખેંચાય તે પ્રમાણે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રમાં સાચી જિજ્ઞાસા ઉદય પામતાં જ તેમની તરફ સાધુ, ગૃહસ્થ એમ બધા વર્ગનાં મનુષ્યો ખેંચાવા લાગ્યાં. પોતે સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત ન કરે ત્યાં સુધી બહાર ન આવવાની તેમની તીવ્ર ઇચ્છા હોવા છતાં તેમનો પ્રયત્ન પુરુષાર્થ અને ઉચ્ચ જ્ઞાન-પ્રકાશ ઢાંક્યાં ઢાંકાઈ ન રહ્યાં. પરિણામે તેમનું ભક્તમંડળ વધતું જ ગયું. આ પ્રકરણમાં આપણે તે પરિચયોમાંના કેટલાક જોઈ જઈશું.

એમ કરવાનાં બીજાં પણ કારણો છે. કોઈ પણ મનુષ્યની સાચી મહત્તાની કસોટી કરવાનાં અનેક સાધનોમાંથી એક મુખ્ય સાધન, તેણે આળુઆળુનાં મનુષ્યો ઉપર કરેલી અસર પણ હોય છે. એટલે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો સાચો પરિચય મેળવવા ઇચ્છનારે માત્ર તેમની અંગત નોંધો ઉપર આધાર ન રાખતાં તેમના પરિચયમાં આવેલાં મનુષ્યો તેમને વિષે શું ધારતાં, તેમના પ્રત્યે કયા ભાવે જોતાં, તથા તેમના જીવન ઉપર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની કેવી અસર પડતી તે પણ અવશ્ય જાણવું જોઈએ.

ઉપરાંત અત્યાર સુધી સળંગસૂત્રતા સાચવવા ખાતર આપણે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના જીવનના એક મુખ્ય પાસા તરફ દુર્લક્ષ્ય કર્યું છે. અને તે એ કે, શ્રી રાજચંદ્ર પોતાના જીવનના પ્રવૃત્તિમય સમય

## કેટલાક પરિચયો અને પ્રસંગો

દરમ્યાન પણ વારંવાર થોડીઘણી નિવૃત્તિ મેળવી ચરોતર, કાઠિયાવાડ વગેરે પ્રદેશોમાં મુંબઈથી ભાગી આવતા અને એકાંત સ્થળોમાં, વનોમાં કે પહાડોમાં ઘણો વખત એકલા આત્મચિંતનાર્થે રહેતા. તે પ્રસંગોનું વર્ણન પણ આપણે જાણવાનું પાકી છે. દુર્ભાગ્યે આપણી પાસે તેવા પ્રસંગોની અને પરિચયોની સંપૂર્ણ નોંધ નથી. તેથી જેટલા પ્રસંગો અને પરિચયોની ભરોસાપાત્ર માહિતી મળી આવી છે, તે અહીં કીમતી ગણી, પસંદગી કર્યા વિના એકઠી કરી છે.

૧

સં. ૧૯૪૪માં શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર 'મોક્ષમાળા' છપાવવા અમદાવાદ આવ્યા હતા. તે આખતમાં સલાહ તથા મદદ માટે તે તેમના એક સ્નેહીનો ભદ્રામણપત્ર શેઠ જ્ઞેશંગભાઈ ઉજ્જવરીભાઈ ઉપર લઈ આવ્યા હતા. તે પ્રમાણે શેઠ જ્ઞેશંગભાઈએ પૂરતી મદદ શ્રી રાજચંદ્રને કરી હતી. તે દિવસો દરમ્યાન શ્રી રાજચંદ્રને અમદાવાદમાં ફીકડીક રોકાવું પડ્યું હતું. શેઠ જ્ઞેશંગભાઈને અવારનવાર વ્યવસાયને અંગે અહારગામ ગેરહાજર રહેવું પડતું, એટલે તેમણે પોતાના નાનાભાઈ જૂહાભાઈને તેમની સરભરામાં મૂક્યા હતા. આ રીતે શ્રી જૂહાભાઈ શ્રી રાજચંદ્રના પરિચયમાં આવ્યા. શ્રી રાજચંદ્ર ઘણી વાર શ્રી જૂહાભાઈની દુકાને જતા આવતા, તથા ખીજના મનની વાતો ટહી ખતાવવાના પ્રયોગો કરતા એથી તેમને વિનોદ ઊપજતો. એ અરસામાં શેઠ દલપતભાઈ ભગુભાઈને વડે શ્રી રાજચંદ્રે અવધાનતા પ્રયોગો પણ કરી ખતાવ્યા હતા. આવી અહમુત શક્તિ-એને કારણે જૂહાભાઈ શરૂઆતમાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર તરફ આકર્ષાયા હતા. પરંતુ ધીમે ધીમે પરિચય વધતો ગયો તેમ તેમ તેમને શ્રી રાજચંદ્રની સાચી મહત્તાનો પરિચય થતો ગયો અને પૂર્વના સંસ્કારોને બળે તે તેમનાથી સાચી આધ્યાત્મિક જગૃતિ પામ્યા. ત્યાર બાદ જ્યારે જ્યારે શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અમદાવાદ આવતા ત્યારે શ્રી જૂહાભાઈને

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

ત્યાં જ ઊતરતા. ધર્મ નિમિત્તે પરસ્પર પત્રવ્યવહાર પણ તેમને તેમની સાથે ઘણો થતો. પરંતુ સં. ૧૯૪૫-૪૬ દરમ્યાન જૂઠાભાઈની તબિયત લથડવા લાગી અને આપાઠ સુદ હતે દિવસે તેમણે દેહ-ત્યાગ કર્યો.

શ્રી જૂઠાભાઈના અવસાન સંબંધી સં. ૧૯૪૬ના વૈશાખ સુદ ૩ના રોજ શ્રી રાજચંદ્ર લખે છે : આ ઉપાધિમાં પણ પછી જે મારું લિંગદેહજન્ય જ્ઞાનદર્શન તેવું જ રહ્યું હોય,—યથાર્થ જ રહ્યું હોય, તો જૂઠાભાઈ આપાઠ સુદ ૯ ગુરુની રાત્રે સમાધિશીત થઈ આ ક્ષણિક જીવનનો ત્યાગ કરી જશે એમ તે જ્ઞાન મૂલ્યવે છે.” પછી શ્રી રાજચંદ્રે આપાઠ સુદ ૧૦ને રોજ લખ્યું છે : “લિંગદેહજન્ય જ્ઞાનમાં ઉપાધિને લીધે ચત્કિચિત્ ફેર થયો જણાયો. પવિત્રાત્મા જૂઠાભાઈ ઉપરની તિથિએ પણ દિવસે સ્વર્ગવાસી થયાના આજે ખબર મળ્યા.”

શ્રી રાજચંદ્રે આશ્વાસનપત્રમાં શ્રી જૂઠાભાઈની અંતરંગદશા આ પ્રમાણે વર્ણવી છે : “મિથ્યાવાસના જેની બહુ ક્ષીણ થઈ ગઈ હતી, વીતરાગનો પરમ રાગી હતો, સંસારનો પરમ જુગુપ્સિત હતો, ભક્તિનું પ્રાધાન્ય જેના અંતરમાં સદાય પ્રકાશિત હતું, સમ્યક્ભાવથી વેદનીય કર્મ વેદવાની જેની અહ્લુત સમતા હતી. . . . એવો એ જૂઠાભાઈનો પવિત્રાત્મા આજે જગતનો, આ ભાગનો ત્યાગ કરીને ચાલ્યો ગયો. . . . એવા ધર્મોત્તમાનું ટૂંકું જીવન આ કાળમાં હોય એ કંઈ વધારે આશ્ચર્યકારક નથી.”

ખંભાતથી એક વખત શ્રી. અંબાલાલ લાલચંદ વગેરે ભાઈએ લક્ષ્મપ્રસંગે અમદાવાદ આવેલા. તે સરખી ઉમરના હોવાથી શ્રી જૂઠાભાઈને વરઘોડામાં તેડવા માટે શ્રી જૂઠાભાઈને ઘેર ગયા. પરંતુ શ્રી જૂઠાભાઈ શ્રી રાજચંદ્રના ભક્તિસ્તવનમાં જ લીન હતા એટલે પેલાએ પણ વરઘોડામાં જવાને બદલે શ્રી જૂઠાભાઈ પાસે

## કેટલાક પરિચયો અને પ્રસંગો

શ્રીરાજચંદ્રના ગુણુઆમ સાંભળવા જ ખેસી ગયા. શ્રી જૂહાભાઈએ તેમને શ્રી રાજચંદ્રના પત્રો વાંચી બતાવ્યા. તેઓએ ત્યાં ને ત્યાં તેમની નકલ કરી લીધી. એ અંબાલાલ વગેરે પછી શ્રી રાજચંદ્રના નિકટ અનુયાયી બન્યા એ વાત આગળ આવશે.

૨

અવધાનેના પ્રયોગોની દ્વારા શ્રી રાજચંદ્રની કીર્તિ ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં ઘણી પ્રસરી હતી. તે વખતે કાઠિયાવાડના સાયલા ગામમાં શ્રી લલ્લુભાઈ કરીને એક નામાંકિત શેઠ રહેતા હતા. પ્રસંગવશાત તેમની ધનસંપત્તિ ચાલી જતાં, તેમણે મારવાડના સાધુઓની મંત્ર-તંત્રમાં કુશળતા સાંભળી, તેવા કોઈ સાધુની આરાધના દ્વારા ચાલી ગયેલી લક્ષ્મી કરી પ્રાપ્ત કરવાનો મનસૂબો કર્યો. એ પ્રમાણે કોઈ એક પ્રખ્યાત સાધુનો પરિચય કરી, તેને પ્રસન્ન કરી, અંતે તેમણે પોતાના મનની વાત તેને નિવેદિત કરી. પેલા અધ્યાત્મપ્રેમી સાધુએ શેઠને તેમની વૃત્તિ માટે હપકો આપ્યો અને તેમની માગણીના બદલામાં ‘બીજ્ઞાન’ આપ્યું અને જણાવ્યું કે આ સાધના તમને ઉપયોગી નથી, પરંતુ કોઈ યોગ્ય પુરુષ મળે તો તેને આપજો અને તેને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થશે. એ બીજ્ઞાન શેઠે એ પ્રમાણે બીજા કોઈ યોગ્ય પુરુષને આપવાનું કહીને પોતાના પુત્ર સોભાગ્યભાઈને બતાવ્યું હતું.

એક વખત સોભાગ્યભાઈને મોરબીમાં જવાનું થયું. તે વખતે શ્રી રાજચંદ્ર મોરબીમાં હતા. એટલે શ્રી સોભાગ્યભાઈએ પોતાના પિતાને પૂછ્યું કે, “કવિ રાયચંદભાઈ બહુ લાયક માણસ છે એમ બધે કહેવાય છે. . . . તો આપની આજ્ઞા હોય તો હું તેમને તે જ્ઞાન બતાવું.” તેમણે હા પાડી. પછી શ્રી સોભાગ્યભાઈ મોરબી પહોંચ્યા બાદ શ્રી રાજચંદ્રને મળવા ગયા. ઉપર જણાવ્યું છે તેમ, શ્રી રાજચંદ્ર તે વખતે બીજાના મનની વાતો કહી બતાવવાના પ્રયોગો કરતા હતા. એટલે શ્રી સોભાગ્યભાઈને આવતા દેખી

૫૧

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

તેમણે બધું એક કાપલીમાં લખી રાખ્યું અને તેમને વંચાવ્યું. શ્રી. સોભાગ્યભાઈ આશ્ચર્યચક્રિત થઈ ગયા. ત્યારથી તે તેમના તરફ આકર્ષાયા અને ધીમે ધીમે તે સંબંધ પત્રવ્યવહાર દ્વારા ગાઢ બનતો ગયો.

એક પત્રમાં શ્રી સોભાગ્યભાઈ સં. ૧૯૫૩ના જોડ સુદ ૧૪ને રવિવારે શ્રી રાજચંદ્રને લખે છે : “આ કાળ છેલ્લો લખી જણાવું છું. . . . દેહ જડ છે, આત્મા ચૈતન્ય છે. તે ચૈતન્યનો ભાગ પ્રત્યક્ષ જુદો સમજમાં આવતો નહોતો. પણ આઠ દિવસ થયાં આપની કૃપાથી અનુભવગોચરથી (તે બંને) એક જ જુદા દેખાય છે અને રાતદિવસ આ ચૈતન્ય અને આ દેહ જુદા એમ આપની કૃપાદષ્ટિથી સહજ થઈ ગયું છે. એ આપને સહજ જણાવવા લખ્યું છે. . . . વગર ભણ્યે, વગર શાસ્ત્ર વાંચ્યે, થોડા વખતમાં આપના બોધથી અરથ વગેરેનો ઘણો ખુલાસો થઈ ગયો છે. . . . જે ખુલાસો પચીસ વર્ષે થાય એવો નહોતો, તે થોડા વખતમાં આપની કૃપાથી થયો છે.”

શ્રી સોભાગ્યભાઈનો દેહ સં. ૧૯૫૩ના જોડ વદ ૧૦ને દિવસે છૂટ્યો હતો. તેમના વિષે લખતાં શ્રી રાજચંદ્ર જણાવે છે : “આ ક્ષેત્રે, આ કાળમાં શ્રી સોભાગ્ય જેવા વિરલા પુરુષ મળે એમ અમને વારંવાર ભાસે છે. . . . શ્રી સોભાગ્યની સરળતા, પરમાર્થ સંબંધી નિશ્ચય, મુમુક્ષુ પ્રત્યે પરમ ઉપકારતા આદિ ગુણો વારંવાર વિચારવાને યોગ્ય છે. . . . અનાદિથી દેહને ત્યાગતાં જીવ ખેદ પામ્યા કરે છે, અને તેમાં દૃઢ મોહથી એકપણાની પેઠે વર્તે છે. . . . શ્રી સોભાગ્યે તેવા દેહને ત્યાગતાં મોટા મુનિઓને દુર્લભ એવી નિશ્ચળ અસંગતાથી નિજઉપયોગમય દશા રાખીને અપૂર્વ હિત કર્યું છે, એમાં સંશય નથી.”

શ્રી રાજચંદ્રને શ્રી સોભાગ્યભાઈ ઉપર ઘણો સહભાવ હતો.

## કેટલાક પરિચયો અને પ્રસંગો

તેથી ખીજા મુમુક્ષુઓને કંઈ શ્રી રાજચંદ્રને કહેવું હોય તો વયોવૃદ્ધ શ્રી સોભાગ્યભાઈ દ્વારા વિનંતિ કરાવતા અને તે પણ સરળ ભાવે દરેકની વાત રજૂ કરતા. “ શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર ” લખવાની પ્રેરણા પણ શ્રી સોભાગ્યભાઈએ કરેલી, એ વાત આગળ આવશે. શ્રી રાજચંદ્ર પોતાની ઉપકારનોંધમાં જિન વીતરાગને, તથા કુંદકુંદાદિ આચાર્યોને સંબોધી તેમણે પોતા ઉપર કરેલા અનુપમ અનંત ઉપકારની નોંધ કરી, અંતે શ્રી સોભાગ્યભાઈને આ પ્રમાણે સંબોધે છે :

“ હે શ્રી સોભાગ્ય ! તારા સત્સમાગમના અનુગ્રહથી આત્મજ્ઞાનું સ્મરણ થયું તે અર્થે તને નમસ્કાર કરું છું. ”

### ૩

આગળ જણાવ્યું છે કે, શ્રી. જૂહાભાઈના સમાગમથી ખંભાતના શ્રી અંબાલાલભાઈ વગેરે શ્રી રાજચંદ્ર પ્રત્યે આકર્ષાયા હતા. અને તેથી શ્રી રાજચંદ્રને એક વાર ખંભાત પધારવા તે ઉપરાઉપરી વિનંતિપત્રો લખ્યા કરતા હતા. છેવટે શ્રી રાજચંદ્રે એક વખત અનુકૂળતાએ ખંભાત આવવાની કબૂલાત આપી. તે ભાઈઓ અપાસરામાં જઈને પણ મુનિના વ્યાખ્યાનમાં જવાને બદલે એક બાળુ બેસી શ્રી રાજચંદ્રના પત્રોનું જ પઠનમનન કરતા. ખંભાત સંઘાડાના મુખ્ય આચાર્ય હરખચંદ્ર મહારાજ હતા. તે મહારાજના સાધુઓમાં શ્રી લલ્લુજી મહારાજ કરીને એક સાધુ હતા. તે એક વખત ભગવતીસૂત્રનાં પાનાં વાંચતા હતા. તેમાં એવી વાત આવી કે, ‘ ભવસ્થિતિ પાકે ત્યારે મોક્ષ થાય છે. ’ આ ઉપરથી તેમને શંકા ગઈ કે, જો એમ જ હોય તો પછી મોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરવાની શી જરૂર છે ? તેનો કાંઈ સંતોષકારક ખુલાસો તેમને મળ્યો નહિ. એટલામાં શ્રી અંબાલાલે તેમને સૂચવ્યું કે શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આગમોના જ્ઞાતા છે અને ઉત્તમ પુરુષ છે. તે અહીં પધારવાના છે. એટલે શ્રી લલ્લુજીએ તે ખંભાત પધારે ત્યારે તેમની સાથે પોતાનો મેળાપ કરાવવાનું શ્રી અંબાલાલને કહી રાખ્યું.

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

શ્રી રાજચંદ્ર સં. ૧૯૪૬માં ખંભાત પધાર્યા. તેમનો ઉતારો શ્રી અંબાલાલને ત્યાં જ હતો. તે તેમને અપાસરે તેડી ગયા. ત્યાં શ્રી રાજચંદ્રને હરખચંદ્ર સાથે પ્રશ્નોત્તર થયા અને બધાને તેમના ખુલાસાએથી શાંતિ થઈ. પછી શ્રી લલ્લુજી ગુરુની આજ્ઞા મેળવી શ્રી રાજચંદ્રને મેડે એકાંતમાં લઈ ગયા અને ત્યાં પોતે તેમનાથી વયમાં ૧૪ વર્ષ મોટા હોવા છતાં તથા સાધુ હોવા છતાં તેમણે શ્રી રાજચંદ્રને ઉત્તમ પુરુષ જાણી નમસ્કાર કર્યા. શ્રી રાજચંદ્રની ઉંમર તે વખતે ૨૨ વર્ષની હતી.

શ્રી રાજચંદ્રે તેમને પૂછ્યું, “તમારી શી ઇચ્છા છે?”

શ્રી લલ્લુજીએ વિનયપૂર્વક હાથ જોડી કહ્યું, “આત્માની ઓળખાણ અને બ્રહ્મચર્યની દૃઢતાની મારી માગણી છે.”

શ્રી રાજચંદ્ર થોડી વાર મૌન રહ્યા અને કહ્યું, “ડીક છે.” પછી તેમણે સ્વામીજીના પગનો અંગૂઠો તાણી તપાસી જોયો અને ઘેર જતાં અંબાલાલને કહ્યું કે, “આ પુરુષ સંસ્કારી છે.”

ખીજે દિવસે તો શ્રી લલ્લુજી જાતે જ શ્રી રાજચંદ્રને મળવા શ્રી રાજચંદ્રને ઉતારે આવ્યા. ત્યાં એકાંતમાં શ્રી રાજચંદ્રે તેમને પૂછ્યું, “તમે અમને માન કેમ આપો છો?” તેમણે નમ્રતાથી કહ્યું, “આપને દેખીને અતિ હર્ષ-પ્રેમ આવે છે. જાણે અમારા પૂર્વ ભવના પિતા હો એટલો બધો ભાવ આવે છે. કોઈ પ્રકારનો ભય રહેતો નથી. આપને જોતાં એવી નિર્ભયતા આત્મામાં આવે છે.”

શ્રી રાજચંદ્ર ખંભાતમાં સાત દિવસ રહ્યા. ત્યાં સુધી શ્રી લલ્લુજી રોજ શ્રી રાજચંદ્રના સમાગમને અર્થે તેમને ઉતારે આવતા. એક દિવસ તેમણે શ્રી રાજચંદ્રને કહ્યું, “હું બ્રહ્મચર્ય માટે પાંચ વર્ષથી એકાંતરા ઉપવાસ કરું છું, અને ધ્યાન વગેરે કરું છું. છતાં માનસિક પાલન બરાબર થઈ શકતું નથી.”

## કેટલાક પરિચયો અને પ્રસંગો

શ્રીરાજચંદ્રે કહ્યું, “લોકદષ્ટિએ ( તે બધું ) કરવું નહિ. લોક-  
દેખામણુ તપશ્ર્ચાર્યા કરવી નહિ. પણ સ્વાદનો ત્યાગ થાય તેમ જ પેટ  
ભીણું રહે તેમ ખાવું.”

સ્વામીજીએ પછી કહ્યું, “હું જે જે જોઉં છું તે ભ્રમ છે,  
જૂઠું છે, એમ અભ્યાસ કરું છું.” શ્રી રાજચંદ્રે કહ્યું, “આત્મા  
છે એમ જોયા કરો.”

\*

\*

\*

શ્રી દેવકરણુજી નામના સાધુ શ્રી લલ્લુજીના શિષ્ય ગણાતા હતા.  
તે કુશળ વ્યાખ્યાતા હતા. એક વખત શ્રી લલ્લુજીની સાથે તે પણ  
ફરતા ફરતા સૂરત આવ્યા હતા. ત્યાં તેમનાં વ્યાખ્યાનો મુંબઈના  
કેટલાક વેપારીઓએ સાંભળ્યાં. તે ઉપરથી તેમણે તેમને મુંબઈ  
પહારવા વિનંતિ કરી. શ્રી રાજચંદ્ર મુંબઈમાં જ હતા એટલે શ્રી  
લલ્લુજીએ તેમના સમાગમની આશાથી ખંભાતથી મુંબઈ ચાતુર્માસ  
કરવાની આજ્ઞા મંગાવી અને બધા મુંબઈ ગયા. ત્યાં શ્રી લલ્લુજી  
શ્રી રાજચંદ્રને મળવા ગયા. શ્રી રાજચંદ્રે તેમને આવા અનાર્થ જેવા  
દેશમાં આવવા માટે મૃદુ ઠપકો આપ્યો. શ્રી લલ્લુજીએ તેમને રાજ  
એક કલાક આપવાની વિનંતિ કરી અને તેમણે તે મંજૂર રાખી.  
એ પ્રમાણે શ્રી લલ્લુજી રાજ શ્રી રાજચંદ્રની પેઢીએ જતા. તે આવે  
એટલે શ્રી રાજચંદ્ર તેમને લઈ પાસેની એક ઓરડીમાં જતા અને  
ત્યાં શાસ્ત્રવાચન વગેરે કરતા.

એક વખત શ્રી દેવકરણુજીને શ્રી રાજચંદ્રને મળવા ઇચ્છા થઈ.  
એટલે સુંદરલાલ શ્રી રાજચંદ્રને ચીચપોક્લીના અપાસરે લઈ ગયા.  
ત્યાં પોથીમાંથી લુપ્ત થઈ ગયેલા કેટલાક પાઠ શ્રી રાજચંદ્રે તેમને કહી  
બતાવ્યા અને સૂત્રકૃતાંગની એએક ગાથાઓના અર્થ બાબત તેમને  
શંકા હતી તે દૂર કરી. આથી શ્રી દેવકરણુજી પણ તેમના પ્રત્યે  
ખેંચાયા.



## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

શ્રી લક્ષ્મણને લાગતું કે દેવકરણુજીને જો યથાર્થ બોધ થાય તો સારું; કારણ, તેમની વ્યાખ્યાનશક્તિ ઘણી સારી હતી. એ ધરદે તે શ્રી રાજચંદ્રને ત્યાં જતી વખતે તેમને સાથે લઈ જવાની ઇચ્છા રાખતા. એક વખત શ્રી રાજચંદ્રની રજની તેમને પોતાની સાથે લઈ આવ્યા.

શ્રી રાજચંદ્રે દેવકરણુજીને પૂછ્યું, “વ્યાખ્યાનમાં કેટલાં માણસો આવે છે?”

દેવકરણુજીએ કહ્યું, “હજારેક માણસો ભરાય છે.”

શ્રી રાજચંદ્રે પૂછ્યું, “સ્ત્રીઓને વ્યાખ્યાનમાં દેખી વિકાર થાય છે?”

દેવકરણુજી બોલ્યા, “કાયાથી નથી થતો, મનથી થાય છે.”

શ્રી રાજચંદ્રે કહ્યું, “મુનિએ તો મન, વચન અને કાયા એ ત્રણે યોગથી સાચવવું જોઈએ.”

દેવકરણુજીએ આક્ષેપ કરતાં કહ્યું, “તમે ગાદીતક્રિયે બેસો છો, અને હીરામાણેક તમારી પાસે પડેલાં હોય છે, ત્યારે તમારી વૃત્તિ નહિ ડહોળાતી હોય?”

શ્રી રાજચંદ્રે કહ્યું, “મુનિ, અમે તો કાળકૂટ વિષ દેખીએ છીએ. તમને એમ થાય છે?”

આ સાંભળી દેવકરણુજી નિરુત્તર થઈ ગયા.

શ્રી રાજચંદ્રે પૂછ્યું, “તમે કાણ છો?”

દેવકરણુજીએ કહ્યું, “નેટલો વખત વૃત્તિ સ્થિર રહે છે, તેટલો વખત સાધુ છીએ.”

શ્રી રાજચંદ્રે કહ્યું, “તેવી રીતે સંસારીને પણ સાધુ કહેવાય કે નહિ?”

## કેટલાક પરિચયો અને પ્રસંગો

શ્રી દેવકરણુજી મૌન રહ્યા.

પછી શ્રી રાજચંદ્રે કહ્યું, “ નાણિયેરનો ગોખો જ્ઞેમ જુદો રહે છે, તેમ અમે રહીએ છીએ. ”

શ્રી લલ્લુજીએ શ્રી રાજચંદ્રને તેમનો ફોટો આપવા ધણો આગ્રહ કર્યો પણ શ્રી રાજચંદ્રે માન્યું નહિ. અંતે તેમને નીચેની ગાથાઓ સ્વહસ્તે લખી આપી:

સંબુજ્ઞહા જંતવો માણુસત્તં દદ્દું મયં બાલિસેણં અલંભો ।

एगंतदुक्खे जरिए व लोए सकम्मुणा विपरियासुवेइ ॥

[ હે જીવો! તમે જાગો. મનુષ્યત્વ અત્યંત દુર્લભ છે. તથા રોગ, શોક, જરા, મરણ વગેરે ભયોથી તે ચારે બાજુ ઘેરાયેલું છે. અજ્ઞાનમાં રહીને સહવિવેક પામવો અશક્ય છે. આખો લોક કેવળ દુઃખથી તાપ પામ્યા કરે છે, અને પૈતૃપોતાનાં કર્મો વડે અહીંતહીં ભમ્યા કરે છે. ]

શ્રી રાજચંદ્ર મૌનપણાનો વારંવાર ઘોષ આપતા અને તેમાં વિશેષ લાભ છે એમ જણાવતા. એથી મુંઝઈ છોડ્યા બાદ શ્રી લલ્લુજીએ ત્રણ વર્ષ મૌનવ્રત લીધું. માત્ર સાધુઓ સાથે જરૂર પડતું ઘોઝવું અને શ્રી રાજચંદ્ર સાથે પરમાર્થના કારણે પ્રશ્ન કરવા એટલી છૂટ હતી. શ્રી રાજચંદ્રે તેમને ‘ સમાધિશતક ’ પણ વાંચવા માટે આપ્યું હતું અને તેને પહેલે પાને ‘ આતમ ભાવના ભાવનાં, જીવ લહે કેવળજ્ઞાન રે ’ એ કડી લખી આપી હતી.

\*

\*

\*

શ્રી દેવકરણુજીને જૈન શાસ્ત્રોનો અત્યંત અભિનિવેશ હતો. એટલે તે કહેતા કે, “ કોઈ પણ માણુસ સૂત્રથી બહાર શું કહેવાનો હતો ? અને સૂત્ર તો હું જાણું છું. ” એટલે શ્રી રાજચંદ્રે તેમને ‘ યોગ-વાસિષ્ઠ ’ આદિ વેદાંતના ગ્રંથો વાંચવા આપ્યા. ત્યારે દેવકરણુજી

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

પોતાને પરમાત્મા જ માનવા લાગ્યા. એટલે શ્રી રાજચંદ્રે તેમને ‘ઉત્તરાધ્યયન’ વગેરે જૈન સૂત્રોનું પુનરાવલોકન કરવાનું કહ્યું. તેમને ઠેકાણે લાવવા શ્રી રાજચંદ્રે લલ્લુજીને જે પત્ર વખ્યો છે તે જોવા જેવો છે: “આત્મસ્વરૂપનો નિશ્ચય થવામાં જીવની અનાદિથી ભૂલ થતી આવી છે. . . . ધાર અંગોમાં પ્રથમ શ્રી આચારાંગ-સૂત્રમાં પ્રથમ વાક્યથી જ શ્રી જિને જે ઉપદેશ કર્યો છે તે . .

સર્વ શ્રુતજ્ઞાનના સારરૂપ છે. તે વાક્ય પ્રત્યે વૃત્તિ સ્થિર કરવાથી જીવને નિશ્ચય સમગ્નશે કે જ્ઞાની પુરુષના સમાગમની ઉપાસના વિના જીવ સ્વચ્છંદે નિશ્ચય કરે તે છૂટવાનો માર્ગ નથી. સર્વ જીવનું પરમાત્માપણું છે એમાં સંશય નથી. તે પછી શ્રી દેવકરણુજી પોતાને પરમાત્મસ્વરૂપ માને તે વાત અસત્ય નથી. પણ જ્યાં સુધી તે સ્વરૂપ યથાતથ્ય પ્રગટે નહિ, ત્યાં સુધી મુમુક્ષુ—જિજ્ઞાસુ—રહેવું તે વધારે સારું છે; અને તે રસ્તે યથાર્થ પરમાત્મપણું પ્રગટે છે. માર્ગ મૂકીને પ્રવર્તવાથી તે પદનું ભાન થતું નથી.”

એક વખત શ્રી રાજચંદ્ર સૂરત પધાર્યા ત્યારે મુનિઓ પાસે આવ્યા. ત્યાં શ્રી દેવકરણુજીએ તેમને પૂછ્યું, “શ્રી લલ્લુજી મહારાજ હું જ્યારે વ્યાખ્યાન આપી આવું ત્યારે અભિમાન કર્યું કહે છે અને ધ્યાન કરું છું ત્યારે તેને તરંગરૂપ કહે છે. તે શું વીતરાગપ્રભુ એમનું કરેલું સ્વીકારે અને મારું ન સ્વીકારે એવા પક્ષપાતવાળા હશે?”

શ્રી રાજચંદ્રે શાંતિથી કહ્યું, “સ્વચ્છંદથી જે જે કરવામાં આવે છે તે સઘળું અભિમાન જ છે, અસત્સાધન છે. અને સદ્ગુરુની આજ્ઞાથી જે કરવામાં આવે છે તે કલ્યાણુકારી ધર્મરૂપ સત્સાધન છે.”

\*

\*

\*

ખીજી વખત પણ તે મુનિઓએ સૂરતમાં જ ચાતુર્માસ કર્યો હતો. ત્યાંના એક લલ્લુભાઈ ઝવેરી દશધાર માસથી માંદા રહેતા હતા. તે

## કેટલાક પરિચયો અને પ્રસંગો

એ અરસામાં મૃત્યુ પામ્યા. શ્રી લક્ષ્મણને પણ તે અરસામાં દશખાર માસથી મંદવાડ રહ્યા કરતો હતો. અને ઘણા ઉપચાર છતાં કંઈ કાયદો થતો નહિ. એટલે તેમણે પોતાનો દેહ પણ છૂટી જશે એવી ચિંતાથી શ્રી રાજચંદ્રને પત્ર લખ્યો, “ હે નાથ ! હવે આ દેહ અચ્ચે તેમ નથી અને હું સમક્રીત પામ્યા વિના જઈશ તો મારો મનુષ્ય-ભવ વૃથા જશે.” તેના ઉત્તરમાં શ્રી રાજચંદ્રે તેમને ‘ છ પદ ’નો પત્ર લખ્યો અને સાથે જણાવ્યું કે હાલમાં દેહ છૂટવાની ખીક રાખવી નહિ. પછી શ્રી રાજચંદ્રે સૂરત પધાર્યા ત્યારે તે ‘ છ પદ ’ના પત્રનું વિશેષ વિવેચન કરી તેનો પરમાર્થ શ્રી લક્ષ્મણને સમજાવ્યો અને તે પત્ર વારંવાર મુખપાઠ કરી વિચારવાની ભલામણ કરી. તે પત્ર એક સ્વતંત્ર પ્રકરણ જેવો, સૂત્રાત્મક શૈલીથી લખાયેલો છે. જૈન ધર્મનાં સાત તત્ત્વોમાંથી પ્રથમ તત્ત્વ આત્મા, તેનું ઓળખાણ થવા માટે, ‘ આત્મા છે,’ ‘ આત્મા નિત્ય છે,’ ‘ આત્મા કર્તા છે,’ ‘ આત્મા ભોક્તા છે,’ ‘ મોક્ષ છે,’ અને તે ‘ મોક્ષનો ઉપાય છે ’ એ છ પદથી તે પત્રમાં અપૂર્વ નિરૂપણ કરેલું છે. તે પત્ર શ્રી રાજચંદ્રે સોભાગ્યભાઈને પણ મોકલાવેલો. તેમણે સહેલાઈથી મુખપાઠ થઈ શકે માટે તેને પછમાં લખી આપવા શ્રી રાજચંદ્રને વિનંતિ કરેલી અને શ્રી રાજચંદ્રે ‘ શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર ’ રચેલું એ વાત આગળ કહેવાઈ ગઈ છે.

શ્રી રાજચંદ્ર પોતાની વ્યાપારિક પ્રવૃત્તિમાંથી વચ્ચે વચ્ચે નિવૃત્તિ લઈ થોડો વખત એકાંતમાં ગાળવા સુંબઈ છોડી ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં આવતા. તે પ્રમાણે સૂરત, કઠોર વગેરે સ્થળોએ તે આવી ગયા હતા. શ્રી લક્ષ્મણ એ અરસામાં તે તે સ્થળે હોતા અથવા આવીને તેમનો સમાગમ કરતા.

શ્રી રાજચંદ્ર ૧૯૪૬માં ખંભાત એક અઠવાડિયું રહી ગયાની વાત આવી ગઈ છે. ૧૯૪૭માં તે ખંભાતથી થોડે દૂર રાજનમાં

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનચરિત્ર

અમણપણે એકાંતમાં રહ્યા હતા. ૧૯૫૧ના આસો માસમાં તે ફરી ખંભાત આવ્યા હતા અને ૧૯૫૨માં અઢી માસની નિવૃત્તિ લઈ ચરોતરમાં રહ્યા હતા. બાર દિવસ અગાસ પાસે કાવિહામાં રહ્યા હતા. પછી રાજનમાં આઠ દિવસ રહ્યા હતા. તે વખતે લલ્લુજી આતુર્ભાસ ખંભાતમાં કરતા હતા. સાધુથી તે અરસામાં એક ગામ છોડી ખીજે ગામ ન જવાય એટલે લલ્લુજી ગામને પાદરે ખેતરોમાં ઊભા રહેતા. પછીથી શ્રી રાજચંદ્ર પોતે જ વડવા મુકામે ગયા હતા.

કાવિહામાં તે એકલા જ ખેતરોમાં વિચરતા. કાંઈ પ્રસંગે માણસો એકઠા થઈ જાય તો સહેજે કાંઈ ઉપદેશ આપતા. રાજનમાં પણ તેવી રીતે ખોધના પ્રસંગો બનેલા. અને વડવામાં તો ખંભાતના ઘણા આજ્ઞાતી મુમુક્ષુઓ આવતા હોવાથી તેવા પ્રસંગો ઘણા બનતા. શ્રી અંબાલાલભાઈએ તે બધા પ્રસંગોની જે નોંધ રાખેલી તે 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર' ગ્રંથમાં 'ઉપદેશશાયા' નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

વડવાથી શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આણંદ આવી થોડા દિવસ રહ્યા હતા. તે વખતે આપેલો ખોધ પણ 'ઉપદેશશાયા'માં છપાયો છે.

આણંદથી શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર નડિયાદ પધાર્યા હતા. શ્રી અંબાલાલભાઈ તેમની સરભરામાં સાથે રહેતા. એક દિવસ શ્રી રાજચંદ્ર બહાર ફરવા ગયા હતા. ત્યાંથી બંગલે પાછા આવ્યા ત્યારે સાંજ પડી ગઈ હતી. જ્ઞાનસ મંગાવી તેઓશ્રી લખવા બેઠા અને શ્રી અંબાલાલ જ્ઞાનસ ધરી ઊભા રહ્યા. કલમ ચાલી તે ચાલી. ૧૪૨ ગાથાઓ પૂરી થઈ રહી ત્યાં સુધી શ્રી અંબાલાલ જ્ઞાનસ ધરી ઊભા રહ્યા. એ ગાથાઓ તે 'શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર.'

શ્રી રાજચંદ્રે તેની ચાર નકલો કરાવી અને એક શ્રી સોભાગ્યભાઈને, એક શ્રી લલ્લુજીને, એક ઝવેરી માણેકલાલ ઘેલાભાઈને અને

## કેટલાક પરિચયો અને પ્રશ્નો

એક અંબાલાલને પોતાને આપી. તે ગ્રંથ સં. ૧૯૫૨ની શરૂ પૂર્ણિમાને ખીન્ને દિવસે લખાયો. તત્ત્વજ્ઞાન જેવા ગંભીર વિષયને સરળ પદ્ધતિમાં નાના તથા મોટા સમજી શકે તેવી શૈલ્યક લખાણમાં કેમ ઉતારી શકાય તેનો તે એક આદર્શ નમૂનો છે. ‘મોક્ષમાળા’ જેમ ધર્મની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરાવવાના હેતુથી લખાઈ છે, તેમ ‘શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર’ આત્માનો નિર્ણય કરાવી આત્મજ્ઞાન પ્રગટાવવાના ઉત્તમ હેતુથી લખાયું છે. તેમાં વિષયોની વિવિધતા નથી, તેમ જ દાર્ષ્ટીતિક કથા કે વર્ણનો નથી. બહુ સૂક્ષ્મ ચર્ચા કે તર્કમાં વાંચનાર ગૂંચવાઈ થાકી ન જાય તેવી રીતે તેમાં ‘આત્મતત્ત્વ’ની સિદ્ધિ તથા નિરૂપણ કરેલું છે.

‘શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર’ વાંચતાં પોતાના ઉપર થયેલી અસર શ્રી સોભાગ્યભાઈએ આ પ્રમાણે વર્ણવી બતાવી છે: “તે ઉત્તમોત્તમ શાસ્ત્ર વિચારતાં મારા મન, વચન, કાયાના યોગ સહેજે . . . આત્મવિચારમાં પ્રવર્તતા હતા. . . બાહ્ય પ્રવર્તવામાં મારી ચિત્તવૃત્તિ સહેજે અટકી ગઈ. . . આત્મવિચારમાં (જ) રહેવા લાગી. ઘણા પરિશ્રમથી મારાં મનવચનકાયા અપૂર્વ આત્મ-પદાર્થ વિષે પરમ પ્રેમે સ્થિર નહિ રહી શકેલાં તે આ શાસ્ત્ર વિચારવાથી સહજ સ્વભાવે આત્મવિચારમાં તથા સદ્ગુરુચરણમાં પ્રેમયુક્ત સ્થિર ભાવે રહેવા લાગ્યાં.”

શ્રી લક્ષ્મણ લખે છે: “તે વાંચતાં અને કોઈ કોઈ ગાથા બોલતાં મારા આત્મામાં આનંદના ઊભરા આવતા. . . શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્રનો સ્વાધ્યાય — મનન — નિરંતર રહ્યા કરી આત્મોદ્ધાસ થતો. કોઈની સાથે કે ખીજી ક્રિયા કરતાં ‘આત્મસિદ્ધિ’ની સ્મૃતિ રહેતી. . . અન્ય કશું ગમતું નહિ. ખીજી વાતો ઉપર તુચ્છભાવ રહ્યા કરતો.”

\*

\*

\*

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

શ્રી રાજચંદ્ર નડિયાદમાં સં. ૧૯૫૨ની દિવાળી પછી પણ થોડો વખત રહ્યા હતા. પછી વવાણિયા, મોરબી અને સાયલા તરફ વૈશાખ માસ સુધી રહ્યા હતા. તે જ વૈશાખમાં ઇડર થઈ જેઠ માસમાં મુંબઈ ગયા હતા. આ અરસામાં જ શ્રી સોભાગ્યભાઈનો દેહ છૂટ્યો હતો.

શ્રી લલ્લુજી વગેરે સાધુઓનો શ્રીમદ્ પ્રત્યે અનુરાગ જોઈ ખંભાત સંઘાડાના સાધુશ્રાવકોમાં ધીમે ધીમે ચર્ચા થવા લાગી. શ્રી લલ્લુજીને દીક્ષા આપનાર શ્રી હરખચંદ્રજીનો દેહ છૂટી ગયો હતો. તેથી ખીજા સાધુઓને ચિંતા થઈ કે જે આ મુનિઓને દયાવીશું નહિ તો તેઓ જીવો વાડો બાંધશે. આથી તેમણે વિવિધ પ્રકારે તેમને કનડગત કરવા માંડી તથા તેમના ઉપર દયાણુ આણુવા પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. તે પ્રસંગે શ્રી રાજચંદ્રે એ મુનિઓને એ વિરોધમાં થઈને પોતાનો માર્ગ ઠાઠવા જે સલાહ આપી તે નીચે પ્રમાણે છે :

“ સત્સમાગમનો પ્રતિબંધ કરવા (તેઓ) જણાવે તો તે પ્રતિબંધ ન કરવાની વૃત્તિ (તમે) જણાવી, તો તે યોગ્ય છે. તે પ્રમાણે વર્તશો. સત્સમાગમનો પ્રતિબંધ કરવો યોગ્ય નથી. તેમ સામાન્યપણે તેમની સાથે સમાધાન રહે એમ વર્તન થાય તેમ હિતકારી છે. પછી જેમ વિશેષ તે સંગમાં આવવું ન થાય એવાં ક્ષેત્રે વિચરવું યોગ્ય છે. કે જે ક્ષેત્રે આત્મસાધન સુલભપણે થાય. . . . અવિરોધ અને એકતા રહે તેમ કર્તવ્ય છે. અને એ સર્વના ઉપકારનો માર્ગ સંભવે છે. ભિન્નતા માની લઈ પ્રવૃત્તિ કરવાથી જીવ ઝલટો ચાલે છે. અભિન્નતા છે, એકતા છે, એમાં સમજદેરથી ભિન્નતા માનો છો—એમ તે જીવોને શિખામણુ પ્રાપ્ત થાય તો સન્મુખવૃત્તિ થવા યોગ્ય છે. જ્યાં સુધી અન્યોન્ય એકતા વ્યવહાર રહે ત્યાં સુધી સર્વથા કર્તવ્ય છે.”

સંવત ૧૯૫૪માં શ્રી રાજચંદ્રને મોરબીમાં ત્રણ માસ રહેવાનું

## કેટલાક પરિચયો અને પ્રસંગો

અન્યું હતું. તે પ્રસંગે થયેલાં વ્યાખ્યાનોની એક ભાઈએ લીધેલી નોંધ ‘શ્રીમદ્રાજ્યંદ્ર’ ગ્રંથમાં ‘વ્યાખ્યાનસાર’ નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે.

ત્રાવણુ માસની શરૂઆતમાં શ્રી રાજ્યંદ્ર પેટલાદ થઈ કાવિદા ગયા, અને ત્યાં એક માસ અને નવ દિવસ સુધી નિવૃત્તિમાં રહ્યા. શ્રી અંબાલાલ તેમની સાથે હતા. શ્રી લલ્લુજી વગેરેનું ચોમાસું વસોમાં હતું અને શ્રી દેવકરણુજી આદિનું ખેડામાં હતું. તેથી શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્ર કાવિદાથી નડિયાદ થઈને વસો પણ ગયા હતા. શ્રી લલ્લુજીને મુખર્ષિ સિવાય ક્યાંય બે ચાર કે છ દિવસથી વધુ સમાગમનો પ્રસંગ અન્યો નહોતો એટલે આ વખતે તેમણે શ્રી રાજ્યંદ્રને એકાદ માસ ત્યાં રહેવા વિનંતિ કરી. શ્રી રાજ્યંદ્ર તે પ્રમાણે ત્યાં રહ્યા હતા. દિવસે ગામના લોકોની ભીડ રહેતી એટલે મુનિઓને મળવાનું પોતે બહાર ફરવા બંધ ત્યારે રાખ્યું હતું.

તે પ્રમાણે એક દિવસ વનમાં વાવ પાસે શ્રી રાજ્યંદ્ર મુનિઓ સાથે વાતચીત કરતા ખેડા હતા. તે વખતે તેમણે મુનિઓના— સવારમાં ચા, બપોરે ભિક્ષા અને છીંકણી, પછી શયન વગેરે— કાર્યક્રમથી ખિન્ન થઈ શ્રી લલ્લુજીને ભલામણ કરતાં કહ્યું કે, બીજા મુનિઓનો પ્રમાદ છોડાવી, ભણવા તથા વાંચવામાં, સ્વાધ્યાય અને ધ્યાન કરવામાં તમારે કાળ વ્યતીત કરાવવો; તમારે સર્વેએ દિવસમાં એક વખત આહાર કરવો; તથા ચા અને છીંકણી વિનાકારણે હંમેશાં લાવવાં નહિ. (અને) તમારે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરવો.

મુનિ મોહનલાલજીએ કહ્યું, “મહારાજશ્રી તથા દેવકરણુજીની અવસ્થા થઈ છે. એમને ભણવાનો જોગ ક્યાંથી બને ?”

શ્રી રાજ્યંદ્રે ઉત્તરમાં કહ્યું, “યોગ બની આવ્યેથી અભ્યાસ કરવો અને તે થઈ શકે છે. કેમકે વિક્ટોરિયા રાણીની વૃદ્ધ અવસ્થા છે, છતાં બીજા દેશની ભાષાનો અભ્યાસ કરે છે.”



## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

પછી મોહનલાલજીએ પૂછ્યું, “મન સ્થિર રહેતું નથી તેનો શો ઉપાય ?”

શ્રી રાજચંદ્રે જણાવ્યું, “એક પળ પણ નકામો કાળ કાઢવો નહિ. કોઈ સારું પુસ્તક, વૈરાગ્યાદિની વૃદ્ધિ થાય તેવું, વાંચવું વિચારવું. એ કંઈ ન હોય તો છેવટે માળા ગણવી. પણ જે મનને નવરું મેલશે તો ક્ષણ વારમાં સત્યાનાશ વાળી દે તેવું છે. માટે તેને સહવિચારરૂપ ખોરાક આપવો. જેમ દોરને કંઈને કંઈ ખાવાનું જોઈએ જ—ખાણુનો ટોપનો આગળ મૂક્યો હોય તો તે ખાયા કરે—તેમ મનનું પણ છે. ખીજા વિકલ્પો બંધ કરવા હોય તો તેને સહવિચારરૂપ ખોરાક આપવો. મન કહે તેથી ઊલટું વર્તવું. તેને વશ થઈ તણાઈ જવું નહિ.”

એક માસ પૂર્ણ થયો એટલે શ્રી રાજચંદ્રે મુનિઓને છેવટનો ઉપદેશ આ પ્રમાણે આપ્યો: “હે મુનિઓ અત્યારે જ્ઞાની પુરુષના પ્રત્યક્ષ સમાગમમાં તમે પ્રમાદ કરો છો. પણ જ્ઞાની પુરુષ નહિ હોય ત્યારે પશ્ચાત્તાપ પામશો. પાંચસો પાંચસો ગાઉ ભંટકવા છતાં જ્ઞાનીનો સમાગમ નહિ મળે.”

શ્રી લલ્લુજીને શ્રી રાજચંદ્રે જણાવ્યું, જે કોઈ મુમુક્ષુ ભાઈબહેનો તમારી પાસે આત્માર્થ-સાધન માગે તેને આ પ્રમાણે સાધન બતાવવાં:

(૧) સાત વ્યસનના ત્યાગનો નિયમ. (૨) લીકોતરીનો ત્યાગ. (૩) કંદમૂળનો ત્યાગ. (૪) અબક્ષ્ય પદાર્થોનો ત્યાગ. (૫) રાત્રિ-ભોજનનો ત્યાગ. (૬) પાંચ માળા ફેરવવાનો નિયમ. (૭) સ્મરણ. (૮) ક્ષમાપનાનો પાઠ અને વીસ દોહરાનું નિત્ય પઠનમનન. (૯) સત્સમાગમ અને સત્સાસ્ત્રનું સેવન.

૫

વસોમાં મોતીલાલ નામના નડિયાદના ભાવસાર શ્રી રાજચંદ્રની સેવામાં રહેતા હતા. તેમની મારફતે નડિયાદની આસપાસ કોઈ એકાંત

## કેટલાક પરિચયો અને પ્રસંગો

સ્થળ રહેવાને યોગ્ય હોય તેની તપાસ શ્રી રાજચંદ્રે કરાવી હતી. તે મુજબ નડિયાદ અને ઉત્તરસંડાની વચમાં એક ખંડો મળી શકે તેવી ગોઠવણ થઈ. એટલે શ્રી. અંબાલાલ, શ્રી. લહેરાભાઈ અને શ્રી. મોતીલાલ એ ત્રણની સાથે શ્રી રાજચંદ્ર ત્યાં પધાર્યા. ખીજા કોઈને ત્યાં આવવાની મનાઈ હતી. પંદર દિવસ સુધી શ્રી. અંબાલાલ તેમની સેવામાં રહ્યા. પરંતુ શ્રી રાજચંદ્રને તદ્દન એકાંતની જરૂર હોવાથી બધો સરસામાન લઈ અંબાલાલને ગામમાં વિદાય કર્યા, માત્ર મોતીલાલ સાથે રહ્યા. તે વખતે શ્રી રાજચંદ્રની અવસ્થા એવી હતી કે શ્રી. અંબાલાલે મોતીલાલને રાત્રિ દરમિયાન પણ એક બે વખત તેમની સંભાળ રાખતા રહેવાનું જણાવ્યું હતું. શ્રી રાજચંદ્ર વનમાં એકલા દૂર દરવા ગયેલા તે સાડા દસ વાગ્યે પાછા આવ્યા. મોતીલાલે હીંચકા ઉપર ગાદલું બિછાવ્યું અને તેના ઉપર તે બેઠા. થોડી વાર પછી મોતીલાલ તપાસ કરવા આવ્યા તો ગાદલું નીચે પડેલું અને મચ્છર બમણ્યા કરે. એટલે એક ધોતિયું લાવી તેમણે શ્રી રાજચંદ્રને ઓઢાડ્યું અને પાછા અંદર જઈ સૂઈ ગયા. રાત્રે વળી પાછા તપાસ કરવા આવ્યા તો ધોતિયું નીચે પડેલું અને શ્રી રાજચંદ્ર કાંઈ ગાથાઓ રટયા કરતા હતા. તેથી મોતીલાલે ધોતિયું ફરી ઓઢાડ્યું. આમ રાત્રે પણ શ્રી રાજચંદ્ર ધર્મધ્યાનમાં લીન રહેતા હોઈ, તેમને શરીરનું બાન હોતું નહિ.

મોતીલાલ શ્રી રાજચંદ્ર માટે પોતાને ઘેરથી દિવસમાં એક વખત આહાર લઈ આવતા. શ્રી રાજચંદ્ર બે રૂપિયાભાર લોટની રોટલી તથા થોડું દૂધ આપ્યા દિવસમાં લેતા. સાંજે દૂધ પણ લેતા નહિ.

સાંજના શ્રી રાજચંદ્ર દૂર દરવા જતા. સાથે મોતીલાલ પણ જતા. એક વખત શ્રી રાજચંદ્રે માર્ગમાં કહ્યું, “તમે પ્રમાદમાં શું પડ્યા રહો છો? વર્તમાનમાં માર્ગ એવા કાંટાથી ભર્યો છે કે તે કાંટા ખસેડતાં અમને જે શ્રમ વેઠવો પડ્યો છે તે અમારો આત્મા જાણે

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

છે.” એક વખત મોતીલાલનાં પત્ની દર્શન કરવા આવ્યાં હતાં તેમને પણ તેમણે જણાવ્યું હતું: “પ્રમાદથી જાગૃત થાઓ. કેમ પુરુષાર્થરહિત આમ મંદપણે વર્તો છો? આવો જોગ મળવો મહા વિકટ છે. મહા પુણ્યે કરી આવો જોગ મળ્યો છે. તે વ્યર્થ કાં ગુમાવો છો? જાગૃત થાઓ!”

શ્રી રાજચંદ્ર કરવા જતા ત્યારે ચિંતનમાં કે ધ્યાનમાં લીન રહેતા. તેમને શરીરનું પણ જ્ઞાન રહેતું નહિ. એક વખત નવા જોડા પહેરેલા તે ડંખીડંખીને ચામડી નીકળી ગયેલી, પણ તેની તેમને ખબર નહિ પડેલી.

શ્રી દેવકરણજી આદિ મુનિઓ આ વખતે ખેડામાં હતા. તેમને તેવીસ દિવસ શ્રી રાજચંદ્રનો સમાગમ રહ્યો હતો. તે શ્રી લલ્લુજી ઉપરના એક પત્રમાં લખે છે: “(શ્રી રાજચંદ્રના) સર્વોપરી ઉપદેશમાં એમ જ આવ્યા કરે છે કે, ‘શરીર કૃશ કરી, માંડેનું તત્ત્વ શોધી, કસેવરને ફેંકીને ચાલ્યા જાઓ. વિષયકપાયરૂપી ચોરને અંદરથી બહાર કાઢી, યાજ્ઞી જાળી, ફૂંકી મૂકી શાંત થાઓ, છૂટી જાઓ, શમાઈ જાઓ—વહેલા વહેલા તાકીદ કરો.’” આ સમાગમ દરમ્યાન દેવકરણજીની શ્રી રાજચંદ્ર ઉપરની આરથા પૂર્ણ થઈ. તેમણે ઉપલા જ પત્રમાં લખ્યું છે: “આપે કહ્યું તેમ જ થયું. ફળ પાક્યું, રસ ચાખ્યો, શાંત થયા. . . . એવી વૃત્તિ ચાલે છે કે જાણે સત્પુરુષના ચરણમાં મોક્ષ પ્રત્યક્ષ નજરે આવે છે. પરમકૃપાળુ દેવે (શ્રી રાજચંદ્રે) પૂર્ણ કૃપા કરી છે. . . . એક આહારનો વખત એજે ગુમાવીએ છીએ. ખાકી તો સહયુગુસેવામાં કાળ વ્યતીત થાય છે. . . . તેનું તે જ વાક્ય તે મુખમાંથી ન્યારે શ્રવણ કરીએ છીએ ત્યારે નવું જ દીસે છે.”

ઓમાસું ઊતરતાં બધા મુનિઓ વસા અને ખેડાથી નડિયાદ આવ્યા અને થોડોક કાળ શ્રી રાજચંદ્રના સમાગમમાં નડિયાદમાં

## કેટલાક પરિચયો અને પ્રસંગો

જ રહ્યા. ખેડાર્થી શ્રી રાજચંદ્ર મહેમદાવાદ સ્ટેશને થઈ મુંબઈ ગયા હતા.

૬

શ્રી રાજચંદ્રના કાકાસસરા ડૉ. પ્રાણજીવનદાસ જગજીવનદાસ મહેતા ઇડર સ્ટેટના ચીફ મેડિકલ ઓફિસર હતા. સં. ૧૯૫૫માં નિવૃત્તિને અર્થે શ્રી રાજચંદ્ર ત્યાં આવ્યા હતા. ગામમાં માત્ર ભોજન જેટલો કાળ દિવસે ગાળતા. ઘણોખરો વખત ઇડરના પહાડ અને જંગલોમાં પસાર કરતા. શ્રી રાજચંદ્રની મનાઈ હોવાથી જનસમાજમાં તેમના આગમન વિષે કાંઈ વાત બહાર પાડવામાં આવી નહોતી. ઇડરના મહારાજ સાથે શ્રી રાજચંદ્રને રાજધર્મ વિષે વાતચીત થઈ હતી. ઇડરનાં ઐતિહાસિક સ્થળો, તેમાં વસનારા પ્રાચીન લોકોની વિજયી સ્થિતિ, જૈન ધર્મ તેમ જ અન્ય ધર્મોમાં યોગ્ય મહાપુરુષોને અભાવે આવી ગયેલી શિથિલતા ઇત્યાદિ વિષે શ્રી રાજચંદ્રે પોતાના વિચારો તેમની આગળ વ્યક્ત કર્યા હતા.

શ્રી રાજચંદ્રના ઇડરનિવાસની ખબર મળતાં શ્રી લલ્લુજી આદિ મુનિઓ ત્વરાર્થી ત્યાં આવી પહોંચ્યા. શ્રી રાજચંદ્રને તદ્દન એકાંત જોઈતું હતું એટલે આવા પ્રસંગની તેમને ઇચ્છા નહોતી. છતાં પોતે ફરવા જાય ત્યારે બહાર જંગલમાં અમુક સ્થળે મળવા આવવાની તેમણે તેમને રજા આપી. શ્રી રાજચંદ્ર તે પહેલેથી અપરિચિત માર્ગોમાં મોટે અવાજે ગાથાઓની ધૂન લગાવતા ફરવા નીકળી જતા, અને નિયત સ્થળે વખત થતાં આવી પહોંચતા. એક વેળા તે નીચેની ગાથાઓનું રટણ લગભગ એક કલાક ચાલ્યું હતું:

મા મુજ્જહ, મા રજ્જહ, મા દુસ્સહ इट्टनिट्टभट्टेसु ।

ચિરમિચ્છહ જહ ચિત્તં ચિચિત્તમ્માણપસિદ્ધીए ॥ ૪૮ ॥

૬૭

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

જં કિંચિદિ ચિંતંતો ણિરીહવિત્તી હવે જદા સાહુ ।

હુદ્દૂળ ય ણ્યસં તદાહુ તં તસ્સ ણિદ્ધયં જ્ઞાણં ॥ ૫૫ ॥

( દ્રવ્યસંગ્રહ )

ભાવાર્થ : વિવિધ ધ્યાનોમાં સિદ્ધિ મેળવવાને અર્થે તમારું ચિત્ત જો સ્થિર થયેલું ઇચ્છતા હો, તો ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ વિષયોમાં મોહ, રાગ અને દ્વેષ કરવા છોડી દો. ॥ ૪૮ ॥

કોઈ પણ પ્રકારના વિષય ઉપર ધ્યાન કરતાં સાધુ સ્વરૂપસ્થિતિ-રૂપ એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરી સકામવૃત્તિઓથી રહિત થઈ શકે, ત્યારે તેને સાચું ધ્યાન પ્રાપ્ત થયું કહેવાય. ॥ ૫૫ ॥

કોઈ કોઈ વાર શ્રી રાજચંદ્ર બધાની વચમાં કલાકો સુધી મૌનપણે સમાધિરૂથ રહેતા; અથવા તે બધાને લઈ દૂર પહાડો ઉપર ચાલ્યા જતા. તે વખતે તે એવા આત્મવેગમાં રહેતા કે કાંટા, અંખરાં કશાનું તેમને ભાન રહેતું નહિ અને વેગપૂર્વક જાંચે જાંચે ચાલ્યા જતા. પછી કોઈ શિક્ષા ઉપર જઈને એસતા અને કાંઈ પઠનપાઠન કરતા અથવા ધાર્મિક વિવેચન કરતા. કોઈ કોઈ વાર તો હિંસ્ર પશુઓનાં નિવાસસ્થાન સમીપ જ દેખાતાં. તે પ્રસંગો દરમ્યાન શ્રી રાજચંદ્રે આખું ‘દ્રવ્યસંગ્રહ’ પુસ્તક મુનિઓને વાંચી સંભળાવ્યું હતું.

શ્રી રાજચંદ્ર આ વખતે ઈડરમાં ત્રણ માસ રહ્યા હતા. તે પોતાનો ઘણો વખત ગુફાઓમાં ગાળતા. ઈડરથી વવાણિયા તરફ શ્રી રાજચંદ્ર ત્રણેક માસ માટે ગયા હતા. ત્યાંથી પાછા ફરી, થોડો વખત ઈડર રહી મુંબઈ ગયા હતા. સં. ૧૯૫૬માં કેટલોક કાળ તેમણે ધર્મપુરનાં જંગલોમાં ગાળ્યો હતો.

૭

ઈડરથી સં. ૧૯૫૬માં શ્રી રાજચંદ્ર અમદાવાદ પાસેના નરોડા ગામમાં મુનિઓ રહેતા હતા ત્યાં પધાર્યા હતા. આ અરસામાં તેમણે

## કેટલાક પરિચયો અને પ્રસંગો

સ્ત્રી અને લક્ષ્મીનો ત્યાગ કર્યો હતો તથા તખ્તિયત સારી થતાં માતાજીની રજા મળ્યે સંન્યાસ લેવાનું ધાર્યું હતું, તે વાત આગળ આવી ગઈ છે. ત્યાંથી શ્રી રાજચંદ્ર વઢવાણ ગયા હતા. ત્યાંના નિવાસ દરમ્યાન તેમણે ' પરમશ્રુતપ્રભાવક મંડળ 'ની સ્થાપના કરી. એક સારી રકમની ટીપ કરી, તેમાંથી મહાન આચાર્યોના અપ્રસિદ્ધ ગ્રન્થો પ્રસિદ્ધ કરાવી લોકોમાં તત્ત્વવિચારનો ફેલાવો કરવો એ તેનો હેતુ હતો. તે સંસ્થાનો વહીવટ હાલ સ્વ. રેવાશંકરભાઈના પુત્ર શેઠ મણિલાલ ચલાવે છે.

શ્રી રાજચંદ્ર લક્ષ્મીનો ત્યાગ કર્યા પછી બહુ આરીકાઈથી તે વ્રત પાળતા. તેને અંગે, પ્રભાવક મંડળનાં નાણાંની વાતમાં બળવું પડે તો તેને પણ તે અતિચારરૂપે લેખતા.

પરંતુ આ અરસામાં તેમની તખ્તિયત ધીરે ધીરે બગડતી જ ચાલી. હવાફેર માટે તેમને દરિયાકિનારે મુંબઈ, માડુંગા, શિવ અને નવસારી તરફ લઈ જવામાં આવ્યા. ત્યાંથી પછી વઢવાણ અને મોરબીમાં આણુવામાં આવ્યા. તેમના પદ્માસન અને કાઉસગ્ગમુદ્રાના બન્ને ફેાટા વઢવાણમાં જ આ અરસામાં લેવામાં આવ્યા હતા. પછી તે રાજકોટ ગયા. અશક્તિને લીધે દાકતરોએ શ્રી રાજચંદ્રને વાતચીત પણ વિશેષ ન કરાવવાની તજવીજ રખાવી હતી. તેમના નાના ભાઈ મનસુખભાઈ તથા શ્રી. રેવાશંકરભાઈ, ડૉ. પ્રાણજીવનદાસ, લીમડીવાળા મનસુખભાઈ વગેરે તેમની સારવારમાં હતા. પરંતુ તે બધાની પ્રેમ અને કાળજીભરી સારવાર પણ ગમનોનમુખ આત્માને રોક્કી શકી નહિ. તેમની અંતિમ અવસ્થાનું વર્ણન શ્રી. મનસુખભાઈ આ પ્રમાણે કરે છે:

“હું છેવટની પણ સુધી અસાવધ રહ્યો. તે પવિત્રાત્માએ આડકતરી રીતે ચેતવ્યું તથાપિ રાગને લઈને હું સમજી શક્યો નહિ. . . . દેહત્યાગના આગલા દિવસે સાયંકાળે રેવાશંકરભાઈ,

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

નરભેરામ તથા મને કહ્યું, 'તમે નિશ્ચિંત રહેજો. આ આત્મા શાશ્વત છે. અવસ્ય વિશેષ ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થવાનો છે. તમે શાંત અને સમાધિપણે વર્તશો. જે રત્નમય જ્ઞાનવાણી આ દેહ દ્વારા કહી શકાવાની હતી તે કહેવાનો સમય નથી. તમે પુરુષાર્થ કરશો.' આવી સ્પષ્ટ ચેતવણી છતાં અમે ચેતી શક્યા નહિ. . . . રાત્રિના અઠી વાગ્યે અત્યંત શરદી થઈ. તે સમયે તેઓશ્રીએ જણાવ્યું, 'નિશ્ચિંત રહેજો. ભાઈનું સમાધિમૃત્યુ છે.' ઉપાયો કરતાં શરદી ગઈ. પોણા આઠ વાગ્યે સવારે દૂધ આપ્યું. તદ્દન સંપૂર્ણ શુદ્ધિમાં મન, વચન અને કાયા હતાં. પોણા નવે કહ્યું, 'મનસુખ, દુઃખ ન પામતો. માને કીક રાખજો. હું મારા આત્મસ્વરૂપમાં લીન થાઉં છું.' (તેમના કહેવાથી તેમને ખીજ કોય ઉપર ખસેડ્યા, ત્યાં) તે પવિત્ર દેહ અને આત્મા સમાધિસ્થભાવે છૂટા પડ્યા. લેશમાત્ર આત્મા છૂટો થયાનાં ચિહ્ન ન જણાયાં. લઘુશંકા, દીર્ઘશંકા, મોઢે પાણી કે આંખે પાણી કે પરસેવો કશું નહોતું."

આમ સંવત ૧૯૫૭ના ચૈત્ર વદ પને મંગળવારે અપોરે એ વાગતાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર નાશવંત દેહને ત્યાગ કરી ગયા.

શ્રી રાજચંદ્રનાં ધર્મપત્ની પછી પોતાનો કાળ એકાંતમાં તેમણે આપેલા સ્મરણની માળામાં જ ગાળતાં હતાં. બહુ જ થોડા કાળમાં તેમનો પણ દેહ છૂટી ગયો.



## શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રનો અક્ષરદેહ

શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રનો જીવનવૃત્તાંત પૂરો કરતા પહેલાં તેમણે સ્વેલાં પુસ્તકોનો ટૂંક પરિચય કરાવવો આવશ્યક છે. તે પુસ્તકોમાંનાં ઘણાંનો સમાવેશ 'શ્રીમદ્રાજવ્યંદ્ર' નામે પ્રસિદ્ધ થયેલા તેમનાં સમસ્ત લખાણોના મહાસંગ્રહમાં થઈ જાય છે. તે આખો ગ્રંથ સાચે જ બધી રીતે શ્રી રાજવ્યંદ્રનો એક અપૂર્વ 'અક્ષરદેહ' જ છે. તેમાં વયાનુક્રમે શ્રી રાજવ્યંદ્રનું સમસ્ત આંતર જીવન આપણી આગળ તાદશ ખડું થાય છે. આપણી ભાષામાં, કાઈ સાધકના આંતર જીવનની નોંધોનાં એવાં પુસ્તક બહુ ઓછાં છે. એ રીતે એ પુસ્તક આપણા સાહિત્યમાં અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે. શ્રી રાજવ્યંદ્ર દુકાન ઉપર પણ પોતાની સાથે પોતાની નોંધપોથી કાયમ રાખતા. અને વ્યાવહારિક કામકાજમાંથી સહેજ પણ નિવૃત્તિ મળતાં તરત પોતાના અંતરમાં ડૂબકું મારી જતા. ત્યાર પછી તે બધા વિચારો અને અનુભવો તરત તે નોંધપોથીમાં ટાંકી લેતા. એ ગ્રંથમાં એવી અંગત નોંધોના થોડેથોડ એકઠા કરેલા છે. તે ઉપરાંત અન્ય સંબંધીઓ કે જિજ્ઞાસુઓને લખેલા પત્રો તેમ જ તેમણે પૂછેલા પ્રશ્નોના જવાબો તથા તેમની મુસ્કેલીઓના બતાવેલા ઉકેલોથી પણ તે ગ્રંથ ભરપૂર છે. આ પ્રકરણમાં તેમની એ મહત્ત્વ વિચારસૃષ્ટિનો પરિચય કરાવવાનો ધરાહો નથી. તેને માટે એક સ્વતંત્ર પુસ્તક જ જોઈએ:



## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનચરિત્ર

અહીં તે તેમણે રચેલાં પ્રગટ કે અપ્રગટ પુસ્તકોનો ટૂંક પરિચય કરાવવો ધાર્યો છે. શરૂઆતમાં તેમણે રચેલાં સ્વતંત્ર પુસ્તકોનો પરિચય વયાનુક્રમે આપ્યો છે. તથા પછીના ભાગમાં તેમણે કરેલાં ભાષાંતરો કે અન્ય લેખકોના ગ્રંથ ઉપર કરેલાં વિવેચનો વિષે ટૂંક નોંધ છે.

૧

સં. ૧૯૪૦માં બહાર પડેલું ‘સ્ત્રીનીતિબોધ વિભાગ-૧’ એ શ્રી રાજચંદ્રનાં ૧૬ વર્ષ પહેલાં લખેલાં લખાણોમાંનું પ્રથમ પુસ્તક છે. તેની પ્રસ્તાવનામાં તેમણે, સ્ત્રીકેળવણી વધતી જાય તેની સાથે વાંચવાનો શોખ વધે તેને માટે, સ્ત્રીઓને યોગ્ય સારાં પુસ્તકો લખવા વિદ્વાનોને વિનંતિ કરી છે; જૂના વિચારના કોકોના સ્ત્રીકેળવણી સામે મુકાતા આક્ષેપો દૂર કર્યાં છે; તે વખતે છપાયેલાં સ્ત્રીઓને વાંચવા યોગ્ય પાંચસાત પુસ્તકનાં નામ આપ્યાં છે; તથા સ્ત્રીઓ નહિ સુધરવાનું કારણ બાળલક્ષ્મ, કંનેડાં, વહેમ અને અજ્ઞાન છે એમ જણાવી બાળલક્ષ્મની હાનિ વિચારવા વિનંતિ કરી છે. તે પ્રસ્તાવનામાં જ જણાવ્યા પ્રમાણે, ત્રણ ભાગમાં ‘સ્ત્રીનીતિબોધ’ લખવા વિચાર રાખી, થોડી કિંમત રખાય તો ઘણા લાભ લઈ શકે એ હેતુથી તેમણે ચાર આનામાં પ્રથમ વિભાગ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

સ્ત્રીઓમાં ગવાતા રાગમાં, ગીત, ઘોળ અને ગરખાની પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાર ભાગ પાડી તે પુસ્તક છાપવામાં આવ્યું છે. પહેલા ભાગમાં ઈશ્વરપ્રાર્થના, ભક્તિ અને ઉપકાર ઉપરાંત ક્ષણભંગુર દેહ, માતાએ પુત્રીને દીધેલી શિખામણ, વખત નકામો ન ગુમાવવો તથા ઉદ્ધમ અને ઉદ્ધમથી થયેલાં કામ વિષે ગરખીઓ છે. બીજા ભાગમાં કેળવણી, કેળવણીના ફાયદા, અભણ સ્ત્રીને ધિક્કાર, સુગ્રંથ વાંચવા વિષે તથા સારી શીખ સુણવા વિષે ગરખીઓ છે. ત્રીજા ભાગમાં સુધરવા વિષે, સદ્ગુણ સજવા વિષે, સુનીતિ વધારવા વિષે, સત્ય

૭૨

## શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો અક્ષરરેહ

વિષે, પરપુરુષ વિષે, અને વ્યભિચાર વિષે ગરખીઓ છે. અને ચોથા ભાગમાં ‘સદ્ગુણી સન્નતી,’ અને સદ્બોધશતક છે. મુખપૃષ્ઠ ઉપર તેમણે મૂકેલી લુન્ગી છંદની કડીમાં સ્ત્રીકેળવણીની આવશ્યકતા વિષે તેમનું દષ્ટિચિહ્નું સમગ્ર ળય છે :

“ યવા દેશ આખાંદ સૌ હોંસ ધારો,  
ભણાવી ગણાવી વનિતા સુધારો;  
યતી આર્યભૂમિ વિષે જેહ હાનિ,  
કરો દૂર તેને તમે હિત માની. ”

પાછળના એ ભાગ લખાયા જણાતા નથી. ‘સ્ત્રીનીતિબોધ’ને અને જાહેરખબરમાં લખ્યું છે કે, “ ‘કાવ્યમાળા’ એ નામનું એક સુનીતિબોધક પુસ્તક મેં રચીને તૈયાર કરેલું છે. ” તે પણ પ્રસિદ્ધ થયું છે કે નહિ તેની માહિતી મળી નથી. લખેલી નકલ પણ ઉપલબ્ધ નથી. નીતિ સંબંધી તેમનો ખ્યાલ ઘણો ઊંડો હતો, અને તેને તે સર્વ આધ્યાત્મિકતાનું મૂળ માનતા. તે લખે છે : “ મુમુક્ષુ જીવે અખંડ નીતિનું મૂળ પ્રથમ આત્મામાં સ્થાપવું જોઈએ. નહિ તો ઉપદેશાદિનું નિષ્ફળપણું થાય છે. દ્રવ્યાદિ ઉત્પન્ન કરવા આદિમાં સાંગોપાંગ ન્યાયસંપન્ન રહેવું તેનું નામ નીતિ છે. એ નીતિ મૂકતાં પ્રાણુ જાય એવી દશા આવ્યે ત્યાગ, વૈરાગ્ય ખરા સ્વરૂપમાં પ્રગટે છે. અને તે જ જીવને સત્પુરુષના વચનનું તથા આજ્ઞાધર્મનું અદ્ભુત સામર્થ્ય, માહાત્મ્ય અને રહસ્ય સમજાય છે અને સર્વ વૃત્તિઓ નિજપણે વર્તવાનો માર્ગ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. ”

\*

\*

\*

“ પુષ્પમાળા ” એ પણ તેમનું ૧૬ વર્ષની ઉંમર પહેલાંનું લખાણ ગણાય છે. તે ‘શ્રીમદ્રાજચંદ્ર’ ગ્રંથમાં ૧ અંક હેઠળ પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. તેમાં સૂત્રાત્મક વાક્યોની શૈલીથી, તથા માળાની પેઠે નિત્ય આવર્તન કરી શકાય એ હેતુથી ૧૦૮ ખોલ લખ્યા છે. શરૂઆતમાં,

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

“રાત પૂરી થઈ, નવો દિવસ આવ્યો, ગયા દિવસ ઉપર નજર નાખી જાઓ અને નિષ્કળ શયેલા વખત માટે વિચાર કરો, કરવાનાં કામોની બાબતમાં સમય, શક્તિ અને પરિણામ તપાસી લો, વખત અમૂલ્ય છે એ યાદ રાખો અને અયોગ્ય રીતે કોઈ શક્તિનો ઉપયોગ ન થાય તેની કાળજી રાખો” —એવો સર્વામાન્ય ઉપદેશ છે.

પછી, રાજ, શ્રીમંત, વેપારી, બાળક, યુવાન, વૃદ્ધ, સ્ત્રી, કૃપણ, ભાગ્યશાળી, ધર્માચાર્ય, અનુચર, દુરાચારી, દુઃખી, વગરને તેમની ફરજો અને મર્યાદા બતાવી, જાતિ અને ધર્માનુસાર પોતપોતાનાં કૃત્યો કરવાની સલાહ આપી છે.

ત્યાર બાદ, ખાવાપીવામાં મિતાહારી થવાનું, તથા કામભોગોમાં સંયમી થવાનું સૂચવી, જીવનના અંતિમ લક્ષ્ય પ્રત્યે પણ દુર્લક્ષ ન કરવાની તાકીદ આપી છે. ધર્મનું મૂળ સત્પુરુષોનો વ્યવહાર છે; ગુણ ગુણ ધર્મોમાં માત્ર દષ્ટિભેદ છે, તાત્ત્વિક ભેદ નથી; ધાર્મિક જીવનમાં આવશ્યક વસ્તુ અમુક મત કે સંપ્રદાયમાં હોવાપણું નથી, પરંતુ સંસારમળ નાશ થાય તેવી ભક્તિ, નીતિ અને સહાયારની ક્રિયાઓ છે; અને તેને માટે ઓછામાં ઓછો અર્ધો પ્રહર પણ આપવો જોઈએ એમ સૂચવ્યું છે. તથા વાસ્તવિક આત્મચિંતન જે થયું તેટલા પૂરતો જ આજનો દિવસ સફળ થયો એમ જણાવી, સૂતી વખતે ફરી પોતાનાં કામોનો હિસાબ કાઢવાનું સૂચવી માળા પૂરી કરી છે.

\*

\*

\*

‘પુષ્પમાળા’ પછીનું તેમનું તે સમયનું પ્રસિદ્ધ પુસ્તક ‘મોક્ષ-માળા’ છે. તે તેમણે ૧૬ વર્ષ અને પાંચ માસની ઉંમરે ત્રણ દિવસમાં લખ્યું હતું. તે પુસ્તક વિષે તે પોતે જણાવે છે : ‘તત્ત્વ-જ્ઞાન પામવાની જિજ્ઞાસા લોકોમાં ઉત્પન્ન થાય તે માટે તત્ત્વજ્ઞાન અને શીલનો ઐશ આપવાના ઉદ્દેશથી આ ૧૦૮ પાઠો લખેલા છે.

## શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો અક્ષરદેહ

નવા ઊછરતા યુવાનોની કેળવણીમાં આ સાચી કેળવણીની ખામી દૂર કરી, તેમને અયોગ્ય વાંચનમાંથી બચાવી તેમને સન્માર્ગે દોરવાનું તેમાં પ્રયોજન છે.' કથાઓ અને ઉદાહરણોથી રોચક બનાવેલા તે પાઠોના વિષયનો સાર આ પ્રમાણે છે :—

જગતમાં કોઈ સુખી તો કોઈ દુઃખી એમ વિવિધ દશામાં પ્રાણીઓ નજરે પડે છે. તે ઉપરથી સમગ્રય છે કે પુનર્જન્મ છે અને દરેક પોતપોતાનાં કર્મોને અનુસાર તે બધું પામે છે. અમૂલ્ય એવો મનુષ્યદેહ મળ્યો છે તો ક્ષણિક સુખોમાં અને પરિણામે દુઃખદાયક પદાર્થોમાં તેને પૂરો ન કરતાં જેનાથી આત્મા આ દુઃખદાયક બંધનો છેદીને બહાર નીકળે અને સ્વરૂપસ્થિતિરૂપ ઉત્તમ સુખ પ્રાપ્ત કરે એમ કરવું એ જ ડહાપણ છે. પરંતુ જ્યાં સુધી જીવ અને જગતનું સ્વરૂપ ન સમગ્રય, ત્યાં સુધી અજ્ઞાનથી અનેક મિશ્યા પ્રવૃત્તિઓમાં આથબ્યા જ કરાવાનું અને દુઃખો વેઠ્યા કરવાનાં. મનુષ્યદેહમાં જ તે જ્ઞાન મળી શકે તેમ છે. તે જ્ઞાન સંતપુરુષોને આશ્રયે રહેલું છે. તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી મનુષ્યજન્મ સફળ કરવો એ જ મનુષ્યનું એકમાત્ર કર્તવ્ય છે.

પોતાનું કલ્યાણ ઇચ્છનારે ત્રણ તરવો જાણવાં જોઈએ—૧. સત્ દેવ, ૨. સત્ ધર્મ અને ૩. સત્ ગુરુ. પોતાના બધા પ્રકારના દોષો અને અપૂર્ણતાઓ દૂર કરી જેણે પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું છે તે સત્ દેવ છે. અનાદિકાળથી જીવ અજ્ઞાનજન્ય વાસનાઓને લીધે સાંસારિક પદાર્થોમાં આથબ્યા કરે છે; તે અધોગતિમાંથી તેને બચાવે તેનું નામ ધર્મ. તેનું સાચું સ્વરૂપ તે પોતાના સ્વરૂપની ભ્રમણા ટાળવી અને તેનું દર્શન કરવું તે છે. તેને ઉપયોગી થનાર વસ્તુઓ— જેવી કે દયા, સત્ય, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, અપરિ-ગ્રહ વગેરે—પણ ધર્મ જ કહેવાય છે. સાંસારિક વ્યવહારમાં જેમ ભોમિયાની કે સલાહકારની જરૂર પડે છે, તેમ ધર્મની બાબતમાં

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

પણ દોરનારની જરૂર પડે છે. તે સદ્ગુરુ કહેવાય છે. સદ્ગુરુની પાસેથી ધર્મ જાણી, પ્રાણની પરવા કર્યા વિના તેમાં દઢ રહેવું. સત્સંગ એ સર્વ સુખનું મૂળ છે, વિકારો દૂર કરવાનું સાધન છે અને આત્માના રોગો નિવારવાનું ઔષધ છે.

દરેક ધર્મવાળા પોતાના ધર્મને સાચો માને છે. પરંતુ જે કોઈ ધર્મથી આત્માના દોષો ઓછા થતા હોય, તેની ક્રમિક ઉત્તતિ સધાતી હોય અને સર્વ જીવોનું અભય પ્રાપ્ત થતું હોય તે સાચો ધર્મ છે. જૈન ધર્મમાં જીવ, અજીવ, પાપ, પુણ્ય, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષનું જે વિવેચન છે, તે મનુષ્યને તેના આત્મકલ્યાણના માર્ગમાં અત્યંત સહાયક થાય તેવું છે. તીર્થંકર મહાપ્રભુએ જૈન ધર્મ કેવળ જીવોના કલ્યાણાર્થે, પોતે જીવ અને જગતનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ પામ્યા પછી ઉપદેશ્યો છે.

ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પણ આત્માનું કલ્યાણ સાધી શકાય છે. અને તેવો ગૃહસ્થાશ્રમ જ શ્રેષ્ઠ છે. તે ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મ અને નીતિના નિયમોને અનુસાર ચાલતો હોય, અને તેનું લક્ષ્ય આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ હોય.

આખા સંસારનું મૂળ કામવાસના છે. એ ભોગ કેવળ શોકનું કારણ છે. તેનાથી જ્ઞાન અને ધ્યાન ટળે છે અને અજ્ઞાન છાકે છે. વસ્તુ જેમ પાત્ર વિના ન રહી શકે તેમ આત્મજ્ઞાન બ્રહ્મચર્ય વિના રહી ન શકે. જ્યાં સુધી ઇંદ્રિયો પોતપોતાના વિષયો પ્રત્યે નિરંકુશ દોષ્યા કરે છે, ત્યાં સુધી માણસ કાંઈ પણ પ્રગતિ કરી શકતો નથી. જે કાંઈ ઉપદેશ છે તે મનનો નિગ્રહ થયા વિના સફળ થવો અશક્ય છે. તે નિગ્રહ પ્રાપ્ત કરવા આહારવિહારની નિયમિતતા, અપ્રમાદ, કામભોગોમાંથી નિવૃત્તિ, વખતનો જન્યુતિપૂર્વક સદુપયોગ—વગેરે પ્રયત્નપૂર્વક સેવવાં જોઈએ.

## શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો અક્ષરવેદ

પણ એ અમૂલ્ય ચીજ છે. ચક્રવર્તી આપું રાજ્ય આપીને પણ ગયેલી પણ પાછી ન મેળવી શકે. વિવેક એ જ્ઞેમ ધર્મનું મૂળ તત્ત્વ છે, તેમ પ્રયત્ન એ એનું ઉપતત્ત્વ છે. રોજના વ્યવહારમાં અટવાઈ ન જતાં, પ્રયત્નપૂર્વક આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે વખત ફાળવેલા પાડવો. જગતના દોષોમાંથી તરી ગયેલા સિદ્ધાત્માઓની ભક્તિ કરવી. તેનાથી આપણને તેમને માર્ગે જવામાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે તથા જળ મળે છે. એમ મોક્ષના માર્ગમાં લાભદાયક ભાવ ઊપજે તેવી ક્રિયા અમુક કાળ સુધી રોજ નિયમિત, મન, વચન અને કાયાના પાપભાવને રોકી કરવી અને આત્મચિંતનમાં લીન રહેવા પ્રયત્ન કરવો, એનું નામ સામાયિક. તેને માટે જે વખત કાઢ્યો હોય તેને વિવેકપૂર્વક મનન, પઠન અને ધ્યાનાદિકમાં એકાગ્રતા અને સાવધાનતાથી ઉપયોગમાં લેવો.

\*

\*

\*

પરંતુ ‘મોક્ષમાળા’ પુસ્તક છપાતાં વાર લાગવાથી, અગાઉથી થયેલા ગ્રાહકોને તેમણે ‘ભાવનાઓધ’ નામનું એક નાનું પુસ્તક ભેટ આપ્યું હતું. તેમાં અધ્યાત્મજીવન માળવા ધરૂચનારે જે બાર ભાવનાઓ જીવનમાં દઢ કરવાની છે, તેમને રોચક દૃષ્ટાંતોથી સમજાવી છે.

૧. અનિત્યભાવના : સંસારના સર્વ પદાર્થો, સંબંધો અને સુખો ક્ષણિક છે અને તેમની પાછળ પડનાર પરતાય છે એમ ચિંતવવું તે.

૨. અશરણુભાવના : મરણ સમયે અને દુઃખને સમયે પોતાનાં પ્રિય સંબંધીઓ કે કામભોગો શરણુ આપી શકતા નથી એમ ચિંતવવું તે.

૩. એકત્વભાવના : આત્મા એકલો આવ્યો છે અને એકલો જવાનો છે; પોતાનાં કર્મોનું ફળ ભોગવવામાં કોઈ ભાગીદાર થવાનું નથી એમ ચિંતવવું તે.

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

૪. અન્યત્વભાવના : સંસારના બધા પદાર્થો સ્વતંત્ર હોઈ, કોઈ કોઈનું થઈ શકતું નથી એમ ચિંતવવું તે.

૫. અશુચિભાવના : બહારથી રમણીય દેખાતું શરીર રોગશોકનું ધામ તથા અપવિત્ર વસ્તુઓનું અનેહું છે એમ ચિંતવવું તે.

૬. સંસારભાવના : સંસારનાં બધાં સુખો ક્ષણિક તથા પરિણામે અનંત દુઃખનાં કારણ છે એમ ચિંતવવું તે.

૭. આસ્ત્રવભાવના : રાગદ્વેષ, અજ્ઞાન વગેરે પાપને પ્રવેશ કરવાનાં દ્વાર છે; અને તેનાથી આત્મા મૂઢ બની સંસારમાં રખડી દુઃખી થાય છે એમ ચિંતવવું તે.

૮. સંવરભાવના : જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ વગેરે એ પાપોને આવતાં રોકવાના ઉપાય છે એમ ચિંતવવું તે.

૯. નિર્જરાભાવના : તપ વગેરેથી તથા શાસ્ત્ર અને સત્પુરુષના સેવનથી જ્ઞાનધ્યાનમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ કર્મો ખંખેરી નાખી શકાય છે એમ ચિંતવવું તે.

૧૦. લોકસ્વરૂપભાવના : શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલું લોકસ્વરૂપ તપાસી દેવમનુષ્ય વગેરે કોઈ ગતિમાં કાંઈ જ સુખ નથી, પરંતુ સુખ માત્ર સિદ્ધલોકમાં એટલે કે મુક્ત દશામાં છે એમ ચિંતવવું તે.

૧૧. ઓધદુર્લભભાવના ૧૨. ધર્મદુર્લભભાવના : ઓધ અને ધર્મનું જ્ઞાન તથા શીલ પ્રાપ્ત થવાં દુર્લભ છે એમ ચિંતવવું તે.

\*

\*

\*

આ ઉપરાંત એ અરસામાં તેમણે નીચેના ગ્રંથો લખ્યા હોય તેમ જણાય છે. સંસ્કૃત મહાકાવ્યના નિયમાનુસારે ' નમિરાજ ' નામે એક કાવ્યગ્રંથ તેમણે લખ્યો છે. તેમાં શાંતરસ પ્રધાન રાખી નવે રસને ખીલવ્યા છે. તેમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે

## શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો અક્ષરહેલ

પુરુપાર્થનો ઉપદેશ કરી અંતે મોક્ષમાર્ગ વર્ણવ્યો છે. એ પાંચ હજાર શ્લોકનો ગ્રંથ તેમણે છ દિવસમાં રચ્યો હતો. પરંતુ એ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ નથી. તેમ જ તે છપાયો હતો કે કેમ તે પણ કહી શકાતું નથી.<sup>૧</sup>

‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર’ ગ્રંથમાં ‘વચનામૃત’ નામથી ૧૨૦ બોલ તેમણે ‘પુષ્પમાળા’ની શૈલીમાં લખેલા, તે અંક ૭ હેઠળ છપાયા છે. તેમાં પણ અહિંસા, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, અપ્રમાદ, નીતિ, તથા મોક્ષ તત્ત્વોનું સૂત્રાત્મક શૈલીમાં કથન છે. આ વચનામૃતોના ૧૬ માં બોલમાં લખ્યું છે કે, ‘વચનસપ્તશતી’ પુનઃપુનઃ સ્મરણમાં રાખો. તે મૂલ્યવે છે કે તેમણે બીજા પણ તેવા સાતસો બોલ લખ્યા છે. ‘તત્ત્વજ્ઞાન’ નામનો તેમનાં વચનામૃતોમાંથી તૈયાર કરેલો નાનો સંગ્રહ બહાર પડ્યો છે; તેમાં ‘મહાનીતિ’ના સાતસો બોલ આપેલા છે, તે પણ આ અરસામાં જ લખાયા હોય એમ લાગે છે.

સત્તર કે અઠાર વર્ષની વયે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે લખેલા દાર્શનિક દોહરા લગભગ એંશી જેટલી સંખ્યામાં પ્રાપ્ત થયા છે. તે અપ્રગટ છે. તેમાં નીતિવ્યવહારની શિખામણ મુખ્ય છે. તે દરેક દોહરામાં ઘણું કરીને પ્રથમ સિદ્ધાંત જણાવી પછી તેને પુષ્ટ કરનાર દષ્ટાંત આપેલું છે. દાખલા તરીકે:

ફરી ફરી મળવો નથી, આ ઉત્તમ અવતાર: કાળીચોદશ ને રવિવાર આવે કોઈક વાર,  
વચને વલ્લભતા વધે, વચને વધે વેર; જળથી જીવે જગત આ, કદી કરે પાણ કેર.  
હોય સરસ પાણ ચીજ તે યોગ્ય સ્થળે વપરાય; કેમ કટારી કનકની પેટ વિષે ઘોંચાય ?

૧. ‘સાક્ષાત્ સરસ્વતી’ નામે એક નાનું પુસ્તક સં. ૧૯૪૩માં શ્રી દક્ષતરીએ લખ્યું છે, તેમાં શ્રી રાજચંદ્રનો ૧૯ વર્ષ સુધીનો ટૂંક વૃત્તાંત આપ્યો છે. તેમાં તે જણાવે છે: “એ મહાત્માએ એક સાર્વજનિક સાહિત્યનો એક હજાર શ્લોકનો ગ્રંથ એક દિવસમાં રચ્યો છે, જે હમાણાં પ્રાંગધ્રાના એક ડોક્ટર પ્રસિદ્ધ કરનાર છે... ‘વૈરાગ્ય વિલાસ’ નામે જૈન ધર્મનું એક ચોપાનિયું હમાણાં એઓ બહાર પાડે છે.” પણ ‘મોક્ષમાળા’ સિવાય શ્રી દક્ષતરીએ જણાવેલા કોઈ ગ્રંથો હાલ ઉપલબ્ધ નથી. છપાવાની તૈયારી થયેલા જણાવ્યા છે તે છપાયા છે, એવી પણ માહિતી મળી નથી.



## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

‘ભુદ્ધિપ્રકાશ’માં ઈ. સ. ૧૮૮૫ માં શરવીરસમરણુ’ નામે શ્રી રાજચંદ્રે લખેલા ૨૪ સવૈયા છપાયા છે. તે ઉપરથી તેમની છટા-દાર ભાષા, જ્ઞેસદાર શૈલી અને કવિત્વનો ખ્યાલ આવે છે.

ઢાલ ઢળકતી, ઝબક ઝબકતી, લઈ ચળકતી કર કરવાલ,  
ખરેખરા ખૂંદે રણુમાં ત્યાં મૂછ મલકતી ઝગતું ભાલ;  
વેરીને ઘેરી લેતા ઝટ, ભરતભૂમિના જ્ય ભડવીર,  
અરે, અરેરે, આજ ગયા ક્યાં, રઢિયાળા એવા રણુધીર ?

‘જીવતત્ત્વ સંખંધી વિચાર’ અને ‘જીવાજીવ વિભક્તિ’ એ બે લેખ પણ અપૂર્ણ અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થયા છે. તેમાં ‘નવ તત્ત્વ’ પ્રકરણને મળતો વિષય ચર્ચાલો છે. તે ૧૬મા વર્ષનાં લખાણોવાળા ભાગમાં ૧૪ અને ૧૫ અંક હેઠળ ‘શ્રીમદ્રાજચંદ્ર’ ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે.

‘શ્રીમદ્રાજચંદ્ર’ ગ્રંથમાં ૨૦મા અંક હેઠળ સં. ૧૯૪૪માં લખાયેલા એક લઘુ ગ્રંથનો આદિ અને અંતનો ભાગ છપાયો છે. તે ગ્રંથમાં શ્રી રાજચંદ્રે પ્રતિમાની સિદ્ધિ કરવા ધારી હોય એમ લાગે છે. તે કહે છે : “જિનપ્રતિમા અને તેનું પૂજન શાસ્ત્રોક્ત, પ્રમાણોક્ત, અનુભવોક્ત, અને અનુભવમાં લેવાને યોગ્ય છે.” તે ગ્રંથ સંપૂર્ણાવસ્થામાં મળ્યો નથી. પરંતુ તે અપૂર્ણ લેખ ઉપરથી પણ આપણે તેમની ધાર્મિક અને શાસ્ત્રીય વિષયોમાં ઊંડા ઊતરી નિષ્પક્ષપાતપણે વિચાર કરવાની કુશળતા સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ. તે કહે છે : “અમુક વાત સિદ્ધ થાય તો જ દીક, એમ ન ઇચ્છવું. પણ સત્ય સત્ય થાય એમ ઇચ્છવું. એક વાતને અસત્ય અને એકને સત્ય એમ માનવામાં જ્યાં સુધી અત્રુટક દારણુ ન આપી શકાય, ત્યાં સુધી પોતાની વાતને મધ્યસ્થ વૃત્તિમાં રોકી રાખવી. . . . યોગ્ય લાગે નહિ એવા મારા કોઈ વિચાર હોય તો સહર્ષ પૃછશો; પણ તે પહેલાં તે વિષે તમારી સમજણથી શંકાકોપ નિર્ણય કરી એસશો નહિ. . . .”

\*

\*

\*

## શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રનો અક્ષરદેહ

આ પછીનો તેમનો ૨૯ વર્ષની પાકટ ઉંમરે લખાયેલો સ્વતંત્ર પદ્યગ્રંથ તે “શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર.” તે ગ્રંથ કેવા સંજોગોમાં કયા હેતુથી લખાયો તે હકીકત આગળ આવી ગઈ છે. ‘શ્રીમદ્રાજવ્યંદ્ર’ ગ્રંથમાં તે આખો પ્રબંધ ૪૪૨ અંક હેઠળ પ્રસિદ્ધ થયો છે. તથા ત્યાર પછીના કેટલાય અંકોમાં તેમાંના શ્લોકો ઉપર શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રે લખેલું સ્વતંત્ર વિવેચન પણ છે.

પ્રથમ ચૂંવાળીસ ગાથાઓમાં પ્રાસ્તાવિક વિવેચન છે. તેમાં, આત્મજ્ઞાન સિવાય જન્મમરણનાં દુઃખ ટળે નહિ એમ જણાવી, વર્તમાનકાળમાં મોક્ષમાર્ગને રોકનાર ક્રિયાજડત્વ અને શુષ્કજ્ઞાન એ બે દોષો દર્શાવી તે દોષોનાં લક્ષણ આપ્યાં છે. પછી તે બંને દોષો ટાળવાનો ઉપાય ‘સદ્ગુરુચરણની ઉપાસના’ બતાવી, સદ્ગુરુનાં લક્ષણ અને માહાત્મ્ય સંક્ષેપમાં વર્ણવી, સદ્ગુરુના કે તેમના સમાગમના અભાવે આત્માનું નિરૂપણ કરનારાં સંતશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ મધ્યસ્થ બુદ્ધિએ કરવાની ભલામણ કરી છે. પછી, આત્મજ્ઞાન પામવા ઇચ્છનારે સ્વચ્છંદ અને મતાર્થીપણું ટાળવાં જોઈએ; મોક્ષમાર્ગમાં સ્વચ્છંદ (એટલે કે સ્વબુદ્ધિએ તત્ત્વનિર્ણય) એ મહાન વિઘ્નરૂપ છે તથા મતાર્થીપણું એ તેનું જ એક રૂપ છે એમ દર્શાવી, સાચા આત્માર્થીનાં લક્ષણો વર્ણવી બતાવ્યાં છે.

ત્યાર બાદ એક ગાથામાં છ પદનો\* નામનિર્દેશ આવે છે. અને તે દરેક પદ ઉપર શિષ્યની શંકાઓ અને ગુરુના ખુલાસા શરૂ થાય છે. જેમકે, ‘આત્મા છે’ એ પદ ઉપર શંકા કરતાં શિષ્ય જણાવે છે કે, ‘જીવ દેખાતો નથી, માટે જીવ નથી. અથવા દેહ જ આત્મા છે.’ પછી ગુરુ અનેક સરળ યુક્તિઓથી તે નાસ્તિકવાદનું ખાંડન કરે છે. તે જ પ્રમાણે આત્માના નિત્યત્વ, કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વ વગેરે પદો ઉપર પણ શિષ્ય શંકાઓ કરે છે અને ગુરુ તેના જવાબ આપે છે.

\* જુઓ આગળ પાન ૫૯.

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

ઉપસંહારમાં, આ છ પદ વિષે વિચાર કરવાથી તેમ જ તેમને વિષે નિઃશંક થવાથી સમકીર્તિ પ્રાપ્ત થશે એમ જણાવી, મિથ્યાત્વરૂપી મહાન રોગ ટાળવા સદ્ગુણરૂપી મહાવૈદ્યને શોધી, તેની આજ્ઞારૂપી પથ્ય પાળી, તેમના બોધનો વિચાર ધ્યાનમાં લેવા રૂપ ઔષધની ભલામણ કરી છે. તથા 'આ કાળ વિપમ હોવાથી મોક્ષ ન મળે' વગેરે વિચારો તજ સત્પુરુષાર્થ કરી પરમાર્થ સાધવા પ્રેરણા કરી છે. અંતમાં, આત્માનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ વિચારવા છતાં સદ્વ્યવહારરૂપી મોક્ષનાં સાધનો પ્રત્યે બેદરકાર ન બનવાની ચેતવણી આપી છે અને જણાવ્યું છે કે, જ્યાં સુધી તે જ્ઞાન યથાર્થ પ્રાપ્ત થયું નથી, ત્યાં સુધી પારમાર્થિક સ્થિતિની વાતો કરવામાં માલ નથી; માટે દયા, શાંતિ, સમતા, ક્ષમા, સત્ય, ત્યાગ, વૈરાગ્ય આદિ ગુણોનું સેવન કરતા કરતા જનગત રહેવું એ જ યોગ્ય છે.

૨

હવે શ્રી રાજચંદ્રે કરેલાં ભાષાંતરો અને અન્ય લેખકોના અંથ ઉપર લખેલાં વિવેચનો ટૂંકમાં જોઈ જઈએ. સંપૂર્ણ પુસ્તકનું ભાષાંતર માત્ર એક જ તેમણે કર્યું છે. દિગંબર જૈન આશ્રનાયમાં અગ્રગણ્ય શ્રીકુંદકુંદાચાર્યનો 'પંચાસ્તિકાય' અંથ પ્રસિદ્ધ છે. તેનો જ તે સરળ શબ્દશઃ અનુવાદ છે. તેના ઉપર વિવેચન કે ટીકા કાંઈ જ કર્યું નથી. ખૂટતા શબ્દો પણ કૌંસમાં મૂકી અલગ પાડ્યા છે. મૂળ લેખક જ ગુજરાતીમાં લખતા હોય તેવી પ્રૌઢ અને ગંભીર શૈલીમાં તે અનુવાદ થયેલો છે.

શ્રીદશવૈકલિક સિદ્ધાંતમાંથી તેમણે સં. ૧૯૪૫માં 'સંયતિ-મુનિધર્મ' વિષે ૫૧ બોલ લખ્યા છે. પ્રથમના આઠ બોલ ચોથા અધ્યયનમાંથી લીધા છે. અને નવમાંથી છત્રીસ સુધીના છઠ્ઠા અધ્યાયની નવથી છત્રીસ ગાથાઓ ઉપરથી લખેલા છે. છેલ્લા પંદર બોલ ચોથા અધ્યયનની છેવટની ગાથાઓમાંથી લીધેલા છે. આમ એ સંગ્રહ છૂટક ગાથાઓના અવતરણરૂપ હોવા છતાં, મૂળ માગધીમાં જે

૮૨

## શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો અક્ષરદેહ

રહસ્ય છે તેને ટૂંકામાં સરળ ગુજરાતી ભાષામાં એવી ખૂબીથી આણ્યું છે કે તે એક સ્વતંત્ર પ્રબંધ જ લાગે.

સં. ૧૯૫૩માં તેમણે કરેલાં તેવાં અવતરણો ‘મોક્ષસિદ્ધાંત’ નામે પ્રસિદ્ધ થયાં છે. તેમાં ‘દ્રવ્યપ્રકાશ’ લેખ ‘દ્રવ્યસંગ્રહ’ ગ્રંથના ત્રણે ભાગનું દિગ્દર્શન કરી વિવેચન કરતાં અધૂરો રહેલો લેખ છે. તે જ અંકની આઠમા વિભાગમાં ‘દ્રવ્યસંગ્રહ’ની ૩૧ થી ૪૯ ગાથાઓનું સુસંબદ્ધ ભાષાંતર છે.

શ્રી ચિદાનંદ મહારાજને લખેલા ‘સ્વરોદય’ ગ્રંથના રહસ્યને પ્રગટ કરતી ટીકા લખવાની સં ૧૯૪૩માં તેમણે શરૂઆત કરી લાગે છે. તેની પ્રસ્તાવનામાં તેમણે શ્રી ચિદાનંદ મહારાજના જીવનની ટૂંક રૂપરેખા પણ આપી છે. એ ભાગ ‘શ્રીમદ્રાજચંદ્ર’ ગ્રંથમાં ૨૬ અંક હેઠળ પ્રસિદ્ધ થયો છે.

ચિદાનંદજીના ‘સ્વરોદય’ના વિવેચનની પેઠે શ્રી આનંદધનજીની ચોવીસીનાં સ્તવનોનું વિવેચન પણ વિસ્તારથી તેમણે શરૂ કર્યું છે. પ્રથમ એ સ્તવનોનાં અધૂરાં વિવેચનો ‘શ્રીમદ્રાજચંદ્ર’ ગ્રંથમાં ૬૯૨ અંક હેઠળ પ્રગટ થયાં છે.

શ્રી યશોવિજયજીએ લખેલી આઠ દષ્ટિની સમગ્રાયની છઠ્ઠી દષ્ટિમાંથી એક કડી લઈ (‘મન મહિલાનું વહાલા ઉપરે ખીજાં કામ કરંત રે, તેમ શ્રુતધર્મે મન દઢ ધરે જ્ઞાનાક્ષેપકવંત રે’) તેનું વિવેચન કરેલું તે ૩૨૦-૧-૨ એ ત્રણ અંકો હેઠળ તે જ ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ થયેલું છે. ‘આત્માનુશાસન’ના સો શ્લોકોનું ભાષાંતર હજુ પ્રસિદ્ધ થયું નથી. ‘શ્રી રત્નકરંડશ્રાવકાચાર’માંથી ખાર ભાવનાઓનું ભાષાંતર પણ તેમણે શરૂ કર્યું હતું. તે અપૂર્ણ અનુવાદ સ્વ. પૂંજભાઈ હીરાચંદ તરફથી સં. ૧૯૬૮માં પ્રસિદ્ધ થયેલ ‘ભાવનાસંગ્રહ’માં પ્રગટ થયો છે.

## શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનાં સ્મારકો

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે પોતાની હયાતીમાં જ ‘ પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળ ’ની યોજના ઊભી કરી હતી એ વાત ઉપર આવી ગઈ છે. તે મંડળે જે અનેક ઉપયોગી પુસ્તકો બહાર પાડ્યાં છે તે શ્રી રાજચંદ્રનું અનેરું સ્મારક જ છે. તે મંડળે વળી શ્રી રાજચંદ્રના પત્ની, નોંધો વગેરે એકત્રિત કરી તથા સંશોધિત કરી “ શ્રીમદ્રાજચંદ્ર ” નામનો જે ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે તે પણ તે મહાપુરુષનું એક અદ્ભુત સ્મારક છે. તે ગ્રંથમાં એટલી બધી સામગ્રી કાળજી-પૂર્વક એકઠી કરવામાં આવી છે કે તેને ભાવપૂર્વક વાંચનાર આગળ શ્રી રાજચંદ્રનું સંપૂર્ણ આંતર જીવન પ્રત્યક્ષ થાય છે.

શ્રી રાજચંદ્રની સૂચનાનુસાર શ્રી. અંબાલાલભાઈ મુમુક્ષુઓને ઉપયોગી પુસ્તકો મંગાવી રાખી, શ્રી રાજચંદ્ર સૂચવે તે પ્રમાણે જે જેને યોગ્ય હોય તેને મોકલી આપતા. ખરીદવાની ઇચ્છા હોય તે કિંમત આપી રાખી લેતા, નહિ તો અભ્યાસ કરી પાછું મોકલતા. આ પ્રમાણે જ્ઞાનની પરબરૂપ “ શ્રી સુબોધ પાઠશાળા ” નામની જે સંસ્થા નાના પાયા ઉપર સ્થપાઈ હતી તે હજુ પણ ચાલે છે અને ખંભાત તથા આજુ-બાજુના જિજ્ઞાસુઓની યથાયોગ્ય સેવા બજાવે છે.

શ્રી રાજચંદ્ર ખંભાત પાસે વડવા મુકામે ઘણો વખત નિવૃત્તિ અર્થે આવીને રહેતા. તે સ્થાન એકાંતમાં આવેલું હોઈ સતસંગ

## શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનાં સ્મારકો

તેમ જ શ્રી રાજચંદ્રના સ્મરણાર્થે ઉત્તમ લાગવાથી સ્વ. પોપટલાલ મહોકમચંદ અને શ્રી રાજચંદ્રના અન્ય પ્રશંસકોએ ત્યાં એક સુંદર મકાન અને દેરાસરસહિત “ નિગ્નખ્યાસમંડપ ” સ્થાપ્યો છે.

કચ્છના વતની, બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મેલા તથા સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં જૈન દીક્ષા પામેલા એક શ્રી રત્નરાજ નામના સાધુ મારવાડમાં રહેતા હતા. તે સત્તની શોધને અર્થે કોઈ પણ સંપ્રદાયના સંત-વિદ્વાનોનો સમાગમ કર્યા કરતા. તેમણે શ્રી રાજચંદ્રની ખ્યાતિ સાંભળી. તેથી તેમને મળવા મારવાડથી તે ગુજરાત આવવા નીકળ્યા. પરંતુ ત્યાર પહેલાં શ્રી રાજચંદ્રનું અવસાન થઈ ગયું હોવાથી ખિન્ન થઈ તે શ્રી રાજચંદ્રના પરિચયમાં આવેલા કોઈ તેમના ભક્તની શોધમાં નીકળી, શ્રી લઘુરાજ સ્વામી ( શ્રી લલ્લુજી ) પાસે આવી પહોંચ્યા. તેમના સમાગમથી તથા શ્રી રાજચંદ્રનાં વચનોના અભ્યાસથી તેમને શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ. તે ઘણો વખત શ્રી લલ્લુજીના સંગમાં રહ્યા. ત્યાર બાદ, શ્રી રાજચંદ્રના સ્મારક તરીકે, સિદ્ધપુર પાસે રાજપુર ગામની નજીક “શ્રી રાજમંદિર આશ્રમ” સ્થાપી, ત્યાં રહેવા લાગ્યા.<sup>૧</sup>

શ્રી લઘુરાજ સ્વામી ક્યાંક સ્થિર રહ્યા વિના વિચર્યા કરતા. ધીમે ધીમે વૃદ્ધાવસ્થા તથા વ્યાધિને કારણે પગની શક્તિ ઘટી જતાં, સંદેશરમાં ભેગા મળેલા રાજચંદ્ર-ભક્તોએ શ્રી રાજચંદ્રના સ્મારક તરીકે એકાદ મકાન બનાવી ત્યાં રહેવાનો તેમને આગ્રહ કર્યો. ત્યારે તે ત્યાં રહેવા ઇચ્છી થયા. તે મુજબ અગાસ સ્ટેશન પાસે “ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર આશ્રમ ”ની સ્થાપના થઈ. શ્રી લઘુરાજ સ્વામી ઘણો વખત ત્યાં રહેતા હોવાથી ઘણા મુમુક્ષુઓએ પોતાને ખર્ચે ત્યાં મકાનો બનાવ્યાં છે. અને હાલ કાયમ પયાસથી સો માણસો ત્યાં રહે છે. આશ્રમમાં શ્વેતાંબર, દ્વિગંબર એવા કોઈ પંથનું વાતાવરણ ન હોવાથી અનેક કુળસંપ્રદાયના ગુદા ગુદા જિજ્ઞાસુઓ આવે છે અને રહે છે.

૧. છેલ્લાં કેટલાંક વરસ થયાં તેમણે દેહત્યાગ કર્યો છે.

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

સ્વ. પૂંગ્તભાઈ હીરાચંદની ઉદાર સખાવતથી અમદાવાદમાં મહાત્મા ગાંધીજી દ્વારા 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્ઞાનભંડાર' નામની સંસ્થા સ્થપાઈ હતી. હાલ તે સંસ્થાનાં પુસ્તકો ગુજરાત વિદ્યાપીઠના પુસ્તકાલયમાં અંતર્ગત છે.

આ બધાં સ્મારકો કરતાં શ્રી રાજચંદ્રનું સૌથી શ્રેષ્ઠ સ્મારક તો શ્રીરાજચંદ્રના રંગથી રંગાયેલા અનેકં સુસુક્ષ્મો છે. કોઈ મતમતાંતરનો આગ્રહ રાખ્યા વિના શ્રી રાજચંદ્રના જીવનોપદેશ અનુસાર ખોતાનો પુરુષાર્થ દાખવતા તે સર્વને નમ્રભાવે નમસ્કાર કરી આ ટૂંક જીવનરેખા પૂરી કરીશું.



## ખંડ રજો : ગાંધીજીનાં સંસ્મરણો

૧

### રાયચંદભાઈનાં કેટલાંક સ્મરણો

#### પ્રાસ્તાવિક

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના પત્રો અને લખાણોની (નવી) આવૃત્તિને સારું પ્રસ્તાવના લખવાની માગણી મારી પાસે જોને હું મારા વડીલ ભાઈ સમા ગણું છું એવા શ્રી રેવાશંકર જગજીવને કરી તેનો હું ઇનકાર નથી કરી શક્યો. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનાં લખાણોની પ્રસ્તાવનામાં શું લખવું એ વિચારતાં મને એમ લાગ્યું કે તેમનાં સ્મરણોનાં થોડાં પ્રકરણો મેં યરોડાનાં કેદખાનામાં લખ્યાં તે આપું તો જે અર્થ સરે. એક તો જે પ્રયાસ મેં જોલમાં કર્યો તે અધૂરો છતાં કેવળ ધર્મવૃત્તિથી લખાયેલો હોવાથી મારા જોવા સુમુક્ષુને તેનો લાભ મળે અને ખીજા જોએને શ્રીમદ્નો પરિચય ન થયો હોય તેઓને તેમનો કંઈક પરિચય મળે અને તેથી તેમનાં કેટલાંક લખાણો સમજવામાં મદદ મળે.

નીચેનાં પ્રકરણો તો અધૂરાં છે. હું પૂરાં કરી શકું એવું મને ભાસતું નથી. કેમકે અવકાશ મળે તોયે જે મેં લખ્યું છે તેનાથી



## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

આગળ બહુ વધવાની મારી ઇચ્છા નથી થતી. તેથી છેલ્લું પ્રકરણ જે અધૂરું રહ્યું તે પૂરું કરી તેમાં કેટલીક વસ્તુનો સમાવેશ કરી દેવા ઇચ્છું છું.

એ પ્રકરણોમાં એક વિષયનો વિચાર નથી થયો. તે વાંચનારની પાસે રમૂ કરવો ઇષ્ટ ગણ્યું છું. કેટલાક એમ કહે છે કે શ્રીમદ્ પચ્ચીસમા તીર્થંકર થઈ ગયા. કેટલાક એમ માને છે કે તેમણે મોક્ષ મેળવી લીધો. આ બંને માન્યતા અયોગ્ય છે એમ મને લાગે છે. એ માન્યતા ધરાવનારા શ્રીમદ્ને ઝોળખતા નથી અથવા તીર્થંકરની અથવા મુક્ત પુરુષની વ્યાખ્યા ખીણ કરે છે. આપણા પ્રિયતમને સારુ પણ આપણે સત્યને લખવું કે સસ્તું ન કરીએ. મોક્ષ અમૂલ્ય વસ્તુ છે. મોક્ષ આત્માની અંતિમ સ્થિતિ છે. મોક્ષ એવી મોંઘી વસ્તુ છે કે તે મેળવતાં બેટકો પ્રયત્ન સમુદ્ગતીરે જેસી એક સગી લઈ તેની ઉપર એક એક ખિંદુ ચડાવી સમુદ્ર ઉત્તેચનારને કરવો પડે અને ધીરજ રાખવી પડે તેના કરતાંયે વિશેષની આવશ્યકતા છે. એ મોક્ષનું સંપૂર્ણ વર્ણન અસંભવિત છે. તીર્થંકરને મોક્ષ પૂર્વેની વિભૂતિઓ સહજપ્રાપ્ત હોય. આ દેહે મુક્ત પુરુષને રોગાદિ હોય નહિ. નિર્વિકારી શરીરમાં રોગ સંભવતો નથી. રોગ વિના રોગ હોય નહિ. જ્યાં વિકાર ત્યાં રોગ રહેશે જ હોય, જ્યાં રોગ ત્યાં મોક્ષ સંભવે નહિ. મુક્ત પુરુષને જોઈતી વીતરાગતા, કે તીર્થંકરની વિભૂતિઓ શ્રીમદ્ને પ્રાપ્ત નહોતી થઈ. સામાન્ય મનુષ્યોના પ્રમાણમાં શ્રીમદ્ની વીતરાગતા અને વિભૂતિઓ ઘણી વધારે હતી, તેથી આપણે તેમને લૌકિક ભાષામાં વીતરાગ અને વિભૂતિમાન કહીએ. પણ મુક્ત પુરુષને સારુ કલ્પાયેલી વીતરાગતાને અને તીર્થંકરની વિભૂતિઓને શ્રીમદ્ નહોતા પહોંચી શક્યા એવો મારો દૃઢ અભિપ્રાય છે. આ કંઈ એક મહાન કે પૂજ્ય વ્યક્તિનો દોષ ગતાવવાને સારુ નથી લખતો. પણ તેમને અને સત્યને ન્યાય મળવા ખાતર લખું છું. આપણે સંસારી જીવો છીએ ત્યારે શ્રીમદ્ અસંસારી હતા.

## રાયચંદભાઈનાં કેટલાંક સ્મરણો

આપણને અનેક યોનિઓમાં ભટકવું પડશે ત્યારે શ્રીમદ્ને કદાચ એક જન્મ યસ થાઓ. આપણે કદાચ મોક્ષથી દૂર ભાગતા હોઈશું ત્યારે શ્રીમદ્ વાયુવેગે મોક્ષ તરફ ધસી રહ્યા હતા. આ થોડો પુરુષાર્થ નથી. એમ છતાં મારે કહેવું જોઈએ કે શ્રીમદ્, જે અપૂર્વ પદ્મનું તેમણે પોતે સુંદર વર્ણન કર્યું છે, તે પામી નહોતા શક્યા. તેમણે જ કહ્યું છે કે તેમના પ્રવાસમાં તેમને સહરાનું રણ વચમાં આવ્યું તે ઝોળાંગવું બાકી રહી ગયું. પણ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અસાધારણ વ્યક્તિ હતા. તેમનાં લખાણ એ તેમના અનુભવનાં ગિંદુ સમાં છે. તે વાંચનાર, વિચારનાર અને તે પ્રમાણે ચાલનારને મોક્ષ સુલભ થાય, તેના કપાયો મોળા પડે, તેને સંસાર વિષે ઉદારીનતા આવે, તે દેહનો મોહ છોડી આત્માર્થી બને.

આટલા ઉપરથી વાંચનાર જ્ઞેશે કે શ્રીમદ્નાં લખાણ અધિકારીને સારુ છે. બધા વાંચનાર તેમાં રસ નહિ લઈ શકે. ટીકાકારને તેની ટીકાનું કારણ મળશે. પણ શ્રદ્ધાવાન તો તેમાંથી રસ જ લૂંટશે. તેમનાં લખાણોમાં સત્ નીતરી રહ્યું છે એવો મને હંમેશાં ભાસ આવ્યો છે. તેમણે પોતાનું જ્ઞાન બતાવવા સારુ એક પણ અક્ષર નથી લખ્યો. લખનારનો હેતુ વાંચનારને પોતાના આત્માતંદ્રમાં ભાગીદાર બનાવવાનો હતો. જેને આત્મક્રેશ ટાળવો છે, જે પોતાનું કર્તવ્ય જાણવા ઉત્સુક છે તેને શ્રીમદ્નાં લખાણોમાંથી બહુ મળી રહેશે, એવો મને વિશ્વાસ છે, પછી ભલે તે હિંદુ હો કે અન્યધર્મી.

અને આવા અધિકારીને તેમનાં થોડાં સ્મરણોની મેં કરેલી યાદી ઉપયોગી થઈ પડશે, એ આશાએ તે સ્મરણોને આ પ્રસ્તાવનામાં સ્થાન આપું છું. \*

\* પછી પ્રકાશકમંડળમાં પડેલા મતભેદને કારણે આ પ્રસ્તરણો 'શ્રીમદ્રાજચંદ્ર' ગ્રંથની પ્રસ્તાવના તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈ શક્યાં નહિ એ વસ્તુનો ઉલ્લેખ નિવેદનમાં કર્યો છે.

—સંચાલક

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

૧

જેનાં પવિત્ર સ્મરણો લખવાનો હું આરંભ કરું છું તે સ્વં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની જન્મતિથિનો આ દિવસ છે. એટલે કાર્તિકી પૂર્ણિમા (સંવત ૧૯૭૯). મારો પ્રયત્ન શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું જીવનચરિત્ર લખવાનો નથી. એ કાર્ય મારી શક્તિની બહાર છે. મારી પાસે સામગ્રી નથી. જીવનચરિત્ર લખવું હોય તો હું તેમની જન્મભૂમિ વવાણિયા બંદરમાં કેટલોક વખત ગાળું, તેમનું રહેવાનું મકાન તપાસું, તેમનાં સમાલમવાનાં સ્થાનો જોઉં, તેમનાં બાળમિત્રોને મળું, તેમની નિશાળમાં જઈ આવું, તેમના મિત્રો, અનુયાયીઓ, સગાં-સંબંધીઓને મળું, તેમની પાસે જાણવાનું જાણી લઉં ને પછી જ લખવાનો આરંભ કરું. આમાંની કોઈ વસ્તુનો મને પરિચય નથી.

પણ સ્મરણો લખવાની પણ મારી શક્તિ અથવા યોગ્યતા વિષે મને શંકા ઉત્પન્ન થઈ છે. અવકાશ હોય તો તેમનાં સ્મરણો લખું એવો ઉદ્દેશ મેં એકથી વધારે વખત કાઢેલો મને યાદ છે. તેમના એક શિષ્ય કે જેમને સારુ મારા મનમાં ઘણું માન છે, તેમણે તે સાંભળેલું અને આ આરંભ મુખ્યત્વે તેમને સંતોષવાને ખાતર છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જેમને હું રાયચંદભાઈ અથવા કવિ એવા નામથી પ્રેસ અને માનપૂર્વક ઓલાવતો, તેમનાં સ્મરણો લખી તેમનું સહસ્ય મુમુક્ષુ પાસે મૂકવું એ મને ગમે. હવે તો મારો પ્રયાસ કેવળ મિત્રને સંતોષવા પૂરતો છે. તેમનાં સ્મરણોને હું ન્યાય આપી શકું તેને સારુ મને જૈનમાર્ગનો સારો પરિચય હોવો જોઈએ. મારે કપૂલ કરવું જોઈએ કે તે નથી. તેથી મારું દષ્ટિબિંદુ હું અત્યંત સંકુચિત રાખવાનો છું. જે જે સ્મરણોની મારા જીવન ઉપર છાપ પડી છે તેની નોંધ અને તેમાંથી જે શિક્ષણ મને મળ્યું છે તે જ આપી હું સંતોષ માનીશ. કદાચ જે લાભ મને મળ્યા તે અથવા તેવો તે સ્મરણોથી વાંચનાર મુમુક્ષુને પણ મળે.

૬૦

## રાયચંદભાઈનાં કેટલાંક સ્મરણો.

‘ મુમુક્ષુ ’ શબ્દ મેં ધરાદાપૂર્વક વાપર્યો છે. અધી જ્ઞાતના વાંચનારને સારુ આ પ્રયાસ નથી.

મારી ઉપર ત્રણ પુરુષોએ ઊંડી છાપ પાડી છે: ટોલ્સ્ટોય, રસ્કિન અને રાયચંદભાઈ. ટોલ્સ્ટોયની તેમના અમુક પુસ્તક દ્વારા અને તેમની સાથેના થોડા પત્રવ્યવહારથી; રસ્કિનની તેના એક જ પુસ્તક ‘અનટુ ધિસ લાસ્ટ’થી,—જેનું ગુજરાતી નામ ‘સર્વોદય’ મેં રાખ્યું છે; અને રાયચંદભાઈની તેમની સાથેના ગાઠ પરિચયથી. હિંદુધર્મમાં મને શંકા પેદા થઈ તે સમયે તેના નિવારણમાં મદદ કરનાર રાયચંદભાઈ હતા. સને ૧૮૯૩ની સાલમાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં હું કેટલાક ખ્રિસ્તી સજ્જનોના ખાસ સંબંધમાં આવેલો. તેમનું જીવન સ્વચ્છ હતું. તે ધર્મચુસ્ત હતા. બીજા ધર્મવાળાને ખ્રિસ્તી થવા સમજવવા એ તેમનો મુખ્ય વ્યવસાય હતો. જોકે મારો તેમની સાથે સંબંધ વ્યાવહારિક કાર્યને જ અંગે થયેલો તો પણ તેમણે મારા આત્માના કલ્યાણ અર્થે ચિંતા કરવા માંડી. મારું એક કર્તવ્ય હું સમજી શક્યો. ત્યાં સુધી હિંદુધર્મનું સ્વરૂપ હું પૂરું ન જાણી લઉં અને તેનાથી મારા આત્માને અસંતોષ ન થાય, ત્યાં સુધી મારા જન્મનો ધર્મ મારે ન જ તજવો જોઈએ. તેથી મેં હિંદુ અને બીજા ધર્મપુસ્તકો વાંચવાં શરૂ કર્યાં. ખ્રિસ્તી, મુસલમાની પુસ્તકો વાંચ્યાં. લંડનમાં થયેલા અંગ્રેજ મિત્રોની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. તેમની આગળ મારી શંકાઓ મૂકી, તેમ જ હિંદુસ્તાનમાં જેઓ ઉપર મારી કંઈ પણ આરથા હતી તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. તેમાં રાયચંદભાઈ મુખ્ય હતા. તેમની સાથે તો મને સરસ સંબંધ બંધાઈ ચૂક્યો હતો. તેમના પ્રત્યે માન હતું, તેથી તેમની મારફતે જે મળી શકે તે મેળવવા વિચાર કર્યો. તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે હું શાંતિ પામ્યો. હિંદુધર્મમાં મને જે જોઈએ તે મળે એમ છે, એવો મનને વિશ્વાસ આવ્યો. આ સ્થિતિને સારુ

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનચરિત્ર

રાયચંદ્રભાઈ જવાબદાર થયા એટલે મારું માન તેમના પ્રત્યે કેટલું વધુ હોવું જોઈએ તેના ખ્યાલ વાંચનારને કંઈક આવશે.

એમ છતાં મેં એમને ધર્મગુરુ નથી માન્યા. ધર્મગુરુની તો શોધ જ કર્યા કરું છું, અને હજુ સુધી મને બધાને વિષે જવાબ 'આ નહિ' એમ જ મળ્યો છે. એવા સંપૂર્ણ ગુરુ મળવાને સારુ અધિકાર જોઈએ, તે ક્યાંથી કાઢું.

૨

રાયચંદ્રભાઈની સાથે મારી ઓળખાણ સન ૧૮૯૧ના જુલાઈ માસમાં જે દિવસે હું વિલાયતથી પાછો ફરી મુંબઈ પહોંચ્યો તે જ દિવસે થઈ. એ દિવસોમાં દરિયામાં તોફાન હોય છે. તેથી આગખેટ મોડી પહોંચેલી ને રાત પડી ગઈ હતી. મારો ઉતારો દાકતર—બેરિસ્ટર—અને હવે રંગૂતના પ્રખ્યાત ઝવેરી—પ્રાણજીવનદાસ મહેતાને ત્યાં હતો. રાયચંદ્રભાઈ તેમના વડીલ ભાઈના જમાઈ થાય. દાકતરે જ પરિચય કરાવેલો. તેમના ખીજ વડીલ ભાઈ ઝવેરી રેવાશંકર જગજીવનદાસની ઓળખ પણ તે જ દિવસે થઈ. દાકતરે રાયચંદ્રભાઈને 'કવિ' કહી ઓળખાવ્યા, અને મને કહ્યું, 'કવિ છતાંયે અમારી સાથે વેપારમાં છે. તેઓ જ્ઞાની છે, શતાવધાની છે.' કોઈએ સૂચના કરી કે મારે કેટલાક શબ્દો તેમને સાંભળાવવા ને તેઓ તે શબ્દો ગમે તે ભાષાના હશે તો પણ જે ક્રમમાં હું બોલ્યો હોઈશ તે જ ક્રમમાં પાછા કહી જશે. મને આ સાંભળીને આશ્ચર્ય થયું. હું તો જીવનિયો, વિલાયતથી આવેલો, મારા ભાષાજ્ઞાનનો પણ હોળ; મને વિલાયતનો પવન ત્યારે કંઈ ઓછો ન હતો. વિલાયતથી આવ્યા એટલે જાંચેથી ઝિતર્યાં. મેં મારું બધું જ્ઞાન દાક્તરે અને જીવનિયો જીવનિયો ભાષાના શબ્દો પ્રથમ તો મેં લખી કાઢ્યા—કેમ કે મને ક્રમ ક્યાં યાદ રહેવાનો હતો? અને પછી તે શબ્દો હું વાંચી ગયો. તે જ ક્રમમાં રાયચંદ્રભાઈએ હજવેથી એક

૯૨

## રાયચંદલાઈનાં કેટલાંક સ્મરણો

પછી એક બધા શબ્દો કહી દીધા. હું રાજી થયો, ચક્રિત થયો અને કવિની સ્મરણશક્તિ વિષે મારો ઊંચો અભિપ્રાય બંધાયો. વિલાયતનો પવન હળવો પાડવા સારું આ અનુભવ સરસ થયો ગણાય.

કવિને અંગ્રેજી જ્ઞાન મુદ્દલ ન હતું. તેમની ઉંમર તે વખતે પચીસથી ઉપર ન હતી. ગુજરાતી નિશાળમાં પણ થોડો જ અભ્યાસ કરેલો. છતાં આટલી સ્મરણશક્તિ, આટલું જ્ઞાન અને આટલું તેમની આસપાસનાઓ તરફથી માન. આથી હું મોહાયો. સ્મરણશક્તિ નિશાળમાં નથી વેચાતી; જ્ઞાન પણ નિશાળની બહાર જો ધર્યા થાય—જિજ્ઞાસા હોય—તો મળે; અને માન પામવાને સારું વિલાયત કે ક્યાંયે જવું નથી પડતું, પણ ગુણને માન જોઈએ તો મળી રહે છે, એ પદાર્થપાઠ મને મુંઝાઈ ઊતરતાં જ મળ્યા.

કવિની સાથેનો આ પરિચય બહુ આગળ ચાલ્યો. સ્મરણશક્તિ ઘણાની તીવ્ર હોય, તેથી અંગવાની કરી જરૂર નથી. શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ ઘણાને જોવામાં આવે છે. પણ જો તે સંસ્કારી ન હોય તો તેમની પાસેથી ફૂટી બદામ પણ નથી મળતી. સંસ્કાર સારા હોય ત્યાં જ સ્મરણશક્તિ અને શાસ્ત્રજ્ઞાનનો મેળાપ શોભે અને જગતને શોભાવે. કવિ સંસ્કારી અને જ્ઞાની હતા.

### ૩

અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે,  
ક્યારે થઈશું બાહ્યાન્તર નિર્ગમ્ય જો,  
સર્વ સંબંધનું બંધન તીક્ષ્ણ છેદીને,  
વિચરણું કવ મહત્પુરુષને પંથ જો ?

સર્વ ભાવથી ઔદાસીન્ય વૃત્તિ કરી,  
માત્ર દેહ તે સંયમ હેતુ હોય જો,  
અન્ય કારણે અન્ય કશું કલ્પે નહિ,  
દેહે પણ કિંચિત્ મૂર્છા નવ હોય જો—અપૂર્વ૦

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

રાયચંદભાઈના ૧૮ વર્ષની ઉંમરે નીકળેલા અપૂર્વ ઉદ્દગારની આ પહેલી બે કડીઓ છે.

જે વૈરાગ્ય એ કડીઓમાં ઝળહળી રહ્યો છે તે મેં તેમના બે વર્ષના ગાઠ પરિચયમાં ક્ષણે ક્ષણે તેમનામાં જોયેલો. તેમનું લખાણોની એક અસાધારણતા એ છે કે પોતે જે અનુભવ્યું તે જ લખ્યું છે. તેમાં કયાયે કૃત્રિમતા નથી. બીજાની ઉપર છાપ પાડવા સારું એક લીટી સરખી પણ લખી હોય એમ મેં નથી જોયું. તેમની પાસે હંમેશાં કંઈક ધર્મ પુસ્તક અને એક ઠારી ચોપડી પડેલાં જ હોય. એ ચોપડીમાં પોતાના મનમાં જે વિચાર આવે તે લખી નાંખે. કોઈ વેળા ગદ્ય ને કોઈ વેળા પદ્ય. એવી રીતે જ ‘અપૂર્વ અવસર’ પણ લખાયેલું હોયું જોઈએ.

ખાતાં, ખેસતાં, સૂતાં, પ્રત્યેક ક્રિયા કરતાં તેમનામાં વૈરાગ્ય તો હોય જ. કોઈ વખત આ જગતના કોઈ પણ વૈભવને વિષે તેમને મોહ થયો હોય એમ મેં નથી જોયું.

તેમની રહેણીકરણી હું આદરપૂર્વક પણ જીણવટથી તપાસતો. ભોજનમાં જે મળે તેથી સંતુષ્ટ રહેતા. પહેરવેશ સાદો, પહેરણુ, અંગરખું, ખેસ, ગરબસૂતરો ફેંટો ને ઘોતી. એ કંઈ બહુ સાફ કે ધસ્તરીબંધ રહેતાં એમ મને સ્મરણ નથી. ભોંયે ખેસવું, ખુરસીએ ખેસવું બંને સરખાં હતાં. સામાન્ય રીતે પોતાની દુકાનમાં ગાદીએ ખેસતા.

તેમની ચાલ ધીમી હતી, અને જ્વેનાર સમજી શકે કે ચાલતાં પણ પોતે વિચારમાં ગ્રસ્ત છે. આંખમાં ચમત્કાર હતો : અત્યંત તેજસ્વી; વિદ્વંજતા જરાયે ન હતી. આંખમાં એકાગ્રતા લખેલી હતી. ચહેરો ગોળાકાર, હોઠ પાતળા, નાક અણીદાર પણ નહિ—ચપટું પણ નહિ, શરીર એકવડું, કદ મધ્યમ, વર્ણ શ્યામ, દેખાવ શાંત મૂર્તિનો હતો. તેમના કંઠમાં એટલું બધું માધુર્ય હતું કે તેમને સાંભળતાં માણસ થાકે નહિ. ચહેરો હસમુખો ને પ્રફુલ્લિત હતો. તેની

## રાયચંદલાઈનાં કેટલાંક સ્મરણો

ઉપર અંતરાનંદની છાયા હતી. બાપા એટલી પરિપૂર્ણ હતી કે તેમને ખોતાના વિચારો યતાવતાં કોઈ દિવસ શબ્દ ગોતવો પડ્યો છે એમ મને યાદ નથી. કાગળ લખવા એસે ત્યારે ભાગ્યે જ શબ્દ અદ્વલતાં મેં તેમને જોયા હશે; છતાં વાંચનારને એમ નહિ લાગે કે ક્યાંએ વિચાર અપૂર્ણ છે કે વાક્યરચના તૂટેલી છે, અથવા શબ્દની પસંદગીમાં ખાડ છે.

આ કર્ણનું સંયમીને વિષે સંભવે. બાહ્યાડંબરથી મનુષ્ય વીતરાગી નથી થઈ શકતો. વીતરાગતા એ આત્માની પ્રસાદી છે. અનેક જન્મના પ્રયત્ને મળી શકે છે એમ હરકોઈ માણસ અનુભવી શકે છે. રાગોને ડાઢવાનો પ્રયત્ન કરનાર જાણે છે કે રાગરહિત થવું કેવું કઠિન છે. એ રાગરહિત દશા કવિને સ્વાભાવિકે હતી એમ મારી ઉપર છાપ પડી હતી.

મોક્ષનું પ્રથમ પગથિયું વીતરાગતા છે. જ્યાં સુધી જગતની એક પણ વસ્તુમાં મન ખૂંચેલું છે ત્યાં સુધી મોક્ષની વાત કેમ ગમે? અથવા ગમે તો તે કેવળ કાનને જ—એટલે જેમ આપણને અર્થ જાણ્યા કે સમજ્યા વિના કોઈ સંગીતનો કેવળ સૂર જ ગમી જાય તેમ. એવી માત્ર કર્ણપ્રિય ગમ્મતમાંથી મોક્ષને અનુસરનારું વર્તન આવતાં તો ઘણું કાળ વહી જાય. આંતર વૈરાગ્ય વિના મોક્ષની લગની ન થાય. એવી વૈરાગ્યલગની કવિની હતી.

૪

‘વણિક તેહનું નામ, જેહ જહું નવ જોલે,  
વણિક તેહનું નામ, તોલ જોહું નવ તોલે,  
વણિક તેહનું નામ, ખાપે જોલ્યું તે પાણે,  
વણિક તેહનું નામ, જ્યાંજ સહિત ધન વાણે.  
વિવેક તોલ એ વણિકનું, સુલતાન તોલ એ શાખ છે;  
વેપાર ચૂકે જે વણિયા, હુઝા દાવાનજ થાય છે.’

—શામળભટ્ટ



## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

સામાન્ય માન્યતા એવી હોય છે કે વ્યવહાર કે વેપાર અને પરમાર્થ અથવા ધર્મ એ એ નોખી ને વિરોધી વસ્તુ છે. વેપારમાં ધર્મ દાખલ કરવો એ ગાંડપણુ છે. એમ કરવા જતાં બંને બગડે. આ માન્યતા જે ખોટી ન હોય તો આપણે કપાળે કેવળ નિરાશા જ લખેલી હોય. એવી એક પણ વસ્તુ નથી, એવો એક પણ વ્યવહાર નથી કે જેમાંથી આપણે ધર્મને દૂર રાખી શકીએ.

ધાર્મિક મનુષ્યનો ધર્મ તેના પ્રત્યેક કાર્યમાં જણાવો જ જોઈએ એમ રાજચંદ્રભાઈએ પોતાના જીવનમાં બતાવી આપ્યું હતું. ધર્મ કંઈ એકાદરીને દહાડે જ, પશુસણમાં જ, ઈદને દહાડે કે રવિવારે જ પાળવાનો, અથવા તો મંદિરોમાં, દેરાંઓમાં, દેવળોમાં ને મસ્જિદોમાં જ પાળવાનો, પણ દુકાનમાં કે દરબારમાં નહિ, એવો કોઈ નિયમ નથી; એટલું જ નહિ પણ એમ કહેવું એ ધર્મને ન ઓળખવાં બરાબર છે, એમ રાજચંદ્રભાઈ કહેતા, માનતા, ને પોતાના આચારમાં બતાવી આપતા.

તેમનો વેપાર હીરામોતીનો હતો. શ્રી રેવાશંકર જગજીવન ઝવેરીની સાથે ભાગીદાર હતા. સાથે કાપડની દુકાન પણ ચલાવતા. પોતાના વ્યવહારમાં સંપૂર્ણ રીતે પ્રામાણિકપણું જાળવતા એવી મારી ઉપર તેમણે છાપ પાડી હતી. તેઓ સોદા કરતા તે વખતે હું કોઈ વાર અનાયાસે હાજર રહેતો. તેમની વાત સ્પષ્ટ અને એક જ હતી. ‘ચાલાકી’ જેવું હું કંઈ જાનેતા નહિ. સામેનાની ચાલાકી પોતે તરત કળી જતા, તે તેમને અસહ્ય લાગતી. એવે વખતે તેમની બૂકુટી પણ ચડતી, ને આંખોમાં લાલાશ હું જોઈ શકતો હતો.

ધર્મકુશળ એ વ્યવહારકુશળ ન હોય એ વહેમ રાજચંદ્રભાઈએ ખોટો સિદ્ધ કરી બતાવ્યો હતો. પોતાના વેપારમાં પૂરી કાળજી ને હોશિયારી બતાવતા. હીરામોતીની પરીક્ષા ઘણી ત્રીણવટથી કરી શકતા. જે કે અંગ્રેજી જ્ઞાન તેમને નહોતું છતાં પારિસ વગેરેના તેમના

## રાયચંદલાઈનાં કેટલાંક સ્મરણો

આડતિયા નરકથી આવેલા કાગળો, તારોના મર્મો તરત સમજી જતા, ને તેઓની કળા વર્તતાં વાર ન લાગતી. તેમણે કરેલા તર્કો ધણે ભાગે સાચા પડતા.

આટલી કાળજી ને હોશિયારી છતાં વેપારની ધાત્રાવેલી કે ચિંતા ન રાખતા. દુકાનમાં બેઠા પણ જ્યારે પોતાનું કામ પૂરું થઈ રહે એટલે ધર્મપુસ્તક તો પાસે પડ્યું જ હોય તે ઊઘડે અથવા પેલી પોથી કે જેમાં પોતાના ઉદ્દગારો લખતા તે ઊઘડે. મારા જેવા જિજ્ઞાસુ તેમની પાસે રોજ આવ્યા જ હોય. તેમની સાથે ધર્મચર્ચા કરતાં આંચકા ન ખાય. વેપારને ટાણે વેપાર, ધર્મને ટાણે ધર્મ, અથવા એક જ વખતે એક જ કામ એ સામાન્ય અને સુંદર નિયમનું કવિ પાલન ન કરતા. પોતે શતાવધાની હોઈ તેનું પાલન ન કરે તે ચાલે. ખીમ્નઓ તેમનો વાહ કરવા જાય તો એ ઘોડે ચડનાર જેમ પડે તેમ પડે જ. સંપૂર્ણ રીતે ધાર્મિક ને વીતરાગી પુરુષ પણ જે ક્રિયા જે કાળે કરતો હોય તેમાં જ તે લીન થાય એ યોગ્ય છે, એટલું જ નહિ પણ તેને તો એ જ શોભે. એ તેના યોગની નિશાની છે. એમાં ધર્મ છે. વેપાર અથવા એવી કોઈ પણ ક્રિયા જે કર્તવ્ય હોય તો તેમાં પણ પૂરી એકાગ્રતા હોવી જ જોઈએ. અંતરમાં આત્મચિંતન તે તો મુમુક્ષુને તેના શ્વાસની પેઠે ચાલવું જ જોઈએ, તેથી એક ક્ષણભર પણ તે વંચિત ન રહે. પણ આત્માને ચિંતવતો છતો જે બાહ્ય કાર્ય કરતો હોય તેમાંય તે તન્મય રહે જ.

આમ કવિ નહોતા કરના એમ હું કહેવા નથી ઇચ્છતો. ઉપર જ મેં કહ્યું છે કે પોતે તેમના વેપારમાં પૂરી કાળજી રાખતા. એમ છતાં મારી ઉપર એવી છાપ પડી છે ખરી કે કવિએ પોતાના શરીરની પાસેથી જોઈએ તે કરતાં વધારે કામ લીધું. એ યોગની અપૂર્ણતા તો ન હોય ? કર્તવ્ય કરતાં શરીર પણ જવા દેવું જોઈએ એ નીતિ છે. પણ શક્તિ ઉપરવટ કંઈ વડોરી લઈ તેને કર્તવ્ય

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

માનવું એ રાગ છે. એવો અતિ ઉત્તમ રાગ કવિને હશે એમ મને લાગ્યા ક્યું છે.

ઘણી વખત પરમાર્થ દષ્ટિએ માણસ શક્તિ ઉપરાંત કામ લે છે ને પછી એને પહોંચી વળતાં તણાવું પડે છે. એને આપણે ગુણ માનીએ છીએ ને તેની પ્રશંસા કરીએ છીએ. પણ પરમાર્થ એટલે ધર્મદષ્ટિએ જોતાં એમ ઉપાડેલાં કામમાં મુકમ મૂર્છા હોવાનો ગદુ સંભવ છે.

જો આપણે આ જગતમાં કેવળ નિમિત્તમાત્ર જ હોઈએ, આ શરીર આપણને ભાડે મળ્યું છે ને આપણે તે વાંટ તુરત મોક્ષ સાધવો એ જ પરમ કર્તવ્ય હોય, તો એ માર્ગમાં જે વિઘ્નકર્તા હોય તેનો ભાગ અવશ્ય કરવો જ જોઈએ એ જ પારમાર્થિક દષ્ટિ, ખીલ નહિ.

જે દલીલો હું ઉપર કરી ગયો છું તે પણ ખીજે રૂપે ને પોતાની જ ચમત્કારી ભાષામાં રાયચંદભાઈ મને સંભળાવી ગયા હતા. એમ છતાં તેમણે કેટલીક ઉપાધિઓ એવી કેવી વહોરી કે પરિણામે તેમને સખત માંદગી ભોગવવી પડી ?

જો રાયચંદભાઈને પણ પરોપકાર નિમિત્ત મોઢે દ્વણ વાર ઘેરી લીધા એ મારી માન્યતા ખરી હોય તો 'પ્રકૃતિં ચાન્તિ ભૂતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ' એ શ્લોકાર્થ અહીં અરોપર અંધ જેસે છે; ને તેનો અર્થ એટલો જ છે. ઇચ્છાપૂર્વક વર્તવાને સારુ ઉપરના કૃષ્ણવચનનો ઉપયોગ કોઈ કરતા જણાય છે તે તો કેવળ દુરુપયોગ છે. રાયચંદભાઈની પ્રકૃતિ તેમને અજાતકારે ઝાંઝા પાણીમાં લઈ ગઈ. એવા કાર્યને દોષરૂપે પણ લગભગ સંપૂર્ણ આત્માને વિષે જ કલ્પી શકાય. આપણે સામાન્ય માણસો તો પરોપકારી કાર્ય પાછળ ગાંઠા ખનીએ સારે જ તેને કદાચ પહોંચી વળીએ. આ વિષયને એટલેથી જ સમાપ્ત કરીએ.

## રાયચંદભાઈનાં કેટલાંક રમરણો

એવી પણ માન્યતા જોવામાં આવે છે કે ધાર્મિક માણસો તો એવા ભોળા હોય કે તેને યધા છેતરે. તેને દુનિયાની યાત્રાની કશી ખબર ન પડે. આ ખરોખર હોય તો કૃષ્ણચંદ્ર અને રામચંદ્ર એ અવતારો તે કેવળ સંસારી મનુષ્યોમાં ગણાવા જોઈએ. કવિ કહેતા કે જેને શુદ્ધ જ્ઞાન છે તેને છેતરવો અશક્ય હોવું જોઈએ. માણસ ધાર્મિક એટલે નીતિમાન હોય છતાં તે જ્ઞાની ન હોય. પણ મોક્ષને સારુ નીતિ અને અનુભવજ્ઞાનનો સુસંગમ જોઈએ. જેને અનુભવજ્ઞાન થયું છે તેની પાસે પાખંડ નભી જ ન શકે. સત્યની સમીપમાં અસત્ય ન નભી શકે. અહિંસાના સાંનિધ્યમાં હિંસા અંધ થાય. સરળતા જ્યાં પ્રદર્શ છે ત્યાં છળરૂપી અંધકાર નાશ પામે છે. જ્ઞાનજ્ઞાન અને ધર્મવાન, કપટીને જુએ કે તરત તેને ઝોળખે અને તેનું હૃદય દયાથી ભીનું થઈ જાય. જેણે આત્માને પ્રત્યક્ષ જોયો છે તે ખીજને ઝોળખ્યા વિના કેમ રહે? કવિના સંઅંધમાં આ નિયમ હંમેશાં ખરો પડતો એમ હું નથી કહી શકતો. કોઈ કોઈ ધર્મને નામે તેમને છેતરી જતા. એવા દાખલા નિયમની અપૂર્ણતા નથી સિદ્ધ કરી શકતા, પણ સંપૂર્ણ શુદ્ધ જ્ઞાન કેવું દુર્લભ છે એ સૂચવે છે.

આમ અપવાદો છતાં વ્યવહારકુશળતા અને ધર્મપરાયણતાનો સુંદર મેળ જેટલો મેં કવિને વિષે જોયો એટલો ખીજમાં નથી અનુભવ્યો.

૫

રાયચંદભાઈના ધર્મનો વિચાર આપણે કરીએ તેના પહેલાં ધર્મનું સ્વરૂપ જે તેમણે આલેખ્યું હતું તે જોઈ જવું અગત્યનું છે.

ધર્મ એટલે અસુક મતમતાંતર નહિ. ધર્મ એટલે શાસ્ત્રોને નામે ઝોળખાતાં પુસ્તકોને વાંચી જવાં કે ગોળી જવાં અથવા તેમાં કહેલું બધું માનવું જ એ પણ નહિ.

ધર્મ એ આત્માનો ગુણ છે અને માનવજાતિને વિષે દસ્ય કે અદસ્ય રૂપે રહેલો છે. ધર્મ વડે આપણે મનુષ્યજીવનનું કર્તવ્ય જાણી શકીએ

૯૯

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

છીએ. ધર્મ વડે આપણે ખીજા જીવો પ્રત્યેનો આપણો ખરો સંબંધ ઝોળખી શકીએ. આ બધું જ્યાં સુધી આપણે પોતાને ન ઝોળખીએ ત્યાં સુધી ન જ બની શકે એ તો દેખીતું છે. તેથી ધર્મ એટલે જે વડે આપણે પોતાને ઝોળખી શકીએ તે સાધન.

આ સાધન આપણે જ્યાંથી મળે ત્યાંથી લઈએ. પછી ભલે તે ભારતવર્ષમાં મળે કે યુરોપથી આવે કે અરબસ્તાનથી. આ સાધનોનું સામાન્ય સ્વરૂપ અર્ધા ધર્મશાસ્ત્રોમાં એક જ છે, એમ જેણે જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો છે તે કહી શકશે. અસત્ય બોલવું કે આચરવું એમ કોઈ શાસ્ત્ર નથી કહેતું. હિંસા કરવી એમ પણ કોઈ શાસ્ત્ર નથી કહેતું. સર્વ શાસ્ત્રોનું દોહન કરતાં શંકરાચાર્યે ‘બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યા’ કહ્યું. કુરાને શરીફે તેને ખીજી રીતે ઈશ્વર એક છે ને તે જ છે, તેના વિના ખીજું કશું નથી એમ કહ્યું. બાઈબલે કહ્યું, હું ને મારો પિતા એક જ છીએ. એ અર્ધા, એક જ વસ્તુનાં રૂપાંતર છે. પણ આ એક જ સત્યને ખીજવવામાં અપૂર્ણ મનુષ્યોએ પોતાનાં જુદાં જુદાં દષ્ટિબિંદુ વાપરી આપણે સારું મોહાળા રચી છે તેમાંથી આપણે નીકળવું રહ્યું છે. આપણે અપૂર્ણ તે આપણાથી ઝોછા અપૂર્ણની મદદ લઈ આગળ જઈએ છીએ અને છેવટે કેમ જાણે અમુક હદ લગી જતાં આગળ રસ્તો જ નથી એમ માનીએ છીએ. હકીકતમાં એવું કોઈ જ નથી. અમુક હદ પછી શાસ્ત્રો મદદ નથી કરતાં, અનુભવ મદદ કરે છે. તેથી રાજચંદ્રભાઈએ ગાયું છે :

જે પદ શ્રીસર્વજ્ઞે દીઠું જ્ઞાનમાં,  
કહી શક્યા નહિ તે પદ શ્રી ભગવંત જ્ઞે;  
એહ પરમ પદ પ્રાપ્તિનું કયું ધ્યાન મેં  
ગલ્લ વગર પણ હાલ મનોરથ રૂપ જ્ઞે—

એટલે છેવટે તો આત્માને મોક્ષ દેનાર આત્મા જ છે.

## રાયચંદભાઈનાં કેટલાંક સ્મરણો

આ શુદ્ધ સત્યનું નિરૂપણ રાયચંદભાઈએ ઘણી રીતે પોતાનાં વખાણોમાં કર્યું છે. રાયચંદભાઈએ ઘણાં ધર્મપુસ્તકોનો સરસ અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમને સંસ્કૃત અને માગધી ભાષા સમજતાં જરાયે કુસ્કેલી નહોતી આવતી. વેદાંતનો અભ્યાસ તેમણે કરેલો, તેમ જ ભાગવતનો અને ગીતાજ્ઞનો. જૈન પુસ્તકો તો જોટલાં તેમને હાથ આવતાં તે વાંચી જતા. તેમની તે ગ્રહણ કરવાની શક્તિ અથાગ હતી. એક વખતનું વાંચન તે તે પુસ્તકોનું સ્વસ્થ જાણી લેવાને સારું તેમને પ્રરતું હતું.

કુરાન, જંદ અવસ્તા ઇત્યાદિનું વાંચન પણ અનુવાદો મારકતે તેમણે કરી લીધું હતું.

તેમનો પક્ષપાત જૈન દર્શન તરફ હતો એમ તેઓ મને કહેતા. તેમની માન્યતા હતી કે જિનાગમમાં આત્મજ્ઞાનની પરાકાષ્ટા છે. આ તેમનો અભિપ્રાય મારે આપી જવો આવશ્યક છે. તેને વિષે હું મત આપવા મને તદ્દન અનધિકારી ગાળું છું.

પણ રાયચંદભાઈને ખીજા ધર્મ પ્રત્યે અનાદર નહોતો. વેદાંત પ્રત્યે પક્ષપાત પણ હતો. વેદાંતીને તો કવિ વેદાંતી જ જણાય. મારી સાથે ચર્ચા કરતાં મને કોઈ દિવસે તેમણે એવું તો કહ્યું જ નહિ કે મારે મોક્ષ મેળવવા સારું અમુક ધર્મને અવલંબવો જોઈએ. મારો આચાર વિચારવાનું જ તેમણે મને કહ્યું. પુસ્તકો ક્યાં વાંચવાં એ પ્રશ્ન ઊઠતાં મારું વલણ ને મારા જ્યપણના સંસ્કાર વિચારી તેમણે મને ગીતાજ્ઞ વાંચતો તેમાં ઉત્તેજન આપેલું, અને ખીજાં પુસ્તકોમાં પંચીકરણ, મણિરતનમાલા, યોગવાસિષ્ઠનું વૈરાગ્યપ્રકરણ, કાવ્યદોહન પહેલો ભાગ, અને પોતાની ' મોક્ષમાળા ' વાંચવાનું સૂચવ્યું હતું.

રાયચંદભાઈ ઘણી વેળા કહેતા કે જુદા જુદા ધર્મ એ તો વાગાઓ છે. તેમાં મનુષ્ય પુરાર્થ જાય છે. જોણે મોક્ષ મેળવવો એ જ પુરુષાર્થ

## શ્રી રાયચંદ્રની જીવનયાત્રા

માન્યો છે તેને કોઈ ધર્મનું તિલક પોતાને કપાળે લગાડવાની આવશ્યકતા નથી.

સૂતર આવે ત્યમ તું રહે,  
ન્યમ ત્યમ કરીને હરિને લહે.

એ જોમ અખાનું તેમ રાયચંદ્રભાઈનું પણ સૂત્ર હતું. ધર્મના અધગાથી તેમને હમેશાં કંટાળો આવતો, તેમાં ભાગ્યે જ પડતા. બધા ધર્મોની ખૂબીઓ પૂરી જોઈ જતા ને તે તે ધર્મોની પાસે મૂકતા. દક્ષિણ આફ્રિકાના મારા પત્રવ્યવહારમાં પણ મેં તેમની પાસેથી એ જ વસ્તુ મેળવી હતી.

હું પોતે તો એમ માનનારો છું કે સર્વ ધર્મ તે તે ભકતોની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ જ છે ને સર્વ ધર્મ અન્યની દૃષ્ટિએ અપૂર્ણ છે. સ્વતંત્ર રીતે વિચારતાં સર્વ ધર્મ પૂર્ણપૂર્ણ છે. અમુક હદ પછી બધાં શાસ્ત્રો અંધનરૂપે લાગે છે. પણ એ તો ગુણાતીતની સ્થિતિ થઈ. રાયચંદ્ર-ભાઈની દૃષ્ટિએ તો કોઈને પોતાનો ધર્મ છોડવાની આવશ્યકતા નથી. સહુ પોતાના ધર્મમાં રહી પોતાની સ્વતંત્રતા એટલે મોક્ષ મેળવી શકે છે. કેમકે મોક્ષ મળવો એટલે સર્વાંશે રાગદ્વેષરહિત થવું.



૨

## રાયચંદ્રભાઈ

૧

[ ઈ. સ. ૧૮૯૧ની સાલમાં બેરિસ્ટર થઈ ગાંધીજી ઇન્કુબેટરી નીકળી મુંબઈના ખારામાં જીતયાં ત્યાંથી આગળનો આ ભાગ તેમની આત્મકથા ખંડ ૧, ભાગ ૨, પ્ર. ૧માંથી લીધેલો છે.

—સંચાલક ]

માનાં દર્શન કરવા હું અધીરો થઈ રહ્યો હતો. અમે ગોદામાં પહોંચ્યા ત્યારે મારા વડીલ ભાઈ હાજર જ હતા. તેમણે દાકતર (પ્રાણજીવનદાસ જગજીવનદાસ) મહેતાની અને તેમના વડીલ ભાઈની ઓળખાણ કરી લીધી હતી. દાકતર મહેતાનો આગ્રહ મને પોતાને ત્યાં જ ઉતારવાનો હતો, એટલે મને ત્યાં જ લઈ ગયા. આમ જે સંબંધ વિલાયતમાં થયો તે દેશમાં કાયમ રહ્યો ને વધારે દૃઢ થયો, તેમ જ એક કુટુંબમાં પ્રસર્યો.

દાકતર મહેતાએ જે ઓળખાણો તેમને ઘેર કરાવી તેમાંની એક નોંધ્યા વિના ન જ ચાલે. તેમના ભાઈ રેવાશંકર જગજીવનની સાથે તે જન્મની ગાંઠ બંધાઈ. પણ હું જેમની વાત કરવા ઇચ્છું છું તે તે કવિ રાયચંદ્ર અથવા રાજચંદ્રની. દાકતરના મોટા ભાઈના તે જમાઈ હતા ને રેવાશંકર જગજીવનની પેઠીના ભાગીદાર ને કર્તાહર્તા

૧૦૩



## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

હતા. તેમની ઉંમર તે વેળા ૨૫ વર્ષ ઉપરની નહોતી. છતાં તે ચારિત્રવાન અને જ્ઞાની હતા એ તો હું પહેલી મુલાકાતે જ જોઈ શક્યો. તે શતાવધાની ગણાતા હતા. શતાવધાનની વાનગી જોવા દાકતર મહેતાએ મને સૂચવ્યું. મેં મારા ભાષાજ્ઞાનનો ભંડોળ ખાલી કર્યો ને કવિએ મેં કહેલા શબ્દો જે નિયમમાં કહ્યા હતા તે જ નિયમમાં કહી સંભળાવ્યા! આ શક્તિની મને અદેખાઈ થઈ પણ હું તે ઉપર મુગ્ધ ન થયો. જેના ઉપર હું મુગ્ધ થયો તે વસ્તુનો પરિચય મને પાછળથી થયો. એ હતું તેમનું 'બહોળું' શાસ્ત્રજ્ઞાન, તેમનું શુદ્ધ ચારિત્ર્ય, અને તેમની આત્મદર્શન કરવાની ભારે ધગશ. આત્મદર્શનને જ ખાતર તે પોતાનું જીવન વ્યતીત કરતા હતા એમ મેં પાછળથી જોયું.

હસતાં રમતાં પ્રગટ હરિ દેખું રે,  
મારું જીવ્યું સફળ તવ લેખું રે;  
મુક્તાનંદનો નાથ વિહારી રે,  
આશા જીવનદોરી અમારી રે.

એ મુક્તાનંદનું વચન તેમને મોઢે તો હતું જ, પણ તે તેમના હૃદયમાંયે અંકિત હતું.

પોતે હજારોના વેપાર ખેડતા, હીરામોતીની પારખ કરતા, વેપારના કોયડા ઉકેલતા. પણ એ વસ્તુ તેમનો વિષય નહોતી. તેમનો વિષય— તેમનો પુરુષાર્થ—તો આત્મઓળખ—હરિદર્શન હતો. પોતાની પેઠી ઉપર ખીજ વસ્તુ હોય યા ન હોય, પણ કોઈ ને કોઈ ધર્મપુસ્તક અને રોજનીશી હોય જ. વેપારની વાત પૂરી થઈ કે ધર્મપુસ્તક ઊઘડે અથવા પેટી નોંધપોથી ઊઘડે. તેમના લેખોનો જે સંગ્રહ પ્રગટ થયો છે તેમાંનો ઘણો ભાગ તો આ નોંધપોથીમાંથી લેવાયેલો છે. જે મનુષ્ય લાખોના સોદાની વાત કરી લઈને તુરત આત્મજ્ઞાનની ગૂઢ વાતો લખવા બેસી જાય, તેની જાત વેપારીની નહિ પણ શુદ્ધ જ્ઞાનીની છે. તેમનો આવી જાતનો અનુભવ મને એક વેળા નહિ પણ અનેક

વેળા થયેને. મેં તેમને કદી મૂર્છિત સ્થિતિમાં નથી જોયા. મારી જોડે તેમને કશો સ્વાર્થ નહોતો. તેમના અતિ નિકટ સંબંધમાં હું રહ્યો છું. હું તે વેળા ભિખારી ઍરિસ્ટર હતો. પણ જ્યારે હું તેમની દુકાને પહોંચ્યું ત્યારે મારી સાથે ધર્મવાર્તા સિવાય ખીજ વાર્તા ન જ કરે. આ વેળા જો કે મેં મારી દિશા જોઈ નહોતી, મને સામાન્ય રીતે ધર્મવાર્તામાં રસ હતો એમ ન કહી શકાય, છતાં રાયચંદલાઈની ધર્મવાર્તામાં મને રસ આવતો. ઘણા ધર્મચાર્યોના પ્રસંગમાં હું ત્યાર પછી આવ્યો છું, દરેક ધર્મના આચાર્યોને મળવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો છે, પણ જે છાપ મારા ઉપર રાયચંદલાઈએ પાડી તે ખીજ કોઈ નથી પાડી શક્યા. તેમનાં ઘણાં વચનો મને સોંસરાં ઊતરી જતાં. તેમની યુદ્ધિને વિષે મને માન હતું. તેમની પ્રામાણિકતા વિષે તેટલું જ હતું. ને તેથી હું જાણતો હતો કે તેઓ મને ધરાદાપૂર્વક આડે રસ્તે નહિ દોરે ને પોતાના મનમાં હશે એવું જ કહેશે. આથી મારી આધ્યાત્મિક ભીડમાં હું તેમનો આશ્રય લેતો.

રાયચંદલાઈને વિષે મારો આટલો આદર છતાં તેમને હું મારા ધર્મગુરુ તરીકે મારા હૃદયમાં સ્થાન ન આપી શક્યો. મારી એ શોધ આ જ પણ ચાલુ છે.

હિંદુધર્મે ગુરુપદને જે મહત્ત્વ આપ્યું છે તેને હું માનનારો છું. ગુરુ વિના જ્ઞાન ન હોય એ વાક્ય ઘણે અંશે સાચું છે. અક્ષરજ્ઞાન આપનાર અપૂર્ણ શિક્ષકથી ચલાવી લેવાય, પણ આત્મદર્શન કરાવનાર અપૂર્ણ શિક્ષકથી ન જ ચલાવાય. ગુરુપદ તો સંપૂર્ણ જ્ઞાનીને જ અપાય. ગુરુની શોધમાં જ સફળતા રહેલી છે, કેમકે શિષ્યની યોગ્યતા પ્રમાણે જ ગુરુ મળે છે. યોગ્યતાપ્રાપ્તિને સારુ સંપૂર્ણ પ્રયત્નનો દરેક સાધકને અધિકાર છે, એ તેનો અર્થ છે. એ પ્રયત્નનું ફળ ઈશ્વરાધીન છે.

એટલે, જો કે હું રાયચંદલાઈને મારા હૃદયના સ્વામી ન બનાવી શક્યો તો પણ તેમનો આશ્રય મને વખતોવખત કેમ મળ્યો છે તે

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

આપણે હવે પછી જ્ઞેષ્ઠશું. અહીં તો એટલું કહેવું યસ થશે કે, મારા જીવન ઉપર ઊંડી છાપ પાડનાર આધુનિક મનુષ્યો ત્રણ છે : રાજચંદ્ર-ભાઈએ તેમના જીવંત સંસર્ગથી, ટોલ્સ્ટોયે તેમના “વૈકુંઠ તારા હૃદયમાં છે” નામના પુસ્તકથી, ને રસ્કિને ‘અનટુ ધિસ લાસ્ટ’— સર્વોદય નામના પુસ્તકથી મને ચકિત કર્યો. પણ આ પ્રસંગો તે તે સ્થળે ચર્ચાશે.

૨

[ ખ્રિસ્તી મિત્રો ગાંધીજીને દક્ષિણ આફ્રિકામાં ખ્રિસ્તી ધર્મા સમન્વયી રહેલા તે વેળા તેમનામાં આલેલા ધાર્મિક મંથનના વર્ણનવાળાં ‘આત્મ-કથા’નાં પ્રકરણમાંથી ( ખંડ ૧, ભા. ૨, પ્ર. ૧૫ તથા ૨૨ ) નીચેનો ભાગ લીધો છે.

— સંચાલક ]

ઈશુને એક ત્યાગી, મહાત્મા, દૈવી શિક્ષક તરીકે હું સ્વીકારી શકતો હતો, પણ તેને અદ્વિતીય પુરુષ રૂપે નહોતો સ્વીકારી શકતો. . . . ઈશુના મૃત્યુથી જગતને ભારે દૃષ્ટાંત મળ્યું, પણ તેના મૃત્યુમાં કાંઈ ગુણ ચમત્કારી અસર હતી એમ મારું હૃદય સ્વીકારી નહોતું શકતું. ખ્રિસ્તીઓના પવિત્ર જીવનમાંથી મને એવું ન મળ્યું કે જે ખીલ્ન ધર્મીઓના જીવનમાંથી નહોતું મળતું. તેમનાં પરિવર્તન જેવાં જ પરિવર્તન ખીલ્નના જીવનમાં થતાં મેં જોયાં હતાં. સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ ખ્રિસ્તી સિદ્ધાંતોમાં મેં અસૌક્રિયતા ન જાણી. ત્યાગની દૃષ્ટિએ હિંદુ ધર્મીઓનો ત્યાગ મને ચડતો જણાયો. ખ્રિસ્તી ધર્મને હું સંપૂર્ણ અથવા સર્વોપરી ધર્મ તરીકે ન સ્વીકારી શક્યો.

આ હૃદયમંથન મેં પ્રસંગો આવતાં ખ્રિસ્તી મિત્રોની પાસે મૂક્યું. તેનો જવાબ તેઓ મને સંતોષે તેવો ન આપી શક્યા.

પણ હું જેમ ખ્રિસ્તીધર્મનો સ્વીકાર ન કરી શક્યો, તેમ હિંદુ-ધર્મની સંપૂર્ણતા વિષે અથવા તેના સર્વોપરીપણા વિષે પણ હું ત્યારે

## રાયચંદભાઈ

નિશ્ચય ન કરી શક્યો. હિંદુધર્મની ત્રુટીઓ મારી નગર આગળ તર્યા કરતી હતી. અસ્પૃશ્યતા જે હિંદુધર્મનું અંગ હોય, તે તે સડેલું ને વધારાનું અંગ જાણવું. અનેક સંપ્રદાયો, અનેક નાતજાતોની હસ્તી, હું સમજી ન શક્યો. વેદ જ ઈશ્વરપ્રણીત એટલે શું? વેદ ઈશ્વરપ્રણીત તે આશ્ચર્ય અને કુરાન ઠાં નહિ?

જેમ ખ્રિસ્તી મિત્રો મારા ઉપર અસર કરવા મથી રહ્યા હતા, તેમ મુસલમાન મિત્રોનો પણ પ્રયત્ન હતો. અબદુલ્લા શેઠ મને ઇસ્લામનો અભ્યાસ કરવા સલાચાવી રહ્યા હતા. તેની ખૂબીઓની ચર્ચા તે કર્યાં જ કરે.

મેં મારી મુસાબતો રાયચંદભાઈ આગળ મૂકી. હિંદુસ્તાનના ખીજા ધર્મશાસ્ત્રીઓ સાથે પણ પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. તેમના જવાબ કરી વળ્યા. રાયચંદભાઈના પત્રથી મને કંઈકે શાંતિ થઈ. તેમણે મને ધીરજ રાખવા ને હિંદુધર્મનો ઝાંડો અભ્યાસ કરવા ભલામણ કરી. તેમના એક વાક્યનો ભાવાર્થ આ હતો : “હિંદુધર્મમાં જે સૂક્ષ્મ અને ગૂઢ વિચારો છે, આત્માનું નિરીક્ષણ છે, દયા છે, તેવું ખીજા ધર્મમાં નથી, એવી નિષ્પક્ષપાતપણે વિચારતાં મને પ્રતીતિ થઈ છે.”

. . . તેમણે કેટલાંક પુસ્તકો મોકલ્યાં, તે પણ મેં વાંચ્યાં. તેમાં ‘પંચીકરણ,’ ‘મણિરત્નમાળા,’ ‘યોગવાસિષ્ઠ’નું ‘મુમુક્ષુ પ્રકરણ,’ હરિભદ્રસૂરિનું ‘પદ્મદર્શનસમુચ્ચય’ ઇત્યાદિ હતાં. . . .

ખ્રિસ્તી ભાઈઓએ મારી જિજ્ઞાસા બહુ તીવ્ર કરી મૂકી હતી. તે કેમે શમે તેમ નહોતી. . . . (તેમના) સંગઘે મને જાગૃત રાખ્યો. જે કંઈ વખત અચતો તેનો ઉપયોગ હું (ધાર્મિક) વાચનમાં કરતો. મારો પત્રવ્યવહાર જરૂરી હતો. રાયચંદભાઈ મને દોરી રહ્યા હતા. . . . મારો હિંદુધર્મ પ્રત્યેનો આદર વધ્યો. તેની ખૂબી હું સમજવા લાગ્યો.

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

૩

[ઈ. સ. ૧૮૬૭માં ગાંધીજી ફરી આફ્રિકા ગયા તે વખતે તેમણે અહ્મચર્યાવ્રત લીધું. તે આખતના 'આત્મકથાના' પ્રકરણમાંથી (ખંડ ૧, ભા. ૩, પ્ર. ૭) આ ભાગ લીધો છે.

—સંવાદક]

એકપત્નીવ્રતને તો વિવાહ થતાં જ મારા હૃદયમાં સ્થાન હતું. પત્ની પ્રત્યેની વફાદારી મારા સત્યવ્રતનું અંગ હતું. પણ સ્વસ્ત્રી પ્રત્યે પણ અહ્મચર્યાનું પાલન કરવું એ મને દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ સ્પષ્ટ સમજાયું. ક્યા પ્રસંગથી અથવા ક્યા પુસ્તકના પ્રભાવથી એ વિચાર મને ઉદ્ભવ્યો એ અત્યારે મને ચોખ્ખું નથી યાદ આવતું. એટલું સ્મરણ છે કે, એમાં રાયચંદભાઈની અસરનું પ્રાધાન્ય હતું.

તેમની સાથેનો એક સંવાદ મને યાદ છે. એક વેળા હું મિસિસ ગ્લેડસ્ટનની ગ્લેડસ્ટન પ્રત્યેના પ્રેમની સ્તુતિ કરતો હતો. આમની સભામાં પણ મિસિસ ગ્લેડસ્ટન પોતાના પતિને આ અનાવીને પાતાં; આ વસ્તુનું પાલન આ નિયમબદ્ધ દંપતીના જીવનનો એક નિયમ થઈ પડ્યો હતો, એ મેં ક્યાંક વાંચેલું. તે મેં કવિને વાંચી સંભળાવ્યું, તે તેને અંગે મેં દંપતીપ્રેમની સ્તુતિ કરી. રાયચંદભાઈ બોલ્યા, 'એમાં તમને મહત્ત્વનું શું લાગે છે? મિસિસ ગ્લેડસ્ટનનું પત્નીપણું કે તેનો સેવાભાવ? જો તે આઈ ગ્લેડસ્ટનનાં બહેન હોત તો? અથવા, તેની વફાદાર નોકર હોત ને તેટલા જ પ્રેમથી આ આપત તો? એવી બહેનો, એવી નોકરોનાં દષ્ટાંતો આપણને આજે નહિ મળે? અને નારીજનતિને બદલે એવો પ્રેમ નરજનતિમાં જોયો હોત તો તમને સાનંદાશ્ચર્ય ન થાત? હું કહું છું તે વિચારજો.'

રાયચંદભાઈ પોતે વિવાહિત હતા. એ વેળા તો મને તેમનું વચન કઠોર લાગેલું એવું સ્મરણ છે. પણ તે વચને મને સોહયુષ્મકની

જેમ પકડ્યો. પુરુષચાકરની એવી વફાદારીની કિંમત પત્નીની વફાદારી કરતાં તો હજારગણી ચડે. પતિપત્ની વચ્ચે ઐક્ય હોય, એટલે તેમની વચ્ચે પ્રેમ હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. નોકરશેઠ વચ્ચે તેવો પ્રેમ કેળવવો પડે. દિવસે દિવસે 'કવિના વચનનું' બળ મારી આગળ વધતું જાયું.

મારે પત્નીની સાથે કેવો સંબંધ રાખવો? પત્નીને વિષયભોગનું વાહન બનાવવી એમાં પત્ની પ્રત્યે કર્યાં વફાદારી આવે છે? હું જ્યાં જગી વિષયવાસનાને આધીન રહું ત્યાં જગી મારી વફાદારીની પ્રાકૃત કિંમત જ ગણાય. . . .

અંતિમ નિશ્ચય તો છેક ૧૯૦૬ની સાલમાં જ કરી શક્યો. . . . સારી પેઠે ચર્ચા કર્યા પછી અને પુખ્ત વિચારો કર્યા પછી સને ૧૯૦૬ની સાલમાં (બ્રહ્મચર્યનું) વ્રત લીધું. . . . મારી શક્તિ ઓછી હતી. વિકારો દબાવવાનું કેમ બનશે? સ્વપત્નીની સાથે વિકારી સંબંધનો ત્યાગ એ નવાઈની વાત લાગતી હતી. છતાં એ જ મારું કર્તવ્ય હતું એ હું સ્પષ્ટ સમજી શકતો હતો. મારી દાનત શુદ્ધ હતી. શક્તિ ધૈર્ય આપી રહેશે એમ વિચારી મેં ઝંપલાવ્યું. . . . આજે વીસ પછી તે વ્રતનું સ્મરણ કરતાં મને સાનંદાશ્ચર્ય થાય છે. સંયમ પાળવાની વૃત્તિ તો ૧૯૦૧થી પ્રબળ હતી, ને હું તે પાળી પણ રહ્યો હતો; પણ જે સ્વતંત્રતા અને આનંદ હું હવે ભોગવવા લાગ્યો તે સન ૧૯૦૬ પહેલાં ભોગવ્યાનું મને સ્મરણ નથી. કેમકે, તે વખતે હું વાસનાબદ્ધ હતો, ગમે ત્યારે તેને વશ થઈ શકતો. હવે વાસના મારા ઉપર સવારી કરવા અસમર્થ થઈ.

## અંક ૩જો : જયંતીવ્યાખ્યાનો

૧.

### ત્યાગધર્મ

[ સં. ૧૯૭૮ની કાર્તિકી પૂર્ણિમાને દિવસે અમદાવાદમાં યાંત્રીકરૂએ આપેલું વ્યાખ્યાન. ' નવચલન ', ૨૪-૧૧-૨૧માંથી.

—સંપાદક ]

આ પ્રસંગે હું એક સ્મરણ કરાવવા દરખુઠું છું. એ પ્રસંગ તમે કદાચ ભૂલી ગયાં હશે, પણ હું ભૂલી નથી ગયાં. મારા વિજ્ઞાયતરી આખ્યા પછી આપણે અમદાવાદમાં આ જયંતી કિજવવા પ્રેમાભાઈ હોલમાં મળ્યા હતા. ત્યાં મેં કહ્યું હતું કે જેની પૂજનને અર્થે આપણે એકદા થયા છીએ તેની પૂજન અવાજ કર્યા કરશું તે નહિ થાય; કિલ્લા આપણે તેમને વગાવીશું. પછી ઘણી મુસીબતે થોડી વાર શાંતિ મેળવી ને જળવૃત્તિ શકાઈ. ત્યાર પછી તે સાબરમતીનાં ઘણાં પાણી વહી ગયાં. આપણને પણ અનેક મીઠા કડવા અનુભવો મળી ગયા. સભામાં શાંતિ જળવવાનો નિયમ આપણે કાંઈકે અંશે શીખ્યા. સભામાં વખતસર આવીએ ને આખ્યા પછી પોતાની જગ્યા છોડીએ નહિ એ સબ્યતાનો સાદામાં સાદો

નિયમ છે. આજ્ઞાના વિધાયને અનુસરીને કહેવા એસું તો એ નિયમ દયાધર્મનો પ્રથમ પાઠ છે.

આપણે પોતે અગવડ ભોગવી લઈએ, કે નંથી ખીગ્નની સગવડ સચવાય. આપણને જે થીએ જે ધચ્છા થઈ તેનો તુરત જ અમલ કરી દેવો, તેની અસર દુનિયા ઉપર શી થશે તેનો વિચાર ન કરવો, એ સંયમ નહિ કહેવાય. તે સ્વચ્છંદ છે. તે દૈવી પ્રવૃત્તિ નથી, પણ રાક્ષસી પ્રવૃત્તિ છે. જ્યાં અવ્યવસ્થા એ જ વ્યવસ્થા હોય તે રાક્ષસી પ્રવૃત્તિ. જ્યાં અવાગ્ને જ થયાં કરતા હોય, કોઈનો વિચાર ન હોય, કોઈની મર્યાદા ન હોય તે રાક્ષસી પ્રવૃત્તિ. કોઈ એવું વિશેષ ચિત્ત નહિ યતાવી શકાય, કે જે જેઈએ તો રાક્ષસી પ્રવૃત્તિને ઝટ ઓળખી લઈએ. દરેક પ્રવૃત્તિ લંબેશાં મિશ્રિત હોય છે. જ્યાં હૃદયમાં મોટે ભાગે અશાંતિ પ્રવર્તતી હોય, જ્યાં અશાંતિની જ મૂર્તિ ખડી થતી હોય તેવી પ્રવૃત્તિને રાક્ષસી પ્રવૃત્તિ કહીએ.

આજ્ઞાકાલ 'રાક્ષસી' શબ્દના ઉપયોગમાં મારો નંઅર પહેલો આવે તેમ છે. એ શબ્દ વાપરવો મને ગમે છે એમ નથી. યદી દુનિયા ભલે તેમ માની લે, મારો પોતાનો આત્મા સાક્ષી પૂરે છે કે એ શબ્દના મારા ઉપયોગમાં દયા સિવાય ખીજું કંઈ જ નથી. તેમાં દ્રેય નથી, તેમાં રોપ નથી. હું વસ્તુને જે પ્રકારે જેઈ રહ્યો છું તે જ પ્રકારે તેને ચીતરી રહ્યો છું. તેમાં હું દયાધર્મ પાળી રહ્યો છું. દયાધર્મના ચિંતનને અર્થે આજ્ઞાનો પ્રસંગ એવડો વધાવી લેવાને યોગ્ય છે.

જે પુરુષના સ્મરણને અર્થે આપણે આહીં આગ્યા છીએ તેના આપણે પૂજરી છીએ. હું તેનો પૂજરી છું. ટીકાકાર કોઈ દિવસ પૂજરી ન હોઈ શકે. તેથી જેનામાં ટીકા છે તેમને આવવાનો આ પ્રસંગ નથી. ટીકાકાર પણ શંકા-સમાધાન માટે નમ્ર બનીને ભલે



## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

આવે, પણ પોતાની શંકાને પોષવાનો તેનો ધરાદો હોય તો સભ્યતાનો નિયમ સૂચવે છે કે આજે તેનું અહીં કામ નથી. જગતમાં સૌને સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ. ડીકાકારને જગતમાં આશ્રય સારું સ્થાન હોવું જોઈએ એ ખરું; પણ ભક્તને — પૂજારીને પણ એવું સ્થાન જગતમાં હોવું જોઈએ, કે જ્યાં તે ડીકાકારથી રહિત પોતાનું કાર્ય આટોપી શકે. એટલે આજે તો કવિશ્રીને વિષે જેમને પ્રેમ છે, તેવા તેમના ભક્તો જ અહીં આવ્યા છીએ એમ હું માની લઈશ. તેવા શ્રદ્ધાન્વિત હોય તેમને જ આજે હું કહેવા ઇચ્છું છું, કે આજનો પ્રસંગ એવડો વધાવવા યોગ્ય છે.

જેમનું પુણ્યસ્મરણ કરવા આપણે આવ્યા છીએ તે દયાધર્મની મૂર્તિ હતા. તેમણે દયાધર્મને જાણ્યો હતો ને પોતાના જીવનમાં કેળવ્યો હતો. અત્યારે હિંદુસ્તાનમાં જે કામ આપણે કરી રહ્યા છીએ તેમાં પણ દયાધર્મ જ રહેલો છે. એ કામ આપણે રોપથી નથી કરતા. વસ્તુસ્થિતિ એવી આવી પડેલી છે કે આપણને રોપનાં જખરાં કારણો મળેલાં છે, આપણે અત્યંત દુભાયા છીએ. તે વખતે પણ એ વિચાર આપણામાં રહ્યો છે કે દુભવનાર સાથે આપણે કેમ વર્તવું, કે જેથી તેમને આપણે સામાન દુભવીએ, આપણે કઈ રીતે તેમનું પણ સારું કરી શકીએ. અસહકારનું મૂળ દયામાં રહેલું છે, રોપમાં નથી. રોપે આપણે પોતે ભૂલતા હોઈએ એમ ધારીને આપણે સામા પર રોપ કરતા નથી. તેનાથી જાતે જ ભાગીએ છીએ.

એમ ભાગવાથી ગંભીર પરિણામ જરૂર થાય છે. એથી જે પુરુષો સાથે કે સંસ્થા સાથે આપણે અસહકાર કરીએ છીએ તે સંસ્થા અજ્ઞાવનાર પુરુષોને આઘાત તો જરૂર પહોંચે છે. પણ દયાધર્મનો અર્થ કોઈ સ્થળે આઘાત કરવો જ નહિ એવો નથી. કવિશ્રી પાસેથી હું એવો દયાધર્મ શીખ્યો નથી. આપણા પોતાના

## દયાધર્મ

સત્કાર્યથી, કર્તવ્યપાત્રનથી ખીજને દુઃખ થતું હોય તો તે વહોરીને પણ સત્કાર્ય કરવું એમાં જ ખરો દયાધર્મ છે.

ઘણી વાર કહીને લખી ગયો છું કે મેં ઘણાનાં જીવનમાંથી ઘણું લીધું છે. પણ સૌથી વધારે કોઈના જીવનમાંથી મેં ત્રહણ કર્યું હોય તો તે કવિશ્રીના જીવનમાંથી છે. દયાધર્મ પણ હું તેમના જીવનમાંથી શીખ્યો છું. એવું એક પણ કાર્ય નહિ હોઈ શકે કે જેમાં કોઈને જ આઘાત પહોંચતો ન હોય. પણ આ આઘાત દયાથી થયેલો હોવો જોઈએ. આ આઘાતની બે શરતો છે :

૧. સામાને આઘાત પહોંચે તેના કરતાં આપણને વધારે પહોંચે તો જ આપણે તેવું કાર્ય કરીએ.

૨. આપણો હેતુ શુભમાં શુભ હોય, તેમાં સામાનું કલ્યાણ જ આપણા મનમાં હોવું જોઈએ.

આપણે માની લઈએ કે મારો દીકરો દારૂ પીએ છે, ખીડી પીએ છે, વ્યભિચારી છે. તે મારી પાસે પૈસા માગે છે. આજ સુધી તો તેણે માગ્યા તેમ મેં આપ્યા, કારણ હું આંધળો આપ હતો. હું રાયચંદલાઈના પ્રસંગથી શીખ્યો કે મારે પોતાને તો દારૂ—ખીડી ન જ પીવાં જોઈએ, વ્યભિચાર ન જ કરવો જોઈએ, પણ ખીજનેયે તેમાંથી ઉગારી લેવા જોઈએ. એટલે મારો ધર્મ છે કે હું મારા દીકરાને પૈસા ન આપું. તેના હાથમાં દારૂની પ્યાલી જોઈ તો મારે તે ઝૂંટવી લેવી જોઈએ. મને ખચર પડે કે અમુક પેટીમાં તે દારૂ રાખે છે તો મારે તે પેટી બાળી નાખવી જોઈએ. બાટલી દેખું તો મારે તે ફેડી નાખવી જોઈએ. એમ કરવાથી છોકરાને તો જરૂર આઘાત પહોંચશે. મને એ કૂર આપ માનશે. દયાધર્મ સમજનાર આપ પુત્રને આઘાત પહોંચે તેથી ડરતો નથી; પુત્રના શાપથી ગભરાતો નથી. દયાધર્મ—પરોપકાર ધર્મ—તો એવા

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનચાત્રા

પ્રસંગમાં સૂચવે છે કે તેના હાથમાંથી દારૂની બાટલી છીનવી લેવી. બળાત્કાર કરીને તેના હાથમાંથી હું તે પડાવી ન લઉં, પણ મને ખબર પડે કે ઘરમાં અમુક ડેકાણે તે દારૂ રાખે છે તો ત્યાંથી લઈને હું તેને જરૂર ફેાડી નાંખું.

સામાન્ય વસ્તુમાં કોઈને નકામા ન દૂભવીએ, દયાધર્મનું નામ લઈ ખીજને નાની વાતમાં પણ ટોકવા ન ખેરવી જઈએ, એ દયાધર્મનું સરસમાં સરસ માપ રાયચંદલાઈએ મૂકી દીધું છે. આ સામાન્ય માપ સમજીએ તો પૂરી સમજણ પડતી ન હોય તેવું ઘણું આપણે લોકલજ્ઞને જ કરી લઈએ. ખાદી શા માટે પહેરવી એ હું સમજી શકતો ન હોઉં, ઝીણી મલમલ મને ગમતી હોય, તો પણ જે સમાજમાં હું રહું છું તે બધા ખાદી પહેરે છે ને ખાદી પહેરવામાં કંઈ ખોટું કે અધર્મ નથી, સમાજમાં જે થાય છે તે હું કરું. આવો સરળ ન્યાય રાયચંદલાઈએ મને શીખવ્યો.

મુંબઈમાં એક વાર અમે દયાધર્મની વાતો કરતા હતા. ચામડું વાપરવું જોઈએ કે નહિ તેનો વિચાર ચાલતો હતો. અમે બંનેયે છેવટે માની લીધું કે ચામડા વિના તો ન જ ચલાવી શકાય. ખેતી જેવા ઉદ્યોગ તો ચાલવા જ જોઈએ; પણ કંઈ નહિ તો ચામડું માથે તો ન જ પહેરીએ. હું તો મૂળથી જ જરા કકરો રહ્યો. મેં પૂછ્યું કે તેમને (તમારે) માથે ટોપીમાં શું છે? એ પોતે તો આત્મચિંતનમાં લીન રહેનારા હતા. પોતે શું પહેરે છે, શું ઓઢે છે એના વિચાર કરવા બેસતા નહિ. માથે ટોપીમાં ચામડું છે એ તેમણે જોયેલું નહિ. પણ મેં બતાવ્યું કે તુરત તેમણે ટોપીમાંથી ચામડું તોડી કાઢ્યું. મને કંઈ એમ નથી લાગતું કે મારી દલીલ એટલી સજ્જડ હતી કે તેમને સોંસરી બિતરી ગઈ. તેમણે તો દલીલ જ કરી નહિ. તેમણે વિચાર્યું કે આનો હેતુ સારો છે, મારી ઉપર પૂજાભાવ રાખે છે, તેની સાથે ચર્ચા શું કામ કરું? તેમણે તો તુરત ચામડું ઉતારી

## દયાધર્મ

નાંખ્યું; ને ફરી પાછું કદી ચામડું માથે પહેલું નહિ હોય એમ માનું છું. પણ કોઈ ને આજે એમ કહેતો આવે કે ત્યાર પછી તેણે તેમને ચામડાવાળી ટોપી પહેરતા જોયા હતા તો પણ મને તેમાં આઘાત ન પહોંચે. હું ફરીથી તેમની પાસે પહોંચું તો તે ફરીથી તરત જ પાછું ચામડું ઉતરડી નાંખે. તેમનું એમાં ચિત્ત ન હોય એટલે રહી ગયું હોય.

એમાં જ મહાપુરુષનું મહત્ત્વ છે. તેનામાં મિથ્યાભિમાન નથી હોતું એમ એ બતાવે છે. આજક પાસેથી પણ તે શીખી લેવાને તૈયાર હોય છે. મોટા માણસો નાની આબતોમાં મતભેદ ન રાખે. નાની નાની આબતોમાં જે દયાધર્મને બહાને મતભેદ રાખ્યા કરે, આત્મનાદની વાતો કરવા એસે, તેને હું કહું છું કે, આત્માનો નાદ છે જ નહિ, અથવા તો પશુની જેમ તેનો આત્મા સૂતેલો છે. મનુષ્યોમાં ધણોખરો તો આત્મા ઊંઘતો જ હોય છે. મનુષ્યમાં ને પશુમાં ભેદ એટલો છે કે મનુષ્યનો આત્મા પૂરેપૂરો જાગી શકે છે. જે આપણે નવાણું પ્રસંગોમાં દુનિયા સાથે ચાલતા હોઈએ તો એક પ્રસંગમાં તેને કહી શકીએ કે આ તમે ઠીક નથી કરતા. જન્મ્યો ત્યારથી દુનિયા સાથે જે વેર બાંધીને એસે છે તે પ્રેમ બતાવી કેમ શકે?

ધણા પ્રસંગોમાં તો આપણે જડ હોઈએ તેમ જ વર્તવું જોઈએ. શુદ્ધ જડમાં ને ચૈતન્યમાં નહિ જેવો જ ભેદ છે. જગત બધું જડ રૂપે જ દેખાય છે, આત્મા તો કોઈકે વાર જ પ્રકાશે છે. અલૌકિક પુરુષનો એવો વ્યવહાર હોય છે. એવો વ્યવહાર રાયચંદભાઈનો હતો એવું મેં જોયું છે.

તેઓ જે આજે જીવતા હોત તો અત્યારે ચાલી રહેલી પ્રવૃત્તિને તેમણે આશીર્વાદ જ આપ્યો હોત. આ વસ્તુમાં ધર્મ છે. જેના આત્મામાં દયાધર્મ વસે છે તેનાથી આમાં પણ વિના રહેવાય જ

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

નહિ. આમાંથી રાજપ્રકરણી, આર્થિક ઇત્યાદિ પરિણામો ભારે સુંદર આવવાનાં તે તો છે જ, પણ સૌથી સુંદર પરિણામ તો એ આવશે કે આ પ્રવૃત્તિથી ઘણા ઊગરી જશે; ઘણા મોક્ષને લાયક થઈ જશે. જો વરસને અંતે એવો અનુભવ ન થાય તો મને જીવંત વિષમ થઈ પડે.

તેઓ ઘણી વાર કહેતા કે ચોપાસથી કોઈ અરછીઓ ભોંકે તે સહી શકું, પણ જગતમાં જે જૂઠું, પાખંડ, અત્યાચાર ચાલી રહ્યાં છે, ધર્મને નામે જે અધર્મ વર્તી રહી છે, તેની અરછી સહન થઈ શકતી નથી. અત્યાચારોથી ઊકળી રહેલા તેમને ઊકળી જતા મેં ઘણી વાર જોયા છે. તેમને આખું જગત પોતાના સગા જેવું હતું. આપણા ભાઈ કે અહેતને મરતાં જોઈને જે ક્રોધે આપણને થાય છે, તેટલો ક્રોધ તેમને જગતમાં દુઃખને, મરણને જોઈને થતા. કોઈ કહે, તેઓ તેમના પાપે દુઃખ પામતા હોય. પણ તેમને પાપ કરવું શું કામ પડ્યું? જ્યારે પુણ્યને સરળ માર્ગ મળતો નથી, પણ મોટી ખીણો ને પર્વતો ઝોળાંગવાં પડે છે ત્યારે આપણે તેને કળિકાળ કહીએ છીએ. તે વખતે જગતમાં પુણ્ય અહુ જોવામાં આવતું નથી. દેકાણે દેકાણે પાપ દેખાય છે. પાપ પુણ્યને નામે ચાલ્યાં કરે છે. તેવી સ્થિતિમાં દયાધર્મનું પાલન કરવા ઇચ્છીએ તો આપણો આત્મા ક્રોધથી ઊભરાઈ જવો જોઈએ. એમ લાગવું જોઈએ કે આવી સ્થિતિમાં જીવંત તે કરતાં દેહ જર્જરિત થઈ જાય, પડી જાય તે વધારે સારું.

રાયચંદભાઈનો દેહ એટલી નાની ઉંમરે પડી ગયો તેનું કારણ મને એ જ લાગે છે. તેમને દરદ હતું એ ખરું, પણ જગતના તાપનું જે દરદ તેમને હતું તે અસહ્ય હતું. પેલું શારીરિક દરદ તો જો એકલું હોત તો જરૂર તેઓ તેને જીતી શક્યા હોત. પણ તેમને થયું કે આવા વિષમ કાળમાં આત્મદર્શન કેમ થઈ શકે દયાધર્મની એ નિશાની છે.

## દયાધર્મ

દયાધર્મની પરિસીમા માંકડને નહિ મારવામાં નથી. માંકડને ન મરાય એ ખરું છે, પણ માંકડને ઉત્પન્ન પણ ન કરાય. જેટલું ઘાતકીપણું મારવામાં છે તેથી વધારે ઘાતકીપણું ઉત્પન્ન કરવામાં છે.

માંકડને આપણે બધા પેદા કરીએ છીએ. શ્રાવણ પેદા કરે છે, હું વૈષ્ણવ પણ પેદા કરું છું. આપણે શૌચાચાર જાણતા નથી. પરિગ્રહ વધારતી વખતે આપણે વિચાર કરતા નથી અને પરિગ્રહથી (જંતુઓની) ઉત્પત્તિ સિવાય બીજું શું થાય ?

માંકડ, મચ્છર, વગેરે સૂક્ષ્મ જંતુઓને નહિ મારવામાં દયાધર્મ છે જ. પણ તેથી વધારે દયાધર્મ એ છે કે આપણાથી માણસને ન મરાય. માણસને મારવો ને માંકડને મારવો એની વચ્ચે પસંદગી કરવી પડે એવા પ્રસંગ આવે ત્યારે કેને મારવો ? માણસને મારીને માંકડને ઉગારવો એ ધર્મ હોય એવો પ્રસંગ પણ આવવો શક્ય હોય છે. માંકડને મારીને માણસને ઉગારવો એ ધર્મ હોય એવો પ્રસંગ પણ શક્ય છે. હું તો એ બંને જાતના પ્રસંગમાંથી ઊગરી જવાનો માર્ગ કહું છું. તે દયાધર્મ છે. કવિશ્રી કહેતા કે 'જૈન ધર્મ જે શ્રાવકોના હાથમાં ન ગયો હોત તો એનાં તરવો જોઈને જગત ચક્રિત થાત. વાણિયાઓ તો જૈન ધર્મતરવોને વગોવી રહ્યા છે. તેઓ કીડિયારાં પૂરે છે, પટેટું મોંમાં જાય તો તેમને દુઃખ થાય છે, એવા ઝીણા ઝીણા ધર્મ તેઓ પાળે છે. તેમની એ ઝીણવટ તેમને સુખારક હો; પણ જે એમ જાણે છે કે એમાં જ જૈન ધર્મની પરિસીમા છે તેઓ તો ધર્મની નીચામાં નીચી શ્રેણીએ જ છે. એટલો ધર્મ તો પતિતનો છે. એ ધર્મ પુણ્યવાનનો નથી.' આથી ધણા શ્રાવકો કહે છે કે રાજ્યંદ્રને ધર્મનું ભાન ન હતું. તે દંભી હતા, અહંકારી હતા. હું પોતે તો જાણું છું દંભ અહંકારનું તેમનામાં નામ ન હતું.

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

માંકડ વગેરે જંતુઓને નહિ મારવામાં દયાધર્મ સમાપ્ત નથી થતો—જે કે તેમને મારવાં તો ન જ જોઈએ. પણ એ તો પહેલું પગથિયું છે. કોઈ જમાનામાં એવી માન્યતા નીકળી હશે કે મનુષ્યને નિભાવવા ખાતર કોઈ પણ જંતુને મારવામાં પાપ નથી, ત્યારે કોઈ સાધુ ઊભો થયો હશે અને જંતુઓના રક્ષણ ઉપર વધારે ભાર આપ્યો હશે. એ સાધુએ કહ્યું હશે કે, 'રે મૂરખા, ક્ષણિક દેહની ખાતર જંતુઓનો નાશ ન કર. તારા મનમાં એટલી તાલાવેલી હોવી જોઈએ કે દેહ તો કાલે પડતો હોય તો બલે આજે પડે.' આમાંથી 'અલિસા'નો જન્મ છે.

પરંતુ જે માંકડને નથી મારતો, પણ પોતાનાં સ્ત્રીપુત્રને મારે છે તે જૈન નથી, તે હિંદુ નથી, તે વૈષ્ણવ નથી. તે શન્ય છે. આપણે કવિશ્રીની સ્મૃતિને દિવસે દયાધર્મનો સંકુચિત અર્થ છોડીને તેનો વિશાળમાં વિશાળ અર્થ લઈએ. એક પણ જીવને દૂભવવો, દુઃખન માનવો, એ પાપ છે. જે એમ ઇચ્છે છે કે જનરલ ડાયરને ટ્રાંસી દઈએ, સર માર્કેલ ઓડવાયરને જળતા અંગારમાં નાંખવો જોઈએ,— તે નથી શ્રાવક, નથી વૈષ્ણવ, નથી હિંદુ. તે કંઈ જ નથી. અહિંસાનું રહસ્ય એ જ છે કે ગુસ્સો રોકવો, આત્માની મલિનતા દૂર કરવી. જનરલ ડાયરની પરીક્ષા કરનાર હું કોણ ? હું જાણું છું કે હું રોષથી ભરેલો છું, કેટલાયનાં મનમાં મનમાં ખૂન કરતો હોઈશ. હું જનરલ ડાયરની પરીક્ષા કરનાર કોણ ? એટલે એ નિશ્ચય કર્યો કે તરવારથી મને કોઈ મારે, પણ મારે તેને મારવો નહિ એ દયાધર્મ છે, અસહકારની પ્રવૃત્તિનું રહસ્ય છે.

પણ જ્યારે હું ઓડતો હોઉં છું ત્યારે દયાધર્મ શબ્દ વાપરતો નથી. આજે રાજચંદ્ર જ્યંતીનો પ્રસંગ હોવાથી હું દયાધર્મની વાત કરું છું. હું જાણું છું કે આ પ્રવૃત્તિનું પરિણામ તો એ જ છે, તે પરિણામ એ હશે તો લોકો આપોઆપ જાણી લેશે જ.

## દયાધર્મ

સર્પને મારવામાં પાપ છે તે કરતાં મનુષ્યશરીરધારી સર્પ કે વાઘને મારવામાં વધારે પાપ છે. પશુવાઘને તો આપણે ખીકને વશ થઈને મારીએ છીએ, રોપથી નથી મારતા. જો કોઈ ધર્મરાજ ખરેખર હોય ને તેના હાથમાં આપણાં પાપપુણ્યનો ન્યાય કરવાનો હોય તો તે વાઘને મારનારની દયા ખાઈને કદાચ તેને માફી આપશે. કારણ કે તેમાં તો માણસે પોતાનો પશુધર્મ પાળ્યો છે; એક પશુએ ખીજ પશુને માર્યું છે. પણ મનુષ્યને મારવામાં તો રોપ હોય છે, અભિમાન હોય છે, દંભ હોય છે. ધર્મરાજ કહેશે, 'અરે મૂર્ખ, તેં મનુષ્યને માર્યો તેની પાછળ તો કેટલીયે ખટપટ, કેટલીયે પાખંડ હોવાં જોઈએ.'

શ્રાવકોને ને બધાને હું કહું છું કે જીવદયાનો અર્થ કીડી, મકોડી આદિ સૂક્ષ્મ જંતુને ન મારવાં એટલો જ નથી. તેમને યે મારવાં તો ન જ જોઈએ. પરંતુ મનુષ્યોનિમાંના કોઈ જીવને પણ હેતરવો ન જ જોઈએ. અને છતાં ઘણા વેપારીઓ ખીજું શું કરે છે? કોઈ શ્રાવક મારી પાસે તેના ચોપડા મૂકે તો હું તેને બતાવી દઉં કે એ શ્રાવક નથી. જો કપડાંનો આપણે વેપાર કરીએ એની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી છે? મેલમાં જ તેની ઉત્પત્તિ છે કે નહિ, તેની કાંજમાં ચરખી છે કે નહિ એ વેપારીએ વિચારવું ઘટે. દામદૂપટ લેવું તેને હરામ હોવું જોઈએ. એ શ્રાવકનો ધર્મ નથી. એક પૈસો, બે પૈસા મળૂંરી ચડાવો તે ઠીક, પણ આટલી બધી જંગળ શી? આટલો પાખંડ શો? વ્યાજ તો એટલું બધું લેવાય છે કે સામે માણસ મરી જાય. હું ન્યાં જાઉં છું ત્યાં શ્રાવકો તેમ જ વૈષ્ણવ બંને વાણિયાની સામે ફરિયાદો હોય છે. ઘણા ગોરાઓ મને મહેલું મારે છે કે તમારા જ લોકો કેટલું બધું વ્યાજ લે છે.

આપણે નીચ વાણિયા મટીને ક્ષત્રિય થવું જોઈએ. વૈશ્ય ધર્મ એટલે મળૂંરી બિલકુલ નહિ, હળ નહિ, શૌર્ય નહિ, વિવેક નહિ,



## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

એમ નથી. ખરો વૈશ્ય તો પોતાની ઉદારતામાં શૌર્ય—ક્ષત્રિયપણું—  
 ખતાવે, વેપારમાં વિવેક ખતાવે, ને આપણાથી દાઢ ન વેચાય, માછલાં  
 ન વેચાય, શુદ્ધ ખાદી જ વેચાય—એ વિવેક ખતાવીને બ્રાહ્મણધર્મનું  
 પણ પાલન કરે. બીજા બધા આપણે માટે મળૂરી કરે ને આપણે  
 પજા પજા વ્યાજ ખાઈએ તો આપણે પતિત થઈએ. યજ્ઞ તરીકે  
 પણ થોડી મળૂરી આપણે દરરોજ કરી લેવી જોઈએ.

પ્રધાનપણે તો વ્યાપાર એ જ વાણિયાનો ધર્મ રહે, પણ બીજા  
 ધર્મો પણ તેમનામાં હોવા તો જોઈએ જ. મારી સ્ત્રીના રક્ષણ સારુ  
 મારે જે કાબુલી કે પહાણુ રાખવો પડે તો તે કરતાં મારે—હું હિંદુ  
 હોવા છતાં—મારી સ્ત્રી સાથે છૂટાછેડા જ કરી નાંખવા જોઈએ.  
 પણ આજે ધણા વાણિયાઓ શું કરે છે? તેઓએ સિપાઈઓ,  
 ભૈયાઓ, પહાણુ રાખ્યા છે. એ પણ ભણે રાખે મને તેની ઈર્ષ્યા  
 નથી; પણ તમારાં ગૈરાંછાકરાંનું રક્ષણ કરવાની તાકાત ન હોય તો  
 તમે જઈને મદૂલીમાં બેસો, ને ત્યાં રહીને તમારા ધર્મને દીપાવો.  
 વાણિયાનો ધર્મ જગતની રક્ષા સારુ નીકળી પડવાનો નહિ રહે; બ્યારે  
 બ્યાં દુઃખી દેખશે ત્યાં ક્ષત્રિય તેનું રક્ષણ કરવા પહોંચી જશે.

રાજચંદ્રભાઈના જીવનમાંથી મોટામાં મોટી વસ્તુ મેં એ જોઈ કે  
 વણિક વણિક તો રહે જ. અત્યારે તો વણિક એ વણિક જ રહ્યો  
 નથી. ખરો વણિક બનવા માટે મોટા પંડિત બનવાની કે જાજાં થોથાંની  
 જરૂર નથી. જે મેલો નહિ થાય, જે યમનિયમ પાળતો હશે, જે  
 અધર્મ અને અસત્યથી દૂર રહેતો હશે, જેના હૃદયમાં વ્યભિચારનો સ્પર્શ  
 સરખો નહિ હોય, જેના હૃદયમાં દયાધર્મ વસતો હશે તે 'કેવળી'  
 બની શકે, તેને કેવળજ્ઞાન અપ્રાપ્ય નથી. તેથી હું તમને નથી કહેતો  
 કે તમે સંસ્કૃત ભણો જ, ભગવતી સૂત્ર વાંચો જ. વાંચો કે ન વાંચો  
 એ સંબંધે હું તટસ્થ છું.

## ક્યાધર્મ

વઢવાણમાં બચાંતી ઊગવાઈ તે વખતે જ રાગચંદ્ર પુસ્તકાલય બાલકું એવો સંકલ્પ કર્યો હતો. મકાન બાંધવાની તે વખતે વાત થઈ હતી તે બાબતમાં મેં ભારે ઉત્સાહ બતાવ્યો નહોતો. મેં કહ્યું હતું કે મકાન હશે, પણ તેમાં આત્મા નહિ હોય તો મકાન તો એક ઈંટકું છે. આજે હવે ત્રણ વરસનો સંકલ્પ કર્યો છે. યધા સંનેગો ભેગા થયા છે. આજે જિનવિજયજી જેવા લાયક પુરુષ મળી ગયા છે. પુરાતત્ત્વમંદિરનું પુસ્તકાલય પણ બનેડાઈ ગયું છે. તેનો જ્ઞાન જે ડોઈ ત્યાં જવાની તસ્ડી લેશે તેને છૂટથી મળશે.

જે તમે સાંભળ્યું તે સાથે લઈ જાને ને ઇવનમાં ઉતારજે. ડીકાયોગ્ય લાગે તેટલું તુરત ત્યાગી દેજે, પણ ત્રાહ્ય લાગ્યું હોય, જે તમારા કર્ણને, હૃદયને, પ્રિય લાગ્યું હોય—તેનો તો આજથી જ અમલ શરૂ કરી દેજે.



૨

## બે જયંતીઓ

[ સં. ૧૯૭૩ની કાર્તિકી પૂર્ણિમાને દિવસે વઢવાણ કોપમાં આચાર્ય આનંદશંકર ધ્રુવના પ્રમુખપણા નીચે ગાંધીજીએ આપેલું વ્યાખ્યાન. કમિટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા અહેવાલમાંથી.

—સંપાદક ]

૧

મરહમ શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રના શિક્ષણને એક સચોટ દાખલો આજે અમને મળ્યો. શ્રીમદ્ જે વૈરાગ્ય અને સંસારની અસારતા માટે પુનઃ પુનઃ ઘોષ કરતા તે વૈરાગ્ય કેટલો મહત્ત્વનો છે તે આજે એક અકસ્માત ઉપરથી બહુ સારી રીતે જણાઈ આવે છે. પી. ઓ. કંપનીની મોટી સ્ટીમર 'અરેબિયા' સમુદ્રમાં અદ્દશ્ય થઈ ગયાના ગમગીની ભરેલા સમાચાર આજે છાપામાં વાંચવામાં આવ્યા છે. એ સ્ટીમરમાં હિંદના એક રતન રતન તાતા તથા મિ. જીવરાજ મહેતા જેવા સમર્થ પુરુષો હતા. તે પુરુષોનો કંઈ પત્તો હજી સુધી મળ્યો નથી. આજી ભારતવર્ષ તેમની ચિંતાથી આજે ગમગીન થયું છે. જે પુરુષો ગુમ થયા છે તેમનાં કુટુંબોમાં કેવળ દિલગીરી વ્યાપી હશે, તેનો આપણે ખ્યાલ કરી શકતા નથી. શ્રીમદે પોતાનું જીવન પરમ વૈરાગ્યમય ગાળ્યું હતું. અને એ જ જીવન યથાર્થ જીવન હતું એવો આજની આકસ્મિક ઘટના ઉપરથી આપણને નિશ્ચય થાય છે.

૧૨૨

## એ જ્યંતીઓ

આ સભામાં હું આજે એ પ્રકારના માણસો જોઈ છું. એક વર્ગ એવો છે કે જે શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્રના પ્રત્યે પૂજ્યભાવથી જુએ છે અને બીજો વર્ગ એવો છે કે જે માત્ર તમાશગીર રૂપે આવેલો છે. આ જ્યંતીની કહેલો મૂળ આધાર પ્રથમ વર્ગ ઉપર રહેલો છે. એમ મારે કહી દેવું જોઈએ. શ્રીમદ્ પ્રત્યે જેઓ પૂજ્યભાવ ધરાવતા હોય તેમણે પૂજ્યશ્રીના વિચારોનું અનુકરણ કરી એ ભાવ વર્તનમાં યતાવી આપવો જોઈએ. દવાનું ચિંતન માત્ર કરવાથી રોગ કદાપિ દૂર થતો નથી. શિવજીભાઈએ જે એમ કહ્યું કે દક્ષિણમાં ભક્તિભાવ વધારે છે અને ગુજરાતમાં એછો છે એમ હું માનતો નથી. ગુજરાત પણ જેમ જેમ વર્ષો વીતતાં જશે તેમ તેમ પોતાનો ભક્તિભાવ દર્શાવતું જશે. પરંતુ તેનો મુખ્ય આધાર શ્રીમદના અનુયાયીઓ ઉપર છે, એ વાતનું વિસ્મરણ થવું જોઈતું નથી. અનુયાયીઓ જે પોતાનું સારું વર્તન યતાવી આપશે તો સમાજ ઉપર તેની બહુ સચોટ અસર થશે. ભગવાન હમેશાં પુરુષાર્થ કરનારને સહાય આપે છે. યાદી પુરુષાર્થ વિના માત્ર રામરામ કરનારાઓ તો ઊલટા પાપલા અને નિઃસત્ત્વ થઈ જાય છે. શ્રીમદના ગ્રંથો વાંચી ખેતી રહેવું એમાં જ સંપૂર્ણ કર્તવ્ય પૂરું થયું એમ માની લેવાનું નથી. ધર્મનો આધાર આચાર ઉપર છે. તમે જે તમારો આચાર સુધારશો તો સમાજને સુધારી શકશો.

મારા જીવનમાં શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્રની છાપ મુખ્યપણે છે. મહાત્મા ટોલ્સ્ટોય તથા રરિકન કરતાં પણ શ્રીમદે મારા ઉપર ઊંડી અસર કરી છે. મારે શ્રીમદના અનુયાયીઓને આ પ્રસંગે કહેવું જોઈએ કે તમારા ઉપર શ્રીમદના નામનો આધાર છે. તમારે મૂળ પુરુષના આચારવિચારોનું નિર્દોષ અનુકરણ કરવું જોઈએ. જે એમ નહિ થાય તો આવી જ્યંતીઓમાં ઢોંગનાં તરવો દાખલ થશે. આ ઢોંગને જેમ અને તેમ દૂર રાખવાનો પ્રયત્ન કરજો. તમારામાં જે યથાર્થ ભક્તિભાવ હશે તો તમાશગીરો અહીંથી ભક્તિનો ચેપ લઈ જશે.

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

જ્યંતીની ક્ષતેહનો મૂળ આધાર ભક્તો ઉપર છે. અને ભક્તોએ બહુ ઉભવવળ ચારિત્ર ખતાવી આપવું જોઈએ એ જ મારી નમ્રતાપૂર્વક વિનંતી છે.

૨

[ કચ્છની મુસાફરી દરમ્યાન માંડવીમાં સં. ૧૯૮૨ના કારતક સુદ ૧૫ને દિવસે આપેલું વ્યાખ્યાન. 'નવજીવન,' તા. ૯-૧૧-૨૫માં પ્રસિદ્ધ થયેલી નોંધમાંથી.

—સંચાલક ]

શ્રાવક છતાં શ્રાવક અને વૈષ્ણવના વાડાની પાર જઈ પ્રાણીમાત્ર સાથે અભેદ સાધનારા મોક્ષને કિનારે પહોંચેલા, વશ્લિક છતાં, ધનપ્રાપ્તિની શક્તિ છતા, ધનપ્રાપ્તિ માટેનાં સાહસ છોડી ઈશ્વરપ્રાપ્તિનાં સાહસ સાધનારા, આધુનિક જમાનાના એક ઉત્તમોત્તમ દિવ્ય દર્શન કરનારા રાજચંદ્રભાઈનું આજના જેવા સમયે કીર્તન કરવાનો અમૂલ્ય લાભ મળે એ કેવું ભાગ્ય !

સાહસ તે કોણ કરે, અને શા સારુ કરે ? સાહસ વ્યભિચાર માટે ય થાય, સ્ત્રીને માટે ય થાય, ધનને માટે ય થાય. પણ એ તો કૃવામાં પડવાના સાહસ ખરાખર છે. સાહસ તો તરી જવાને માટે કરવાનું છે. પુરુષાર્થ તો આત્મદર્શનને માટે હોય. વેપાર તો એવા ખેડીએ કે જેમાં કોઈનો અપરાધ ન કરીએ, જેમાં કોઈની કાડી ક્ષેત્રાપણું ન હોય. મારી સાથે બેસનારા, પેલે જ દિવસે જેમની સાથે હું વાતો કરતો હતો તેવા કરોડાધિપતિઓના 'સગાં દીઠાં મેં શાહઆલમનાં ભીખ માગતાં શેરીએ' ના હાલ થયા છે. ત્યારે જે વસ્તુ ક્ષણિક છે તેના ઉપર આટલા વ્યવસાય શા, ઢોંગ શા, ચાળા શા ? સાહસ તો પરમાત્માનો મહિમા જેવામાં અને ગાંધીમાં કરવું. પરમાત્માની લીલા નિહાળવામાં દીવાના બનવું એ સાચું સાહસ. આ આકાશમાં ચમકતા અનેક તારાઓ કેનો પ્રકાશ વિસ્તારે છે ?

૧૨૪

## જે જન્યંતીએ

એની શોધમાં ને શોધમાં જન્મારા ચાલ્યા જન્ય તે સાર્થક છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે મરણકાળે અસહ્ય દુઃખ ભોગવ્યું, પણ તેમને તે દુઃખનો વિચાર નહોતો, તેમને તો તે વેળા ઈશ્વરદર્શનની જ તાસાવેલી લાગેલી હતી. આજે મારી જિંદગીમાં વિનય સાથે કડવી વાતો સંભળાવવાનો મારે પ્રસંગ આવ્યો છે ત્યારે એવા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનું સ્મરણ કરીને તેમની અહિંસાની સ્તુતિ કરીને, હું સહભાગી બનું છું. જે વસ્તુ આત્માને દૂધ જેવી દેખાય છે તેવી જગતમાં કોઈનો પણ ડર રાખ્યા વિના પ્રગટ કરવાની શક્તિ આપણે એ પુરુષના સ્મરણમાંથી આજે મેળવીએ. ડર એક માત્ર ચૈતન્યનો રાખીએ; ચોવીસે કલાક, રખેને એ હંમેશાં ખબરદારી કરનારો દુભાશે તો નહિ એવી ચિંતા રાખીએ. રાજચંદ્રના જીવનમાંથી તેમની અનંત તપશ્ચર્યા શીખીએ, અને જે અનંત તપશ્ચર્યાને પરિણામે તેઓ ચૈતન્યની જ આરાધના કરતાં શીખ્યા તે સમજીએ, અને આપણી અલ્પતા વિચારી બકરી જેવા રાંક બની, આપણામાં વિરાજતા ચૈતન્યને વિચારી સિંહ જેવા સમર્થ બનીએ તો જીવનનું સાર્થક છે.

## શ્રી રાયચંદલાઈ

[ સં. ૧૯૯૨ની કાર્તિકી પૂર્ણિમાને દિવસે શ્રી રાયચંદ્રજયંતી નિમિત્તે વર્ષામાં સાંજની પ્રાર્થના પછી પં. ગાંધીજીએ કરેલું પ્રવચન ].

આપણા પૂજ્ય પુરુષોની સ્મરણુતિથિએ ઊજવવાનું મને યાદ નથી રહેતું; મને એમાં ખાસ ઉત્સાહ પણ નથી આવતો. પરંતુ તેનો અર્થ એવો નથી કે, એમના પ્રત્યે મારામાં ભક્તિભાવ નથી અથવા એછો છે. એમના પ્રત્યેના ભક્તિભાવને કૃતિ દ્વારા પ્રદર્શિત કરવાને હું સતત મથું છું, અને એનાથી મને સંતોષ રહે છે. આજ રાયચંદ્રની જયંતી છે; એનું સ્મરણુ મને મગનભાઈએ કદાવ્યું. તે નિમિત્તે હું કાંઈક કહેવા ના કહું એ કીક ન લાગ્યું.

રાયચંદલાઈ સાથેનો મારો પરિચય ખૂબ પુરાણો કહેવાય. ઈ. સ. ૧૮૯૧માં વિક્રાયતથી ઘેર પાછો આવ્યો, તે જ દિવસે એમનો પરિચય મને સાંપડ્યો. ડો. મહેતા, જેમની જેડે ઇંગ્લંડથી મારી મૈત્રી થયેલી, એમના એ બનેલી થાય. એમણે જ મને એમની ઓળખાણ કરાવી. અને ત્યારથી જે સંબંધ બંધાયો, તે એમના દેહાંત સુધી રહ્યો. તે કાલીકુલી ખૂબ ગાઢ થતો ગયેલો. ધીમે ધીમે એમના પ્રત્યે મારો ભક્તિભાવ બંધાયો. એમના જીવનનો પ્રભાવ મારા પર એટલે સુધી પડેલો કે એક વાર મને થયું કે હું એમને મારા ગુરુ બનાવું.

## શ્રી રાયચંદભાઈ

પણ ગુરુ તો બનાવવા ચાહીએ તેથી થોડા જ બની શકે છે ! ગુરુ તો સહજપ્રાપ્ત હોવા જોઈએ. તપ અને એમની પ્રાપ્તિ માટે આકાંક્ષા હોય તો સમર્થ ગુરુ કોઈ દિવસ સાંપડે. એવા ગુરુ પ્રાપ્ત કરવાની ઉત્કંઠા મને હંમેશ રહેલી છે.

અમે પ્રથમ મળ્યા તે વેળાની મારી આધ્યાત્મિક સ્થિતિ કેવળ જિજ્ઞાસુની હતી. ઘણા પ્રશ્નો વિષે મનમાં શંકા રહેતી. આજ હું ધર્મ વિષે શંકિત છું એમ ન કહેવાય. પણ તે વેળા ધર્મ, હિંદુ ધર્મ, ગીતા ( જે કે ઇગ્લંડમાં મેં અંગ્રેજી તરજુમો વાંચી ) વગેરે વિષે મને થોડું જ્ઞાન હતું. માતાપિતા પાસેથી હું સહેજે પામ્યો હતો એની અહીં વાત નથી કરતો. મેં મારા પ્રયત્નથી ધર્મ વિષે બહુ જાણ્યું હોય એમ નહોતું. પણ મને ધર્મ વિષે જાણવાની ઉત્કંઠા રહેતી. તેથી રાયચંદભાઈનો સમાગમ મને ગમ્યો, ને તેમનાં વચનોની અસર મારી ઉપર પડી.

આવી દશામાં મારો અને રાયચંદભાઈનો પરિચય થયો અને એ મને લાભપ્રદ નીવડ્યો છે. મારી ઉપર ટોસ્ટોયની અસર અવશ્ય પડી. તે તેમનાં લખાણો દ્વારા. પણ અહીં તો મને જીવંત મૂર્તિનો પરિચય, અને તે ઉપર કહ્યા એવા સંજોગોમાં મળ્યો એ વિશેષતા હતી. તે વેળા એમની ' મોક્ષમાળા ' પ્રગટ થઈ હતી. ઉપરાંત તેમના લકતો એમના પત્રો સંઘરતા, તે મને દૂરથી વાંચવા મળતા. એમના જીવનની કર્શી વાતો મારાથી અજ્ઞાત નહોતી, ન કોઈ મારાથી રાખતા. એવા પુણ્ય પુરુષના જીવનમાંથી આપણા જેવા પ્રાકૃત માણસ શો બોધ ગ્રહણ કરી શકે ? એવા પુરુષના જીવનનો અભ્યાસ આપણા પ્રાકૃત જને કરવો હોય તો કેમ કરવો જોઈએ ?—એ હું આજ થોડાકમાં બતાવી દઉં.

એક વાત પ્રથમ કહેવાની છે. તે એ કે, જે આપણે આજના યુગના ગજથી રાયચંદભાઈનું જીવન માપવા જઈશું, તો આપણને



## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

કદાચ એમ થશે કે, એ એવા હતા શું ? અહીં આગળ હું આજી જીવનની વાત કરું છું. હિંદુસ્તાનમાં ભગવાં વસ્ત્ર અને તિલકાદિ ધારણ કરે એ સાધુ મનાય છે; આજી વેપથી પૂજ્ય કહેવાય છે. રાયચંદભાઈનું આજી રૂપ એ રીતે પૂજ્યતા આકર્ષે તેવું નહોતું. એ વેપારી હતા, અને વેપાર પણ વિદેશી વસ્ત્રોનો ને હીરામોતીનો કરતા.

હીરામોતી પણ વિદેશ સાથેનો વેપાર થયો, કેમકે તેને અંગે પેરિસ સાથે ખૂબ સંબંધ રહેતો. આવી જાતનું જીવન આજ આપણને કીક નહીં લાગે. આપણને એમ થશે કે જીવનમાં દેશી ચીજોનો વાપર ને વેપાર તો સહેજે હોવો જોઈએ. રાયચંદભાઈના જીવનમાં એ નહોતું. પણ એથી આપણને આઘાત ન પહોંચવો જોઈએ. દેહાંત થયેલા પુરુષોના જીવનનું માપ કાઢવા વર્તમાન યુગનો ગજ લઈએ તો નિરાશા મળે. એમનું સાચું માપ કાઢવા તો આપણે ત્યારની નીતિનો ગજ લેવો જોઈએ. જેમકે, મહાભારત કે વાલ્મીકિના જમાનાને માટે આપણે કરીએ છીએ. તે જમાનાની ખૂરાઈ તે આજ એ રૂપે ન હોય, અને ભલાઈ તે ભલાઈ પણ ન હોય. એટલે માપ કાઢતી વખતે જે વસ્તુઓમાં નિત્ય પરિવર્તન થતું રહે એવી હોય એનો ખ્યાલ રાખવો જોઈએ.

તેઓ સારી પેઠે સંવાદ કરતા. એમના ચિત્તની સરળતાનો પ્રભાવ સાંભળનાર ઉપર પડતો, અને એના દિલનું પરિવર્તન પણ તે કરી શકતા.

રાયચંદભાઈને ગૂઢ જ્ઞાન હતું. તેઓ સુશિક્ષિત એટલે કે ભારે ભણેલા હતા એમ ન કહેવાય. આજપણુથી જ લગભગ એમણે શાળાનો અભ્યાસ છોડેલો. પરંતુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની એમની શક્તિ અજબ હતી. તે શતાવધાની હતા. કાંઈ પણ એક વાર વાંચે એટલે યાદ રહે એવી તીવ્ર સ્મરણશક્તિ હતી. વેપાર કરવા દુકાને ખેંસતા ત્યારે

## શ્રી રામચંદ્રભાઈ

એમની પેટી ઉપર હિસાબી ચોખડા વગેરે તો હોય. પરંતુ વધારે પ્રમાણમાં ત્યાં ધર્મગ્રંથો પડેલા જોવામાં આવતા. કામ પત્યું કે તે આ ધર્મગ્રંથો જોવામાં લાગતા અને એની સાથે એમની રોજનીશી રહેતી. એમાં તે દિવસે કામ કરતા તે કદાચ નહીં લખતા, પણ શા વિચારો કર્યા તે ટપકાવતા. કોઈને મળ્યા ને જ્ઞાનગોષ્ઠિ કરી તે લખતા. કોઈ વાર કાળ્યે પણ એમાં જ લખતા, અને આની સાથોસાથ તે લાખોનો વેપાર કરતા. તેમાં લાભહાનિ પણ થતી હોય. પણ એ બધું એમને મન ક્ષણિક હતું. એમનું સાચું જીવન તો ધર્મલાભને અનિવાર્ય સમજી એમાં ઓતપ્રોત રહેતું.

આમ હોવું એ નાનીસૂની વાત નથી. લાખોનો ધંધો કરનાર દુકાનના દફતરમાં ધર્મગ્રંથ રાખીને એસે એની સાથે તે વળી વેપાર શો કરવો, એમ કેટલાકને થશે. પણ મેં તો એમને એ કરતા જોયા છે. અને અત્યારે એની વાત કહું છું ત્યારે એ બધી મારી સામે પ્રત્યક્ષ ઊભી રહે છે. એને વિષે હું કહું છું તો બહુ સહેલાઈથી; પણ એમ કરવાની શક્તિ એક ભારે વાત છે. આમ ધર્મના વિચારમાં નિમગ્ન રહેતા છતાં એમની વેપારશક્તિ જોવી તેવી નહોતી. જે કામ તે તેમાં નિપુણતા બતાવી શકતા હતા.

એમની વાચાનો પ્રવાહ બહુ ચાલતો; પણ તે વિતંડાવાદ નહીં કરતા. દલીલથી કોઈને માત કરવામાં તે રસ ન લેતા. સામાન્ય માણસ મળવા ગયો હોય ત્યારે, હું બહુ જાણનારો છું એવા અભિમાનથી, તે એનો અનાદર નહિ કરતા. સૌને સરખા ભાવથી મળતા. ધૂર્ત લોક પણ ધર્મને નામે એમને મળતા અને બહુ નહિ તોય થોડું લૂંટી શકતા, એ મારે કહેવું જોઈએ. પણ આપણે એમના જીવનમાંથી એ શીખીએ કે, મોટાની ખુશામત ને છોટાનો તિરસ્કાર, એવી જાતનો એમનો વ્યવહાર નહોતો. સંસાર સાથે સમાન સરળભાવથી રહેતા. લોકો જોડે એસી ગંદી, નકામી કે નિંદાની વાતો કરતાં મેં તેમને કદી

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

નથી જોયા. એમને મળવા જનારથી વેષાર કે ધર્મની વાતથી ત્રીજા પ્રકારની વાત નહીં થઈ શકતી. આવી જાતનું વર્તન એમને સ્વભાવ-સિદ્ધ હતું. જે એમને સ્વભાવસિદ્ધ હતું તે આપણે અધા પ્રયત્ન કરીને સાધી શકાએ.

આ ઉપરાંત, એમના જીવનમાંથી શીખવાની જે મોટી વાતો તે સત્ય અને અહિંસા. પોતે જે સાચું માનતા તે કહેતા તે આચરતા. અને અહિંસા તો, તે જૈન હતા એટલે અને એમના સ્વભાવથી એમની પાસે હતી. આજ અહિંસાની પ્રાકૃત સમજ જૈનોમાં છે—કે નાનાં જીવજંતુ ન મારવાં વગેરે—એટલેથી જ એમની અહિંસા સમાપ્ત નહોતી થતી. એમને તો મનુષ્યને કાંઈ દુઃખ થાય તો તેથી પણ દુઃખ થતું. અને તે એટલે સુધી કે વળી વાર એમને સંસારથી વિરક્તિ આતી જતી.

વિરક્તિનો ગુણ એમના જીવનમાં પહેલેથી જ જોવામાં આવે છે. ૩૩ વર્ષની નાની વયે એ ગુજરી ગયા. ૧૭-૧૮ વર્ષની ઉંમરનાં એમનાં પદોમાં આ વૈરાગ્યભાવ દેખાય છે. અને તે ઉમરે એમણે ત્યાગતિતિક્ષાનું જીવન મહણ કરવા તાકેલું. ત્યારથી એમનામાં આ વૈરાગ્યવૃત્તિ સ્થેલી હતી, જે કે ગૃહસ્થાશ્રમ અને વેષાર ત્રગભગ અંત સુધી એમની પાસે રહ્યાં હતાં. પણ વૃત્તિથી તે વૈરાગી હતા.

એમના જીવનમાંથી ચાર યાંજને શીખી શકાએ: (૧) સાશ્વત વસ્તુમાં તન્મયતા; (૨) જીવનની સરળતા; આખા સંસાર સાથે એકસરખી વૃત્તિથી અવહાર; (૩) સત્ય અને (૪) અહિંસામય જીવન.

મરણ પૂર્વે થોડાક અગાઉના પત્રો મેં જોયા છે. આ વસ્તુઓ તેમાં પણ મેં ભાળી છે. એ વસ્તુઓ આપણે સ્મરણમાં રાખીએ અને જીવનમાં પણ અનુકરણ કરીએ તો આપણે એમની પુણ્યતિથિ ઠીક ઝીલવી એમ કહેવાય.

## શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

[ સં. ૧૯૭૩ની કાર્તિકી પૂર્ણિમાને દિવસે વઢવાણ કોંપમાં આચાર્ય આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવે પ્રમુખપદેથી આપેલું ભાષણ. કમિટી તસ્ફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા અહેવાલમાંથી.

—સંપાદક ]

રાજનપ્રગ્નઉભયમાન્ય દેશભક્ત તપોવીર ગાંધીજી તથા બંધુઓ,

આજે મને પ્રમુખપદ આપવા માટે હું આપનો સર્વનો ઉપકાર માનું છું. મારી યોગ્યતા તમે જોટલી કહી તેટલી હું માનતો નથી. તો પણ એક રીતે હું મારી યોગ્યતા સ્વીકારું છું. અને તે એ જ કે જે આત્મા શ્રીમદ્ રાજચંદ્રમાં હતો (?) તે દેહમાં જે અભેદ ભાવના હતી તેવી ભાવના મારા વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેના સંબંધમાં અને સર્વ ધર્મના સંબંધમાં લાવવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. જૈન અને બ્રાહ્મણ એવા જે બેદો પાડવામાં આવ્યા છે તે નિરર્થક અને નિષ્કારણ હોય એમ હું માનતો નથી. કંટલાક જૈનો, બ્રાહ્મણો અને ઐહોને એકાકાર કરવાનો વૃથા પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ જે જુદા જુદા ધર્મનું પૃથક્ત્વ સમજી, પ્રત્યેક ધર્મની વિશિષ્ટતા લક્ષમાં લઈ અમુક દૃષ્ટિબિંદુથી વિવિધ ધર્મોની એકતા સાધવામાં આવે તો જ તે એકતા કંઈક સાર્થક થાય. આકી ધર્મના ખોખાની એકતા સાધવા પાછળ મહેનત કરવી એમાં કંઈક ફળ નથી.

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર વેદાંત તરફ વળેલા હતા એમ તેમના પત્રો વાંચવાથી કોઈ કોઈને લાગે છે. પણ જૈનધર્મ તરફ તેમણે વધારે મહત્ત્વ મૂક્યું હતું. અને દર્શનોની સરખામણી કરવામાં તેમને ચોક્કસ પ્રકારની મુશ્કેલીઓ જણાઈ હતી. આ વાત તેમની અંગત નોંધ પરથી સ્પષ્ટ થઈ આવે છે. તેનું કારણ એ છે કે જે વાત સામાન્ય જનને બહુ સાદી લાગતી હોય છે તે જ વાત વિચારવાને બહુ મુશ્કેલ જણાય છે. શ્રીમદ્ પોતે પોતાની પ્રતિભા વડે પોતાની મુશ્કેલી જોઈ શક્યા હતા. તેમણે પોતાના ધર્મમાં સ્થિર રહી અન્ય ધર્મનાં ખરાં તત્ત્વો શોધી કાઢ્યાં છે. એક બ્રાહ્મણ જૈનના મંડળમાં અને એક જૈન બ્રાહ્મણના મંડળમાં ભાગ લે તે ભારતવર્ષનું સુંદર ભવિષ્ય સાધવા માટે બહુ આવશ્યક છે. હું અત્રે પ્રમુખસ્થાન લેવાને લક્ષ્યાયો છું તેનું પણ કારણ એ છે કે ક્ષુદ્ર મતાગ્રહો દૂર થાય.

આપણા વસ્તીપત્રમાં હિંદુ, બૌદ્ધ, શીખ અને જૈન એવા બેદો પાડવામાં આવ્યા છે. પણ એ બેદો અવાસ્તવિક છે. સર્વ એક જ ધર્મની શાખાઓ છે. શાખા કહેતાં પણ મને સંકોચ થાય છે. કારણ કે શાખા શાખામાં પણ બેદ તો અવશ્ય હોય છે જ. ધર્મમાં તેવું પણ નથી. હું એક દાખલાથી આ વાત વધારે સ્પષ્ટ કરીશ. જીવો જુદા જુદા ધર્મમાં રહેવા છતાં વસ્તુતઃ એક છે; તેવી જ રીતે ધર્મના બેદોમાં પણ દષ્ટિએ ગમે તેટલો બેદ જણાય તો પણ તેની અંદર જે સનાતન સત્ય રહેલું છે તે એક જ છે. આ સનાતન સત્ય કયું? વૈરાગ્ય, ભૂતદયા ઇત્યાદિ. આ સર્વ સત્યો સનાતન છે. જૈન બૌદ્ધ અને વેદ એ વસ્તુતઃ જુદા નહોતા અને જુદા છે પણ નહિ. આપણે ગંગાના કિનારા ઉપર ઊભા હોઈએ અને કોઈ એક ભેખડ-માંથી ગંગાનો પ્રવાહ વહેતો હોય તો આપણે એટલું કહી શકીએ કે ગંગાનો પ્રવાહ વહે છે; પણ ક્યાંથી વહે છે તે કહી શકીએ નહિ. ગંગાનો પ્રવાહ બહુ દૂર પર્યાંત વહેતો હોય તે ઉપરથી આપણે કહી શકીએ કે ગંગાનો પ્રવાહ સમુદ્રમાં મળી જાય છે. જો કે આપણે તે

## શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતા નથી. તે જ પ્રમાણે આપણા ધર્મની પણ સ્થિતિ છે. આપણને એમ કહેવામાં આવે છે કે આ ધર્મ બહુ જૂના કાળનો છે, પણ તેની તારીખ મુકરર થઈ શકતી નથી. પુરાતનતા એ આપણી મહત્તા છે. ગ્રીસ, મિસર, બાબીલોનિયા વગેરે પણ પુરાતન થઈ ગયા છે. એ પુરાતનતા આજે પ્રાયઃ વિલુપ્ત થઈ ગઈ છે. આટલું છતાં આપણે ભવ્ય ધર્મ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જેવા સમર્થ પુરુષોના પ્રતાપે હજી પણ ટકી રહ્યો છે. આપણે અત્યારે સંપત્તી રહેવાનું છે, ધર્મોના ભેદોપભેદોને આગળ લાવી કલેશ કરવો એ મૂળ ધર્મને હાનિ કરવા સમાન છે. જૈનોએ બ્રાહ્મણોની સાથે, બ્રાહ્મણોએ જૈનોની સાથે મળવું એ જ બસ નથી. પણ ભારતવર્ષનું ઐતિહાસિક સત્ય જ એ છે એમ કહું તો પણ અયોગ્ય નથી.

થોડાં વર્ષો ઉપર જૈન અને બ્રાહ્મણ લેખકોએ એકબીજાના ધર્મનાં ખંડનો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ કોઈથી સનાતન તત્ત્વનું ખંડન થઈ શક્યું નથી. આપણે ઐતિહાસિક દષ્ટિએ જોઈએ તો વેદ પુસ્તક એ પુરાતન છે. એ વેદમાં જોવાથી જણાય છે કે વેદ પહેલાં પણ આપણે સનાતન ધર્મ પ્રવર્તતો હતો. જૈન ગ્રંથો પણ એ જ સત્યની સાક્ષી પૂરે છે. વેદ એ બ્રાહ્મણોએ ઉપગ્નવેલ નથી. વેદના સમયમાં પણ જૈનોનું અહિંસા તત્ત્વ તો હતું જ. ઋગ્વેદ સંહિતાના અબ્યારીઓ જોઈ શકશે કે દેવ વગેરેને જે પદાર્થો અર્પવામાં આવતા તે વિશેષ ભાગે દૂધ અને ઘી વગેરેના જ આપવામાં આવતા. વેદયુગમાં પણ પશુહિંસા સાર્વત્રિક નહોતી. જે કે તે વખતે હિંસા થતી જ નહોતી એમ હું માનતો કે કહેતો નથી. હાલ જેમ સત્ત્વ, રજો અને તમોગુણી પુરુષો છે તેમ તે સમયે પણ હરી અને તેથી તેઓ પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે પોતાના ધર્મો પાળતા હશે.

ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે સૌ પ્રથમ પુરુષમેધ હતો. ત્યાર બાદ ઉષ્ઠમેધ, અશ્વમેધ અને અગ્નમેધ થવા લાગ્યા.

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

અગ્નિમાંથી પણ ક્રેવટે ડાંગરમાં યજ્ઞની સમાપ્તિ મનાવા લાગી. આવી રીતે ધર્મો શુદ્ધ થતા ગયા. મહાવીર સ્વામીના સમયમાં પણ એવી જ ચાળવણી થતી હતી એમ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં આવેલા વિજયધોષ અને નયધોષના સંવાદ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. એ સંવાદમાં યજ્ઞનું યથાર્થ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું છે. વેદનું ખરું કર્તવ્ય અગ્નિહોત્ર છે. અગ્નિહોત્રનું તત્ત્વ પણ આત્મબલિદાન છે. આ તત્ત્વને કાશ્યપ ધર્મ અથવા ઋષભદેવનો ધર્મ કહેવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણનાં લક્ષણો પણ અહિંસાધર્મવિશિષ્ટ આપ્યાં છે. ખૌદ ધર્મના અંશોમાં પણ બ્રાહ્મણોનાં એવાં જ લક્ષણો આપ્યાં છે. ગૌતમબુદ્ધના સમયમાં બ્રાહ્મણનું જીવન બહુ શુદ્ધી જ ભાતતું હતું. બ્રાહ્મણોના જીવનમાં જે ખામીઓ પ્રવેશી હતી તે બહુ પાછળથી પ્રવેશી હતી અને જૈનોએ તે ખામીઓ સુધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. જૈનોએ બ્રાહ્મણોની ખામી સુધારવામાં પોતાની દરજ બર્જાવી છે. જે જૈનોએ એ ખામી સુધારવાનું કાર્ય હાથમાં ન લીધું હોત તો બ્રાહ્મણોને પોતાને તે કામ હાથ ધરવું પડ્યું હોત. મહાવીર હમેશાં જૂના ધર્મને-સનાતન સત્યને-જ અનુસર્યાં છે. તેઓ કોઈ વાર કોઈ સત્યથી શુદ્ધ પડ્યા જ નથી. અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય વગેરે સનાતન સત્યો કહેવાય છે તે મહાવીરને, બુદ્ધને અને વેદને પણ માન્ય હતાં. આ પ્રમાણે સર્વત્ર એકતા જ જાણાય છે. પ્રાચીન અંશે એ વાતની પ્રકટ સાક્ષી આપી રહ્યા છે કે એ કાળે બહુ ભેદભાવ નહોતો. જૈન અને બ્રાહ્મણ શબ્દની વ્યાખ્યા પણ બહુ જાણવા જેવી છે. જૈનનો અર્થ વૃત્તિને જીતનાર એવો કરવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણનો ખરો અર્થ એ છે કે (બહુ = વધવું એ ધાતુ ઉપરથી) પરમાત્માની વિશાળતાને સર્વત્ર અનુભવનાર. પરમાત્માની સર્વવ્યાપકતા અને વિશાળતા જેણે અનુભવી હોય તેણે વૃત્તિઓનો જય કરી સૌથી પ્રથમ જિત્તે અનવું જ જોઈએ. જૈન થયા વિના બ્રાહ્મણ થવાનું નથી અને જૈન થાય તેનાથી બ્રાહ્મણ થયા વિના રહેવાનું નથી.

## શ્રીમદ્ ગણચંદ્ર

વસ્તુતઃ વૃત્તિનો જય અને આત્માની વિશાળતા એ એક જ સ્થિતિમાં એ નામ છે. આવી રીતે આપણે પ્રત્યેક ઐતિહાસિક સત્ય ઓળખવું જોઈએ. અને તે માટે પ્રાચીન ગ્રંથો જોવા એ જ મારી સલાહ છે.

મહાવીર સ્વામી ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦માં થયા. કૃષ્ણ તેમની પહેલાં થયા કે પછી, એ પ્રશ્નને આપણે જવા દઈશું. પણ ગીતા તો મહાવીરના સમયમાં કિંવા ગૌતમચુદ્ધના સમયમાં લખાયેલી છે. ગીતા પ્રત્યે હિંદુમાત્રને જે શ્રદ્ધા છે તેનું કારણ એ જ છે કે તેમાં એક મહાન પ્રશ્નનું ખુબ સુંદર રીતે નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું છે. ગીતાનો મહાન પ્રશ્ન આ છે: 'જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિનો સમન્વય કેમ કરવો?' આ પ્રશ્નના સ્વરૂપ ઉપરથી જ એટલું તો ખુબસૂં જણાઈ આવે છે કે ગીતાના સમય પહેલાં અનેક મતમતાંતરો ઉત્પન્ન થયા હતા. જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિ એ ત્રણ ભાવનાઓ એક જ આત્માની છે. આત્મા એ કેવળ લાગણીરૂપ નથી. તેમ જ ઇચ્છારૂપ કે પ્રયત્નરૂપ પણ નથી. એ ત્રણેની સમગ્રતા એ જ આત્મા. એટલા માટે આત્માનો ઉદ્ધાર સમગ્ર આત્માથી જ થવો જોઈએ.

ગૌતમચુદ્ધને મહાન પ્રશ્ન એ લાગ્યો કે સ્વાર્થવૃત્તિને લીધે ધર્મમાં જ દૂષણ આવે છે, એ દૂષણ દૂર કેમ કરવું? તેમને વિચાર કરતાં જણાયું કે આત્મવાદ એ જ સર્વ દુરાચારનું મૂળ છે. વસ્તુતઃ ગૌતમે આત્માનું ખંડન કર્યું નથી, પણ આત્મવાદનું ખંડન કર્યું છે. એટલે આત્મવાદ ઉપર જ તેમનો આક્ષેપ હતો. ગૌતમને એમ જ લાગેલું કે સ્વર્ગ અને દેવલોકની પ્રાપ્તિને અર્થે લોકો અનેક પ્રકારની હિંસાઓ અને અયોગ્ય પ્રવૃત્તિઓ આદરે છે. પણ જો તેના મૂળરૂપ આત્મા જ લઈ લેવામાં આવે તો એ હિંસા અને દુરાચારો પોતાની મેળે જ દૂર થઈ જાય. એટલા જ માટે તેમને ક્ષણિકવાદી કહેવામાં આવે છે. વળી ઐહીને માધ્યમિક પણ કહેવામાં આવે છે.



## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

તત્ત્વજ્ઞાનમાં સત્-અસત્ વચ્ચે મધ્યમ માર્ગ લેનાર ઔદ્ધ શાખા ઉત્પન્ન થઈ એ ખરું પણ તે ઉપરાંત ગૌતમબુદ્ધ પોતે માધ્યમિક એટલા માટે કે તેમણે વચ્ચે માર્ગ પસંદ કર્યો હતો. ગૌતમ એક રાજકુમાર હતા. રાજકુમારના પદે રહેવાથી તેમને શાંતિ થઈ નહિ, તેમ જ દોકોર તપ કરવાથી પણ તેમને લાગ્યું કે તપમાં પણ શાંતિ નથી. શાંતિ અને કલ્યાણ મધ્યમ માર્ગમાં જ રહેલું છે એવી તેમને ખાતરી થઈ અને તેથી તેમણે તપ અને કામભોગ વચ્ચેનો માધ્યમિક માર્ગ ઉપદેશ્યો. બુદ્ધદેવે વૈરાગ્ય આણવા માટે ક્ષણભંગુરવાદ પ્રરૂપ્યો. આમ કરવાનો તેમનો ઉદ્દેશ લોકોની મોહાંધિતા દૂર કરવાનો હતો. પણ એ ક્ષણિકવાદનો ખોટો અર્થ કરવામાં આવ્યો. વિશ્વ, સુખ-દુઃખો, હર્ષ-શોક, વગેરે ક્ષણભંગુર છે એ વાત સહુ કોઈને માન્ય છે. મહાવીરસ્વામીએ વૈરાગ્ય ઉપરાંત તપને વિશેષ મહત્ત્વ આપ્યું. વિલિયમ જેમ્સ એલન નામનો એક બહુ વિદ્વાન અંધકાર તપની મહત્તાનું વર્ણન કરતાં એક સ્થળે લખે છે કે: 'વૈરાગ્યની ભાવના અને દેહદમનથી ભલે જ્ઞાન કે કલ્યાણ પ્રાપ્ત ન થતું હોય, તો પણ દમનની ખાતર પણ તે ઉપયોગી છે. દાખલા તરીકે વીમા કંપનીમાં જો થોડું થોડું નાણું ભર્યા કરો તો છેવટે તે નાણું ઉપયોગી થયા વગર રહે નહિ.' તેવી જ રીતે દેહદમન અર્થે થતું તપ પણ આત્મામાં એવું બળ ઉપજાવે છે કે ક્રમે ક્રમે એ આત્મા જિનપદ પામવાને યોગ્ય થયા વિના ન રહે.

મહાવીરનો એક ખોટો સિદ્ધાંત સ્યાદ્વાદનો છે. જો કે એ સિદ્ધાંત મહાવીરસ્વામીના પોતાના વખતમાં હશે કે નહિ એની શંકા છે. મને લાગે છે કે ઔદ્ધ અંશે ઉપરથી પાછળથી એ સિદ્ધાંત ઉપજાવવાની કદાચ જરૂર જણાઈ હોય. સ્યાદ્વાદનો સિદ્ધાંત બહુ ઉપયોગી છે. કારણ કે તે એકીકરણનું દષ્ટિબિંદુ આપણી આગળ રજૂ કરે છે. શંકરાચાર્યે સ્યાદ્વાદનું સહસ્ય તપાસ્યા વગર સ્યાદ્વાદ ઉપર આક્ષેપ કર્યો છે. પણ તે યથાર્થ નથી. જો કે શ્રીશંકરાચાર્યના સમયમાં એ

## શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર

સ્વાદ્વાદ જેવી રીતે સમજવવામાં આવતો હતો તે જોતાં એ આક્ષેપ ખરો પણ હોય. છતાં એટલું તો ચોક્કસ છે કે વિવિધ દષ્ટિબિંદુથી નીરખ્યા સિવાય એક સમગ્ર વસ્તુનું સ્વરૂપ સમજાવતું નથી. અને એટલા માટે સ્વાદ્વાદ ઉપયોગી તથા સાર્થક છે. મહાત્મીરના સિદ્ધાંતમાં કેટલાક કહે છે તેવા સંશયવાદ હોય એમ હું માનતો નથી. સ્વાદ્વાદ એ સંશયવાદ નથી. સ્વાદ્વાદ એક મહાન દષ્ટિબિંદુ આપણને પૂરું પાડે છે. વિશ્વને કેવી રીતે જોવું એ આપણને જોતાં શીખવે છે.

નૈતધર્મમાં ગૃહસ્થધર્મ અને સાધુધર્મ એવા બે ભેદો પાડવામાં આવ્યા છે. એ ભેદોમાં એક મોટી ખૂબી સમાયેલી છે. સાધુઓને મહાવ્રત પાળવાનાં હોય છે અને ગૃહસ્થોને અણુવ્રત પાળવાનાં હોય છે. પણ એ ઉપરથી ગૃહસ્થોએ એમ માની લેવાનું નથી કે અમને અમુક પાપકર્મો કરવાની ગૃહસ્થધર્મ છૂટ આપે છે. ગૃહસ્થધર્મ ગૃહસ્થોને એમ કહે છે કે તમે અમુક પ્રકારની અનિવાર્ય હિંસાથી વિશેષ હિંસા કરશો નહિ. તમે સહેજ અહિંસાધર્મ પાળશો કિંવા સહેજ સદાચાર પાળશો તો પણ તેને ધણો ધર્મ માની લેવામાં આવશે. મતલબ કે અણુવ્રતનું પાલન કરતાં શ્રાવકે એ વાત તો ખિલકુલ ભૂલી જવી જોઈતી નથી કે તેને મહાવ્રતની સમીપમાં પહોંચવાનું છે. વ્યાપારમાં જો કે કેટલેક પ્રસંગે મૃપાવાદ બોલ્યા વિના ન જ ચાલે એમ માની લેવામાં આવે છે, અને કેટલાક ધંધામાં એ દોષો સ્વાભાવિકપણે જ રહેલા હોય છે. પરંતુ ધંધાદારીઓને ધારે તો એ ધંધામાં પણ પોતાનું ઉજ્જવળ ચારિત્ર્ય ખીલવી શકે. આપણે મનમાં લઈએ તો ધંધાના સ્વાભાવિક દોષો પણ દૂર કરી શકીએ.

[ છેવટે તેમણે તે દિવસના સમારંભનો ઉપસંહાર કરતાં જણાવ્યું : ]

મરહૂમ રાજચંદ્રનું જીવન એક યથાર્થ મહાત્માનું જીવન હતું. તેમના જીવન ઉપર આપણે ખાસ લક્ષ રાખવું જોઈએ. આજકાલ

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

ભણેલાઓમાં એવી ઘેલછા ચાલી છે કે દરેક મોટા લેખકના અંથે આપણે વાંચી શેવા જ નોઈએ. ખૂબ વાંચવું, ખૂબ લખવું અને ખૂબ જીવાવવું એવો રોગ આજકાલ કાઠી નીકળ્યો છે. પણ હું તેને વાજખી માનતો નથી. પૂર્વકાળે માત્ર એક જ અંથનાં વાચન અને મનનથી જે કળ મળતું તે આજે સેંકડો અને હજારો અંથના વાચનથી મળતું નથી. વિવિધ મહાત્માના અંથોમાં વિવિધ આદર્શો આપણે પ્રત્યક્ષ કરીએ છીએ અને એ આદર્શોની છાપ આપણા અંતઃકરણ ઉપર સ્થાયીરૂપે રહી શકતી નથી. દરેક અંથની અસુક એક બાબત હોય છે. આવી અનેક બાબતોનું પ્રતિબિંબ આપણે આપણા જીવનમાં પાડી શકીએ એ અસંભવિત છે. અંગ્રેજ વિદ્વાનોમાં અનેકોને એક ચોક્કસ અંથકાર કે મહાત્મા પ્રત્યે ખાસ હૃદયભાવ હોય છે. તેઓ પોતાના આખા જીવન દરમ્યાન એ એક જ આદર્શને કેળવવા મથે છે. આથી તેમને ઘણો લાભ મળે છે. આપણે એ વિષયનું અનુકરણ કરવું જોઈએ અને યતી શકે તો એક જ મહાપુરુષના અંથને દષ્ટિ સન્મુખ રાખી તેનું મનન અને નિદિધ્યાસન કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. હું જો કે ડોઈ ખાસ પ્રકારનો મતાગ્રહ ધરાવતો નથી, તો પણ મધુકરભાવે જે કંઈ ગ્રહણ કરવામાં આવે તેને હું વાજખી માનતો નથી. ગુજરાતના જાહેર જીવનમાં મારું જે અદ્યપ સ્થાન છે તેને લક્ષમાં લઈ અને મારે શિરે જે જવાબદારી રહેલી છે તેનો વિચાર કરી મારે કહેવું જોઈએ કે શ્રીમદ્રાજચંદ્રના અંથને એક આદર્શરૂપે રાખવામાં આવે તો તેથી તેના ઉપાસકને અત્યંત લાભ થયા વગર રહે નહિ. એ અંથમાં તત્ત્વજ્ઞાનનાં ઝરણો વહ્યા કરે છે. એ અંથ ડોઈ ધર્મનો વિરોધી નથી, કારણ કે તેની શૈલી બહુ ગંભીર પ્રકારની છે. હું આ અંથ વાંચવાની અને વિચારવાની સૌને વિનંતિ કરી મારું બોલવું સમાપ્ત કરું છું.

૫

## રામચંદ્ર જયંતી

[ સં. ૧૯૮૮ની કાર્તિકી પૂર્ણિમાએ શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરે અમદાવાદમાં આપેલું વ્યાખ્યાન. 'નવજીવન' ૨૬-૧૧-'૩૧માંથી.

—સં'૫૧૬૬ ]

૧

આજે આપણે એક જ્ઞાની અને તપસ્વી પુરુષની જયંતી ઊજવવા બેગા થયા છીએ. શ્રીમદ્ રામચંદ્રનો સમય એટલે આપણે જ સમય. એ જીવતા હોત તો આજે ૬૪ વરસના હોત. માણસની સામાન્ય આવરદાનો વિચાર કરતાં જેમને આજે પ્રત્યક્ષ જીવતા જેવાનો આપણે અધિકાર હતો, તેમને દેહ છોડ્યાને ૩૩ વરસ થયાની નોંધ આપણે લેવી પડે છે. એ આપણા દેશની દુર્ગતિ છે. આપણા પૂર્વજોએ પ્રથમથી કહ્યું છે, અતિરીઘં જીવિતે કો રમેત ? લાંબા જીવતરનો સ્વાદ શો ? મુહૂર્ત જ્વલિતં શ્રેયઃ, ન ચ ધૂમાયિતં ચિરમ્ । ચાર કલાક જ્યોતિ સળગાવી હોલવાઈ જવું સારું; વરસો સુધી ધૂંધવાયાં જ કરવું સારું નથી. પણ એ તો કેવળ પાછળનું આશ્વાસન માત્ર છે. સંપૂર્ણ પુરુષ સો વરસ સુધી કેમ ન જીવે ? શ્રી રામચંદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ, મહાવીર અને બુદ્ધ એવા જીવ્યા ન હતા. પણ આપણે ભાગે તો શંકરાચાર્ય કે જ્ઞાનેશ્વર જેવા ત્રીસપાંત્રીસ વરસની અંદર

૧૩૯

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

જ પોતાની જીવનલીલા સમાપ્ત કરનાર ધાર્મિક પુરુષોની સંખ્યા જ વધારે આવી છે.

આજને દિવસે રાજચંદ્ર વિષે યોક્તવાનો અધિકાર એમનો જ છે કે જેમણે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રને જાતે જોયા હોય, એમની પાસેથી યોધ મેળવ્યો હોય, એમના તપસ્વી જીવનમાંથી પ્રેરણા મેળવી હોય, કેમકે એવા સોડો ઘણા છે. પણ શ્રી. પૂંજભાઈ એ રાજચંદ્રની જ્યંતીનો ભાર આજે મારે માથે નાખ્યો છે, એ એમનો અનુગ્રહ સમજું છું. રાજચંદ્ર કવિને મેં જોયા નથી. એ જીવતા હતા ત્યારે ગુજરાતનું મેં દર્શન સરખું કર્યું ન હતું. એમના પ્રસંગમાં આવત તો એમના તરફ આકર્ષાત કે કેમ એ વિષે પણ શંકા છે. એ વખતે તો ધર્મ, નીતિ, સદાચાર વગેરે ગૂઢ કલ્પનાઓ કેટલે દરજ્જે પાળવી જોઈએ, એની શંકાનો ઉદય થતો હતો. અનુભવ વગર ચાલતી વસ્તુઓનો સ્વીકાર કરવાનો કંટાળો આવતો હતો. બધું જાતે તપાસવું જોઈએ, અનુભવથી દરેક વસ્તુ કરાવી જોઈએ, આડે રસ્તે જવાની પણ હિંમત કરવી જોઈએ એ જાતની મનોવૃત્તિ મનમાં સ્ફુરતી હતી. મેં તો રાજચંદ્ર વિષે ગાંધીજીને મોઢે પ્રથમ સાંભળ્યું. ૧૯૧૫ના અરસામાં આશ્રમની પ્રાર્થનામાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનાં વચનો વંચાતાં હતાં. ગાંધીજી અમને એનો અર્થ કરી સમજાવતા હતા. મૂળે હું ગુજરાતી સમજું નહિ, તેમાં વળી કવિની ભાષા જૈન પારિભાષિક શબ્દોથી ભરેલી, એટલે ગાંધીજી ચિત્તરણમાં જેટલું કહેતા તેટલું જ સમજવામાં આવતું. ગાંધીજી જે પુરુષને મહાન પુરુષ ગણે, રસિકન અને ટોસ્ટોય કરતાં પણ ચડિયાતા ગણે તે પુરુષની વિભૂતિ અસાધારણ હોવી જોઈએ, એવા વિચારથી રાજચંદ્રનાં પદો અને પત્રો વાંચવાની શરૂઆત કરી. પદોમાં ચંચૂપાત થઈ ન શક્યો. વચમાં વચમાં એકાદ રત્ન જેવું સુભાષિત હાથ લાગતું અને આનંદ થતો. પત્રો માત્ર વિશેષ આકર્ષક લાગ્યા. પત્રસાહિત્ય હંમેશ આકર્ષક હોય જ છે, કેમકે એ આનંદી સંભાષણ જેટલું જ પવિત્ર હોય છે; કેમકે એમાં એક હૃદય બીજા

## રાજચંદ્ર જયંતી

હૃદય સાથે વાતો કરતું હોય છે. અને જ્યારે એકાદ ઉત્તમ હૃદય મોક્ષાર્થી થઈને સાચી જીવદયાથી ખીજાં હૃદયો સાથે વાતો કરે છે, ત્યારે એ પત્રોમાં આધ્યાત્મિક ભાવ એટલો સ્વાભાવિક રીતે ખીસે છે કે કોકોકો વાર એ પત્રો દીક્ષાની ગરજ સારે છે.

રાજચંદ્ર જયંતી પ્રસંગે ગાંધીજીએ કાઢેલા ઉદ્દગારો સ્વાભાવિક હતા. એ અનેકવાર વાંચ્યા છે અને એનું મનન કર્યું છે; પણ રાજચંદ્રના ભકતો જ્યાંત્યાં જાણે રાજચંદ્રને પ્રમાણપત્ર મળ્યું હોય એવી રીતે એ ટાંકે છે ત્યારે એ જરા વિચિત્ર લાગે છે. ઉપનિષદ વિષે શોપનહારે કાઢેલા ઉદ્દગારો, શાકુંતલ વિષે કાઢેલા કવિ ગટેના ઉદ્દગારો લોકવિશ્રુત છે. પણ દરેક પ્રસંગે તે અચૂક ટાંકવાથી એની જુદી જ અસર થાય છે. રરિકન અને ટોસ્ટોય આધ્યાત્મિક વૃત્તિના માણસો હતા. આજે લોકો એમને સેવે છે એમના સાહિત્ય ખાતર. પણ એ સાહિત્ય ઉદાત્ત જીવનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું હતું. રાજચંદ્ર પ્રત્યેની ગાંધીજીની ભક્તિ રાજચંદ્રના સાહિત્ય કરતાં એમના પાર-માર્થિક જીવન પ્રત્યે વિશેષ હોવી જોઈએ. રરિકનની જીવનસાધના વિષે કહેવા જેવું વિશેષ છે જ નહિ. ટોસ્ટોયની જીવનસાધના જરૂર આકર્ષક છે, પણ એમાં જ્યાંત્યાં દુર્બળતા નહિ તેા ધર્માધર્મનિર્ણયની ખાખતમાં મૂંઝવણુ દેખાઈ આવે છે. ધર્મવિચિકિત્સા, વૃત્તિ-વિચિકિત્સાનો નિર્ણય કરતાં તેઓ મૂંઝાય છે. રાજચંદ્ર પોતાની જીવનસાધનામાં ઝપાટાભેર આગળ વધતા જોવામાં આવે છે. જેટલું જાણ્યું તેટલું જીવવાનો આગ્રહ એ ભારતવર્ષના સાચા જીવનની કસોટી છે. એ કસોટી ધ્યાનમાં રાખીને જ સ્વામી અભેદાનદે એક વાર કહેલું કે અમેરિકામાં એક એમર્સન પાક્યો, હિંદુસ્તાનમાં તેા દસ દસ ગાઉએ એક એક એમર્સન પડેલો છે.

ધાર્મિક જીવનનો ઇતિહાસ તપાસતાં આપણને જણાય છે કે અમુક લોકો અનુભવપરાયણ હોય છે, જ્યારે આમજ્ઞજનો

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

શ્રુતિપરાયણ જ હોય છે. શાસ્ત્રોએ લખ્યું છે, વડવાઓએ માન્યું છે, વડીલો કહેતા આવ્યા છે એટલા કારણે જ અમુક માન્યતાઓ ધારણ કરવી, અમુક રિવાજો પાળવા, અને અમુક ટોળામાં રહેવું એ માણસને માટે સહેલું અને સ્વાભાવિક છે. સાધના, સાક્ષાત્કાર અને મોક્ષ એ ગમે તેટલા રોચક શબ્દો હોય તેણે સામાન્ય માણસને માટે એ નથી હોતા. જેઓ શાસ્ત્રોનો સ્વીકાર કરે છે અને આજકાલ જેઓ શાસ્ત્રોનો ઇનકાર કરે છે તેઓ મોટે ભાગે રૂઢિચરત જ હોય છે. જેઓ સ્વીકાર કરે છે તેઓ પરંપરાને લીધે સ્વીકાર કરે છે, અને જેઓ ઇનકાર કરે છે તેઓ મોટે ભાગે એક નવી દ્રેશન જોઈ અને ઔદ્દિક સહેલાઈ જોઈ ઇનકાર કરે છે. આ જાનનેનું જીવન સાવ જ છીંકરું હોય છે એમ નહિ, પણ તેઓ પ્રયોગવીર ન કહેવાય. શાસ્ત્રોમાં મૂળ મુદ્દાની વાતો લખી છે તેનો પ્રયોગ અને અનુભવ ક્યાં વગર રહેવાય જ નહિ, એ જાનનો આગ્રહ રાખનારા જે થોડાક પુરુષો હોય છે તેઓ જ ખરું જોતાં ધર્મની આપતમાં જીવતા લોકો કહેવાય.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર એ કોટિના ગણાય. એમનાં લખાણ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે છેક નાનપણથી ધાર્મિક જીવનનો આગ્રહ એમનામાં હતો, મનોમંથન અખંડ ચાલુ હતું. પ્રયોગવીર તરીકે પોતાના પ્રયોગોના રિપોર્ટ વખતોવખત પોતાના મિત્રોને અને સહધર્મીઓને આપવાને પોતે અંધારેલા છે એમ તેઓ માનતા. તેથી જ તેમના કાગળોમાં પોતાને વિષે અનેક વાર ઉલ્લેખો આવે છે.

અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો અનુભવ વિવિધ હોય છે, અને ઘણી વાર એકાંગી હોય છે. નિખાલસપણે પોતાનું હૃદય તપાસતાં દોષો અને વિકારો જણાઈ આવે, એટલે સાધનાના પ્રમાણમાં કરી પ્રગતિ થઈ નથી એમ જણાવાથી માણસ તદ્દન નાલાયકીનો એકરાર કરે છે. શ્રીજી આજી, વિકારો સામે જ્યાં મહાન વિગ્રહ ચલાવવો પડે એવી

## રાજચંદ્ર જયંતી

ખીક હોય ત્યાં સહેલાઈથી વટારી જવાથી પોતે મુકામની નજીક પહોંચ્યા છે એમ માણસને સહેજે થાય છે. જે અખંડ સાધક છે તેને આત્માનું ભાન તો અખંડ હોવું જ જોઈએ. આત્માનું ભાન એ કંઈ ભૌતિક વિજ્ઞાનની માહિતી જેવું તટસ્થ નથી રહી શકતું. એની આખા જીવન પર અસર થાય છે. આત્માનું ભાન એ જ આપણું અસલી જીવન. એની અખંડ જાગૃતિ એ એક અલૌકિક શ્રીમિયો છે. જ્યાં આત્માનું ભાન જાગૃત છે, વિદ્યમાન છે ત્યાં જીવન પરનો કાષ્ટ જોતજોતામાં વધવો જોઈએ; નિશ્ચયની શાંતિ તો હમેશાં હોય જ. એવા જીવનના એકરારો અધ્યાત્મશાસ્ત્રના પાયારૂપ છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્રના વ્યાપક સિદ્ધાંતો એવા પ્રામાણિક એકરારો પરથી જ તારવેલા હોય છે. શાસ્ત્રોના અર્થ ફરવાની છેલ્લી કૂંચી આ એકરારો જ છે. ધર્મની જાગૃતિ અંતે આવા ધાર્મિક પુરુષોએ અલાવેલા જીવનપ્રયોગો પર જ નભેલી હોય છે.

કોઈ ઝવેરી પોતાની કેળવાયેલી આંખો આગળ હાથમાંના નંગના બધા પાસા પસાર કરે છે, તેમ ધ્યાનવીર અને પ્રયોગવીર જીવનના બધા પાસા પ્રત્યક્ષ જીવનમાં અથવા કલ્પનામાં એટલે કે ધ્યાનમાં નિહાળે છે, કસે છે અને મૂલવે છે. એનું જીવનના વિસ્તાર અને કોંડાણનું દર્શન જેટલું અધિક તેટલું એનું ધ્યાન, નિરીક્ષણ અને પરીક્ષણ સચોટ. કવિનાં લખાણોમાં છેક પ્રથમથી અનેક પાસાઓ તરફ નજર ફેંકવાની ઝવેરીવૃત્તિ દેખાય છે. આગળ જતાં દષ્ટિ વધારે ને વધારે એકાગ્ર થઈ જાય છે, અને સાર્વત્રિક સિદ્ધાંત તારવવા તરફ રુચિ વધારે દેખાય છે. માણસ ફરતો ફરતો જ્યારે કેંદ્ર તરફ પહોંચ્યા જાય છે, અને એને આખા જીવનની વડી ચાવી હાથ લાગે છે, ત્યારે એના આનંદમાં એક જ વસ્તુ ફરી ફરી અનેક રીતે કહેતો રહે છે. એ અસર પણ કવિનાં લખાણોમાં આપણે જોઈએ છીએ. અને તેથી જ એમનું કવિપદ વિશાળ અર્થમાં સાર્થ થાય છે. કવિ



## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

એટલે અનુભવી, કવિ એટલે જીતેલો, કવિ એટલે કાન્તદર્શી, જીવનના બધા મહત્ત્વના સવાલોનો ઉકેલ જેને હાથ લાગ્યો છે તે કવિ.

જેમને દર્શનશાસ્ત્રની અભિરુચિ નથી, દ્વિલસૂત્રી પ્રત્યે જેમનો અણુગમો છે, તેઓ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનાં લખાણોમાં દીર્ઘકાળ સુધી વખતે ટકી ન શકે. પણ રાજચંદ્રની પારમાર્થિકતા, જીવનતત્ત્વ શોધવાની એકાગ્રતા, અને જીવનસત્ય સરળ કરવાનો આગ્રહ, એ ત્રણ વસ્તુ તેમને આકર્ષ્યાં વગર રહે નહિ.

૨

માણસનું જીવન એટલે ત્રેય અને ત્રેય વચ્ચેનો સંગ્રામ. પ્રાકૃત માણસને જે જે વસ્તુ પ્રિય થઈ પડે છે, જે જે વસ્તુ આકર્ષે છે, અને તેથી જ તેને જે અત્યંત મહત્ત્વની લાગે છે તે ખરું જોતાં જીવનની દૃષ્ટિએ કીમતી નથી હોતી. આજે યુરોપમાં અને અમેરિકામાં કેટલાયે લોકો એવા પડ્યા છે કે જેઓ વિપયસેવનને અને અહંકારતૃપ્તિને જીવનની સાર્થકતા અથવા જીવનનાં સાક્ષાત્કાર ( Expression of life ) તરીકે માને છે. આથી આગળ કશું છે જ નહિ એમ તેઓ પ્રામાણિકપણે માને છે અને કહે છે. પણ તેઓ ભૂલી જાય છે કે જીવનની કૃતાર્થતાને અંતે એમને પરમ શાંતિ મળવી જોઈએ, મુકામે પહોંચ્યાનું સમાધાન થવું જોઈએ, તે તો એમને નથી થતું.

આપણે ત્યાં જીવન વિષેની કલ્પના ઇદ્રિયતૃપ્તિ કરતાં કાંઈક વિશેષ છે. ઇદ્રિયતૃપ્તિ મારફતે અથવા ઇદ્રિયનિગ્રહ મારફતે આત્માને ઓળખવો, ચૈતન્યનો વિકાસ કરવો અને અંતે તમામ ઇદ્રિયો ઉપર વિનય મેળવવો એ જ આપણે ત્યાંના બધા સંપ્રદાયોનો ઉદ્દેશ છે. કેટલાક લોકો ઇદ્રિયો સાથે માંડવાળ કરવાનું સૂચવે છે, કેટલાક લોકો ઇદ્રિયો ઉપર વિશ્વાસ રાખી સ્વાભાવિક પરિસ્થિતિમાં ઇદ્રિયો પોતાની મેજે જ આત્મિક વિકાસ તરફ આપણને લઈ જશે એમ

## રાજચંદ્ર જયંતી

માને છે. કેટલાક ઇદ્રિયો સાથે કામચલાઉ માંડવાળ સૂચવે છે બ્યારે કેટલાક આત્મવીરો નિશ્ચયપૂર્વક કહે છે કે ઇદ્રિયો સાથે માંડવાળ તો હોય જ નહિ. ઇદ્રિયો વીક્ષરોને વિકૃતિ પેદા કરે નહિ એટલી એક સાવચેતી રાખીને ઇદ્રિયો સામે અખંડ યુદ્ધ ચલાવવું એ જ પુરુષાર્થનો માર્ગ છે. આત્મા અને અનાત્મા, જડ અને ચેતન એકબીજાથી એટલા બધા વિસદૃશ છે અને પરસ્પરવિરોધી છે કે એકનો વિદાસ એ બીજાનો ધાન જ છે. તેથી કરી દયા ખાધા વગર ઇદ્રિયોને કાબૂમાં આણ્યે જ છૂટકો. એક પણ ઇદ્રિય ઠીલી પડે તો આત્મશક્તિ એમાંથી કાણાવાળી પખાલમાંથી જેમ પાણી નીકળી જાય છે તેમ નીકળી જવાની. જીવનની સાર્થકતા આત્માને ઝોળખવામાં, એનો બધી રીતે વિદાસ સાધવામાં, સર્વત્ર એનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવામાં રહેલી છે. દેહધર્મને નામે, જીવનના સાક્ષાત્કારને નામે, કલારસિકતાને અથવા આત્મદેવતા પૂજનને નામે જે કોઈ ઇદ્રિય-ભોગ કરીએ છીએ તે આપણને મોક્ષ તરફ લઈ જનાર નથી પણ નીચે ખેંચનાર છે. એટલા માટે કોઈ પણ કારણે, કોઈ પણ બલને ઇદ્રિયોના મોહમાં આપણે સપડાવું ન જોઈએ એ સાવધાનતા છે. ઉદ્ધારનો એ જ એક માર્ગ છે. કવિ રાજચંદ્ર આ સિદ્ધાંતમાં ચુસ્તપણે માનતા હતા અને તેથી એમણે પોતાનું આખું જીવન એ માર્ગમાં જ નિયોતી કાઢ્યું એમ કહી શકાય.

આત્મસંયમ સાથે અહિંસા, એ પણ કવિશ્રીનો અચળ વિશ્વાસનો એક વિષય હતો. અહિંસાનો અર્થ કેટલો વ્યાપક છે એ ગાંધીજીએ આપણને બતાવ્યું છે. બ્રહ્મચર્યમાં પણ અહિંસા જ સમાવેલી છે એ પણ હવે આપણને સમજાય છે. આ અહિંસા કાયરનો ધર્મ નથી પણ શૂરવીરનો ધર્મ છે એ સમજવાની ભારે આવશ્યકતા છે. દરેક દિવસપ્રીમાં પરસ્પરવિરોધી એવા એ ઉપયોગો થાય છે. આ દુનિયા ધાની છે, જગત નશ્વર છે, આપણી સાથે કશું આવવાનું નથી એ વિરાટમાં વિરાટ અનુભવના પાયા ઉપર રચેલું સનાતન સત્ય છે.

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

આ સત્યનો આધાર લઈ એક માણસ કહી શકે કે આ નશ્વર દુનિયામાં, સ્વરાજ્ય શું અને સ્વાતંત્ર્ય શું? દેશ અને દેશની દોલત, સગાસંબંધીઓ અને તેમની સુખસમાધાની બધું જ જ્ઞાની છે; જે જવાનું છે તેથી જેની કિંમત કોડીની પણ નથી તેને માટે લડીએ, આધ્યાત્મિક સાધનાને માટે ઉપયોગી એવું શરીર જેખમમાં નાંખીએ અને એ દેશની દોલત ઉપર લોભની નજર નાખીને તેને પોતાના કબજે રાખનાર પામર લોકોને દુઃખી કરીએ એમાં લાભ શો? ખીજો માણસ જ્ઞાનીપણાની જ દલીલ આગળ કરી મન સાથે વિચાર કરશે:—ઘનદોલત અને વાડીવજીર તો શું, આ આપણું વહાલું શરીર પણ જ્ઞાની છે; ત્યારે આખરૂ ખાતર, ઐહિક મોક્ષ ખાતર લડવાનો, શરીર કુર્યાન કરવાનો, પરમ અહિંસાધર્મ કેમ ચૂકીએ? શરીર સાચવીનેયે કેટલું ટકવાનું હતું? બાલબચ્ચાં માટે ઘનદોલત રાખીને એમનું આપણે શું કલ્યાણ કરવાના હતા? ગરીબો સમજે કે ન સમજે, એમના અજ્ઞાન કે કંકોડી સ્થિતિનો લાભ લેવામાં ચોખ્ખી અને ભયાનક હિંસા છે. એના કરતાં ગરીબોને સુખી કરવા માટે, એમના હૃદયની બળતરા દૂર કરી એમને આત્મિક સંતોષ આપવા માટે આપણે શ્રમજીવન પસંદ કેમ ન કરીએ? અને દેશનું સ્વાતંત્ર્ય એ સામાજિક મોક્ષનું પ્રથમ પગથિયું સિદ્ધ કરવા માટે જે આ જ્ઞાની શરીરનો ઉપયોગ થાય તો અનિત્ય દ્રવ્યમાંથી નિત્ય વસ્તુ મેળવવાનો પરમ લાભ થશે. એ લાભ એ અહિંસા-ધર્મીનું ઉત્તમ ફળ છે. એ ફળ મેળવવા માટે શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની નિષ્ઠાથી આપણે સતત પ્રયાસ કરીએ.

## શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો જીવનખોધ

[ સં. ૧૯૯૧ની કાર્તિક પૂર્ણિમાએ શ્રી. મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ એ અમદાવાદમાં વાંચેલું વ્યાખ્યાન. —સંપાદક ]

કવિશ્રી રાજચંદ્રની આપણી ઓળખ પૂજ્ય ગાંધીજીને આભારી છે. મુંબઈ શહેરમાં આજથી પચાસેક વર્ષ પર શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે તેમના શતાવધાનનો સફળ પ્રયોગ કરી બતાવ્યો ત્યારે તે ઢાળના આપણા પૂર્વજ ગુજરાતીઓ એથી આશ્ચર્યચકિત થયા હશે. ત્યારે એમની કીર્તિ પ્રાંતની બહાર પણ પ્રસરેલી. પરંતુ ઢાળને જોરે એ સ્મૃતિ આજ ઘસાઈ ગઈ છે. તેને તાજ કરવાનું આપણને ગાંધીજીના તેમની પ્રત્યેના પૂજ્યભાવને લઈને સૂઝ્યું. આ બાબતમાં આપણે શેક પૂંજભાઈનું ઋણ પણ ન ભૂલી શકીએ. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના એ અનન્ય ભક્ત હતા. એમની જયંતી ઊજવવાનું અને એ નિમિત્તે એમનો જીવનખોધ આપણી આગળ તાજે રાખવાનું એક મુખ્ય કામ એમણે અપનાવ્યું હતું. આ એ પુરુષોના પ્રયત્નને લઈને આજ કેટલાંક વર્ષથી આપણે દેવદિવાળીએ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની જયંતી ઊજવતા આવ્યા છીએ. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના જીવનમાં એવી કઈ વસ્તુ હતી કે જેણે આપણા આધુનિક યુગના વિશ્વવિખ્યાત ધર્મપુરુષને આકર્ષ્યા અને એમના પૂજ્યભાવપાત્ર બનાવ્યા, એ સમજવાનો પ્રયત્ન કરવા આજ આપણે ભેગા મળ્યા છીએ.

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

હું શ્રીમદ્દનાં લખાણોનો કોઈ રીતે અભ્યાસી તો નથી જ, કે નથી તેમના ભક્તોના અંગત પરિચયનો માણસ, કે જેથી મને તેઓશ્રીના વિષે કાંઈ વિશેષ જાણવા મળ્યું હોય. એક સામાન્ય ધર્મજ્ઞાસાથી હું એમના વિષે એમનાં લખાણોમાંથી કાંઈક જાણ્યોનો દાવો કરી શકું. અને તે જાણને પણ આજ પાંચ વર્ષ થયાં હશે. 'ગાંધીજીની વિચારસૃષ્ટિ' વાંચતાં મેં કવિશ્રીની તેમના ઉપરની અસર વિષે જાણ્યું, અને મનમાં થયું કે એ પુરુષનો પરિચય કાંઈક તો મેળવવો જ જોઈએ. ત્યારે એક મિત્રે મારા હાથમાં 'શ્રીમદ્રાજચંદ્ર'નો ગ્રંથ મૂક્યો, અને મને આજ યાદ છે તે પ્રમાણે, હું તેને ઠીક રીતે જોઈ ગયો. 'ઠીક' કહું છું એટલા માટે કે તે વર્ષની મારી નોંધપોથી જોતાં એ ગ્રંથમાંનાં કેટલાંક ટાંચણ પણ તેમાં મને મળી આવ્યાં.

અને, એ પુસ્તક વાંચ્યાથી મારા પર પડેલી શ્રીમદ્દની છાપ તો આજે પણ અરાપર યાદ કરી શકું છું. એ છાપને આધારે આજને નિમિત્તે કાંઈક કહેવાની હિંમત કરી છે. અગાસના રાજચંદ્ર આશ્રમના ઉપાસક શ્રી. ગોવર્ધનભાઈએ, શ્રીમદ્દ રાજચંદ્રના એમના અભ્યાસ દ્વારા, તે છાપ તાજ કરવામાં મદદ કરી છે એની આ પ્રસંગે નોંધ લઈ, વસ્તુ તરફ વળું છું.

૧

શ્રીમદ્દ રાજચંદ્રનો જન્મ સં. ૧૯૨૪ની કાર્તિકી પૂર્ણિમાને દિવસે કાઠિયાવાડના વવાણિયા ગામમાં થયો હતો. તેમના પિતાજી શ્રી. રવજીભાઈ પંચાણભાઈ મહેતા વૈષ્ણવ હોઈ કૃષ્ણભક્ત હતા. એટલે શ્રીમદ્દનો કુટુંબધર્મ વૈષ્ણવ હતો. પોતાની આત્મકથાએ તેમણે 'સમુચ્ચયવચચર્ચા' નામનો એક નાનો લેખ તેમની ૨૨ વર્ષની ઉંમરે લખેલો તેમાં તે જણાવે છે :

૧૪૮

## શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો જીવનબોધ

“ મારા પિતામહ કૃષ્ણુની ભક્તિ કરતા હતા. તેમની પાસે તે વયમાં કૃષ્ણુકીર્તનનાં પદો મેં સાંભળ્યાં હતાં; તેમ જ ગુદા ગુદા અવતારો સાંખ્યી ચમત્કારો સાંભળ્યા હતા, જેથી મને ભક્તિની સાથે એ અવતારોમાં પ્રીતિ થઈ હતી. ”

શ્રીમદ્નાં માતા દેવબાર્ધ જૈન કુટુંબમાંથી આવેલાં હતાં. આમ તેમના જીવનમાં આપણા ધર્મના બે મોટા પ્રવાહો — જૈન અને વૈષ્ણવ — એ ખેડિતો સુંદર સંગમ થયો હતો. વવાણિયાનાં બીજાં વણિક કુટુંબો જૈન હતાં. એટલે માતાની જૈન અસર ઉપરાંત એમને આસપાસથી પણ જૈન વાતાવરણ મળ્યું હતું. એને પ્રભાવે તે વૈષ્ણવધર્મી જ્ઞાન ઉપરાંત જૈનધર્મી જ્ઞાન પણ મેળવવા લાગેલા. ઉપર ઉદ્દેષેલા લેખમાં તે કહે છે કે :

“ જન્મભૂમિકામાં જેટલા વાણિયાઓ રહે છે તે બધાની કુળ-શ્રદ્ધા ભિન્ન ભિન્ન હતાં, કાંઈકે પ્રતિમાના અશ્રદ્ધાગુને જ લગતી હતી. . . . કંઠીને માટે વારંવાર તેઓ મારી હાસ્યપૂર્વક ટીકા કરતા, છતાં હું તેઓથી વાદ કરતો અને સમજણ પાડવા પ્રયત્ન કરતો. પણ હળવે હળવે મને તેમનાં ‘પ્રતિક્રમણસૂત્ર’ ઇત્યાદિ પુસ્તકો વાંચવા મળ્યાં. તેમાં બહુ વિનયપૂર્વક સર્વ જગત અને જીવથી મિત્રતા ધરૂછી છે, તેથી મારી પ્રીતિ તેમાં પણ થઈ અને પેલામાં પણ રહી. હળવે હળવે આ પ્રસંગ વધ્યો. છતાં સ્વચ્છ રહેવાના તેમ જ બીજા આચારવિચાર મને વૈષ્ણવના પ્રિય હતા; અને જગતકર્તાની શ્રદ્ધા હતી. ”

આ તેમનું કથન તેમના ૧૩ વર્ષના આયુ માટેનું છે. આવા પ્રચુર ધર્મવારસાની સાથે એમણે પોતાનું જીવન શરૂ કર્યું હતું.

પ્રથમથી જ તે પ્રતિભાશાળી બાળક હતા. સાત વર્ષે એમણે શાળામાં અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ૧૧મા વર્ષ સુધી તે આસ્થો. સ્મૃતિ

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

તેમની એટલી બધી તીવ્ર હતી કે એક વાર પાઠ સાંભળ્યો કે તે યાદ રહી જતો. પોતે તે વિષે જણાવે છે :

“ અભ્યાસ એટલી ત્વરાથી કરી શક્યો હતો કે જે માણસે મને પ્રથમ પુસ્તકનો ઓધ શરૂ કર્યો હતો તેને જ, ગુજરાતી કેળવણી ટીક પામીને, તે જ ચોપડીનો પાછો મેં ઓધ કર્યો હતો ! ”

આ તેમની શક્તિની તેમને પોતાને પણ પારખ હતી. દરેક મનદુસ્ત બાળકને હોયું ઘટે એમ એમને પોતાની શક્તિ અજમાવવાની તથા તેને ખીલવવાની પૂરી મહત્વાકાંક્ષા હતી. “ રમત-ગમતમાં પણ વિજય મેળવવાની અને રાજેશ્વર જેવી ઊંચી પદવી મેળવવાની પરમ જિજ્ઞાસા હતી. ” એને લીધે એમણે આ તેમની સ્મૃતિશક્તિને સારી રીતે કરસી અને કેળવી એમ કહેવાય. આ તેમની શક્તિનાં તે પ્રદર્શન પણ કરતા. એટલી નાની વયે પણ એમ ન કરવાનું એમનામાં શરમાળપણું નહોતું. કેટલાય લોકો એમની પાસે આ શક્તિનું પારખું જોવા આવતા અને તે તેમને અતાવતા; અને સાથે સાથે તેમનામાં પ્રથમથી જ હતી તે ધર્મજિજ્ઞાસાનો પણ કાંઈકે પરિચય વાર્તાલાપ દ્વારા આપતા. સામાન્ય સમાજમાં શક્તિના આવા ચમત્કારની ધાર્મિક અસર ઊપજે છે એ આપણે જાણીએ છીએ. કવિશ્રીની અવધાનશક્તિની આવી ચમત્કારી અસર થઈ હશે એમાં નવાઈ નથી.

અને એ શક્તિ સાચે જ ચમત્કારી હતી. સાડા સાત વર્ષે તે શાળામાં દાખલ થયા. એક માસમાં તો તેમણે આંક પૂરા કર્યાં. વડા વિદ્યાર્થીએ તેમને પહેલી ચોપડી શરૂ કરાવી હતી. પછી તો તેમણે પોતે સાતે ચોપડી પૂરી કરી અને પોતે શીખેલી પહેલી ચોપડી એના શિક્ષક પેલા વડા વિદ્યાર્થીને જ શિખવાડી ! એ પરથી તમે જોશો કે એ કેવી શક્તિ ધરાવતા હતા. આઠ વર્ષની વયે તે

## શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો જીવનખોલ

કવિતા લખવા લાગ્યા. શીઘ્ર કવિની શક્તિ તેમનામાં હતી. તેરમે વર્ષે તેમણે રાજકોટમાં અંગ્રેજી ભણવાનું શરૂ કરેલું. તેમાં તેમણે કેટલું કરેલું એ ખબર નથી. પણ પછી તરતમાં શાળાનો અભ્યાસ છોડી, ઘેર ખાનગીમાં નવા નવા વિષયોનું તે જ્ઞાન મેળવવા લાગ્યા હતા. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના નિયમિત અભ્યાસ વગર તેઓ તે ભાષાના ગ્રંથો સરળતાથી વાંચી લેતા ને યથાર્થ સમજતા. તત્ત્વ-જ્ઞાન એમનો શોખી વિષય લાગે છે. યદુદર્શન, જૈન ગ્રંથો વગેરે તેમણે વાંચ્યાં હતા, એવી માહિતી મળે છે. એમ કરતાં તેમણે પોતાના વિચારોને ઠીક ઠીક અને ચોક્કસ ક્યાં હોય એમ લાગે છે. પંદરમા વર્ષમાં લખેલા તેમના 'સ્ત્રીનીતિખોલક' નામના કાવ્યગ્રંથ પરથી અને સત્તરમે વર્ષે લખેલા 'બાલાવખોલ — મોક્ષમાળા' નામની ૧૦૮ શિક્ષાપાઠોની એક માળા પરથી આ અનુમાન કરાય. એ ગ્રંથોમાં એમણે જે નીતિ ખોલી છે અને ધર્મતત્ત્વ પ્રતિપાદન થયું છે એ પંદર વર્ષના કિશોર પાસેથી, બાકી, કેમ કરીને સંભવે ? એમ કહી શકાય કે જે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એમણે આ વર્ષો દરમ્યાન કરી, એને અક્ષરબદ્ધ કરી ચોક્કસ કરવાનું એમને સહજસ્કુરણ થયું અને એમણે આ બે ગ્રંથો લખ્યા. એમ લખીને એમણે પોતાના વિચારોને મૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિની શ્રવણ આગળથી મનનની પાયરી સાધી. સાધકની શ્રવણદશા પછી આ દશા સહજભાવે આવે છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના આટલી નાની વયે બન્યું એ એમની તીવ્ર પ્રતિભાને જ આભારી ગણાય.

આ પ્રતિભાનો દર્શક વિભાગ તે તેમની અવધાનશક્તિ હતી. એ શક્તિ એમણે જ્ઞાનપૂર્વક ખીલવતાં ખીલવતાં શતાવધાન સુધી પહોંચાડી ને તેનો જાહેર પ્રયોગ પોતાની ૧૯ વર્ષની વયે દેખાડ્યો. તે વેળાનાં અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી છાપાંમાં તેને માટે તેમની જે પ્રશંસા કરવામાં આવી હતી એ એટલી જ ભારે હતી. પણ પ્રશંસા અને અવધાનશક્તિનો આ ઉપયોગ સાધકને આડરૂપ અને એ એમણે



## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

તરત જોયું, અને પછીનાં વર્ષોમાં તેમણે એવો શક્તિવ્યય અટકાવ્યો. નાનપણની એમની મહત્ત્વાકાંક્ષાએ પણ એવો જ અનુરૂપ પલટો લીધો: હવે તે વધારે આત્માર્થી બન્યા હશે, ધર્મલાભ માટે પોતાની શક્તિનો સંયમ કરવો ઘટે એમ તેમણે જોયું હશે. ૨૨મા વર્ષના એક લેખમાં આ દિશાપલટા વિષે તે લખે છે તે અહીં યાદ કરવા જેવું છે:

“આ દેહમાં મુખ્યત્વે બે ભવ કર્યા છે. . . . નાનપણની નાની સમજણમાં કોણ જાણે ક્યાંથીયે મોટી કલ્પનાઓ આવતી. સુખની જિજ્ઞાસા પણ એાછી નહોતી; અને સુખમાં પણ મહાલય, યાગ, બગીચા, લાડીવાડીનાં કાંઈકે માન્યાં હતાં. મોટી કલ્પના તે, આ બધું શું છે, તેની હતી. તે કલ્પનાતું એક વાર એવું રૂપ દીકું કે પુનર્જન્મે નથી, પાપે નથી, પુણ્યે નથી; સુખે રહેવું ને સંસાર ભોગવવો એ જ કૃતકૃત્યતા છે. એમાંથી બીજી પંચાતમાં નહિ પડતાં, ધર્મવાસનાઓ કાઢી નાંખી, કોઈ ધર્મ માટે ન્યૂનાધિક કે શ્રદ્ધાભાવ-પણું રહ્યું નહિ. થોડો વખત ગયા પછી એમાંથી એાર જ થયું. જે થવાનું મેં કદમ્યું નહોતું, તેમ તે માટે મારા ખ્યાલમાં હોય એવું કાંઈ મારું પ્રયત્ન પણ નહોતું, છતાં અચાનક ફેરફાર થયો. કોઈ એાર અનુભવ થયો. અને એ અનુભવ પ્રાયે શાસ્ત્રમાં લેખિત ન હોય, જડવાદીઓની કલ્પનામાં પણ નથી, તેવો હતો. તે ક્રમે કરીને વધ્યો, વધીને અત્યારે એક ‘તુંહિ તુંહિ’નો જાપ કરે છે.”

એટલે શ્રીમદ્દના જીવનમાં વીસ વર્ષ પછી નવો ભવ ઊઘડ્યો, નવું દર્શન થયું, ને પોતે દ્વિજ બન્યા.

એ ઘટના કેવી રીતે બની એનું અવલોકન કે પૃથક્કરણ કરવું મુશ્કેલ છે. આવા પ્રકારના જીવનપલટા જેને થાય છે એને એ ‘અચાનક ફેરફાર’ જ લાગે, નવો ભવ જ લાગે. અને એમાં

## શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો જીવનબોધ

ખીજાએ કાર્યકારણભાવ સાંધવો એ મુશ્કેલ છે. પણ એટલું ચોક્કસ સાચું, કે જે પ્રતિભાશક્તિ ને જિજ્ઞાસા શ્રીમદ્માં હતી તેણે ધર્મ-વારસાને વલોવી તેમાંથી આ નવનીત નિપજાવ્યું હતું. ઉપરાંત, આ અરસામાં એક ખીજી મહત્ત્વપૂર્ણ ઘટના એ બની, કે તેમણે સં. ૧૯૪૪ની સાલમાં, એટલે વીસ વર્ષની વયે, લક્ષ્મ ક્યું ને પોતાના જીવનમાં એક ભારે ફેરફારની શરૂઆત કરી. તેમનાં પત્ની તે ગાંધીજીના પરમ મિત્ર સ્વ. ઝવેરી રેવાશંકરભાઈ મહેતાના મોટાભાઈનાં પુત્રી થાય. આ લક્ષ્મથી શ્રીમદ્ને બે પુત્ર અને બે પુત્રી હતાં. તેમાંથી એક પુત્રી જ હાલ હયાત છે. ૧

શ્રીમદે વીસમે વર્ષે આશ્રમફેર કર્યો — બ્રહ્મચર્ય છોડી ગાર્હસ્થ્યનો સ્વીકાર કર્યો. ઉપર કહ્યું એમ, મને આ એક ભારે મહત્ત્વની ઘટના લાગે છે. એણે શ્રીમદ્ના જીવનને નવો ઝોક આપવામાં એક ખાલ પણ અસરકારક નિમિત્ત ઊભું કર્યું. કઈ મનોદશામાં એમણે આ ફેરફારનો નિશ્ચય કર્યો એ તપાસવા આપણી પાસે પૂરતી સામગ્રી નથી. જે થોડીઘણી છે તે પરથી એટલું જણાય છે કે શ્રીમદ્ તેમના વીસમા વર્ષે સુધીમાં એટલા બધા વૈરાગ્યદઢ નહોતા થયા કે જેથી લક્ષ્મની જન્મળમાં પડવાનું નિશ્ચિતરૂપે તે નકારે. વીસમા વર્ષમાં ‘સ્ત્રીના સંબંધમાં મારા વિચાર’ એ મથાળે કરેલી નોંધમાંથી આ ઉતારો તેમની ત્યારની મનોદશાનો કાંઈક ઘોતક છે :

“સ્ત્રીમાં દોષ નથી, પણ આત્મામાં દોષ છે; અને એ દોષ જવાથી આત્મા જે જીવે છે, તે અહ્લુત આનંદમય જ છે. માટે એ દોષથી રહિત થવું એ જ પરમ જિજ્ઞાસા છે. શુદ્ધ ઉપયોગની જે પ્રાપ્તિ થઈ તો પછી તે સમયે સમયે પૂર્વોપાર્જિત મોહનીયને (એટલે કર્મને) ભરમીજૂત કરી શકશે. . . . પણ પૂર્વોપાર્જિત હજી સુધી મને પ્રવર્તે છે, ત્યાં સુધી મારી શી દશાથી શાંતિ થાય, એ વિચારતાં મને નીચે પ્રમાણે સમાધાન થયું. . . . સ્ત્રીના

૧. તેમનું લગ્ન મિલસ્ટોરના વેપારી શેઠ મગનલાલ રાગછોડલાલ વેરે થયેલું છે. હાલમાં તેમણે વવાણિયામાં શ્રી રાજચંદ્રની જન્મભૂમિ ઉપર સાઠેક હજારને ખર્ચે એક મોટો આશ્રમ બંધાવી શ્રી મોરબીના ઠાકોરસાહેબને હાથે ખુલ્લો મુકાવ્યો છે.

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

સંબંધમાં કાંઈ પણ રાગદ્વેષ રાખવા મારી અંશમાત્ર ઇચ્છા નથી, પણ પૂર્વોપાર્જનથી ઇચ્છાના પ્રવર્તનમાં અટક્યો છું.”

‘શ્રીમદ્રાજચંદ્ર’ ગ્રંથમાં આ ૨૦-૨૧મા વર્ષની નોંધ ચાર જ પાનાં જેટલી ટૂંકી છે. તે જોતાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના આંતર યુદ્ધનું અનુમાન કરી શકાય છે. એક જ દુઃખ એમાં એ રહે છે :

“એ જીવ, તું ભૂલ મા. સુખ અંતરમાં છે, તે બહાર શોધવાથી નહિ મળે. . . . અત્યારે હું કોણ છું; એનું મને ભાન નથી.”

એ ભાન આવે, એ ભૂલમાંથી નીકળી જવાય એનો ઉદ્ધત પ્રયત્ન આ વર્ષોમાં જેરથી જાગ્રત થાય છે. દરેક સાધકના જીવનમાં મારનેઃ જય કરવાનું કોક ને કોક રૂપે તો આવે જ છે. શ્રીમદ્નાં આ વર્ષોં એવા સમયનાં હતાં એમ એમના જીવનની આરસી જેવી તેમની નોંધપોથી જોતાં જણાય છે. એ જયનું એક જ સાધન છે, અને તે અનન્ય તથા ભક્તિનમ્ર સતત જાગૃતિ અથવા અપ્રમાદ છે. પુરુષાર્થ-મણિ રાજચંદ્રે એ અપ્રમાદ ઘડો શ્રેવા જેવી રીતે સાધ્યો હતો.

આ અરસામાં એમણે ધનપ્રાપ્તિ પણ કરવા માંડી હતી. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ કહેતા એમ, કામિની ઉપરાંત કાંચન એ જીવનું ખીચું પ્રસોબન છે. કવિશ્રીની એ વિષે પણ સ્પષ્ટ મતિ હતી. એમાં ભૂલ ન ખવાય એટલા એ જાગૃતાતમા હતા. લક્ષ્મી વિષે એમણે એક રનેહીને લખેલું :

“લક્ષ્મી પર પ્રીતિ નહિ છતાં કાંઈ પણ પરાર્થિક કામમાં તે બહુ ઉપયોગી થઈ પડત એમ લાગવાથી મૌન ગ્રહી તે સંબંધી સગવડમાં હતો.”

પણ એ સારુ ય લક્ષ્મીની લાલસા કેમ રખાય ? એટલે એ જ પત્રમાં ઉમેયું છે :

## શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો જીવનબોધ

“પરાર્થ કરતાં વખતે લક્ષ્મી અંધાપો, બહેરાપણું ને મૂગાપણું આપી દે છે, જેથી તેની દરકાર નથી.”

તેમનો ધંધો ઝવેરીનો હતો. એમની શક્તિ અજબપુરે પણ અહીં ઝળકી ઊઠી. એકવીસમા વર્ષમાં એ આ ધંધામાં પડ્યા અને ‘ઘણા ટૂંક વખતમાં એક સારા ઝવેરી તરીકેની નામના મેળવી.’ આમ ધંધો કરતા ને તેમાં કાવતા છતાં, તેમનું તત્ત્વચિંતન અને ઉદાસી-ભાવ અન્યાં જ રહેતાં. ધંધામાં ધરાક સાથે સોદો પરવારીને તરત પાછા તત્ત્વની અગાધ ગુફામાં ગરક થઈ જતાં તેમને વાર નહિ લાગતી. પાસે જ નોંધપોથી હોય તે લઈને, આજ આપણે જે જ્ઞાનભંડાર તેમની પાસેથી પામ્યા છીએ, તે તેમાં ટપકાવતા-આ નિરંતર ધ્યાન ઉપરાંત વર્ષમાં થોડોક કાળ તે ધંધામાંથી કારેગ થઈ એકાંતમાં ક્યાંક જઈને રહેતા ને ચિંતનમનનમાં કાઢતા. આપણને એમ જ લાગે કે એ પુરુષ તે મુખ્યત્વે ધંધાદારી હતા કે જગતમાં ભૂલા પડેલા જ્ઞાની પુરુષ હતા !

ધંધામાં પડતા પડેલાં તે તેમના પિતાની દુકાને એસતા, તે વિષે ‘સમુચ્ચયવચચર્યામાં’ તે જણાવે છે :

“દુકાને મેં નાના પ્રકારની લીલાલહેર કરી છે; અનેક પુસ્તકો વાંચ્યાં છે. . . . છતાં કોઈને મેં આછોઅધિકો ભાવ કહ્યો નથી, કે કોઈને આછુંઅધિકું તોળી દીધું નથી એ મને ચોક્કસ સાંભરે છે.”

આવી પવિત્ર ભાવનાથી તે પોતાનું કામ કરતા હતા. પરંતુ તેમની મનોદશા એક અધારમય આરડામાં પુરાયા જેવી હતી. સ્વામી વિવેકાનંદે એક જગાએ કહ્યું છે કે ધર્મોદય થતા પહેલાંની ઘડી સાવ અધકારમય હોય છે. કવિશ્રીએ આ દશાનું જે ચિત્ર આપ્યું છે તે મહાત્મા ટોસ્ટોયની ધર્મોદય વેળાની યાદ આપે એવું છે. કવિ લખે છે :

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

“ દુષ્ટિયા મનુષ્યોનું પ્રદર્શન કરવામાં આવ્યું હોય તો ખચિત તેના શિરોભાગમાં હું આવી શકું. આ મારાં વચનો વાંચીને કોઈ વિચારમાં પડી જઈ, ભિન્ન ભિન્ન કલ્પનાઓ કરશે, અને કાં તો ભ્રમ ગણી વાળશે. પણ તેનું સમાધાન અહીં જ ટપકાવી દઉં છું. તમે મને સ્ત્રી સંબંધી કાંઈ દુઃખ લેખશે નહિ, લક્ષ્મી સંબંધી લેખશે નહિ, પુત્ર સંબંધી લેખશે નહિ, ભય સંબંધી લેખશે નહિ, મને દુઃખ ખીજી રીતનું છે. તે દરદ વાતનું નથી, કંકનું નથી, કે પિત્તનું નથી; તે શરીરનું નથી, વચનનું નથી કે મનનું નથી. ગણો તો બધાયનું છે અને ન ગણો તો એકેકનું નથી. પરંતુ મારી વિજ્ઞાપના તે નહિ ગણવા માટે છે, કારણ એમાં કોઈ ઓર મર્મ રહ્યો છે. ”

અને મર્મ બીજો કશો નહિ, પણ દરેક ધર્મપુરુષને જીવનના અંતિમ સ્વસ્થરૂપ જણાતી જે અભ્તગ્નિજ્ઞાસા છે તે હતો. આ એમનું દુઃખ, જીવનની મૂળ ખોજ વિષેની આ અશાંતિ, સતત પુરુષાર્થથી જ ટળે, અને એ કરનાર શ્રીમદ્ હતા.

ધર્મજનગૃતિનાં એમનાં આ વર્ષોમાં એમને અનેક સત્સંગીઓ મળ્યા, કેટલાક લોકો એમની પાસે ધર્મગ્નિજ્ઞાસાથી આવતા. તેમનાં તે શંકાસમાધાન કરતા; અધ્યાત્મશાસ્ત્રનાં સનાતન સત્યો પોતે જે સમજતા હતા તે તેમને સમજવતા. ગાંધીજી આ વેળા દક્ષિણ આફ્રિકા હતા. એકિની ઓળખાણુ તો આ અગાઉની થઈ હતી. ગાંધીજી માટે ય આ વર્ષો ભારે ધર્મમંથનનાં હતાં. દક્ષિણ આફ્રિકાના ખ્રિસ્તી સમાજમાં તેમને સ્વધર્મ વિષે શંકાઓ ઊઠતી. એના નિવારણુ સારુ એમણે શ્રીમદ્નું શરણુ ખોળ્યું; અને, મને યાદ છે એમ, એથી જ પોતે ધર્મપરિવર્તન કરતા અટક્યા ને હિંદુધર્મમાં પોતાની શ્રદ્ધા પુનઃ સ્થાપિત થઈ, એમ એમણે ક્યાંક એકરાર કર્યો છે.

## શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો જીવનખોલ્હ

આમ અનેક સત્સંગીઓને સાથ આપી, જ્ઞાન તથા સાધનાનું સંવર્ધન કરતાં કરતાં તેઓ પોતે નિષ્ઠાને પામ્યા અને શાંત થયા, એમ એમના ૨૩મા વર્ષ પછીનાં લખાણો જોતાં લાગે છે. જે દુઃખ, જે આત્માની કળકળ, તે તેમના ૨૦મા વર્ષથી તીવ્રતાએ અનુભવતા હતા તે હવે શમી જાય છે, અને તેમનો ધીરોદાત્ત જીવનપ્રવાહ સંપૂર્ણ વીતરાગપણા તરફ અવિરત વહે છે. આ પ્રથમ શાંતિસ્વાદ આખ્યાની મસ્તીમાં તે વેળાના તેમના પત્રો નીચે સહી કરતાં તે આવાં આવાં ઉપનામો વાપરે છે : ‘યથાર્થ ઐધસ્વરૂપ,’ ‘સ્વરૂપસ્થ,’ ‘સમાધિરૂપ,’ ‘ઐધખીજ,’ ‘સમસ્થિતભાવ,’ ‘પ્રારબ્ધદેહી,’ ‘વીતરાગભાવ,’ વગેરે, વગેરે. તે શાંતિસંપાદનનો આનંદોદ્દાગાર તેમણે એક કાવ્યમાં ગાયો છે તે અહીં ઉતારું તો ખોટું નહિ થાય :

“ધન્ય રે દિવસ આ અહો,  
જગી રે શાંતિ અપૂર્વ રે;  
દશ વર્ષે રે ધારા ઊલસી,  
મટ્યો ઉદયકર્મનો ગર્વ રે.      ધન્ય૦

આ જગી સેં સુડતાળી સે  
સમક્તિ શુદ્ધ પ્રકાસ્થુ રે,  
શ્રુત અનુભવ વધતી દશા  
નિજ સ્વરૂપ અવભાસ્થુ રે.”      ધન્ય૦

સંવત ૧૯૪૭માં શ્રીમદ્ને જ્ઞાનનિષ્ઠા સાંપડી અને તે શાંત થયા —જે અંધારઓરડામાં પોતે પુરાયા હતા તેમાં જ્ઞાનસૂર્યનું કિરણ પ્રવેશતું જોયું અને એ સ્થિર થયા, શાંત થયા, જીવનમુક્ત બનવાની હિંમત અને ધીરજ મેળવી શક્યા. આ કાળ પછીનાં એમનાં લખાણો તથા પત્રોમાં આ સ્થિરતા તથા શાંતિ યોડી દેખાઈ આવે છે. જે ઉદ્દેગ તથા અપ્રાપ્તિનો ખેદ અને વિમાસણ તેમના ૨૩મા વર્ષ સુધી

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

જણાય છે તે આ કાળે શમેલાં દેખાય છે. હવે પછી કવિશ્રી તેમના ઉત્તમ ભજનમાં ગાયેલા નિર્ગ્રંથપદને પામવા તરફ વળે છે. ભૂલેલો મુસાફર રસ્તો ગોતતો હોય ને પછી સાચો સરળ સીધો રસ્તો તેને લાભી જાય એટલે એ સ્થિર પગે તે પર વહી જાય, એની જેમ હવે શ્રીમદ્ અધ્યાત્મમાર્ગે વહ્યા જાય છે. તેમાં ૩૧મે વર્ષે પાછો તેમને નવો તબક્કો સર કરવાનું સૂઝે છે. તેમની ટૂંકી જીવનસમીક્ષા કરતાં એક લેખક આ વિષે કહે છે :

“વ્યાપાર કર્યાને દશ વર્ષ થયાં. પછી તેમને લાગ્યું, કે જે હેતુથી વ્યાપારધંધામાં પ્રયાણ કર્યું હતું તે હેતુ પોતે પૂર્ણ કર્યો હતો, તેથી વ્યાપારની સાથેનો પોતાનો સંબંધ નિવૃત્તવાની ઇચ્છા તેઓએ જણાવી. જ્ઞાન, ધનસંપત્તિ, સાંસારિક પદવી, કૌટુંબિક સુખ પ્રાપ્ત કરી, સંસારનો ત્યાગ કરી, સાધુમુનિનું જીવન ગાળવાની તેઓએ તૈયારી કરી.” ( કારણ કે, તેઓને હયાત માતાપિતા, એક પરિણીત અંધ, ચાર પરિણીત બહેનો, એ પુત્ર, એ પુત્રી હતાં. )

ધર્માનુસાર યોગ્ય ગાર્હસ્થ્યના સુવિપાકરૂપ વાનપ્રસ્થ્ય ને સંન્યાસ તેમને યોગ્ય કાળે સાંપડ્યાં હતાં, અને સહજભાવે તેમણે તે ગ્રહણ કરવાનું મન કર્યું. પણ યોગ એવો, કે પછી ૩૨મા વર્ષમાં તે માંદા પડ્યા ને એ માંદગી જીવંતે જ નીવડી. અનેક ઉપાય ને અરદાશચાકરી છતાં તેમને સારું ન જ થયું. અને તેમણે સં. ૧૬૫૭ના ચૈત્ર વદિ પાંચમને દિવસ દેહ છોડ્યો,—તેનીસ જ વર્ષનું ટૂંક આયુ ભોગવી તે સ્વધામ પધાર્યાં.

## ૨

આ પ્રમાણે આ ધર્મપુરુષના જીવનની ટૂંક કથા હું કાંઈક લંબાણથી આપને કહી ગયો. જ્યારે મેં એમનો ગ્રંથ વાંચ્યો ત્યારે એ કથાની મારા પર એ જ છાપ પડી હતી કે શ્રીમદ્ સાચા અર્થમાં

## શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો જીવનબોધ

એક ધર્મપુરુષ હતા—જે પોતે માનતા ને સત્શાસ્ત્રના શુદ્ધ બોધ તરીકે સમજતા, તેને જીવનમાં ઉતારવા મથતા. અને આ મથામણે એમના જીવનમાં કેવી ધમસાણુ મચાવી મૂકી હશે એ તો તેમના ટૂંકા આયુ પરથી અનુમાની શકાય. એમ જ લાગે છે કે જાણે અસત્ય સામે ઝૂઝતાં તેમણે શરીરને સાવ ધસી નાખ્યું; એમની ચિત્તશક્તિ અને જિજ્ઞાસા તો દિનપ્રતિદિન સતેજ થતાં જતાં હતાં, પણ શરીર તેની સાથે ન ટકી શક્યું—તેમની કેડે ધસડાવામાં તે વચ્ચે ભાંગી પડ્યું.

હતાં જેટલું તેમણે સાધ્યું તે કાંઈ ઓછું બોધપ્રદ છે ? જીવન સતત પુરુષાર્થમાં સમાયેલું છે, અને તેની પરિસમાપ્તિ માત્ર સમાજની ઐહિક પ્રાપ્તિથી નથી થતી, પણ તેનાથી પર રહેલી એવી આત્મસિદ્ધિથી થાય છે, એ એમના જીવનનો મોટામાં મોટો બોધ હું માનું છું. આજના સંઘસત્તાના ને સમૂહજીવનના યુગમાં સામાજિક સિદ્ધિઓ પર આપણે સહેજે વધારે ભાર મૂકીએ છીએ અને તે યુગાનુકૂળ છે. પણ એ ભાર જે આખા જીવનની વ્યાપ્તિમાં યોગ્ય પ્રમાણમાં નહિ હોય તો તે વિકૃતિ જ કરશે એ આપણે જોતા જઈએ છીએ. ધન, કીર્તિ, સુખ, સંગઠન ઇત્યાદિની સમાજસિદ્ધિઓ એવી પરિમિત વસ્તુઓ છે કે એમને જે જીવનમાં અંતિમ સાધ્યો મનાય ને એ અનુસાર વર્તાય તો પરસ્પર ઝઘડા, ઈર્ષ્યા, મદમતસર વગેરે જાગવાનાં ને જામવાનાં જ, કેઈ પણ રીતે જીવનના મૂળ સિદ્ધાંત સહકારને નહિ સાચવી શકવાના, અનિષ્ટ હરીફાઈ જાગ્યા વિના નહિ રહેવાની. પરિમિત વસ્તુ માટે અપરિમિત આકાંક્ષા રાખનારા અનેક જણ હોય ત્યાં ખીણું શું થાય ? એટલે આ સમાજસિદ્ધિઓ એ જ ને એટલી જ માનવસિદ્ધિઓ છે ને તેની પાર કાંઈ નથી એવી જ માન્યતા આજે વ્યાપતી જાય છે એ ખોટી છે, એમ શ્રીમદ્ના જીવનનો પ્રમુખ બોધ આજ યાદ કરવા જેવો છે.



## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

માણસે સમાજમાં રહીને પોતાનો વિકાસ સાધવાનો છે એ નિયમ શ્રીમદે બરાબર જીવી બતાવ્યો હતો. તેઓશ્રી ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મપૂર્વક બરાબર પાળવા મથ્યા હતા. પણ એટલું જ માત્ર માનવ્યના વિકાસને માટે પૂરતું નથી. માણસે તો દરેકને સરખી રીતે સુપ્રાપ્ય અને તેથી અનિષ્ટ હરીફાઈને કદી નહિ જન્માવનાર એવું જે લક્ષ્ય કે આદર્શ હોય તે સાચું માનવું જોઈએ, ને તેને પહોંચવું એ પોતાનું કામ ગણવું જોઈએ. અને તે લક્ષ્ય તે આત્મજ્ઞાન છે, જે માનવ્યના પૂર્ણ વિકાસની છેવટની હદ છે. આ જે ધ્યાનમાં રાખીએ ને એ અનુસાર આપણે સમગ્ર વ્યવહાર ગોઠવીએ તો જ સામાજિક તેમ જ વૈયક્તિક જીવનમાં સમતોલપણું, પ્રમાણબદ્ધતા, ને યોગ્ય આંકણી તથા સુખ-મેળ સચવાઈ શકે. સમાજસિદ્ધિ ઉપરાંત કાંઈ જ નથી, એ જ આપણી ઇતિહાસવ્યતિ છે, એથી આગળનું બધું ધૂર્ત કોંકે રચેલું બળું છે કે તરંગમાત્ર છે, એવી જાતની નારિતકતાનાં જમાનામાં શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના જીવનનો આ યોગ આપણે પ્રયત્નપૂર્વક સંઘરવા જેવો છે.

ધર્મ અને ધાર્મિક પુરુષોનાં જીવન પ્રત્યે 'આજ એક પ્રકારની જે ઉદાસીનતા જેવામાં આવે છે એ કાંઈક સકારણ છે, પણ તે સજ્ઞાન અને સમજપૂર્વક છે એમ નથી લાગતું. આપણા દરેકમાં રહેલી જડતાને કારણે કાળાંતરે ધર્મનું જીવંત સ્વરૂપ આવરણોથી ઢંકાઈ જાય છે; ક્રિયાકાંડ અને વહેમી માન્યતાઓમાં તે આવીને અટકી જાય છે. એ અજ્ઞાન ઉપર જીવનારા કોંકો પણ ઊભા થાય છે. પણ એ બધું ધર્મ નથી. આત્મા ઊડી ગયા પછી દેહને જે માણસ કહો તો આવા ક્રિયાકાંડ અને વહેમને તમે ધર્મ કહી શકો. શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર એવા પ્રકારના ધર્મને વરેલા નહોતા કે નહોતા તે કોઈ સાંપ્રદાયિક દષ્ટિવાળા. સાચો ધર્મ જીવવાની જેને તમન્ના છે તે કદી પણ એવું ન જ કરી શકે, એ ધર્મોત્તમાઓના જીવનનો પ્રધાન સૂર છે. આપણે જેયું કે શ્રીમદ્ નાનપણથી એ સાંપ્રદાયોના

## શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો જીવનબોધ

વાતાવરણમાં ઊછર્યા ને ખેડનાં શુભ સંઘરી આગળ ચાલ્યા. એમનાં લખાણોમાં કયાંય સાંપ્રદાયિક આગ્રહ કે અનુદારતા તમને જોવાની નહિ મળે. વીસ વર્ષની વયે એમણે એક પત્રમાં લખેલું તે એમના આખા જીવનમાં રહેલી ધર્મવૃત્તિનું દ્યોતક છે :

“આત્મભાવમાં સઘળું રાખજો; ધર્મધ્યાનમાં ઉપયોગ રાખજો; જગતના કોઈ પણ પદાર્થ, સગાં, કુટુંબી, મિત્રનો કંઈ હર્ષશોક કરવો યોગ્ય જ નથી. પરમ શાંતિપદને ઇચ્છીએ એ જ આપણો સર્વસંમત ધર્મ છે, અને એ જ ઇચ્છામાં ને ઇચ્છામાં તે મળી જશે, માટે નિશ્ચિંત રહો. હું કોઈ ગચ્છમાં નથી, પણ આત્મામાં ધું એ ભૂલશો નહિ.” ધર્મ એ માત્ર માન્યતાનો કે જાહેરાતનો કે કોઈ લેખલપ્રાપ્તિનો વિષય નથી, પણ જીવનમાં જીવી ખતાવવાનો, આચારનો, અનુસરણનો વિષય છે; અને એવો ધર્મ સર્વસંમત છે,—ત્યાં જૈન, વૈષ્ણવ, હિંદુ, મુસલમાન કે એવું એકે લેખલ નથી લાગેલું. આ સાચા ધર્મને! મંત્ર શ્રીમદ્ના જીવનમાં ધ્વનિત થાય છે. ધર્મપાલન એ કોઈ ગચ્છમાં હોવાપણું નથી, એ પોતાના આત્માથી ઊગતી વસ્તુ છે. આજના જીવનમાં આ વસ્તુ ભુલાઈ જવાથી આપણે કેવી કેવી વિચિત્રતાઓ આપણા સમાજજીવનમાં જોઈએ છીએ! શ્રીમદ્ના જીવનનો આ એક ખીજો બોધ આપણે યાદ રાખવા જેવો છે. સાચા ધર્મજીવન તરફ વળીએ તો વાડાખંધી ન જ રહે. પ્રેમ, દયા, ક્ષમા, શાંતિ જેવી દૈવી સંપદ જ આપણને અનુશીલનયોગ્ય લાગે. શ્રીમદ્ને એ નાનપણથી સ્વાભાવિક હતી. એક જગાએ તે કહે છે :

“પ્રીતિ—સરળ વાતસલ્ય મારામાં બહુ હતું. સર્વથી એકત્વ ઇચ્છતો; સર્વમાં બ્રાતૃભાવ હોય તો જ સુખ, એ મને સ્વાભાવિક આવડ્યું હતું. લોકોમાં કોઈ પણ પ્રકારથી જુદાઈના અંકુરો જોતો કે મારું અંતઃકરણ રડી પડતું.”

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

આવું હૃદયમાર્દવ ન હોય તેવી ભૂમિકામાં સુખ, શાંતિ કે જ્ઞાન ન ઊગી શકે. એ માર્દવ, શ્રીમદ્દના શબ્દોમાં કહું તો, સર્વસંમત ધર્મ છે. એ ધર્મના પોતે અનન્ય ઉપાસક હતા. અને એનો તે આપણને જીવનસંદેશો આપી ગયા છે. એ સંદેશાના જીવંત વાહક બનવા મથીએ તો આપણે એ ધર્મપુરુષની જ્યંતી યોગ્ય ઊજવી કહેવાય. પ્રભુ આપણને તેમ કરવા બળ આપે એ પ્રાર્થના સાથે, અને શાંતિથી અને વાંચતા સાંભળવા માટે ઉપકાર માની, હું એસી જવાની રજા લઉં છું.



## ‘શ્રીમદ્રાજ્યંદ્ર’—એક સમાલોચના\*

[પંડિત સુખલાલજીએ તૈયાર કરેલો આ નિબંધ સં. ૧૯૯૨ ની રાજ્યંદ્ર જયંતી પર અમદાવાદમાં વાંચવામાં આવ્યો હતો.—સંપાદક]

વવાણિયા, મોરબી અને રાજકોટ વગેરેમાં ન્યાં શ્રીમદ્નું આવવાજવા અને રહેવાનું વિશેષ થતું, એ સ્થાનો મારા જન્મસ્થાન અને રહેઠાણુથી કાંઈ વિશેષ દૂર ન ગણાય. તેમ છતાં, એ સ્થાનોની વાત બાબુએ મૂકું અને છેલ્લે છેલ્લે વિ. સં. ૧૯૫૬માં તેઓ વઢવાણુ કંપમાં રહેલા તે સ્થાન તો મારા રહેઠાણુથી માત્ર એક કલાકને રસ્તે જ છે. એટલું જ નહિ પણ મારા કુટુંબીઓની દુકાન અને મારા ભાઈ, પિતા વગેરેનું રહેવાનું વઢવાણુ કંપમાં હોવાથી, મારે વાસ્તે એ સ્થાન સુગમ જ નહિ પણ વાસસ્થાન જેવું હતું. તે વખતે મારી ઉંમર પણ લગભગ ઓગણીસ વર્ષની હોઈ અપકવ ન જ ગણાય. નેત્ર ગયા પછીનાં ત્યાર સુધીનાં ત્રણ વર્ષમાં સાંપ્રદાયિક ધર્મશાસ્ત્રના થોડાક પણ તીવ્ર રસપૂર્વક અભ્યાસથી તે વખતે મારામાં જિજ્ઞાસા તો ઉત્કટ જાગેલી એમ મને યાદ છે. મારો તે વખતનો અધો સમય શાસ્ત્રશ્રવણુ અને સગવડ મળી તે

\* આ નિબંધમાં મૂકેલા અંક ‘શ્રીમદ્ રાજ્યંદ્ર’ ત્રીજી સં. ૧૯૮૨ વાળી ખીજ નાગરી આવૃત્તિના છે.

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

શાસ્ત્ર ખી જવામાં જ જતો. આમ હોવા છતાં હું તે વખતે એક પણ વાર શ્રીમહને કેમ પ્રત્યક્ષ મળી ન શક્યો એનો વિચાર પહેલાં પણ મને ઘણી વાર આવ્યો છે અને આજે પણ આવે છે. એનો ખુલાસો મને એક જ રીતે થાય છે અને તે એ કે, ધાર્મિક વાડાવૃત્તિ, સત્યશોધ અને નવીન પ્રસ્થાનમાં ભારે આધક નીવડે છે.

કુટુંબ, સમાજ અને તે વખતના મારા કુલધર્મગુરુઓના સાંકડા માનસને લીધે જ મારામાં એવા યોગ્ય પુરુષને મળવાની કલ્પના જ તે વખતે જન્મવા ન પામી કે સાહસવૃત્તિ જ ન પ્રગટી. જેમની વચ્ચે મારો અર્ધો વખત પસાર થતો તે સ્થાનકવાસી સાધુઓ અને આર્યોઓ તેમ જ કોઈ કોઈ વાર તેમના ઉપાસકોના મોઢેથી તે વખતે શ્રીમહ વિષે તુચ્છ અભિપ્રાય જ સાંભળતો. તેથી મન ઉપર તે વખતે એટલો સંસ્કાર વગર વિચાર્યો પડેલો કે, રાજચંદ્ર નામનો કોઈ ગૃહસ્થ છે, જે બુદ્ધિશાળી તો છે પણ મહાવીરની પેઠે પોતાને તીર્થંકર મનાવી પોતાના ભક્તોને ચરણોમાં નમાવે છે અને બીજા કોઈને ધર્મગુરુ કે સાધુ માનવા ના પાડે છે, ઇત્યાદિ. મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે, જે તે વખતે મારું મન જનગત હોત, તો તે આ મૂઠ સંસ્કારની પરીક્ષા ખાતર પણ કુતૂહલ-દષ્ટિથી એક વાર શ્રીમહ પાસે જવા મને પ્રેરત. અસ્તુ, ગમે તેમ હો, પણ અહીં મુખ્ય વક્તવ્ય એ છે કે, લગભગ અર્ધી સગવડ છતાં હું શ્રીમહને પ્રત્યક્ષ મળી ન શક્યો એટલે તેમના પ્રત્યક્ષ પરિચયથી તેમને વિષે કાંઈ પણ કહેવાનો મારો અધિકાર નથી.

તે વખતે પ્રત્યક્ષ પરિચય સિવાય પણ શ્રીમહને વિષે કાંઈક યથાર્થ જાણકારી મેળવવી એ ભારે અઘરું હતું, અને કદાચ ઘણા વાસ્તે હજી પણ એ અઘરું જ છે. એ તદ્દન સામસામેના છેડાઓ ભારે વર્તતા અને હજી પણ વર્તે છે. જેઓ તેમના વિરોધી છે, તેમનો વાંચ્યા, વિચાર્યા અને પરીક્ષણ કર્યા સિવાય સાંપ્રદાયિક એવો એકાંત

‘શ્રીમદ્રાજચંદ્ર’—એક સમાલોચના

વિચાર અંધાયેલો છે કે, શ્રીમદ્ પોતે જ ધર્મગુરુ ગની ધર્મમત પ્રવર્તાવવા ચાહતા, સાધુ કે મુનિઓને ન માનતા, ક્રિયાનો ઉચ્છેદ કરતા, અને ત્રણે જૈન દિરકાનો અંત ચાલુવા ઇચ્છતા, ઇત્યાદિ. જેઓ તેમના ઐકાન્તિક ઉપાસક છે, તેમાંના મોટા ભાગને શ્રીમદ્નાં લખાણોનો વિશેષ પરિચય હોવા છતાં અને કેટલાકને શ્રીમદ્ના સાક્ષાત પરિચયનો લાભ મળેલો હોવા છતાં, તેમનો પણ શ્રીમદ્ વિષે અંધભક્તિજનિત ઐકાન્તિક અભિપ્રાય એવો રૂઢ થયેલો મેં જોયો છે કે, શ્રીમદ્ એટલે સર્વસ્વ અને “શ્રીમદ્રાજચંદ્ર” વાંચ્યું એટલે સઘળું આવી ગયું. આ ખન્ને છેડાઓના નામપૂર્વક દાખલા હું જાણીને જ નથી ટાંકતો. આ છેક જ સંકુચિત પરિસ્થિતિ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં હળુ સુધી ચાલી આવે છે. છતાં, છેલ્લાં લગભગ વીસ વર્ષમાં આ વિષે પણ એક નવો યુગ પ્રવર્ત્યો છે.

ન્યારથી પૂ. ગાંધીજીએ હિન્દુસ્તાનમાં વસવાટ વાસ્તે પગ મૂક્યો, ત્યારથી એક યા ખીજે પ્રસંગે તેમને મોઢેથી શ્રીમદ્ વિષે કાંઈ ને કાંઈ ઉદ્દગારો નીકળવા જ લાગ્યા અને જડ જેવા જિજ્ઞાસુને પણ એમ સવાલ થવા લાગ્યો કે, જેને વિષે સત્યપ્રિય ગાંધીજી કાંઈક કહે છે, તે વ્યક્તિ સાધારણ તો નહિ જ હોય. આ રીતે ગાંધીજીના કથનજનિત આંદોલનથી ઘણાંઓને વિષે એક જિજ્ઞાસાની લહેર જન્મી. ખીજા બાણુ ‘શ્રીમદ્રાજચંદ્ર’ છપાયેલું હતું જ અને તેની ખીજા આવૃત્તિ પણ ગાંધીજીની ટૂંક પ્રસ્તાવના સાથે પ્રસિદ્ધ થઈ. અને એનો વાચનપ્રસાર વધવા લાગ્યો. શ્રીમદ્ના ઐકાન્તિક વિરોધી કે ઐકાન્તિક ભક્ત નહિ એવા જૈન કે જૈનેતર તટસ્થ અભ્યાસી અને વિદ્વાનો દ્વારા પણ શ્રીમદ્ વિષે યથાર્થતાની દિશામાં પ્રકાશ નાખે એવાં ભાષણો થયાં. પરિણામે એક નાનકડા તટસ્થ વર્ગમાં શ્રીમદ્ વિષે યથાર્થ જાણવાની પ્રબળ જિજ્ઞાસા જન્મી. અને તે વર્ગ પોતે જ ‘શ્રીમદ્રાજચંદ્ર’ પુસ્તક વાંચી એ જિજ્ઞાસા શમાવવા લાગ્યો છે.

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

આ વર્ગમાં માત્ર કુળજ્ઞનો જ નથી આવતા, એમાં ખાસો જોનેતર ભાગ છે. અને તેમાં પણ મોટે ભાગે આધુનિક શિક્ષાપ્રાપ્તેય છે.

મારી પોતાની આખતમાં એમ થયું કે, ન્યારે શરૂઆતમાં હું એક સાંપ્રદાયિક જૈન પાઠશાળામાં રહી કાશીમાં ભણતો, ત્યારે એક વાર રાજમાન ભીમજી હરજીવન 'સુશીલ' શ્રીમહાનાં લખાણો (કદાચ 'શ્રીમદ્રાજચંદ્ર'જ) લઈ મને સંભળાવવા મારી કોટડીમાં આવ્યા. દરમ્યાન ત્યાં તે વખતે વિરાજતા અને અત્યારે પણ જીવિત — એ દુર્ગાસા નહિ, ખરી રીતે સુવાસા જ — મુનિ અચાનક ત્યાં પધાર્યા અને થોડીક ભાઈ સુશીલની ખબર લઈ, મને એ વાચનની નિરર્થકતાનો ઉપદેશ આપ્યો. ત્યાર પછી ઈ. સ. ૧૯૨૧ના પ્રારંભકાળમાં ન્યારે હું અમદાવાદ પુરાતત્ત્વમંદિરમાં આવ્યો, ત્યારે શ્રીમહાની જ્યંતી પ્રસંગે કાંઈક યોજવાનું કહેવામાં આવતાં મેં એક દિવસ ઉપવાસ-પૂર્વક 'શ્રીમદ્રાજચંદ્ર' પુસ્તક આદરપૂર્વક જોઈ લીધું. પણ એ અવલોકન માત્ર એકાદ દિવસનું હતું. એટલે ઊડતું જ કહી શકાય. છતાં એટલા વાચનને પરિણામે મારા મનમાં જાણ્યેઅજાણ્યે પડેલા પ્રથમના યથા જ વિપરીત સંસ્કારો ક્ષણમાત્રમાં વિલય પામી ગયા; અને સર્વદર્શનનો એક વ્યાપક સિદ્ધાંત છે કે, ગમે તેટલા કાળનું પાપ કે અજ્ઞાનઅધકાર શુદ્ધિના તેમજ જ્ઞાનના એક જ કિરણથી ક્ષણમાત્રમાં ઓસરી જાય છે, તે અનુભવ્યો. ત્યાર પછી ઈ. સ. ૧૯૩૨ સુધીમાં જે ચાર વાર આવી જ્યંતી પ્રસંગે યોજવાનો અવસર આવ્યો, પણ મને એ પુસ્તક વાંચવા અને વિશેષ વિચારવાનો સમય જ ન મળ્યો, અગર મેં ન મેળવ્યો. આ વખતે ભાઈ ગોપાલદાસનું પ્રસ્તુત જ્યંતી પ્રસંગે કાંઈક લખી મોકલવા સ્નિગ્ધ આમંત્રણ આવ્યું. ખીજાં પણ કારણો કાંઈક હતાં જ, તેમાં જિજ્ઞાસા એ મુખ્ય. તેથી પ્રેરાઈ આ વખતે મેં 'શ્રીમદ્રાજચંદ્ર' કાંઈક નિરાંતે પણ સવિશેષ આદર અને તટસ્થભાવે સ્વભાગ આપું સાંભળ્યું. અને સાથે જ ટૂંકી નોંધો કરતો ગયો. એ વિષે બહુ લાંબું લખવાની

## ‘શ્રીમદ્રાજવ્યંદ્ર’—એક સમાલોચના

શક્યતા છતાં જોઈતો અવકાશ નથી; તેાય પ્રસ્તુત નિબંધમાં એટલું તો નહિ ટૂંકાવું કે મારું મુખ્ય વક્તવ્ય રહી જાય અગર અસ્પષ્ટ રહે. આ કે તે કોઈ પણ એક પક્ષ તરફ ન ઢળતાં, ‘શ્રીમદ્રાજવ્યંદ્ર’-માંનાં લખાણોને જ તટસ્થભાવે વિચારી, એમના વિષે અંધારેલ અભિપ્રાય અસુક મુદ્દાઓ નીચે લખવા ધારું છું.

### ‘આધ્યાત્મિકતા

આધ્યાત્મિકતા શ્રીમદ્માં ખીજરૂપે જન્મસિદ્ધ હતી. આધ્યાત્મિકતા એટલે મુખ્યપણે આત્મચિંતન અને આત્મગામી પ્રવૃત્તિ. એમાં સ્વનિરીક્ષણ અને તેને લીધે દોષનિવારણની તેમ જ ગુણ પોષવાની વૃત્તિનો જ સમાવેશ થાય છે. આધ્યાત્મિકવૃત્તિમાં દોષદર્શન હોય તો મુખ્યપણે અને પ્રથમ પોતાનું જ હોય છે અને ખીજ તરફ પ્રધાનપણે ગુણદષ્ટિ જ હોય છે. આખું ‘શ્રીમદ્રાજવ્યંદ્ર’ પુસ્તક વાંચી જઈએ તો આપણા ઉપર પહેલી જ છાપ તેમની આધ્યાત્મિકતાની જ પડે છે. ‘પુષ્પમાળાથી’ માંડી અંતિમ સંદેશ સુધીનું કોઈ પણ લખાણ લો અને તપાસો તો એક જ વસ્તુ જણાશે કે, તેમણે ધર્મકથા અને આત્મકથા સિવાય ખીજ કથા કરી નથી. જ્યારે તેઓ જીવનમાં પ્રવેશ કરે છે, ગૃહસ્થાશ્રમ માંડે છે અને અર્થોપાર્જનના ક્ષેત્રમાં ગતરે છે, ત્યારે પણ તેમના જીવનમાંથી આપણે આધ્યાત્મિક વૃત્તિ જોઈ શકીએ છીએ. કામ અને અર્થના સંસ્કારે તેમને પોતા તરફ પરાણે જ ખેંચ્યા અને સહજવૃત્તિ તો તેમની ધર્મ પ્રત્યે જ હતી એ જ્ઞાન આપણને તેમનાં લખાણો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. હવે એ જોઈએ કે આ ધર્મખીજ કઈ રીતે તેમનામાં વિકસે છે.

ખાવીસમા વર્ષને અંતે તેમણે જે નિખાલસ ટૂંકું આત્મસ્મૃતિનું ચિત્રણ કર્યું છે, તે ઉપરથી અને ‘પુષ્પમાળા’ તેમ જ તે પછીની ‘કાળ ન મૂકે કોઈને’ અને ‘ધર્મ વિષે’ એ એ કવિતાઓમાં આવતા કેટલાક સાંપ્રદાયિક શબ્દો ઉપરથી એમ ચોખ્ખું લાગે છે કે,



## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

તેમનો આધ્યાત્મિક સંસ્કાર પરંપરાગત વૈષ્ણવ ભાવનાને આશરે પોષાયો હતો; અને નાની જ ઉંમરમાં એ સંસ્કારે જે બમણા વેગે વિકાસ સાધ્યો, તે સ્થાનકવાસી જૈન પરંપરાના આશ્રયને લીધે. એ પરંપરાએ એમનામાં દયા અને અહિંસાની વૃત્તિ પોષવામાં સવિશેષ ધ્યાનો આપ્યો લાગે છે. જે કે તેમને બાળ અને કુમાર જીવનમાં માત્ર સ્થાનકવાસી જૈન પરંપરાનો જ પરિચય હતો, તો પણ ઉંમર વધવા સાથે જેમ જેમ તેમનું બ્રમણ અને પરિચયનું ક્ષેત્ર વધતું ગયું, તેમ તેમ તેમને અનુક્રમે મૂર્તિપૂજક શ્વેતાંબર અને પછી દિગંબર એ એ જૈન પરંપરાનો પણ પરિચય થયો. અને તે પરિચય વધારે પોષાયો. વૈષ્ણવ સંસ્કારમાં જન્મી ઊછરેલી અને સ્થાનકવાસી પરંપરાથી સવિશેષ આશ્રય પામેલી તેમની આધ્યાત્મિકતા આપણે જૈન પરિભાષામાં વાંચીએ છીએ. તત્ત્વરૂપે આધ્યાત્મિકતા એક જ હોય છે. પછી તે ગમે તે જાતિ કે ગમે તે પંથમાં જન્મેલ પુરુષમાં વર્તતી હોય. ફક્ત એને વ્યક્ત કરનાર વાણી જુદી જુદી હોય છે. આધ્યાત્મિક મુસલમાન, ક્રિશ્ચિયન કે હિન્દુ જે સાચો જ આધ્યાત્મિક હોય, તો તેની ભાષા અને શૈલી ભિન્ન ભિન્ન હોવા છતાં તેમાં આધ્યાત્મિકતા ભિન્ન હોતી નથી. શ્રીમદ્દની આધ્યાત્મિકતાને મુખ્ય પોષણ જૈન પરંપરામાંથી મળ્યું છે અને એ અનેક રીતે જૈન પરિભાષા દ્વારા જ તેમના પત્રોમાં વ્યક્ત થઈ છે, એટલી વસ્તુ તેમનો વ્યાવહારિક ધર્મ સમજવા ખાતર ધ્યાનમાં રાખવી ઘટે છે.

અહીં એક પ્રશ્ન થાય છે અને તે એ કે, અમદાવાદ અને મુંબઈ જેવાં જાહેર હિલચાલનાં સ્થળોમાં રહ્યા પછી તેમ જ તે વખતે ચોમેર ચાલતી સુધારાની પ્રવૃત્તિથી પરિચિત થયા પછી અને એક અથવા બીજી રીતે કાંઈક દેશચર્યાની નજીક હોવા છતાં તેમના જેવા ચક્રારને સામાજિક કોઈ પણ સુધારા વિષે કે દેશપ્રવૃત્તિ વિષે વિચાર આવ્યો હશે કે નહિ? અને આવ્યો હોય તો એમણે એ વિષે કેવો નિર્ણય બાંધ્યો હશે?

## ‘શ્રીમદ્રાજ્યંદ્ર’—એક સમાલોચના

જો કાંઈ પણ વિચાર્યું હોય કે નિર્ણય આંધ્યો હોય તો તેમનાં લખાણોમાં એ વિષે ક્યાંય સ્પષ્ટ નિર્દેશ કેમ નથી જણાવતો? ટંકારામાં જન્મલ આદ્યાણ મૂળશંકરને ધર્મભાવના સાથે જ સમાજસુધારા અને રાષ્ટ્ર-કલ્યાણની ભાવના સ્પુરે, જ્યારે એ જ ટંકારાની પાસેના વવાણિયામાં જન્મલ તીક્ષ્ણપ્રજ્ઞ વૈશ્ય રાજ્યંદ્રને જાણે એ ભાવના સ્પર્શ જ નથી કરતી અને માત્ર અંતર્મુખી આધ્યાત્મિકતા જ એમને વ્યાપે છે, એનું શું કારણ? સામાજિક કે રાષ્ટ્રીય કે ખીજી કોઈ બાહ્ય પ્રવૃત્તિ સાથે સાચી આધ્યાત્મિકતાને લેશ પણ વિરોધ હોતો જ નથી એ વસ્તુ જો ગાંધીજીએ જીવનથી બતાવી, તો તેમના જ શ્રદ્ધેય અને ધર્મસ્નેહી પ્રતિભાશાળી રાજ્યંદ્રને એ વસ્તુ કાં ન સૂઝી એ એક ગંભીર પ્રશ્ન છે. એના ઉત્તર કાંઈકે તો એમના જ ‘માડું હાડ ગરીબ હતું’ એ શબ્દોમાં તરવરતી પ્રકૃતિમાંથી મળી જાય છે અને કાંઈકે એમના વાંચન-ચિંતનના સાહિત્યની યાદી ઉપરથી અને કાંઈકે એમના અતિ મર્યાદિત પરિચય અને ભ્રમણક્ષેત્રમાંથી મળી જાય છે.

એમના સ્વભાવમાં આત્મલક્ષી નિવૃત્તિનું તત્ત્વ મુખ્ય જણાય છે. તેથી એમણે ખીજા પ્રશ્નોને કદાચ જાણીને જ સ્પર્શ્યાં નથી. એમણે જે સાહિત્ય, જે શાસ્ત્રો વાંચ્યાં છે, અને જે દષ્ટિએ વિચાર્યાં છે, તે જોતાં પણ એમનામાં પ્રવૃત્તિના સંસ્કારો ખોપાવાનો સંભવ જ નથી. શરૂઆતથી કેટલું સુધી તેમનું ભ્રમણ અને પરિચયક્ષેત્ર માત્ર વ્યાપારી પૂરતું રહ્યું છે. વ્યાપારીઓમાં પણ મુખ્યપણે જૈન. જેને જૈન સમાજના સાધુ કે ગૃહસ્થ વ્યાપારીવર્ગના પરિચય હશે, તેને એ કહેવાની તો ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે કે, મૂળગામી જૈન પરંપરામાંથી પ્રવૃત્તિનું—કર્મધોગનું—બળ મેળવવું કે સવિશેષ કેળવવું ભાગ્યે જ શક્ય છે. તેથી શ્રીમદ્દના નિવૃત્તિગામી સ્વભાવને વ્યાપક પ્રવૃત્તિમાં વાળે એવો કોઈ પ્રબળ વેગ તેમની બાહ્ય પરિસ્થિતિમાંથી પ્રગટે એવો ભાગ્યે જ સંભવ હતો.

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

### તત્ત્વજ્ઞાન

શ્રીમદ્દનું પોતાનું જ કહી શકાય એવું કાંઈ પણ તત્ત્વજ્ઞાન તેમનાં લખાણોમાં નથી. તેમના જીવનમાં ભારતીય ઋષિઓએ ચિંતવેલું જ તત્ત્વજ્ઞાન સંક્રમે છે. તેમાં ય તેમના પ્રાથમિક જીવનમાં જે થોડાક વૈદિક કે વૈષ્ણવ તત્ત્વજ્ઞાનના સંસ્કારો હતા, તે ક્રમે સમૂળગા ખરી જઈ, તેનું સ્થાન જૈન તત્ત્વજ્ઞાન લે છે; અને તે એમના વિચાર તેમ જ જીવનમાં એટલું બધું એટપ્રોત થઈ જાય છે કે, તેમની વાણી અને વ્યવહાર જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનાં દર્પણ બની જાય છે. જીવ, અજીવ, મોક્ષ, તેના ઉપાયો, સંસાર, તેનું કારણ, કર્મ, કર્મનાં વિવિધ સ્વરૂપો, આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ-ગુણસ્થાન, નય, ( એટલે કે, વિચારણાનાં દષ્ટિબિન્દુઓ,) અનેકાંત ( સ્યાદ્વાદઃ એટલે કે વસ્તુને સમગ્રપણે સ્પર્શનાર દષ્ટિ ), જગતનું એકંદર સ્વરૂપ, ઈશ્વર, તેનું જગત-કર્તૃત્વ, જીવનું એકત્વ કે અનેકત્વ, તેનું વ્યાપકત્વ કે દેહપરિમિતત્વ, ઇત્યાદિ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં આવતા અનેક મુદ્દાઓને તે અનેક વાર ચર્ચે છે. બલકે તેમનું સમગ્ર લખાણ જ માત્ર આવી ચર્ચાઓથી વ્યાપ્ત છે: એમાં આપણે અથથી ઇતિ સુધી જૈન દષ્ટિ જ જોઈએ છીએ. તેમણે એ બધા મુદ્દા પરત્વે ઊંડી અને વેધક ચર્ચા કરી છે; પણ તે માત્ર જૈન દષ્ટિને અવલંબીને અને જૈન દષ્ટિનું પોષણ થાય એ રીતે જ; કોઈ એક જૈન ધર્મગુરુ કરે તેમ. ફેર એટલો અવશ્ય છે કે, ક્રમે ક્રમે તેમના ચિંતન અને વાચનના પ્રમાણમાં એ ચર્ચાઓ કોઈ એક જૈન વાડાગત શાસ્ત્રમાં પરિમિત ન રહેતાં, સમગ્ર જૈન શાસ્ત્રને સ્પર્શી ચાલે છે. એમના અંતરાર્તમાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો સંસ્કાર એટલે સુધી પોષાયેલો છે કે, તેઓ પ્રસંગ આવતાં સરખામણીમાં વૈદિક આદિ તત્ત્વજ્ઞાનોને પોતાની સમજ મુજબ નિખાલસપણે ‘અધૂરાં’ દર્શાવે છે.

એમનાં લખાણો ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે, એમણે વેદાનુગામી

## ‘શ્રીમદ્ભગવદ્’—એક સમાલોચના

કેટલાંક દર્શનો સંબંધી પુસ્તકો વાંચેલાં છે. તેમ છતાં અત્યાર લગી મારા ઉપર એવી છાપ પડી છે કે, વૈદિક કે ઐહ દર્શનોનાં મૂળ પુસ્તકો વાંચવાની તેમને સુગમતા સાંપડી નથી. પ્રમાણમાં જેટલું મૌલિક અને ઉત્તરવર્તી જૈન સાહિત્ય તેમણે વાંચ્યું અને વિચાર્યું છે, તેથી બહુ જ એણું ખીજાં બધાં દર્શનોનું મળી એમણે વાંચ્યું વિચાર્યું છે. સ્વતંત્ર ઐતિહાસિક દષ્ટિએ નહિ પણ મુખ્યપણે જૈન પરંપરામાં ચાલી આવતી માન્યતા પ્રમાણે જૈન દર્શન અને ખીજાં ભારતીય દર્શનોનો સંબંધ એમણે વિચાર્યો છે. તેથી જ તેઓ એક સ્થળે જૈનેતર દર્શનોને હિંસા અને રાગદ્વેષનાં પોષક કહે છે. જો તેમને ખીજાં દર્શનોના મૂળ સાહિત્યને ગંભીરપણે વાંચવા અને વિચારવાની શાંત તક મળી હોત, તો તેઓ પૂર્વમીમાંસા સિવાયનાં જૈનેતર દર્શનો વિષે આવું વિધાન કરતાં જરૂર ખંચકાત. તેમની નિષ્પક્ષ અને તીવ્ર પ્રજ્ઞા સાંખ્ય-યોગદર્શનમાં, શાંકર વેદાન્તમાં, ઐહ વિચારસરણીમાં જૈન પરંપરા જેટલો જ રાગદ્વેષ અને હિંસાવિરોધી ભાવ સ્પષ્ટ જોઈ શકત. વધારે તો શું પણ તેમની સરલ પ્રકૃતિ અને પદ્મ બુદ્ધિ ન્યાયવૈશેષિક સૂત્રનાં ભાષ્યોમાં પણ વીતરાગભાવની—નિવર્તક ધર્મ—ની જ પુષ્ટિનો ક્રમ શબ્દશઃ જોઈ શકત. અને એમ થયું હોત, તો તેઓની મધ્યસ્થતા, જૈન પરંપરાના અન્ય દર્શનો વિષેના પ્રચલિત વિધાનની ખાખતમાં આવી ભૂલ થતાં રોકત.

એક બાબતું જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના કર્મ, ગુણસ્થાન અને નવ તત્ત્વ આદિ વિષયોનો મૌલિક અભ્યાસ કરવાની અને તેનું જ ચિંતન-પ્રતિપાદન કરવાની એમને તક સાંપડી; અને ખીજા બાબતું જૈનેતર દર્શનોનાં મૂળ પુસ્તકો સ્વયં સાંગોપાંગ જોવાની અગર તો જોઈએ તેટલી છૂટથી વિચારવાની તક ન મળી. નહિ તો તેમની ગુણગ્રાહક દષ્ટિ, સમન્વયશક્તિ એ બધાં દર્શનોના તુલનાત્મક ચિંતનમાંથી તેમને હાથે એક નવું જ પ્રસ્થાન શરૂ કરાવત. એમ ન થયું હોત તો પણ

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

તેમને વેદાંતના માયાવાદ કે સાંખ્ય-યોગના અસંગ અને પ્રકૃતિવાદમાં જે ઊણુપ દેખાઈ છે, તે ઊણુપ તે રીતે તો ન જ દેખાત અને ન જ દર્શાવાત.

### શાસ્ત્રજ્ઞાન અને સાહિત્યાવલોકન

શ્રીમદ્દેવો સ્વભાવ જ ચિંતન અને મનનશીલ હોતો. એમનું એ ચિંતન પણ આત્મલક્ષી જ હતું. તેથી બાહ્યલક્ષી સાહિત્ય, જેવું કે વાર્તા, નવલકથા, નાટક, કાવ્ય, પ્રવાસવર્ણન આદિ તરફ તેમની રસવૃત્તિ સ્વાભાવિક રીતે જ રહેલી લાગતી નથી. એમણે એવું સાહિત્ય વાંચવામાં મનોયોગ આપ્યો હોય કે સમય ગાળ્યો હોય એમ તેમનાં લખાણો જોતાં લાગતું નથી. છતાં તેમના હાથમાં ધૂટુંછવાણું એવું કાંઈ સાહિત્ય પડી ગયું હશે, તો પણ એનો ઉપયોગ એમણે તો પોતાની તત્ત્વચિંતક દૃષ્ટિએ જ કરેલો હોવો જોઈએ. એમની જિજ્ઞાસા અને નવું નવું જાણી તે પરત્વે વિચાર કરવાની સહજવૃત્તિ એહદે હતી. એ વૃત્તિ અન્ય સાહિત્ય તરફ ન વળતાં માત્ર શાસ્ત્ર તરફ જ વળેલી લાગે છે.

વિદુરનીતિ, વૈરાગ્યશતક, ભાગવત, પ્રવીણસાગર, પંચીકરણ, હ્રસ્વબોધ, શિક્ષાપત્રી, પ્રબોધશતક, મોહમુદ્દગર, મથિરતનમાલા, વિચાર-સાગર, યોગવાસિષ્ઠ, ગીતા, બુદ્ધચરિત, આદિ તેમણે લખાણોમાં નિર્દેશોનાં અને બીજાં કેટલાંક નામપૂર્વક નહિ નિર્દેશિત છતાં તેમનાં લખાણોના ભાવ ઉપરથી સ્પષ્ટ સૂચિત થતાં જૈનેતર શાસ્ત્રીય પુસ્તકો તેમણે એકાગ્રતા અને તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી વાંચ્યાં છે ખરાં; પણ એકંદર તેમણે જૈન શાસ્ત્રો જ મોટા પ્રમાણમાં વાંચ્યાં છે. તેમાંના ઝીણા ઝીણા તાત્ત્વિક અને આચારવિષયક મુદ્દાઓ ઉપર તેમણે અનેક વાર ગંભીર વિચારણા કરી છે, એ વિષે એકથી વધારે વાર લખ્યું છે અને એમણે એ વિષે જ હાલતાં ને ચાલતાં ઉપદેશ આપ્યો છે. આ દૃષ્ટિએ એમનાં લખાણો વાંચતાં એવું વિધાન ફલિત થાય છે કે, જે

## ‘શ્રીમદ્વાજચંદ્ર’—એક સમાલોચના

કે બીજાઓમાં હોય છે તેવી તેમનામાં સંકુચિત ખંડનમંડનવૃત્તિ, કદાચક કે વિજયલાલસા ન હતાં, છતાં તેમણે વાંચેલું જૈનેતર સમગ્ર શ્રુત, જૈનશ્રુત અને જૈન ભાવનાના પરિપોષણમાં જ તેમને પરિણમ્યું હતું.

ભારતીય દર્શનોમાં વેદાંત (ઉત્તરમીમાંસા) અને તે પણ શાંકર મતાનુસારી, તેમ જ સાંખ્ય એ એ દર્શનનાં મૂળ તત્ત્વોનો તેમને પરિચય કાંઈકે કીકે હતો એમ લાગે છે. એ સિવાયનાં અન્ય વૈદિક દર્શનો કે ઐશ્વર્ય દર્શન વિષે તેમને જે કાંઈ માહિતી મળી, તે તે દર્શનના મૂળ ગ્રન્થ ઉપરથી નહિ, પણ આચાર્ય હરિભદ્રના પડ્દર્શનસમુચ્ચય, ધર્મસંગ્રહણી આદિ તથા આચાર્ય સિદ્ધસેનના મૂળ સન્મતિ આદિ જેવા જૈન ગ્રંથો દ્વારા જ મળી હોય એમ લાગે છે.

તેમના જૈન શાસ્ત્રજ્ઞાનની શરૂઆત પણ સ્થાનકવાસી પરંપરામાંથી જ થાય છે. એ પરંપરાનું સાહિત્ય બાકીની એ પરંપરા કરતાં—ખાસ કરી મૂર્તિપૂજક શ્વેતાંબર પરંપરા કરતાં—બહુ જ ઓછું અને મર્યાદિત છે. થોડાના નામનાં તાર્કિક વિષયોનાં ગુજરાતીભાષાયુક્ત પ્રકરણો, મૂળ પ્રાકૃત કેટલાંક આગમો અને તેના ટપાઓ એ જ એ પરંપરાનું મુખ્ય સાહિત્ય છે. શ્રીમદ્દે બહુ જ થોડા વખતમાં એ શાસ્ત્રો બધાં નહિ તો એમાંનાં મુખ્ય મુખ્ય જોઈ, તેનું હાર્દ સ્પર્શી લીધું. પણ એટલાથી તેમની ચક્રવર્તી થવા જેટલી મહત્ત્વાકાંક્ષા કાંઈ શમે અગર ભૂખ ભાંગે એમ ન હતું. તેઓ જેમ જેમ જન્મભૂમિ બહાર જતા ગયા અને ગગનચુંબી જૈન મંદિરનાં શિખરો જેવા સાથે મોટા મોટા પુસ્તકભંડારો વિષે સાંભળતા ગયા, તેમ તેમ તેમની વૃત્તિ શાસ્ત્રશોધન તરફ વળી. અમદાવાદ પહોંચ્યા ત્યાં એમને ખૂબ જ નવ નવ શાસ્ત્રો જેવા અને જાણવા મળ્યાં. પછી તો એમ લાગે છે કે, તેમની વિવેચક શક્તિ અને ગંભીર ધાર્મિક સ્વભાવને લીધે ચોતરફથી આકર્ષણ વધ્યું અને અનેક દિશાઓમાંથી તેમને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત પુસ્તકો મળવા

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

લાગ્યાં. આ રીતે શ્વેતાંબરીય સાહિત્યનો પરિચય બહિરંગ અને અંતરંગ બન્ને રીતે વધ્યે જ જતો હતો, તેટલામાં મુંબઈ જેવા સ્થળેથી તેમને દિગંબરીય શાસ્ત્રો જાણ્યવા મળ્યાં. તેઓ જે વખતે જે વાંચતા, તે વખતે તેના ઉપર કાંઈકે નોંધપોથીમાં લખતા, અને તેમ નહિ તો છેવટે કોઈ જિજ્ઞાસુ કે સનેહીને લખવાના પત્રમાં તેનો નિર્દેશ કરતા. એમની નોંધપોથી સમગ્ર જ છે એમ ન કહી શકાય. વળી બંધી જ નોંધપોથી કે બધા નિર્દેશક પત્રો પ્રાપ્ત થયા છે એમ પણ ન કહી શકાય. છતાં જે કાંઈ સાધન ઉપલબ્ધ છે, તે ઉપરથી એટલું ચોક્કસપણે કહી શકાય એમ છે કે, ત્રણે જૈન પરંપરાના તાત્ત્વિક, પ્રધાન પ્રધાન ગ્રંથો એમણે વેધક દષ્ટિથી સ્પર્શ્યા છે. કેટલાંક મૂળ સૂત્રો, જેવાં કે ઉત્તરાધ્યયન, સૂત્રકૃતાંગ, દશવૈકાલિક, પ્રશ્નવ્યાકરણ, ધ્યાદિ તો એ શબ્દ, ભાવ અને તાત્પર્યમાં પી ગયા હતા એમ લાગે છે. કેટલાક તર્કપ્રધાન ગ્રંથો પણ એમણે વાંચ્યા છે. વૈરાગ્યપ્રધાન અને કર્મવિષયક સાહિત્ય તો એમની નસેનસમાં વ્યાપેલું હોય એમ લાગે છે.

ગુજરાતી, હિન્દી, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત એ ચાર ભાષામાં લખાયેલ શાસ્ત્રો એમણે વાંચેલાં લાગે છે. આશ્ચર્ય તો એ છે કે, ગુજરાતી સિવાય એમણે બીજાઓની પેઠે સંસ્કૃત, પ્રાકૃત આદિ ભાષાઓનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ કર્યો નથી છતાં તે તે ભાષાના વિશારદ પંડિતો શાસ્ત્રના ભાવોને સ્પર્શે તેટલી જ યથાર્થતાથી અને ઘણું સ્થળે તો તેથી પણ આગળ વધીને તેમણે એ ભાષાનાં શાસ્ત્રોના ભાવોને તાવ્યા છે; એટલું જ નહિ પણ તે ભાવોને તેમણે ગદ્ય કે પદ્યમાં વ્યક્ત કર્યાં છે. ઘણી વાર તો તે ભાવોનાં માર્મિક વિવેચનો કર્યાં છે. એ વસ્તુ તેમની અર્થસ્પર્શી પ્રજ્ઞા સૂચવે છે.

તે વખતે જૈન પરંપરામાં મુદ્રણયુગ નામનો જ હતો. દિગંબરીય શાસ્ત્રોએ તો કદાચ છાપખાનાનો દરવાજો જોયો જ ન હતો. એ યુગમાં ધ્યાન, ચિંતન, વ્યાપાર, આદિની ખીજ બંધી પ્રવૃત્તિ વચ્ચે વ્યાપક

## ‘શ્રીમદ્વાજપદ’—એક સમાલોચના

રીતે ત્રણે દિરકાનું આટલું શાસ્ત્ર, ભાષા આદિની અધૂરી સગવડે એના યથાર્થ ભાવમાં વાંચવું અને તે ઉપર આકર્ષક રીતે લખવું, એ શ્રીમદ્ની અસાધારણ વિશેષતા છે. એમનો કોઈ ગુરુ ન હતો. હોત તો એમના કૃતજ હાથ ઉદ્દેશ્ય કરતાં ન ભૂલત. છતાં એ એવા જિજ્ઞાસુ હતા કે, નાનામોટા ગમે તે પાસેથી પોતાને જોઈતું મેળવી લેતા.

એ યુગમાં યુજરાતમાં ખાસ કરી મૂર્તિપૂજક અને સ્થાનકવાસી જૈન પરંપરામાં દિગંબરીય સાહિત્યનો પરિચય કરાવનાર, તે તરફ રસવૃત્તિ અને આદરણુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરાવનાર જે કોઈ પ્રથમ વ્યક્તિ હોય, તો તે શ્રીમદ્ જ છે. જે કે મુંબઈ જેવાં સ્થળોમાં, જ્યાં તેમને દિગંબર મિત્રો વિશેષ મળવાનો સંભવ હતો, ત્યાં તેમણે શ્વેતાંબર સાહિત્યનો દિગંબર પરંપરાને પરિચય થાય અને એ તરફ તેઓની રસવૃત્તિ કેળવાય એવો કોઈ પ્રયત્ન અવશ્ય કરેલો હોવો જોઈએ; પણ સરખામણીમાં શ્વેતાંબર પરંપરાએ દિગંબર પરંપરાના સાહિત્યને તે વખતથી આજ સુધીમાં જોટલું અપનાવ્યું છે, કદાચ તેને શતાંશે પણ દિગંબર પરંપરાએ શ્વેતાંબરીય સાહિત્ય અપનાવ્યું નથી. તેમ છતાં એકખીજનાં શાસ્ત્રોનાં સાદર વાંચન અને ચિંતન દ્વારા ત્રણે દિરકામાં એકતા ઉત્પન્ન કરવાનું અને ખીજની સમૃદ્ધિ દ્વારા પોતાની અપૂર્ણતા દૂર કરવાનું કામ આરંભવાનું શ્રેય તો શ્રીમદ્ને જ છે,—જે આગળ જતાં પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળરૂપે અદ્વંદ્ય શ્રીમદ્ ધારણ કરે છે.

પ્રાપ્ત મનુષ્ય ગમે તે પરિસ્થિતિમાંથી લાભ જ ઉઠાવી લે છે એ ન્યાયે, શ્રીમદ્ને પ્રથમ સ્થાનકવાસી પરંપરા પ્રાપ્ત થઈ એ તેમના એક ખાસ લાભમાં જ પરિણમી; અને તે એ કે, સ્થાનકવાસી પરંપરામાં પ્રચલિત એવો મૂળ આગમનો અભ્યાસ એમને તદ્દન સુલભ થયો, જેમ કદાચ શ્વેતાંબર પરંપરામાં ગૃહસ્થ માટે પ્રથમથી અનવું એાહું સંભવિત છે. અને તેની અસર એમના જીવનમાં



## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

અમીટ બની ગઈ. પાછળથી શ્વેતાંબર પરંપરાના પ્રચલિત સંસ્કૃત-પ્રધાન અને તર્કપ્રધાન ગ્રંથોના અવલોકને તેમની આગમરુચિ અને આગમપ્રજ્ઞાને સવિશેષ પ્રકાશી. દિગંબરીય સાહિત્યના પરિચયે તેમની સહજ વૈરાગ્ય અને એકાંતવાસની વૃત્તિને કાંઈક વિશેષપણે ઉત્તેજ. જેમ જેમ તેમનો શાસ્ત્રજ્ઞાન સંબંધી પરિચય અને વિકાસ વધતો ગયો, તેમ તેમ તેમનામાં પ્રથમથી યોગ્ય પરિચય અને માહિતીને અભાવે બંધાયેલા જે ઐકાંતિક સંસ્કારો હતા, જેમકે ‘પુષ્પપાંખડી બ્યાં દુભાય, જિનવરની ત્યાં નહિ આજ્ઞાય,’ તે ખરી પક્ષા અને તેનું સ્થાન આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમમાં ક્યાંક મૂર્તિપૂજનનું આલંબન પણ ઉપયોગી છે એ અનેકાંત દષ્ટિએ લીધું.

‘પડદર્શન જિન અંગ ભણીજે’ એ પ્રસિદ્ધ અને સમન્વયગામી આનંદધનેશ્વરી કડીની ભાવના જૈન પરંપરામાં તર્કયુગથી વિશેષ પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે. એ ભાવનાનું વિશ્લેષણ અને પરીક્ષણ કેવળ જૈન શાસ્ત્રોનો જ નહિ પણ તે તે દર્શનોના મૂળ ગ્રંથોનો તેના યોગ્ય રૂપમાં અને મધ્યસ્થ દષ્ટિએ અભ્યાસ માગે છે. આ ભાવનાનો વારસો શ્રીમદ્દમાં હતો, જે તેમણે સ્પષ્ટ વ્યક્ત કર્યો છે. પરંતુ આ સિવાય કેવળ ત્રણ જૈન દ્વિરકાઓને જ અંગે એક ખીજ ભાવના વિચારવામાં આવે છે, અને તે એ કે, શ્વેતાંબર પરંપરામાં બાકીની બન્ને પરંપરાઓ પૂર્ણપણે સમાઈ જાય છે; જ્યારે સ્થાનકવાસી કે દિગંબર બન્નેમાંથી એકે પરંપરામાં શ્વેતાંબર પરંપરા પૂર્ણપણે સમાતી નથી. આ ભાવના શ્રીમદ્દને બધી પરંપરાઓના નિષ્પક્ષ શાસ્ત્રજ્ઞાનને પરિણામે સ્પષ્ટ થયેલી, તેમનાં લખાણો ઉપરથી જ્ઞેઈ શકાય છે. કારણ, તેઓ પોતાના સ્નેહીઓને દિગંબરીય શાસ્ત્રો વાંચવાની સાદર ભલામણ કરતાં કહે છે કે, તેમાં જે નમ્રત્વનો એકાંત છે, તે ઉપર ધ્યાન ન આપવું. એ જ રીતે સ્થાનકવાસી પરંપરાની આગમોના કવચિત્ મનમાન્યા અર્થ કાઢવાની પ્રણાલી સામે પણ તે વિરોધ દર્શાવે છે; જ્યારે શ્વેતાંબર શાસ્ત્રીય પરંપરાના આચાર

## ‘શ્રીમદ્રાજચંદ્ર’—એક સમાલોચના

કે વિચાર સામે તેમણે એક પણ સ્થાને વિરોધ દર્શાવ્યો હોય કે તેમાં જૈન દષ્ટિએ કોઈ ઊલુપ ખતાવી હોય, તેવું એમનાં લખાણો વાંચતાં અત્યાર લગી મારા ધ્યાનમાં આવ્યું નથી. મારો પોતાનો અંગત અભ્યાસ પણ એ જ મત ઉપર સ્થિર થયો છે કે, શ્વેતાંબરીય શાસ્ત્રોની આચારવિચાર પરંપરા એટલી બધી વ્યાપક અને અધિકાર-ભેદે અનેકાંગી છે કે, તેમાં બાકીની અને પરંપરાઓ પૂર્ણપણે એમના સ્થાને ગોઠવાઈ જાય છે.

### કવિત્વ

શ્રીમદ્ માત્ર ગદ્યના જ લેખક નથી. તેઓએ કવિતાઓ પણ રચી છે. તેમને તે વખતે ઘણા જૈનો કવિ નામથી જ ઓળખતા. અને કેટલાકે તો તેમના અનુગામી ગણુને કવિસંપ્રદાય તરીકે જ ઓળખાવતા.

જો કે તેઓ કોઈ મહાન કવિ ન હતા, કે તેમણે કોઈ મહાન કાવ્ય નથી લખ્યું, છતાં તેમની કવિતાઓ જોતાં એમ લાગે છે કે, કવિત્વનું બીજું—વસ્તુસ્પર્શ અને પ્રતિભા તથા અભિવ્યક્તિસામર્થ્ય—તેમનામાં હતું. તેમની કવિતા અન્ય ગદ્ય લખાણોની જેમ આધ્યાત્મિક વિષયસ્પર્શી જ છે. તેમના પ્રિય છંદો દલપત, શામળ-ભદ્ર, આદિના અભ્યસ્ત છંદોમાંના જ છે. તેમની કવિતાભાષા પ્રવાહબદ્ધ છે. સહજભાવે સરલતાથી પ્રતિપાદ્ય વિષયને ખોળામાં લઈ, એ પ્રવાહ ક્યાંક જોસભેર તો ક્યાંક ચિંતનસુલભ ગંભીર ગતિએ વહે જાય છે. સોળ વર્ષ પહેલાંની ઉંમરમાં રચાયેલ કવિતાઓ સ્વાભાવિક રીતે જ શબ્દપ્રધાન અને શાબ્દિક અલંકારથી આકર્ષે એવી છે. તે પછીની કવિતાઓ વસ્તુ અને ભાવમાં ઉત્તરોત્તર ગંભીર બનતાં તેમાં શાબ્દિક અનુપ્રાસ આપોઆપ ગૌણ સ્થાન લે છે.

એમના પ્રાથમિક જીવનની કવિતાઓનો વિષય ભારત-પ્રકૃતિ-સુલભ વૈરાગ્ય, દયા, બ્રહ્મચર્ય, ઇત્યાદિ વસ્તુઓ છે. પછીની લગભગ

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

બધી જ કવિતાઓ જૈન સંપ્રદાયની ભાવનાઓ અને તાત્ત્વિક મુદ્દાઓને સ્પર્શી રચાયેલી છે. જેમ આનંદધન, દેવચંદ્ર અને યશોવિજયજીનાં કેટલાંક પદ્યો ભાવની સૂક્ષ્મતા અને કલ્પનાની ઉચ્ચગામિતાને લીધે તત્કાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં ભાત પાડે એવાં છે, અને છતાંયે તે બધાં પદ્યો જૈન સંપ્રદાયની જ વસ્તુને સ્પર્શી સાધારણ જૈનેતરને દુર્ગમ એવી જૈન પરિભાષા અને જૈન શૈલીમાં જ રચાયેલાં હોઈ, સાધારણ ગુજરાતી સાક્ષરોથી છેક જ અપરિચિત જેવાં રહ્યાં છે, તેમ શ્રીમદ્દનાં કેટલાંક પદ્યો વિષે પણ છે. પૂજ્ય ગાંધીજી દ્વારા આશ્રમ ભજનાવલીમાં ‘ અપૂર્વ અવસર’વાળું ભજન દાખલ ન થયું હોત, તો એ સાધારણ જનતાને કાને ક્યારેય પડ્યું હોત એ વિષે શંકા છે.

શ્રીમદ્દનું ‘ આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર ’ પણ દોહરામાં છે. એનો વિષય તદ્દન દાર્શનિક, તર્કપ્રધાન અને જૈન સંપ્રદાયસિદ્ધિ હોવાથી, એનું મૂલ્યાંકન લોકપ્રિયતાની કસોટીથી શક્ય જ નથી. વિશિષ્ટ ગુજરાતી સાક્ષરોને પણ એમનાં પદ્યોનો આસ્વાદ લેવો હોય, તો જેમ સાધારણ કાવ્યના રસાસ્વાદ માટે અમુક સંસ્કારોની તૈયારી આવશ્યક છે, તેમ જૈન પરિભાષા અને જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના સ્પષ્ટ સંસ્કારો મેળવવા આવશ્યક છે. વેદાંતનું મર્મસ્થાન સ્પર્શ્યાં સિવાય સંસ્કૃત ભાષાના વિશિષ્ટ વિદ્વાનો પણ શ્રીહર્ષનાં પદ્યોના ચમત્કારો આસ્વાદી ન શકે. સાંખ્યપ્રક્રિયાના પરિચય સિવાય કાલિદાસનાં કેટલાંક પદ્યોની રચનાની અપૂર્વતા અનુભવી ન શકાય. તે જ ન્યાય શ્રીમદ્દનાં પદ્યો વિષે છે.

જેમ જૈન જનતામાંથી પ્રમાણમાં મોટો ભાગ આનંદધનજી આદિનાં પદ્યોની વસ્તુઓને સાંપ્રદાયિક જ્ઞાન અને પરંપરાગત સંસ્કારને લીધે જલદી સ્પર્શી લે છે, તેમ શ્રીમદ્દનાં પદ્યોમાંની વસ્તુઓને પણ જલદી સ્પર્શી લે છે. કાવ્યના રસાસ્વાદ વાસ્તે જોઈતા બીજા સંસ્કારોની ઊણપ પ્રમાણમાં જૈનજનતામાં વધારે હોઈ, તે કાવ્યના બાહ્ય શરીરનું વાસ્તવિક મૂલ્યાંકન કરવા અસમર્થ જેવામાં

## ‘શ્રીમદ્ભગવદ્’—એક સમાલોચના

આવી છે. તેથી કાંતો તે ભક્તિવશ, ન હોય તેવા ગુણો પણ ઇષ્ટ કવિતાઓમાં આરોપી દે છે અને કાંતો હોય તે ગુણો પણ તે પારખી શકતી નથી. શ્રીમદ્ભગવાં પદો વિષે પણ જૈન જનતામાં કાંઈકે આવું જ જોવામાં આવ્યું છે.

### પ્રજ્ઞા

શ્રીમદ્ભગવાં પ્રજ્ઞાગુણ ખાસ હતો એ દર્શાવું તે પહેલાં મારે અહીં સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે, હું પ્રજ્ઞાગુણથી કઈ શક્તિઓ વિષે કહેવા ઇચ્છું છું. સ્મૃતિ, બુદ્ધિ-મર્મગતા, કલ્પનાસામર્થ્ય, તર્કપદુતા, સત્અસત્વિવેક-વિચારણા અને તુલનાસામર્થ્ય, આટલી શક્તિઓ મુખ્યપણે અત્રે પ્રજ્ઞા શબ્દથી વિવક્ષિત છે. આ પ્રત્યેક શક્તિનો વિસ્તૃત અને અતિ સ્ફુટ પરિચય કરાવવા વાસ્તે તો અત્રે તેમનાં તે તે લખાણોનાં અક્ષરશઃ અવતરણો ખુલાસા સાથે મારે છૂટથી ટાંકવાં જોઈએ. તેમ કરવા જતાં તો એક પુસ્તક જ થાય. તેથી ઊલટું, જે તેમનાં લખાણોના અંશો દર્શાવ્યા સિવાય આ કે તે શક્તિ શ્રીમદ્ભગવાં હતી એમ કહું, તો શ્રોતાઓને માત્ર શ્રદ્ધાથી મારું કથન મનાવવાં જેવું થાય. તેથી મધ્યમ માર્ગ સ્વીકારી, આ વિષય ચર્ચાવા યોગ્ય ધારું છું.

શ્રીમદ્ભગવાંની અસાધારણ સ્મૃતિનો પુરાવો તો તેમની અબળ અવધાનશક્તિ જ છે. તેમાં ય પણ તેમની કેટલીક વિશેષતા છે. એક તો એ કે, ખીજ કેટલાક અવધાનીઓની પેઠે એમનાં અવધાનની સંખ્યા કેવળ નંબરવૃદ્ધિ ખાતર યથાકથંચિત્ વધેલી ન હતી. ખીજ અને ખાસ મહત્ત્વની વિશેષતા તો એ હતી કે, તેમની અવધાનશક્તિ બુદ્ધિવ્યભિચારને લીધે જરા ય વંધ્ય બની ન હતી. ઊલટું એમાંથી વિશિષ્ટ સર્જનબળ પ્રગટ્યું હતું, જે અન્ય અવધાનીઓમાં ભાગ્યે જ દેખાય છે. ખાસ વાત તો એ છે કે, એટલી અદ્ભુત અવધાન-શક્તિ, કે જેના દ્વારા હજારો અને લાખો લોકોને ક્ષણમાત્રમાં આંજી

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

અનુગામી બનાવી શકાય, અસાધારણ પ્રતિષ્ઠા અને અર્થલાભ સાધી શકાય, તે હોવા છતાં તેમણે તેનો પ્રયોગ યોગવિભૂતિઓની પેઠે ત્યાજ્ય ગણી, તેનો ઉપયોગ અંતર્મુખ કાર્ય ભણી કર્યો, જેમ બીજા કોઈ સાધારણ માણસથી થવું શક્ય નથી.

કોઈ પણ વસ્તુના ખરા હાર્દને સમજી લેવું, તરત સમજી લેવું, એ મર્મજ્ઞતા કહેવાય છે. સોળ વર્ષની ઉંમર પહેલાં ક્યારેક રચાયેલી 'પુષ્પમાળા'માં તેઓ પ્રસંગોપાત્ત રાજનો અર્થ સૂચવતાં કહે છે કે, રાજ્યો પણ પ્રજાના માનીતા નોકર છે.\* ('પુષ્પમાળા'—૭૦). અહીં 'પ્રજા' અને 'નોકર' એ બંને શબ્દો મર્મસૂચક છે. આજે એ જ ભાવ શિક્ષિત ક્ષેત્રમાં વ્યાપતો જાય છે. સત્તરમે વર્ષે રચાયેલ 'મોક્ષમાળા'માં તેઓ માનવની વ્યાખ્યા કેવી મર્મગ્રાહી સૂચવે છે? "માનવપણું સમજે તે જ માનવ કહેવાય." ('મોક્ષમાળા'—૪.) અહીં 'સમજે' અને 'તે જ' એ બે શબ્દો મર્મગ્રાહી છે. અર્થાત્ આકૃતિ ધારણ કરનાર માત્ર મનુષ્ય નહિ. તેઓ એ જ 'મોક્ષમાળા'માં મનોજયનો માર્ગ દાખવતાં કહે છે કે, મન જે દુરિચ્છા કરે તેને ભૂલી જવી. ('મોક્ષમાળા'—૬૮.) અર્થાત્ તેને વિષયખોરાકથી પોષવું નહિ. અહીં 'દુરિચ્છા' અને 'અને તેને ભૂલી જવી' એ બે શબ્દો વેદક છે. એ જ કુમળી વયની 'મોક્ષમાળા' કૃતિમાં ('મોક્ષમાળા'—૬૯) તેઓ સંગઠનબળથી લક્ષ્મી, કીર્તિ અને અધિકાર સાધતા 'આંગ્લભૌમિયો' નું ઉદાહરણ લઈ, અજ્ઞાનતા સંકટમાં સપડાયેલ જૈન તત્ત્વને પ્રકાશવા 'મહાન સમાજ'ની સ્થાપનાનું સ્વપ્ન જુએ છે.

૨૩મે વર્ષે ધંધામગ્ન અને સંસ્કૃત ભાષા કે તર્કશાસ્ત્રના ખાસ અભ્યાસ વિનાના રાયચંદ્રભાઈ જૈન શાસ્ત્રના કેવા મર્મ ખોલતા એનો દાખલો જેવા ઇચ્છનાર જૈનોએ 'શ્રીમદ્રાજચંદ્ર'x અંક ૧૧૮

\* રાજા પ્રકૃતિરજ્જનાત્ - કાલિદાસ.

x જુઓ આ ગ્રંથ, વિભાગ ૨જે, પ્રકરણ ૨૦.

## ‘શ્રીમદ્રાજવંદ’—એક સમાલોચના

અને ૧૨૫માં જે પચ્ચક્રખાણુ દુષ્પચ્ચક્રખાણુ આદિ શબ્દોના અર્થ વર્ણુવ્યા છે, જે રુચક પ્રદેશના નિરાવરણુપણુનો ખુલાસો કર્યો છે, અને જે નિગોદગામી ચતુર્દશપૂર્વીની ચર્યાનું સ્પષ્ટીકરણુ કર્યું છે, તે ધ્યાનથી વાંચી જવું.

૨૯મા વર્ષે ભારતવર્ષીય સંસ્કૃતિને પરિચિત એવો એક જટિલ પ્રશ્ન પ્રશ્નકારની તર્કજ્ઞળથી વધારે જટિલ બની એમની સામે ઉપસ્થિત થાય છે. પ્રશ્નનો સાર એ છે કે, આશ્રમક્રમે જીવન ગાળવું કે ગમે તે ઉંમરે ત્યાગી થઈ શકાય? એની પાછળ મોહક તર્કજ્ઞળ એ છે કે, મનુષ્યદેહ તો મોક્ષમાર્ગનું સાધન હોઈ ઉત્તમ છે, એમ જૈન ધર્મ સ્વીકારે છે; ત્યારે પછી એવા ઉત્તમ મનુષ્યદેહનું સર્જન અટકે એવા ત્યાગમાર્ગનો, ખાસ કરી સંતતિ ઉત્પન્ન કર્યા પહેલાં જ ત્યાગ સ્વીકારવાનો ઉપદેશ જૈન ધર્મ કરે તો એ વદતોવ્યાઘાત નથી? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર શ્રીમદે જૈન શૈલીના મર્મને પૂરેપૂરો સ્પર્શીને આપ્યો છે. જોકે, વસ્તુતઃ એ શૈલી જૈન, બૌદ્ધ અને સંન્યાસમાર્ગી વેદાંત એ ત્રણેને એક જ સરખી માન્ય છે. શ્રીમદ્દેનો જવાબ તો ખરી રીતે એમના જ શબ્દોમાં સમજદારે વાંચવો ઘટે.\*

૨૭મે વર્ષે શ્રીમદ્દેને આફ્રિકાથી ગાંધીજી પત્ર લખી ૨૭ જ પ્રશ્નો પૂછે છે. તેમાં તેમનો એક પ્રશ્ન તેમના શબ્દોમાં એ છે કે, “ મને સર્પ કરડવા આવે ત્યારે મારે તેને કરડવા દેવો કે મારી નાખવો? તેને ખીજી રીતે દૂર કરવાની મારામાં શક્તિ ન હોય એમ ધારીએ છીએ. ” ( ૪૪૭ ) આનો ઉત્તર શ્રીમદ્દે તે વખતના તેમના મોહનલાલભાઈને આ પ્રમાણે આપે છે—“ સર્પ તમારે કરડવા દેવો એવું કામ બતાવતાં વિચારમાં પડાય તેવું છે. તથાપિ જે તમે દેહ અનિત્ય છે એમ જાણ્યું હોય, તો પછી આ અસારભૂત દેહના રક્ષણાર્થે, જેને દેહમાં પ્રીતિ રહી છે એવા સર્પને તમારે મારવો કેમ જોગ્ય હોય ?

\* જુઓ આ ગ્રંથ, વિભાગ ૨જો, પ્રકરણ ૨૬.

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનચરિત્ર

જેણે આત્મહિત ઇચ્છ્યું, તેણે તો ત્યાં પોતાના દેહને જતો કરવો જ જોગ્ય છે. કદાપિ આત્મહિત ઇચ્છ્યું ન હોય તેણે કેમ કરવું ? તો તેનો ઉત્તર એ જ અપાય કે, તેણે નરકાદિમાં પરિભ્રમણ કરવું. અર્થાત્ સર્પને મારવો એવો ઉપદેશ ક્યાંથી કરી શકીએ ? અનાર્થ વૃત્તિ હોય તો મારવાનો ઉપદેશ કરાય. તે તો અમને તમને સ્વપ્ને પણ ન હોય, એ જ ઇચ્છા યોગ્ય છે.” (૪૪૭) આ ઉત્તર તેમના અહિંસાધર્મના મર્મજ્ઞાનનો અને સ્વજીવનમાં જિતરેલ અહિંસાનો જીવંત દાખલો છે. એમણે એટલા ઉત્તરથી એક બાણે અનેક લક્ષ્ય વીંધ્યાં છે. અને અધિકારભેદે અહિંસા અને હિંસાની શક્યાશક્યતાનું સ્પષ્ટ કથન કર્યું છે. એમાં “ વિકારહેતૌ સતિ વિક્રિયન્તે યેષાં ન ચેતાંસિ ત एव धीराः ” એ અર્થપૂર્ણ કાલીદાસની ઉક્તિ અહિંસાના સિદ્ધાંત પરત્વે ભાખ્યતા પામે છે. અહીં એટલું સમજવું જોઈએ કે, શ્રીમદ્દની અહિંસા પરત્વે સમજતી મુખ્યપણે વૈયક્તિક દષ્ટિએ છે. સમાજ કે રાષ્ટ્ર દષ્ટિએ એનો વિચાર જે આગળ જતાં ગાંધીજીએ વિકસાવ્યો, તેનું મૂળ શ્રીમદ્દના કથનમાં ખીજરૂપે હોવા છતાં, વસ્તુતઃ તેમાં વૈયક્તિક દષ્ટિ જ ભાસે છે.

કલ્પનાખળ અને આકર્ષક દષ્ટાંત કે કથા દ્વારા પોતાના વક્તવ્યને સ્થાપવા તેમ જ સ્પષ્ટ કરવાનું સામર્થ્ય શ્રીમદ્દમાં નાની ઉંમરથી જ હતું. સ્કૂલયોગ્ય ઉંમરની જ કૃતિ ‘ પુષ્પમાળા ’માં જન્મ કરજ પતાવવા અને નવું કરજ ન કરવાની શિક્ષા આપતાં તેઓ કરજ શબ્દનો ભંગસ્લેષ કરી, ગુજરાતી અને સંસ્કૃત વ્યુત્પત્તિ કલ્પી, તેમાંથી જે ત્રણ અર્થ ઉપજાવે છે, તે તેમના કોઈ તત્કાલીન વાચનનું ક્ષણ હોય તોય તેમાં કલ્પનાખળનાં ખીજે સ્પષ્ટ દેખાય છે. ૧. ક = નીચ + રજ = ધૂળ; જેમ કપૂત; ૨. કર = હાથ; જમનો હાથ + જ = નીપજેલી ઝીજ; ૩. કર = વેરો; રાક્ષસી વેરો + જ = ઉત્પન્ન કરનાર — ઉધરાવનાર. ( ‘ પુષ્પમાળા ’-૭૫. )

‘શ્રીમદ્રાજચંદ્ર’—એક સમાલોચના

૧૭મે વર્ષે મોક્ષમાળામાં તેઓ ભક્તિતત્ત્વ વિષે લખતાં તલવાર, ભાંગ અને દર્પણ એ ત્રણ દષ્ટાંતથી એનું સ્થાપન કરે છે. તલવારથી શૌર્ય અને ભાંગથી જ્ઞેમ કેહ વધે છે, તેમ સદ્ભક્તિથી ગુણુશ્રેણી ખીન્ને છે. જ્ઞેમ દર્પણ દ્વારા સ્વમુખનું ભાન થાય છે, તેમ શુદ્ધ પરમાત્મના ગુણુચિંતન વખતે આત્મસ્વરૂપનું ભાન પ્રગટે છે. કેટલું દષ્ટાંતસૌષ્ઠવ ? ( ‘ મોક્ષમાળા ’-૧૩. ) એ જ પ્રસંગે વળી તેઓ કહે છે કે, જ્ઞેમ મોરલીના નાદથી સૂતો સાપ જાગે છે, તેમ સદ્ગુણુસમૃદ્ધિના શ્રવણુથી આત્મા મોહનિદ્રામાંથી જાગે છે. ( ‘ મોક્ષમાળા ’-૧૪. )

તેઓએ ‘ મોક્ષમાળા ’માં અર્થ સમન્વયા વિનાના શબ્દપાઠની નિરર્થકતા બતાવતાં જે એક કચ્છી વાણિયાઓની ઉપહાસક ( ‘ મોક્ષમાળા ’-૨૬ ) કથા ટાંકી છે, તે અમુક અંશે પારિભાષિક હોઈ હું અહીં કહેતો નથી; પણ જે જૈનો હોય, તે તેને તદ્દન સરળતાથી સમજી શકે તેમ છે. ખીજાઓ પણ સહેજે જૈન પાસેથી એ સમજી શકશે. એ કથા કેટલી વિનોદક અને અભણુ જેવા વૈશ્ય સમાજની પ્રકૃતિને બંધબેસતી તેમજ બોધક છે ?

શ્રીમદ્ જૈન સંપ્રદાયનાં નવ તત્ત્વોની ‘ મોક્ષમાળા ’માં ( ૯૩ ) કુશળતાપૂર્વક સમજૂતી આપતાં પ્રશ્ન ઉઠાવે છે કે, જીવ તત્ત્વ પછી અજીવ તત્ત્વ આવે છે અને અજીવ તત્ત્વ તે જીવનું વિરોધી છે; એ બે વિરોધી તત્ત્વોનું સમીપપણું કેમ ઘટે ?

તેઓ કલ્પનાબળથી એક ગોળ ચક્ર ઉપજાવી, આ પ્રશ્નનો ખુલાસો આકર્ષક રીતે પૂરો પાડતાં કહે છે કે, જુઓ, પહેલું જીવ તત્ત્વ અને નવમું મોક્ષ તત્ત્વ એ બન્ને કેવાં પાસે છે ? ત્યારે જે અજીવ ખીજું તત્ત્વ તે જીવની નજીક દેખાય, એ તો અજ્ઞાનથી એમ સમજવું, જ્ઞાનથી તો જીવ અને મોક્ષ જ પાસે છે. આ એમની કલ્પનાચાતુરી એ ઉંમરે કેટલી અસાધારણુ ? એ જ રીતે તેવીસમે વર્ષે વેદાંતસંમત



## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

બ્રહ્મદૈત અને માયાવાદનું તેમની પોતાની સમજ પ્રમાણે અયુક્તપણુ બતાવવા એક ચતુષ્કોણુ આકૃતિ ( ૬૩ ) ખેંચી, તેમાં જગત, ઈશ્વર, ચેતન, માયા, આદિના ભાગો પાડી કેટલી કલ્પનાશક્તિ દાખવી છે ? અહીં મુખ્ય પ્રશ્ન એ નથી કે તેમનું માયાવાદનું નિરસન કેટલું મૂળભામી છે, પણ પ્રશ્ન એ છે કે, તેઓ જે વસ્તુને ઠીક કે ગેરઠીક સમજતા, તેને તેમ દર્શાવવાનું કલ્પનાબળ તેમનામાં કેટલું હતું ? પ્રશ્નોત્તરશૈલીથી વસ્તુ ચર્ચવાનું કલ્પનાબળ તો આપણે તેમની નાની ઉંમરમાં જ નિહાળીએ છીએ. ( ' મોક્ષમાળા '—૧૦૨ આદિ. )

આવીસમે વર્ષે ક્યારેક તેઓ ઊંડા મનનની મસ્તીમાં પોતાના પ્રિય આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ—ગુણસ્થાન—ના વિચારજીવનમાં પ્રવેશે છે અને પછી એ ચિંતનવિષયને વાણીમાં વ્યક્ત કરતાં એક મનોહર સ્વલક્ષી નાટકીય નેપથ્યની છાયાવાળો કલ્પનાત્મક સંવાદ રચે છે ( ૬૧ ). અને બહુ જ સરલતાથી ગુણસ્થાનની વસ્તુ રોચક રીતે વિશ્લેષણપૂર્વક દર્શાવે છે, જેમ આગળ જતાં એ જ વસ્તુ આકર્ષક રીતે ભાવના દ્વારા ' અપૂર્વ અવસર ' એ પદ્યમાં દર્શાવે છે. જૈન કે જૈનેતર કોઈ પણ ગુણસ્થાનના જિજ્ઞાસુ વાસ્તે આ સંવાદ કંટાળો આપ્યા સિવાય બોધક સામિત થાય એવો છે.

ધર્મ, અર્થ, આદિ ચાર પુરુપાર્થોનાં નામ અને તેનો પ્રસિદ્ધ અર્થ સર્વવિદિત છે. પણ શ્રીમદ્ પોતાની આધ્યાત્મિક પ્રકૃતિ પ્રમાણે કલ્પનાબળે ચારે પુરુપાર્થનો આધ્યાત્મિક ભાવમાં જ અર્થ ઉપજાવે છે ( ૭૬ ). એ કરતાં પણ વધારે સરસ અને પકવ કલ્પનાબળ તો જીવન ઉંમરે પણ તેમના જીવનકાળના હિસાબે ત્રીસ વર્ષને ઘડપણે કરેલ જ્ઞાન અને અજ્ઞાનનું પૃથક્કરણ દર્શાવતાં આંટીવાળું અને આંટી વિનાનું એ સૂતરના દાખલામાં છે. દિગ્બ્રમનો દાખલો જે સર્વત્ર બહુ જાણીતો છે, તેની સાથે ગૂંચવાળા અને ગૂંચવિનાના સૂતરના દાખલાને ઉમેરી, તેમણે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન વચ્ચેનું વાસ્તવિક

## ‘શ્રીમદ્ભગવદ્’—એક સમાલોચના

અંતર જે પ્રગટ કર્યું છે [ ૭૦૪-(૩) ], તે તેમની અંત સુધી દષ્ટાન્ત ઘટાવી અર્થ વિસ્તારવાની, વક્તવ્ય સ્થાપન કરવાની કલ્પનાચાતુરી મૂલ્યવે છે.

તર્કપટુતા શ્રીમદ્ભામાં કેવી સૂક્ષ્મ અને નિર્દોષ હતી, એ એમનાં લખાણોમાંથી અનેક સ્થળે અત્કારિક રીતે જાણવા મળે છે. કેટલાક દાખલાઓ ટાંકું. સત્તરમા વર્ષના પ્રારંભમાં મૂળનો દોરો ય ફૂટયો નહિ હોય, ત્યારે કોઈને ચરણે પડી ખાસ વિદ્યાપરિશીલન નહિ કરેલ કુમાર ભગવદ્ ‘મોક્ષમાળા’માં (૮૬-૯૨) એક પ્રસંગ ટાંકે છે. પ્રસંગ એવો છે કે, કોઈ સમર્થ વિદ્વાને મહાવીરની યોગ્યતા સામાન્ય રીતે સ્વીકારવા છતાં તેમની આસાધારણતા વિષે શંકા લઈ, શ્રીમદ્ભને પ્રશ્ન કર્યો છે કે, મહાવીરની ઉત્પાદ, વ્યય, અને ધૌવ્યવાળી ત્રિપદી તેમ જ અસ્તિ નાસ્તિ આદિ નવો કાંઈ સંગત નથી. એક જ વસ્તુમાં ઉત્પત્તિ છે અને નથી, નાશ છે અને નથી, ધ્રુવત્વ છે અને નથી, એ અધુ વાસ્તવિક રીતે કેમ ઘટી શકે? અને જે પરસ્પર-વિરુદ્ધ એવા ઉત્પાદ નાશ અને ધ્રુવત્વ તેમ જ નાસ્તિત્વ અને અસ્તિત્વ ધર્મો એક વસ્તુમાં ન થટે, તો અઠાર દોષો ઉત્પન્ન થાય છે. એ સમર્થ વિદ્વાને જે અઠાર દોષો તેમની સામે મૂક્યા છે, તે જ એ વિદ્વાનની સમર્થતાના સૂચક છે. આ કે આવી જ્ઞતાના અઠાર દોષોનું વર્ણન આટલાં બધાં શાસ્ત્રો ફેંદ્યા પછી પણ મને યાદ છે ત્યાં સુધી હું પોતે પણ એ શ્રીમદ્ભના વિદ્વાન સાથેના વાર્તાલાપના પ્રસંગમાંથી જ વાંચું છું. આ દોષો સાંભળ્યા પછી તેનું નિવારણ કરવા અને તેમના પોતાના શબ્દો ટાંકીને કહું તો ‘મધ્ય વચના ક્ષત્રિયકુમાર’ની ત્રિપદી અને નયભંગી સ્થાપવા શ્રીમદ્ભે પોતાની તદ્દન અલ્પજ્ઞતા પ્રગટ કરી, કાંપતે સ્વરે પણ મક્કમ હૃદયે માત્ર તર્કબળથી બીકું ઝડપ્યું છે અને એમને એવી ખૂબીથી, એવી તર્કપટુતાથી જવાબ વાળ્યો છે, અને બધા જ વિરોધજન્ય દોષોનો પરિહાર કર્યો છે કે, વાંચતાં ગુણાનુરાગી હૃદય તેમની સહજતર્કપટુતા

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

પ્રત્યે આદરવાન અને છે. કોઈ પણ તર્કરસિકે એ આખો સંવાદ એમના જ શબ્દોમાં વાંચવો ઘટે છે.

આગળ ચાલતાં જગતકર્તાની ચર્ચા વખતે તેઓએ જે વિનોદક છટાથી તે ઉંમરે જગતકર્તૃપણાનું ખંડન કરી, તર્કબળે સ્વપક્ષ મૂક્યો છે ('મોક્ષમાળા'—૯૭), તે ભલે કોઈ તે વિષયના મંથના વાચનનું પરિણામ હોય, છતાં એ ખંડનમંડનમાં એમની સીધી તર્ક-પદ્ધતા તરવરે છે.

કોઈને પત્ર લખતાં તેમણે જૈન પરંપરાના કેવળજ્ઞાન શબ્દ સંબંધી ૩૬ અર્થ વિષે જે વિરોધદર્શક શંકાઓ શાસ્ત્રપાઠ સાથે ટાંકી છે (૫૯૮), તે સાચા તર્કપદ્ધતે સ્પર્શે એવી છે. જે વિષેની શંકામાત્રથી જૈન સમાજરૂપ ધન્દ્રનું આસન કંપી, પરિણામે શંકાકાર સામે વજ્રનિર્ધોષના ટંકારો થાય છે, તે વિષે શ્રીમદ્ જેવો આગમનો અનન્યભક્ત નિર્ભયપણે શંકાઓ જિજ્ઞાસુને લખી મોકલે છે, તે તેમનું રહમા વર્ષનું નિર્ભય અને પકવ તર્કબળ સૂચવે છે.

ભારતવર્ષની અધોગતિ જૈનધર્મને આભારી છે એમ મહીપતરામ રૂપરામ બોલતા ને લખતા. આવીશક વર્ષની ઉંમરે શ્રીમદ્ તેમની પાસે પહોંચ્યા. તેમણે મહીપતરામને સવાલો પૂછવા માંડ્યા. સરલ-ચિત્ત મહીપતરામે સીધા જ જવાબો આપ્યા. આ જવાબના ક્રમમાં શ્રીમદે તેમને એવા પકડયા કે, છેવટે સત્યપ્રિય મહીપતરામે શ્રીમદ્ના તર્કબળને નમી સ્પષ્ટપણે સ્વીકારી લીધું કે, આ મુદ્દા વિષે મેં કોઈ વિચાર્યું નથી. એ તો ધર્સાઈ સ્કૂલોમાં જેમ સાંભળ્યું તેમ કહું છું, પણ તમારી વાત સાચી છે (૮૦૮). શ્રીમદ્ અને મહીપતરામનો આ વાર્તાલાપ મનિઝમનિકાયમાંના બુદ્ધ અને આશ્વલાયનના સંવાદની ઝાંખી કરાવે છે.

સત્યસત્ વિવેક—વિચારણાબળ અને તુલના—સામર્થ્ય શ્રીમદ્માં

## ‘શ્રીમદ્રાજવ્યંદ્ર’—એક સમાલોચના

વિશિષ્ટ હતું. જૈન પરંપરામાં હંમેશાં નહિ તો છેવટે મહિનાની અમુક તિથિઓએ લીલોતરી, શાક આદિ ત્યાગવાનું કહ્યું છે. જૈનેા વ્યાપારી પ્રકૃતિના હોઈ, તેમણે ધર્મ સચવાય અને ખાવામાં ય અડચણ ન આવે એવો માર્ગ શોધી કાઢ્યો છે. તે પ્રમાણે તેઓ લીલોતરી સૂકવી સુકવણી ભરી રાખે છે અને પછી નિષિદ્ધ તિથિ-ઓમાં સુકવણીનાં શાકો એટલા જ સ્વાદથી ખાઈ, લીલોતરીનો ત્યાગ ઊભવે છે. આ ખાખત શ્રીમદ્દના લક્ષમાં નાની જ ઉંમરે આવી છે. તેમણે ‘મોક્ષમાળા’માં (૫૩) એ પ્રથાની યથાર્થતા, અયથાર્થતા વિષે જે નિર્ણય આપ્યો છે, તે તેમનામાં ભાવિ વિકસનાર વિવેક-શક્તિનો પરિચાયક છે. આર્દ્રા જેસે ત્યારથી કેરી જૈન પરંપરામાં ખાસ નિષિદ્ધ મનાય છે. ત્યારે સવાલ થાય છે કે, શું આર્દ્રા પછી કેરી ન જ ખાવી? અગર તો તે વિકૃત થઈ જ નય છે? એનો જવાબ તેમણે આપ્યો છે તે કેટલો સાચો છે? તેઓએ કહ્યું છે કે, આર્દ્રાનો નિષેધ ચૈત્રવૈશાખમાં ઉત્પન્ન થનાર કેરીને આશ્રીને છે. નહિ કે આર્દ્રામાં અગર ત્યાર બાદ ઉત્પન્ન થનાર કેરીને આશ્રીને (૫૨૧) આ તેમનો વિવેક કેટલો યથાર્થ છે તેની પરીક્ષા કરવા ધરૂંછનાર જૈનોએ આર્દ્રા પછી યુ. પી., ગિહાર આદિમાં કેરી જેવા અને ખાવા જવું ઘટે.

વેશના આછકડાપણા વિષે એમણે દર્શાવેલો વિચાર તેમની વ્યવહારકુશળતા સૂચવે છે. તેઓ સુઘડતામાં માનવા છતાં આછકડા-પણાથી યોગ્યતા ન વધવાનું કહે છે. અને સાદાઈથી યોગ્યતા ન ઘટવાનું કહે છે. ખૂબી તો એમના પગાર ન વધવા-ઘટવાના દાખલામાં છે. આ રહ્યા તેમના શબ્દો: પહેરવેશ આછકડો નહિ છતાં સુઘડ એવી સાદાઈ સારી છે. આછકડાઈથી પાંચસોના પગારના કોઈ પાંચસો એક ન કરે અને યોગ્ય સાદાઈથી પાંચસોના ચારસો નવ્વાણું કોઈ ન કરે (૭૦૬).

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

વગર વિચાર્યે ધર્મને નામે ધાંધલ કરી મૂકનારા, અત્યારે તો શ્વસુરગૃહની પેઠે પરદેશમાં વસતી સંતતિના જૈન પૂર્વજોએ ચારેક દશકા પહેલાં વીરચંદ ગાંધીના ધર્મપરિષદ નિમિત્તે અમેરિકાપ્રવાસ વખતે જ્યારે ભારે ધાંધલ મચાવી, ત્યારે તે જ ધનમસ્ત વ્યાપારી-ઓની વચ્ચે વ્યાપારી તરીકે રહેવા છતાં શ્રીમદે પરદેશગમનના નિષેધ પરત્વે જે વિચાર દર્શાવ્યો છે, તે વિચાર પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય આત્મા-રામજીની પેઠે કેવો વિવેકપૂર્ણ અને નિર્ભય છે? એ જૈન સમાજની પ્રકૃતિનો ઘોતક હોઈ, તેમના જ શબ્દોમાં વાંચવા જેવો છે. તેઓ લખે છે : “ ધર્મમાં લૌકિક મોટાઈ, માનમહત્ત્વની ધ્વજા, એ ધર્મના દ્રોહરૂપ છે.

“ ધર્મના બહાને અનાર્થ દેશમાં જવાનો કે સૂત્રાદિ મોક્ષવાનો નિષેધ કરનાર, નગારું વગાડી નિષેધ કરનાર, પોતાનો માન-મહત્ત્વ-મોટાઈનો સવાલ આવે ત્યાં એ જ ધર્મને ઠોકર મારી, એ જ ધર્મ પર પગ મૂકી, એ જ નિષેધનો નિષેધ કરે, એ ધર્મદ્રોહ જ છે. ધર્મનું મહત્ત્વ તો બહાનારૂપ અને સ્વાર્થિક માનાદિનો સવાલ મુખ્ય—એ ધર્મદ્રોહ જ છે.

“ વીરચંદ ગાંધીને વિલાયતાદિ મોક્ષવા આદિમાં આમ થયું છે.”

“ ધર્મ જ મુખ્ય એવો રંગ ત્યારે અહોભાગ્ય. ” (૭૦૬)

શ્રીમદ્દના પરિચિત મિત્રો, સંબંધીઓ અને કદાચ આશ્રયદાતાઓ પણ કેટલાક કટ્ટર શૂર્તિવિરોધી સ્થાનકવાસી હતા. તે પોતે પણ પ્રથમ એ જ મતના હતા. પણ જ્યારે તેમને પ્રતિમા વિષે સત્ય સમજાયું ત્યારે કોઈની પરવા કર્યા સિવાય પ્રતિમાસિદ્ધિ વાસ્તે તેમણે ૨૦મે વર્ષે જે લખ્યું છે, તે તેમની વિચારગંભીરતાનું ઘોતક છે. જિજ્ઞાસુ એ (૨૦) મૂળ લખાણ જ વાંચી પરીક્ષા કરે. એ જ રીતે, માત્ર જૈનપરંપરાના અભ્યાસીએ શ્રીમદ્દનું વિચારકપાણું જેવા

## ‘શ્રીમદ્વાજસ્યંદ’—એક સમાલોચના

ખાતર, તેમણે આ યુગે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ સંભવે છે કે નહિ એ વિષે કરેલી ચર્ચા (૩૨૩) તેમના જ શબ્દોમાં વાંચવા જેવી છે.\*

### વિશિષ્ટ લખાણો

શ્રીમદ્દનાં લખાણોને હું ત્રણ ભાગમાં વહેંચી, તેમાંથી નાની કે મોટી પણ કાંઈક વિશિષ્ટતા ધરાવતી કેટલીક કૃતિઓનો અત્રે પરિચય આપવા ઇચ્છું છું. પહેલાં વિભાગમાં હું એવી કૃતિઓને મૂકું છું કે, જે ગદ્ય હોય કે પદ્ય પણ જેની રચના શ્રીમદે એક સ્વતંત્ર કે અનુવાદાત્મક કૃતિ તરીકે જ કરી હોય. બીજા વિભાગમાં તેમનાં એવાં લખાણો લઉં છું કે, જે કોઈ જિજ્ઞાસુને તેના પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં અગર અન્ય પ્રસંગથી લખાયલાં હોય. ત્રીજા વિભાગમાં એવાં લખાણો આવે છે કે, જે આપમેળે ચિંતન કરતાં નોંધરૂપે લખાયાં હોય અગર તેમના ઉપદેશમાંથી જન્મ્યાં હોય.

હવે પહેલાં વિભાગની કૃતિઓ લઈએ. ‘પુષ્પમાળા’ (૧) આ તેમની ઉપલબ્ધ કૃતિઓમાંથી સર્વપ્રથમ છે. તે કોઈ વિશિષ્ટ સંપ્રદાયને અનુલક્ષીને નહિ, પણ સર્વસાધારણ નૈતિકધર્મ અને કર્તવ્યની દૃષ્ટિએ લખાયેલી છે. માળામાં ૧૦૮ મણુકા હોય તેમ આ કૃતિ ૧૦૮ નૈતિક પુષ્પોથી ગૂંથાયેલી અને કોઈ પણ ધર્મ, પંથ કે જાતિનાં સ્ત્રી કે પુરુષને નિત્ય ગળે ધારણ કરવા જેવી, અર્થાત્ પાક્ય અને ચિંત્ય છે. આની વિશિષ્ટતા જે કે બીજી રીતે પણ છે; છતાં તેની ધ્યાનાકર્ષક વિશેષતા તો એ છે કે, તે સોળ વર્ષની ઉંમર પહેલાં લખાયેલી છે. એક વાર કાંઈ વાતચીત પ્રસંગે મહાત્માજીએ આ કૃતિ વિષે મને એક જ વાક્ય કહેલું, જે તેની વિશેષતા વારતે પૂરતું છે; તે વાક્ય એ કે, “ અરે એ ‘પુષ્પમાળા’ તો પુનર્જન્મની સાક્ષી છે. ”

\* જુઓ આ ગ્રંથ, વિભાગ ૨જો, પ્રકરણ ૨૬.

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

મનુષ્ય અંતર્મુખ કે બહિર્મુખ ગમે તેવા હોય, તેને વૈયક્તિક જીવન અને સામુદાયિક જીવનની સ્વસ્થતા વાસ્તે સામાન્ય નીતિની જરૂર હોય જ છે. એવા વ્યાવહારિક નીતિના શિક્ષણ વાસ્તે 'પુષ્પમાળા' રચ્યા પછી શ્રીમદ્ને અંતર્મુખ અધિકારીઓ વાસ્તે કાંઈક વિશિષ્ટ લખવાની પ્રેરણા થઈ હોય એમ લાગે છે. એમાંથી એમણે આધ્યાત્મિક જિજ્ઞાસા સંતોષવા અને પોષવા ખાતર એક ખીજી કૃતિ રચી. એનું નામ એમણે ઉદ્દેશ અને વિષયને અનુરૂપ એવું 'મોક્ષમાળા' (૪) રાખ્યું. માળા એટલે ૧૦૮ મણકા પેઠે ૧૦૮ પાઠ સમજી જ લેવાના. એના ખીજી ભાગ 'પ્રજ્ઞાવબોધ મોક્ષમાળા' એમણે લખવા ધારેલો જ લખાતાં રહી ગયો. છતાં સદ્ભાગ્યે એમાં એમણે લખવા ધારેલ વિષયોની યાદી કરેલી તે લખ્ય છે (૧૬૫). એ વિષયો ઉપર કોઈ વિશિષ્ટ પ્રજ્ઞાશાલીએ લખવા જેવું છે, એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર રહે છે.

'મોક્ષમાળા'માં ચર્યેલા ધર્મના મુદ્દા ખાસ કરી જૈન ધર્મને જ લક્ષી લીધેલા છે. અને તે વખતે તેમનાં પ્રથમ પરિચિત સ્થાનક-વાસી પરંપરા અને શાસ્ત્રોની તેમાં સ્પષ્ટ છાપ છે. છતાં એકંદર રીતે એ સર્વસાધારણ જૈન સંપ્રદાય વાસ્તે અનુકૂળ થઈ પડે એ રીતે જ મધ્યસ્થપણે લખાયેલ છે. 'મોક્ષમાળા'ની અનેક વિશેષતાઓ એના વાચનથી જ જાણવી યોગ્ય છે, છતાં અહીં તેની એક વિશેષતા નોંધવી યોગ્ય છે. સોળ વરસ અને ત્રણ મહિના જેટલી નાની ઉંમરે, કોઈ સ્કૂલ કે કોલેજમાં અગર તો સંસ્કૃત યા ધાર્મિક પાઠશાળામાં નહિ જાણેલ છોકરા રાજચંદ્રની એ ત્રણ દિવસની રમત છે, અને છતાં ય આજે પ્રૌઢ અભ્યાસીને એમાં સુધારવા જેવું ભાગ્યે જ દેખાશે.

હવે પાછળથી રહ્યે વર્ષે રચાયેલ 'આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર'ને (૧૬૦) સગવડ ખાતર પ્રથમ લઈએ. એમાં ૧૪૨ દોહા છે. એનું વિવેચન એમણે પોતે જ કરેલું લખ્ય છે. ખરેખર આનું શાસ્ત્ર નામ

## ‘શ્રીમદાજ્ઞચંદ્ર’—એક સમાલોચના

સાર્થક છે. એમાં જૈન આચારવિચારપ્રક્રિયા મૂળ રૂપમાં પૂર્ણ આવી જાય છે. વિચાર પકવ છે. અવલોકન અને ચિંતન વિશાળ તેમ જ ગંભીર છે. જેને વસ્તુ જાણવી હોય અને સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત અંથોના જંગલમાં પહા સિવાય સ્પર્શ કરવો હોય, તેને વાસ્તે આ શાસ્ત્ર નિત્ય પાઠ્ય છે. સન્મતિ, પડ્દર્શનસમુચ્ચય, યોગબિન્દુ, યોગદષ્ટિ-સમુચ્ચય, સમયસાર, પ્રવચનસાર આદિ અંથોનું તે તારણ છે. અને છતાં ય તેમાં તાત્કાલિક ગચ્છ, પંથ અને એકાંતપ્રવૃત્તિનું સ્વાનુભવ-સિદ્ધ વર્ણન અને સમાલોચન પણ છે. સર્વસાધારણ માટે તે નહિ પણ જૈન મુમુક્ષુ માટે તે ગીતાની ગરજ સારે તેવું છે. જે આમાં જન પરિભાષા ગૌણ કરી પાછળથી વ્યાપક ધર્મસિદ્ધાંતો ચર્ચ્યા હોત, તે એ ભાગ ગીતાના...ખીજા અધ્યાયનું સ્થાન લેત. આજે ગીતા જેવા સર્વમાન્ય થઈ શકે એવા પદ્ય પુસ્તકની મુગળી જૈન લોકો તરફથી થાય છે. શ્રીમદ્ સામે એ વાત પ્રગટ રૂપમાં આવી હોત, તે તેઓ એ ખોટ ગુજરાતી ભાષા દ્વારા યોગ્ય રીતે દૂર કરત. અલખત આને સમજવામાં અધિકાર આવશ્યક છે. તર્કશાસ્ત્રની શુદ્ધ અને ક્રમિક દલીલો બુદ્ધિશોધન સિવાય ન સમજાય. એક બાજુ, દુરાગ્રહથી ઘણા આને સ્પર્શતા કે જાણુતા પણ નથી; ખીજા બાજુ આને સર્વસ્વ માનનાર, સદા પાઠ કરનાર એને સમજવાની વાસ્તવિક રીતે તૈયારી કરતા નથી. બંને એકાંતો છે.

આ શાસ્ત્રનાં સંસ્કૃત, હિન્દી અને અંગ્રેજીમાં ભાષાંતરો થયાં છે; પણ એની ખરી ખૂબી મૂળ ગુજરાતીમાં જ છે. જૈન પરંપરાના સર્વમાન્ય ગુજરાતી પ્રામાણિક ધર્મઅંથ તરીકે આ શાસ્ત્ર સરકારી, રાષ્ટ્રીય કે અન્ય કોઈ પણ સંસ્થાના પાઠ્યક્રમમાં સ્થાન લેવાની યોગ્યતા ધરાવે છે.

વિશિષ્ટ ભાષાંતરકૃતિમાં દિગંબરાચાર્ય કુંદકુંદકૃત પ્રાકૃત ‘પંચાસ્તિકાય’નું તેમણે ગુજરાતીમાં કરેલું અવિકલ ભાષાંતર (૭૦૦)



## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

આવે છે. વિવેચનકૃતિઓમાં આધ્યાત્મિક શ્વેતામ્બર મુનિ આનંદ-  
ધનજી (૬૯૨), ચિદાનંદજી (૯)નાં કૃતિપય પછી ઉપર તેમણે કરેલાં  
વિવેચનો મળે છે. પ્રસિદ્ધ દિગંબર તાર્કિક સમંતભદ્રના માત્ર એક જ  
પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત શ્લોકનું વિવેચન (૮૬૮) તેમણે કૃત્યું છે. આ  
વિવેચનો પ્રમાણની દૃષ્ટિએ નહિ પણ ગુણની દૃષ્ટિએ એવાં મહત્ત્વનાં  
છે કે, કોઈ પણ વિવેચકને તે માર્ગદર્શક થવાની યોગ્યતા ધરાવે છે.  
એ વિવેચનો પાંડિત્યમાંથી નહિ પણ સહજભાવે ઊગેલી આધ્યાત્મિક-  
કતામાંથી જન્મ્યાં હોય એવો ભાસ થાય છે.

‘ અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ’ \* ધ્રુવપદવાણું શ્રીમદ્નું  
કાવ્ય (૪૫૬) આશ્રમભજનાવલીમાં સ્થાન પામેલું હોવાથી, માત્ર  
જૈન કે ગુજરાતી જનતામાં જ નહિ, પણ ગુજરાતી ભાષા થોડે  
ધણે અંશે સમજનાર વર્ગમાં પણ જાણીતું થયું છે અને થતું જાય  
છે. આ પદનો વિષય જૈન પ્રક્રિયા પ્રમાણે ગુણુશ્રેણી છે. એમાં  
પ્રક્રિયાનું જ્ઞાન અને ભાવતાદાત્મ્ય સ્પષ્ટ છે. તે એવા આત્મિક  
ઉદ્ધાસમાંથી લખાયેલ છે કે, વાંચનારને પણ તે શાંતિ આપે છે.  
જૈન પ્રક્રિયા હોવાથી ભાવની સર્વગમ્યતા આવવી શક્ય જ નથી.  
નરસિંહ મહેતા આદિનાં ભજનો લોકપ્રિય છે, કારણ તેની વેદાંત-  
પરિભાષા પણ એટલી અગમ્ય નથી હોતી, જેટલી આ પદમાં છે.  
આનું વિવેચન સાધારણ અને સર્વદર્શનપરિભાષામાં તુલનાદૃષ્ટિથી  
થાય, તો તે વધારે ફેલાવ પામે. નરસિંહ મહેતાના ‘ વૈષ્ણવજન તો  
તેને કહીએ ’ એ ભજનમાંનો વૈષ્ણવજન (બૌદ્ધ પરિભાષામાં  
બોધિસત્ત્વ) સાધનાના ક્રમમાં લોકસેવાના કાર્યની યોગ્યતા ધરાવે છે.  
ન્યારે ‘ અપૂર્વ અવસર ’ એ ભજનમાંની ભાવનાવાળો આર્હત  
સાધક એકાંત આધ્યાત્મિક એકાંતની ઊંડી ગુહામાં સેવ્યસેવકનો  
ભાવ ભૂલી, સમાહિત થઈ જવાની તાલાવેલીવાળો દેખાય છે.

\* આ પુસ્તકમાં જુઓ વિભાગ ૨૦, પ્રકરણ ૨૭.

## ‘શ્રીમદ્ભગવદ્’—એક સમાલોચના

‘નીરખીને નવચૈવના’\* ઇત્યાદિ બ્રહ્મચર્યવિષયક દોહરા (‘મોક્ષમાળા’—૩૪) કોઈ ઊંડા ઉદ્દગમમાંથી ઉદ્ભવ્યા છે. ખુદ ગાંધીજી પણ એનો પાઠ ક્યારેક કરતા એમ સાંભળ્યું છે. સત્તરમે વર્ષે રચાયેલું ‘બહુ પુણ્ય કેરા પુંજથી’ ઇત્યાદિ હરિગીત કાવ્ય (‘મોક્ષમાળા’—૬૭) શબ્દ અને અર્થથી બહુ ગંભીર છે. જાણે પાછલી ઉંમરમાં રચાયું ન હોય? બ્રહ્મચર્યના દોહરા વિષે પણ એમ જ કહી શકાય.

‘હે પ્રભુ! હે પ્રભુ! શું કહું?’ એ કાવ્ય (૨૨૪) માત્ર આત્મનિરીક્ષણથી આતપ્રેત છે, ‘જડભાવે જડ પરિણમે’ એ કાવ્ય (૨૨૬) જૈન આત્મપ્રક્રિયાનું, પૂરેપૂરું ઓધક છે. ‘જિનવર કહે છે જ્ઞાન તેને’ એ ધ્રુવપદવાણું કાવ્ય (૨૨૭) જૈન પરિભાષામાં જ્ઞાનની તાત્ત્વિકતાનું નિરૂપણ કરે છે.

આ બધાં ય છૂટાંછવાયાં કાવ્યોને વિશિષ્ટ કૃતિમાં મૂકવાનું કારણ એ છે કે, તે બધાંમાં એક યા બીજી રીતે જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને જૈન ભાવના બહુ સ્પષ્ટતાથી વ્યક્ત થયેલી છે અને તે બધાં સુપઠ છે. એક વાર જોણે જૈન પરિભાષાનો પડદો વીંધ્યો, તેને તો ગમે તેટલી વાર વાંચવા છતાં તેમાંથી નવીનતાનો અનુભવ થાય એમ છે.

વિશિષ્ટ કૃતિના બીજા વિભાગમાં ગાંધીજીને ભિન્ન ભિન્ન સમયે લખેલા ત્રણ પત્રો † છે. પહેલો પત્ર (૪૪૭) જેમ પ્રશ્નોમાં તેમ ઉત્તરમાં પણ મોટો છે. બીજી વિશેષતા એ છે કે, પ્રશ્નો તાત્ત્વિક અને વ્યાવહારિક બન્ને રૂપના તેમ જ ઍરિસ્ટરની શુદ્ધિને ઊંચે તેવા વ્યવસ્થિત છે. ઉત્તર પણ પ્રજ્ઞાથી અને અનુભવજ્ઞાનથી અપાયેલા છે. સમત્વ પદે પદે છે. સર્પ મારવા ન મારવાનો ન્યાય પ્રજ્ઞાપાટવ અને વસ્તુસ્થિતિ સૂચવે છે. છતાં આજે એ ઉત્તર અપર્યાપ્ત જ છે.

\* આ ગ્રંથમાં જુઓ ભા. ૨, ખંડ ૧, પ્ર૦ ૧૬.

† આ ગ્રંથમાં જુઓ ભાગ ૨, ખંડ ૨.

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

સામૂહિક દષ્ટિએ પણ આવી બાબતમાં વિચાર કરવો જ પડે છે. ગાંધીજીએ પાછળથી એ વિચાર કર્યો. શ્રીમદ્ શું કરત તે કહી ન શકાય; પણ જૈનોએ અને બધાએ એ વિચાર કરવો જ જોઈએ. જીવની બાબતમાં શ્રીમદે અભિપ્રાય આપ્યો છે, તે તેમનાં મૂળ પુસ્તકો પૂરાં વાંચ્યાં હોત તો જુદી રીતે આપત.

ગાંધીજીને લખેલા ખીજ પત્રમાં ( ૪૮૨ ) વિવેકજ્ઞાન, તેની શક્તિ અને તેનાં સાધનોનું સ્પષ્ટ ચિત્ર છે.

ત્રીજ પત્રમાં ( ૬૪૭ ) આર્ય વિચાર-આચાર, આર્ય-અનાર્ય ક્ષેત્ર, ભક્ષ્યાભક્ષ્ય વિવેક, વર્ણોશ્રમધર્મની અગત્યતા, નાત, જાત આદિના ભેદ અને ખાનપાનના પારસ્પરિક વ્યવહાર આદિ વિષે ખુલાસો કરેલો છે. આજે પણ ગાંધીજીના વિકસિત અને વ્યાપક જીવનક્રમમાં જાણે શ્રીમદ્ના એ ખુલાસાના સંસ્કારો હોય એમ ભાસે છે.

આ ત્રણે પત્રો દરેકે વાંચવાને લાયક છે. એની વિશેષતા એ કારણથી છે કે, ખીજ કોઈને લખે તે કરતાં ગાંધીજીને જુદી જ જાતનું લખવાનું હોય છે— અધિકારીના પ્રશ્ન પ્રમાણે જવાબ. ગાંધીજી સિવાયના કોઈ પ્રત્યેના પત્રવ્યવહારમાં આપણે વ્યવહારુ ચર્ચા ભાગ્યે જ જોઈએ છીએ. એમાં લોક, પર્યાય, કેવલજ્ઞાન, સમ્યક્ત્વ, ઇત્યાદિની ચર્ચા હોય છે. ન્યારે ગાંધીજી વ્યવહારુ પ્રશ્નો ધાર્મિક દષ્ટિએ કરે છે. અને આજે આપણે જોઈએ છીએ કે, ગાંધીજીએ કેટલા વ્યવહારુ પ્રશ્નોના નિકાલ ધર્મદષ્ટિએ કર્યો છે. સામાન્ય જૈન વર્ગ અને અન્ય વર્ગ અનધિકારપ્રશ્નો જ કરે છે, એ હંમેશનો અનુભવ શ્રીમદ્ને પૂછનારાઓના પ્રશ્નોમાં પણ સાચો કરે છે. ગાંધીજી અત્યાર લગી અપવાદ છે. જ્ઞાતિભોજન, જ્ઞાતિની બહાર ભોજન, ભક્ષ્યાભક્ષ્યવિચાર, એમાં જ ક્યાં સુધી છૂટ ઇત્યાદિ પ્રશ્નો ગાંધીજીની વકીલદષ્ટિ તેમજ પરદેશમાં આવી પડેલી પરિસ્થિતિને આભારી છે. જૈનોના પ્રશ્નો

‘કોમદ્રાજ્ય’—એક સમાજોચના

મહાવીરના સમયમાં થતા પ્રશ્નો જેવા જ લગભગ છે. એમ દેખાય છે કે, જૈનોના માનસની પરિસ્થિતિ લગભગ એ જ ચાલી આવે છે.

અંક ૫૩૮વાળો પત્ર કોઈ જૈન જિજ્ઞાસુના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં છે, જે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીને રસ પોષે એવો છે. એમાં નિયતસ્થાનથી જ તે તે ઇન્દ્રિયાનુભવ કેમ થાય છે અને ઇન્દ્રિયો અમુક જ પરિસ્થિતિમાં કામ કેમ કરે છે, તેનો ખુલાસો ખૂબ સ્પષ્ટતાથી આપ્યો છે જેવો કે સર્વાર્થસિદ્ધિ, રાજવાર્તિક આદિમાં છે.

અંક ૬૩૩વાળો પત્ર જેમાં આશ્રમક્રમે વર્તવું કે ગમે ત્યારે ત્યાગ કરવો એ પ્રશ્ન હપ્પ્યો છે, અને જેનો કાંઈક નિર્દેશ મેં પ્રથમ કર્યો છે તે પત્ર પણ એક ગંભીર વિચાર પૂરો પાડતો હોવાથી ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

વિશિષ્ટ કૃતિના ત્રીજા વિભાગમાં અંક ૭૦૭-૮ વાળું લખાણ પ્રથમ લઈએ. એ કદાચ સ્વચિંતનજન્ય નોંધ હોય. રોગ ઉપર દવા કરવી કે નહિ એ વિચાર જૈન સમાજમાં ખાસ કરી જિનકલ્પ ભાવનાને લીધે આવ્યો છે. એ બાબત શ્રીમદે આ નોંધમાં ખૂબ પ્રકાશ પાડ્યો છે, અને પૂર્ણ અનેકાંતદષ્ટિ ગૃહસ્થ-સાધુ બંને માટે ઘટાવી છે, જે વાસ્તવિક છે. ઔષધ બનાવવામાં કે લેવામાં પાપદષ્ટિ હોય તો તેનું ક્ષણ પણ ઔષધની અસરની પેઠે અનિવાર્ય છે, એ વસ્તુ માર્મિક રીતે ચર્ચા છે. ઔષધ દ્વારા રોગનું શમન કેમ થાય? કારણ કે રોગનું કારણ તો કર્મ છે, અને તે હોય ત્યાં સુધી બાહ્ય ઔષધ શું કરે? એ કર્મદષ્ટિના વિચારનો સરસ જવાબ આપ્યો છે.\*

આ લખાણમાં એમણે ત્રણ અંશો સ્પર્શ્યાં લાગે છે. ૧. રોગ કર્મજનિત છે તો તે કર્મ ચાલુ હોય ત્યાં લગી ઔષધોપચાર શા કામનો? એક એ પ્રશ્ન છે. ૨. રોગજનક કર્મ ઔષધનિવર્ત્ય જાતિનું છે કે અન્ય પ્રકારનું એ માલૂમ ન હોવા છતાં ઔષધની કડાકૂટમાં

\* આ પુસ્તકમાં જુઓ ભાગ ૨, ખંડ ૧, પ્ર૦ ૨૬.

## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

શા માટે ઊતરવું ? ખાસ કરીને ધાર્મિક ગૃહસ્થ અને ત્યાગીઓએ. એ ખીજે પ્રશ્ન. ૩. ઔષધ કરીએ તો ય પુનઃ કર્મબંધ થવાનો જ, કારણ ઔષધ બનાવવામાં અને લેવામાં સેવાયેલ પાપવૃત્તિ નિષ્કળ નથી જ. તો પછી રોગ નિવારીને પણ નવા રોગનું ખીજ નાખવા જેવું થયું. એનો શો ખુલાસો, એ ત્રીજો પ્રશ્ન.

આ ત્રણે પ્રશ્નો એમણે કર્મશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી ચર્ચ્યા છે. ઔષધ અને વેદનીય કર્મનિવૃત્તિ વચ્ચેનો સંબંધ દર્શાવતાં તથા કર્મબંધ અને વિપાકની વિચારણા કરતાં એમણે જૈન કર્મશાસ્ત્રનું મૌલિક ચિંતન વ્યક્ત કર્યું છે.

‘વ્યાખ્યાનસાર’ (૭૫૩) આખો જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની રુચિવાળા બધાએ વાંચવા જેવો છે. એ વાંચતાં એમ લાગે છે કે, એમણે સમ્યક્ત્વ પાકું અનુભવ્યું ન હોય તો એ વિષે આટલી સ્પષ્ટતાથી અને વારંવાર કહી ન શકે. તેઓ જ્યારે એ વિષે કહે છે, ત્યારે માત્ર સ્થૂલ સ્વરૂપ નથી કહેતા. એમના એ સારમાં ઘણા પ્રસિદ્ધ દાખલાઓ આકર્ષક રીતે આવે છે. કેવળજ્ઞાનની ક્યારેક પ્રથમ નવી રીતે કરવા ધારેલ વ્યાખ્યા એમણે આમાં સૂચવી હોય એમ લાગે છે; તે જૈનપરંપરામાં એક નવું પ્રસ્થાન અને નવીન વિચારણા ઉપસ્થિત કરે છે. એમાં વિરતિઅવિરતિ અને પાપક્રિયાની નિવૃત્તિ-અનિવૃત્તિના સંબંધમાં માર્મિક વિચાર છે.\*

એમના ઉપર જે ક્રિયાલોપનો આલોપ થતો, તેનો ખુલાસો એમણે પોતે જ આમાં સ્પષ્ટ કર્યો છે, જે તેમની સત્યપ્રિયતા અને નિખાલસતા સૂચવે છે.

‘ઉપદેશછાયા’ (૬૪૩) ના મથાળા નીચેના સંગ્રહમાં શ્રીમદ્દના આત્મામાં હંમેશાં રમી રહેલાં વિવિધ વિષયોનાં ચિંતનોની છાયા છે, જે જૈન જિજ્ઞાસુ વાસ્તે ખાસ રુચિપોષક છે.

\* જુઓ આ ગ્રંથ ભાગ ૨, ખંડ ૧, પ્ર૦ ૨૮.

ઉપસંહાર

અંગાળી, મરાઠી, હિન્દી, અને ગુજરાતી આદિ પ્રાંતિક ભાષાઓ, જેમાં ગૃહસ્થ કે ત્યાગી જૈન વિદ્વાન અને વિચારક વર્ગની લેખનપ્રવૃત્તિ થાય છે અને વિશેષ સંભવે છે, તેમાંથી પ્રસિદ્ધ જૈન આચાર્ય આત્મારામજીની હિન્દી કૃતિઓને બાદ કરતાં એકે ભાષામાં વીસમી શતાબ્દમાં લખાયેલું એક પણ પુસ્તક મેં એવું નથી જોયું કે, જેને ‘શ્રીમદ્રાજ્યંદ્ર’નાં લખાણો સાથે ગંભીરતા, મધ્યસ્થતા અને મૌલિકતાની દૃષ્ટિએ અંશથી પણ સરખાવી શકાય. તેથી આધુનિક સમગ્ર જૈન સાહિત્યની દૃષ્ટિએ, વિશેષે કરી જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને ચારિત્રવિષયક ગુજરાતી સાહિત્યની દૃષ્ટિએ શ્રીમદ્દનાં લખાણોનું ભારે મૂલ્ય છે. છેલ્લા ત્રણ ચાર દશકા થયાં જૈન સમાજમાં નવીન પ્રગ્ભને નવીન કેળવણી સાથે ધાર્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી જૈન શિક્ષણ આપી શકે એવાં પુસ્તકોની ચોમેરથી અનવરત માગણી થતી જોવામાં આવે છે. અનેક સંસ્થાઓએ પોતપોતાની શક્યતા પ્રમાણે આવી માગણીને પહોંચી વળવા કાંઈ ને કાંઈ પ્રયત્ન સેવ્યા છે, તેમજ નાનાંમોટાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે; પણ જ્યારે નિષ્પક્ષભાવે એ બધા વિષે વિચાર કરું છું, ત્યારે મને સ્પષ્ટ લાગે છે કે, એ બધા પ્રયત્નો અને લગભગ એ બધું સાહિત્ય શ્રીમદ્દનાં લખાણો સામે બાલીશ અને કૃત્રિમ જોવું છે. એમનાં લખાણોમાંથી જ અક્ષરેઅક્ષર અમુક ભાગો તારવી, અધિકારીની યોગ્યતા અને વય પ્રમાણે પાઠ્યક્રમ ઘડી કાઢવામાં આવે, કે જેમાં કોઈ પણ જાતના અર્થ, પરિશ્રમ આદિનો ઓજ નથી, તે ધાર્મિક સાહિત્ય વિષેની જૈન સમાજની માગણીને આજે પણ એમનાં લખાણથી ખીજાં કોઈ પણ પુસ્તકો કરતાં વધારે સારી રીતે સંતોષી શકાય એમ છે. એમાં કુમારથી માંડી પ્રૌઢ ઉંમર સુધીના અને પ્રાથમિક અભ્યાસીથી માંડી જીડા ચિંતક સુધીના જિજ્ઞાસુ માટેની સામગ્રી મોજુદ છે. અલબત્ત એ સામગ્રીનો સદુપયોગ કરવા વાસ્તે અસંકુચિત અને ગુણગ્રાહક માનસચક્ષુ જોઈએ.

શ્રીમદ્દની સમગ્ર ઉંમર કરતાં વધારે વખત અબ્યાસમાં ગાળનાર, શ્રીમદ્દના ભ્રમણ અને પરિચયક્ષેત્ર કરતાં વધારે વિસ્તૃત ક્ષેત્રમાં રખડનાર, અને વિવિધ વિષયના અનેક વિદ્યાગુરુઓને ચરણે સાદર ખેસનાર મારા જેવો અહ્ય પણ ધારે તો એમનાં લખાણોમાં ખામીઓ પણ ખતાવી શકે; પરંતુ ન્યારે એમની માત્ર આપખળે વિદ્યા મેળવવાની, શાસ્ત્રો વાંચવાની, તત્ત્વચિંતન કરવાની અને તે ઉપર સ્પષ્ટ તેમ જ પ્રવાહબદ્ધ લખવાની અને તે પણ ધરાંગણે રમતા કુમારની ઉંમરથી તેમ જ વ્યાપાર, ધંધા આદિની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે,— ત્યારે શ્રીમદ્દ જેવી વ્યક્તિ ઉત્પન્ન કરવા વાસ્તે માત્ર જૈન સંસ્કૃતિ પ્રત્યે જ નહિ પણ ગુજરાતની સંસ્કૃતિ પ્રત્યે માથું આપમેળે નમી જાય છે. જૈન સમાજ માટે તો એ વ્યક્તિ ચિરકાલ લગી આદરણીય સ્થાન સાચવી રાખશે એમાં શંકા જ નથી. તટસ્થ અને ચિંતક ભાવે શ્રીમદ્દનાં લખાણ વાંચ્યા સિવાય એમને વિષે અભિપ્રાય ખાંધવા કે વ્યક્ત કરવા એ વિચારકની દષ્ટિમાં ઉપહાસારૂપ થવા જેવું અને પોતાનું સ્થાન ગુમાવવા જેવું છે.

‘શ્રીમદ્રાજ્યંદ્ર’નું અંતિમ સંસ્કરણ જોઈ ગયા પછી તે સંસ્કરણની કેટલીક ખટકે એવી ખામીઓ તરફ તેમના અનુગામીઓનું લક્ષ ખેંચવું યોગ્ય ધારું છું. એ ખામીઓ હશે ત્યાં સુધી ‘શ્રીમદ્રાજ્યંદ્ર’નું મહત્ત્વ વિદ્વાનો યોગ્ય રૂપમાં આંકી નહિ શકે. એ ખામીઓ પરિશિષ્ટ અને શુદ્ધિવિષયક છે. પ્રથમ તો વિષયાનુક્રમ હોવો જોઈએ. કેટલાંક પરિશિષ્ટોમાં ‘પહેલું’ તેમાં આવેલા અંથ અને અંથકારો વિષેનું; ‘બીજું’ તેમાં આવેલાં અવતરણો વિષેનું, તેનાં મૂળ સ્થળો સાથે; ‘ત્રીજું’ તેમાં આવેલા બધા ય વ્યાખ્યા કરેલ કે વ્યાખ્યા કર્યા વિનાના પારિભાષિક શબ્દોનું; ચોથું એમાં ચર્ચેલા વિષયો મૂળમાં જે જે અંથમાંથી લેવામાં આવ્યા હોય, તે અંથોનાં સ્થળો અને જરૂર હોય ત્યાં પાઠો દર્શાવનારું; એમ અનેક દષ્ટિથી મહત્ત્વનાં ખીજાં પણ પરિશિષ્ટ આપવાં જરૂરી છે. એમણે પોતાનાં લખાણોમાં વાપરેલ

સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત શબ્દ કાયમ રાખીને પણ ન્યાં તેમાં વિકૃતિ હોય ત્યાં સાથે કોષ્ટકમાં તે દરેક શબ્દનું શુદ્ધ રૂપ આપવાથી કાંઈ પુસ્તકનું મહત્ત્વ ઘટતું નથી.

આ પ્રસંગે શ્રીમદ્દનાં સ્મારકરૂપે ચાલતી સંસ્થાએ વિષે સૂચન કરવું પ્રાસંગિક છે. હું જાણું છું ત્યાં સુધી એમના સ્મરણરૂપે એ પ્રકારની સંસ્થાએ છે. કેટલાક આશ્રમે અને પરમશ્રુતપ્રભાવક મંડળ. આશ્રમેની બાબતમાં તો એટલું જ સૂચવવું બસ થશે કે, તે તે આશ્રમના સંચાલકોએ અને ત્યાં રહેનારાઓએ, શ્રીમદે સૂચિત શાસ્ત્રાભ્યાસ, મનન અને આપમેળે નિર્ણય બાંધવાની વૃત્તિનો જ વિકાસ થાય એ રીતે વ્યવસ્થિત અભ્યાસ અને ચિંતનક્રમ ગોઠવવો જોઈએ. તેમની ચરણપાદુકા કે છબી આદિની સુવર્ણપૂજા કરતાં તેમની સાદગી અને વીતરાગ ભાવનાને બંધ બેસે તેમ જ વિચારકોની દષ્ટિમાં પરિહાસ ન પામે એવી જ યોગ્ય ભક્તિ પોષવી ઘટે.

પરમશ્રુત પ્રભાવક મંડળે આજ સુધીમાં વ્યાપક દષ્ટિએ રાષ્ટ્રીય ભાષામાં અનુવાદિત અનેક પુસ્તકો બહાર પાડ્યાં છે. એ પ્રયતન પ્રથમ દષ્ટિએ અત્યાર લગી સ્તુત્ય ગણાય. પણ અત્યારે ઊભી થયેલી સાહિત્ય-વિષયક માગણી અને થયેલ વિકાસક્રમને લક્ષમાં લેતાં, હવે એ મંડળે સંપાદનમુદ્રણનું દષ્ટિબિન્દુ બદલવું જ જોઈએ. પુસ્તકોની પસંદગી, અનુવાદની પદ્ધતિ, તેની ભાષા, તથા પ્રસ્તાવના, પરિશિષ્ટ આદિ કેવાં અને કેટલાં હોવાં જોઈએ એનો નિર્ણય કરવા વાસ્તે એ મંડળે ઓછામાં ઓછા બે ત્રણ વિદ્વાનોની સમિતિ બનાવી, તે દ્વારા જ અનુવાદક કે સંપાદક પસંદ કરવાનું, અને વસ્તુ તૈયાર થયા પછી તપાસાવવાનું કામ કરાવી, ત્યાર પછી જ પુસ્તક પ્રેસમાં આપવાની ગોઠવણ કરવી ઘટે. એ મંડળ તરફથી અત્યાર લગીમાં પ્રગટ થયેલ સંખ્યાબંધ પુસ્તકો બ્યારે જોઈ છું, ત્યારે મૂળપાઠ, અનુવાદ, ભાવકથન, સંશોધન આદિની ઢગલાબંધ અક્ષમ્ય ભૂલો જોઈ, વ્યાપારી જૈન સમાજને હાથે હણાતા સાહિત્યના તેજસ્વી આત્માનું દસ્ય અનુભવું છું.



## શ્રી રાજચંદ્રની જીવનયાત્રા

‘શ્રીમદ્રાજચંદ્ર’નો હિન્દી કે કોઈ પણ ભાષામાં અનુવાદ કરવાની રુચિવાળા પણ તેમના ઘણા ભંકતો છે. તેમનું પણ ધ્યાન ખેંચવું આવશ્યક છે. શ્રીમદ્દની ભાષા ગુજરાતી છે પણ તે તેમની ખાસ ભાષા છે. ગુજરાતી ભાષામાં નવયુગમાં જૈન તત્ત્વચિંતન તેમણે જ પ્રથમ કરેલું અને લખેલું હોવાથી, તેમની ભાષાએ સ્વાવલંબી વિશિષ્ટ રૂપ ધારણ કર્યું છે. તેમાં ચર્ચાયેલા વિષયો સેંકડો ગ્રંથોમાંથી અને કાંઈકે સ્વતંત્ર ભાવે ઊંડા ચિંતનમાંથી આવેલા છે. તેથી અનુવાદકની પસંદગીમાં મુખ્ય ત્રણ બાબતો ધ્યાનમાં નહિ રખાય તો એ અનુવાદો નામના જ થશે. પહેલી એ કે, તેણે શ્રીમદ્દની ભાષાનો માતૃભાષા જોટલો જ તલસ્પર્શી પરિચય કરેલો હોવો જોઈએ. બીજી બાબત એ કે, એમાં ચર્ચેલા વિષયોનું તેણે પકવ અને સ્પષ્ટ પરિશીલન કરેલું હોવું જોઈએ. અને ત્રીજી બાબત એ છે કે, જે ભાષામાં અનુવાદ કરવાનો હોય, તેમાં લખવાનો તેનો સિદ્ધહસ્ત હોવો જોઈએ. આટલા પૂરતી સગવડ કરી આપવામાં કે મેળવવામાં જે ખર્ચ યોગ્ય રીતે સંભવતો હોય, તે કરવામાં વૈશ્યવૃત્તિ જરાય ન સેવતાં, ટાણા વખતની ઉદારવૃત્તિનું અવલંબન કરવું જોઈએ.



# श्री राजचंद्र

[ जवनयात्रा अने विचाररत्ने ]

२. श्री राजचंद्रनां विचाररत्ने



## વૈરાગ્ય

૧. સઘળાં પ્રાણીઓની સ્વાભાવિક ઇચ્છા સુખ અને આનંદ પ્રાપ્ત કરવામાં છે. એથી કરીને તેઓ તેના ઉદ્દોગમાં ગૂંથાયાં રહે છે. પરંતુ વિવેકબુદ્ધિના ઉદય વિના તેમાં તેઓ વિભ્રમ પામે છે. તેઓ સંસારમાં નાના પ્રકારનાં સુખનો આરોપ કરે છે. [ પરંતુ ] અતિ અવલોકનથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, તે આરોપ વૃથા છે. જે સુખ ભયવાળાં છે તે સુખ તે સુખ નથી પણ દુઃખ છે. જે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવામાં મહાતાપ છે, જે વસ્તુ ભોગવવામાં એથી પણ વિશેષ તાપ રહ્યો છે, તેમજ પરિણામે મહાતાપ, અનંત શોક અને અનંત ભય છે, તે વસ્તુનું સુખ તે માત્ર નામનું જ સુખ છે; વા નથી જ. આમ હોવાથી તેની અનુરક્તતા વિવેકીઓ કરતા નથી. ભર્તૃહરિ ઉપદેશ છે કે:

ભોગમાં શોગનો ભય છે; કુલને પડવાનો ભય છે;  
 લક્ષ્મીમાં રાનનો-ભય છે; માનમાં દીનતાનો  
 તથા બળમાં શત્રુનો ભય છે; રૂપથી સ્ત્રીને ભય છે;  
 શાસ્ત્રમાં વાદનો ભય છે; ગુણમાં ખલનો ભય છે:  
 અને કાયા પર કાળનો-ભય છે—  
 એમ સર્વ વસ્તુ ભયવાળી છે; માત્ર વૈરાગ્ય જ અભય છે.

આમ સંસારનાં મનોહર પણ ચપલ સાહિત્યો ભયથી ભર્યાં છે. વિવેકથી વિચારતાં ન્યાં ભય છે ત્યાં કેવળ શોક જ છે. ન્યાં શોક

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

હોય ત્યાં સુખનો અભાવ છે; અને જ્યાં સુખનો અભાવ રહ્યો છે, ત્યાં તિરસ્કાર કરવો યથોચિત છે.

આ પણ વિના વિવાદે માન્ય રાખવું જોઈએ કે, તે અનંત શોક અને અનંત દુઃખની નિવૃત્તિ એના એ જ સાંસારિક વિષયથી નથી. રુધિરથી રુધિરનો ડાઘ જતો નથી, પણ જલથી તેનો અભાવ છે. તેમ શૂંગારથી વા શૂંગારમિશ્રિત ધર્મથી સંસારની નિવૃત્તિ નથી. એ જ માટે વૈરાગ્યજલનું આવશ્યકપણું નિઃસંશય હરે છે. ( ૧૬ )

૨. જ્ઞાનીઓએ સંસારને અનંત ખેદમય, અનંત દુઃખમય, અપ્યવસ્થિત, ચળવિચળ અને અનિત્ય કહ્યો છે. સંસારની દેખીતી ઇદ્રવરણા જેવી સુંદર મોહિનીએ આત્માને તટસ્થલીન કરી નાખ્યો છે. એ જેવું સુખ આત્માને કયાંય ભાસતું નથી. મોહથી સત્ય સુખ અને એનું સ્વરૂપ જોવાની એણે આકાંક્ષા પણ કરી નથી. . . . સંસારની આ ઉત્તમોત્તમ પદવી [ જે ચક્રવર્તિપણું ] ત્યાં આવું દુઃખ, ક્ષણિકતા, તુચ્છતા, અંધપણું એ રહ્યું છે, તો પછી બીજે સુખ શા માટે ગણવું જોઈએ ? . . . જે સુખ ભયવાળાં અને ક્ષણિક છે તે દુઃખ જ છે. [ આમ સંસારમાં ] અનંત તાપ, અનંત શોક, અનંત દુઃખ જોઈને જ્ઞાનીઓએ એ સંસારને પૂઠ દીધી છે તે સત્ય છે. વૈરાગ્ય એ જ અનંત સુખમાં લઈ જનાર ઉત્કૃષ્ટ ભોમિયો છે. ( ૧૭ )

૩. સર્વ કરતાં જેમાં અધિક રનેહ રહ્યા કરે છે એવી આ કાયા, તે રોગ જરાદિથી સ્વાત્મને જ દુઃખરૂપ થઈ પડે છે; તો પછી તેથી દૂર એવાં ધનાદિથી જીવને તથારૂપ સુખવૃત્તિ થાય એમ માનતાં વિચારવાનની ખુદ્ધિ જરૂર ક્ષોભ પામવી જોઈએ, અને કાઈ બીજા વિચારમાં જવી જોઈએ. ( ૨૮ )

卐

૨૦૪

## માનવદેહ

૧. આસંસાર બહુ દુઃખથી ભરેલો છે. એમાંથી જ્ઞાનીઓ તરીને પાર પામવા પ્રયોજન કરે છે. મોક્ષને સાધી તેઓ અનંત સુખમાં વિરાજમાન થાય છે. એ મોક્ષ ખીજ કોઈ દેહથી મળનાર નથી. માત્ર માનવદેહથી મોક્ષ છે. જ્ઞાનીઓ કહે છે એ [ મનુષ્ય ] ભવ બહુ દુર્લભ છે. અતિ પુણ્યના પ્રભાવથી એ દેહ સાંપડે છે. માટે એથી ઉતાવળે આત્મસાર્થક કરી લેવું. કોઈ પણ અન્ય દેહમાં સદ્વિવેકનો ઉદય થતો નથી, અને મોક્ષના રાજમાર્ગમાં પ્રવેશ થઈ શકતો નથી. મોતને પણ નિશ્ચય આપણે જાણી શકતા નથી. માટે જેમ અને તેમ ધર્મમાં ત્વરાથી સાવધાન થવું. ( ૧૭ )

૨. જ્ઞાનીઓએ મનુષ્યપણું ચિંતામણિતુલ્ય કહ્યું છે, તે વિચારો તેા પ્રત્યક્ષ જણાય તેવું છે. વિશેષ વિચારતાં તેા તે મનુષ્યપણુના એક સમય પણ ચિંતામણિ રતનથી પરમ માહાત્મ્યવાન અને મૂલ્યવાન દેખાય છે. અને જો દેહાર્થમાં જ તે મનુષ્યપણું વ્યતીત થયું, તેા એક કૂટી બદામની કિંમતનું નથી એમ નિઃસંદેહ દેખાય છે. ( ૩૦ )

૩. સર્વ દુઃખક્ષયનો ઉપાય છે. પણ તે કોઈકે જીવને સમજાય છે. મહત્ પુણ્યના યોગથી, વિશુદ્ધ મતિથી, તીવ્ર વૈરાગ્યથી અને સત્પુરુષના સમાગમથી તે ઉપાય સમજવા યોગ્ય છે. તે સમજવાનો

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

અવસર એકમાત્ર આ મનુષ્યદેહ છે. તે પણ અનિચત કાળના ભયથી ત્રસિત છે. ત્યાં પ્રમાદ થાય છે એ ખેદ અને આશ્ચર્ય છે. ( ૩૧ )

૪. આ જગતને વિષે જેને વિષે વિચારશક્તિ વાચાસહિત વર્તે છે, એવું મનુષ્યપ્રાણી કલ્યાણનો વિચાર કરવાને સર્વથી અધિક યોગ્ય છે. તથાપિ પ્રાયે જીવને અનંત વાર મનુષ્યપણું મળ્યા છતાં તે કલ્યાણ સિદ્ધ થયું નથી. તે ભ્રાંતિ જે કારણથી વર્તે છે, તે કારણના મુખ્ય બે પ્રકાર જણાય છે. એક ' પારમાર્થિક ' અને એક ' વ્યાવહારિક. ' અને તે બે પ્રકારનો એકત્ર અભિપ્રાય જે છે તે એ છે કે, આ જીવને ખરી મુમુક્ષુતા આવી નથી. અને તેનું સૌથી મોટું કારણ અસત્સંગની વાસનાએ જન્મ પામ્યું એવું નિજેચ્છાપણું અને અસત્દર્શનને વિષે સત્દર્શનરૂપ ભ્રાંતિ તે છે. . . . [ તે ] અસત્સંગ, નિજેચ્છાપણું અને મિથ્યાદર્શનનું પરિણામ જ્યાં સુધી મટે નહિ, ત્યાં સુધી આ જીવ મુક્ત થવો ઘટતો નથી. અને તે ટાળવાને અર્થે સત્સંગ, જ્ઞાનીની આજ્ઞાનું અત્યંત અંગીકૃતપણું અને પરમાર્થસ્વરૂપ એવું જે આત્માપણું, તે જાણવા યોગ્ય છે. ( ૨૮ )



## સદ્ગુરુ-સત્સંગ

### સદ્ગુરુની આવશ્યકતા

૧. દુઃખની નિવૃત્તિ સર્વ જીવ ધરૂં છે. અને દુઃખની નિવૃત્તિ દુઃખ જેનાથી જન્મ પામે છે એવા રાગદ્વેષ અને અજ્ઞાનાદિ દોષની નિવૃત્તિ થયા વિના સંભવતી નથી. તે રાગાદિની નિવૃત્તિ એક આત્મજ્ઞાન સિવાય ખીજા કોઈ પ્રકારે ભૂતકાળમાં થઈ નથી, વર્તમાન-કાળમાં થતી નથી, ભવિષ્યકાળમાં થઈ શકે તેમ નથી. તેનો સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપાય સદ્ગુરુવચનનું શ્રવણ કે સત્શાસ્ત્રનું વિચારવું એ છે. જે કોઈ જીવ સર્વથા દુઃખની નિવૃત્તિ ધરૂંછતો હોય, તેને એ જ એક માર્ગ આરાધ્યા સિવાય અન્ય ખીજા કોઈ ઉપાય નથી. એક મોટી નિશ્ચયથી વાર્તા મુમુક્ષુ જીવે કરવી યોગ્ય છે કે, સત્સંગ જેવું કલ્યાણનું કોઈ ખળવાન કારણ નથી. (૨૫)

૨. કારણ, જેને આત્માર્થ સિવાય ખીજા કોઈ અર્થ નથી અને આત્માર્થ પણ સાધી પ્રારબ્ધવશાત્ જેનો દેહ છે, એવા જ્ઞાની પુરુષની આજ્ઞા તે ફક્ત આત્માર્થમાં સામા જીવને પ્રેરે છે. આ જીવે પૂર્વકાળે કંઈ આત્માર્થ જાણ્યો નથી; ઊલટો આત્માર્થ વિસ્મરણપણે ચાલ્યો આવી છે. તે પોતાની કલ્પના કરી સાધન કરે તેથી આત્માર્થ ન થાય. ઊલટું, 'આત્માર્થ સાધું છું' એવું દુષ્ટ અભિમાન ઉત્પન્ન



## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

થાય, કે જે જીવને સંસારનો મુખ્ય હેતુ છે. જે વાત સ્વપ્ને પણ આવતી નથી, તે જીવ માત્ર અમરતી કલ્પનાથી સાક્ષાત્કાર જેવી ગણે, તો તેથી કલ્યાણ ન થઈ શકે. જીવનાં પૂર્વકાળનાં બધાં માઠાં સાધન — કલ્પિત સાધન — મટવા અપૂર્વજ્ઞાન સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી, અને તે અપૂર્વજ્ઞાન અપૂર્વપુરુષના આરાધન વિના બીજા કયા પ્રકારે જીવને પ્રાપ્ત થાય ? ( ૨૭ )

અંધકારના ગમે તેટલા પ્રકાર કરીએ, પણ તેમાં કોઈ એવો પ્રકાર નહિ આવે કે જે અજ્ઞવાણારૂપ હોય. આવરણુતિમિર જેને છે, એવાં પ્રાણીની કલ્પનામાંની કોઈ પણ કલ્પના ‘ સત્ ’ જણાતી નથી, અને ‘ સત્ ’ની નજીક [ પણ ] સંભવતી નથી. ‘ સત્ ’ છે તે જ્ઞાતિ નથી; કલ્પનાથી પર છે. માટે જેની [ ‘ સત્ ’ ] પ્રાપ્ત કરવાની દૃઢ મતિ થઈ છે, તેણે પોતે કંઈ જાણતો નથી એવો દૃઢ નિશ્ચયવાળો પ્રથમ વિચાર કરવો અને પછી જ્ઞાનીને શરણે જવું. આ જે વચનો લખ્યાં છે, એમાં નિર્ઘ્રંથ પ્રવચનની સમસ્ત દ્વાદશાંગી, પદ્દર્શનનું સર્વોત્તમ તત્ત્વ અને જ્ઞાનીના બોધનું બીજ સંક્ષેપે કહ્યું છે. ( ૨૨-૨૪ )

૩. સત્ધર્મનો જોગ સત્પુરુષ વિના હોય નહીં; કારણ કે ‘ અસત્ ’માં ‘ સત્ ’ હોતું નથી. ( ૧૯૪૭ )

૪. બાજરા અથવા ઘઉંનો એક દાણો લાખ વર્ષ રાખી મૂક્યો હોય, પણ જે તેને પાણી, માટી આદિનો સંયોગ ન મળે તો ઊગવાનો સંભવ નથી, તેમ સત્સંગ અને વિચારનો યોગ ન મળે તો આત્મ-ગુણ પ્રગટ થતો નથી. [ સડી જાય તે વાત અમારા ધ્યાનમાં છે. ] ( ૧૯૫૨ )

૫. જીવ પોતાને ભૂલી ગયો છે, અને તેથી સત્સુખનો તેને વિયોગ છે; એમ સર્વ ધર્મસમ્મત કહ્યું છે. પોતાને ભૂલી ગયા-રૂપ અજ્ઞાન, જ્ઞાન મળવાથી નાશ થાય છે; એમ નિઃશંક માનવું. જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જ્ઞાની પાસેથી થવી જોઈએ, એ સ્વાભાવિક સમજાય છે;

છતાં લોકો લગ્નદિ કારણેથી અજ્ઞાનીનો આશ્રય છોડતા નથી; એ જ અનંતાનુબંધી કપાયનું મૂળ છે. જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જોણે ઇચ્છવી, તેણે જ્ઞાનીની ઇચ્છાએ વર્તાવું, એમ જિનાગમાદિ સર્વ શાસ્ત્ર કહે છે. પોતાની ઇચ્છાએ પ્રવર્તતાં અનાદિકાળથી રખજો. જ્યાં સુધી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીની ઇચ્છાએ એટલે આજ્ઞાએ નહીં વર્તાય, ત્યાં સુધી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થવી સંભવતી નથી. અનંતકાળ સુધી જીવ નિજઈદે ચાલી પરિશ્રમ કરે, તો પણ પોતે પોતાથી જ્ઞાન પામે નહીં, પરંતુ જ્ઞાનીની આજ્ઞાનો આરાધક અંતર્મુહૂર્તમાં પણ કેવળજ્ઞાન પામે. શાસ્ત્રમાં કહેલી આજ્ઞાએ પરોક્ષ છે, અને તે જીવને અધિકારી થવા માટે કહી છે; મોક્ષ થવા માટે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીની આજ્ઞા આરાધવી જોઈએ. ( ૨૨-૪ )

૬. કોઈ પણ પ્રકારે સદ્ગુરુની શોધ કરવી; શોધ કરીને તેના પ્રત્યે તન, મન, વચન અને આત્માથી અર્પણબુદ્ધિ કરવી; તેની જ આજ્ઞાનું સર્વ પ્રકારે નિઃશંકતાથી આરાધન કરવું; અને તો જ સર્વ માયિક વાસનાનો અભાવ થશે, એમ સમજવું. ( ૨૩ )

૭. અનાદિકાળના પરિભ્રમણમાં અનંત વાર શાસ્ત્રશ્રવણ, અનંત વાર વિદ્યાભ્યાસ, અનંત વાર જિનદીક્ષા, અનંત વાર આચાર્યપણું પ્રાપ્ત થયું છે. માત્ર 'સત્' મળ્યું નથી; 'સત્' સૂણ્યું નથી; અને 'સત્' શ્રબ્યું નથી; અને એ મળ્યે, એ સૂણ્યે, અને એ શ્રબ્યે જ છૂટવાની વાર્તાનો આત્માથી ભણુકાર થશે. ( ૨૩ )

૮. સત્સંગના અભાવથી, ચઢેલી આત્મશ્રેણિ ધણું કરીને પતિત થાય છે. ( ૨૨-૪ )

૯. સર્વદર્શનથી ઉચ્ચગતિ છે; પરંતુ મોક્ષનો માર્ગ જ્ઞાનીઓએ તે અક્ષરોમાં સ્પષ્ટ દર્શાવ્યો નથી; ગૌણતાએ રાખ્યો છે. તે ગૌણતાનું સર્વોત્તમ તત્ત્વ આ જણાય છે : નિશ્ચય નિઃશંક જ્ઞાની ગુરુની પ્રાપ્તિ— તેની આજ્ઞાનું આરાધવું, સમીપમાં સદૈવ કાળ રહેવું; ઠાં સત્સંગની પ્રાપ્તિમાં રહેવું. આત્મદર્શિતા ત્યારે પ્રાપ્ત થશે. ( ૧૯૪૬ )

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

### સત્પુરુષની વ્યાખ્યા

૧૦. સત્પુરુષ એ જ કે નિશ્ચિન જેને આત્માનો ઉપયોગ છે, શાસ્ત્રમાં નથી અને સાંભળ્યામાં નથી છતાં અનુભવમાં આવે એવું જેનું કથન છે, અંતરંગ સ્પૃહા નથી એવી જેની ગુપ્ત આચરણ છે . . . બાકી તો કંઈ કહ્યું જાય તેમ નથી. ( ૨૨ )

૧૧. ધર્મ જ જેનાં અસ્થિમજ્જા છે, ધર્મ જ જેની ઇદ્રિયો છે, ધર્મ જ જેનું [હલન]ચલન છે, ધર્મ જ જેની શયન તથા જાગૃતિ છે, ધર્મ જ જેનો આહારવિહાર અને નિહાર છે, ધર્મ જ જેનો વિકલ્પ તથા સંકલ્પ છે, ધર્મ જ જેનું સર્વસ્વ છે, એવા પુરુષની પ્રાપ્તિ દુર્લભ છે, અને તે મનુષ્યદેહે પરમાત્મા છે.

૧૨. જ્ઞાનીની વાણી પૂર્વાપર અવિરુદ્ધ, આત્માર્થ ઉપદેશક [ તથા ] અપૂર્વ અર્થનું નિરૂપણ કરનાર હોય છે; અને અનુભવસહિતપણું હોવાથી આત્માને સતત જાગ્રત કરનાર હોય છે. શુદ્ધ જ્ઞાનીની વાણીમાં તથાસ્પ ગુણો હોતા નથી. સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ ગુણ જે પૂર્વાપર અવિરોધપણું, તે શુદ્ધ જ્ઞાનીની વાણીને વિષે વર્તવાને યોગ્ય નથી. કેમકે યથાસ્થિત પદાર્થદર્શન તેને હોતું નથી અને તેથી હામ હામ કલ્પનાથી યુક્ત તેની વાણી હોય છે. ( ૨૯ )

૧૩. પ્ર૦ સત્પુરુષ કેમ ઓળખાય ?

ઉ૦ સત્પુરુષો તેમનાં લક્ષણોથી ઓળખાય. સત્પુરુષોનાં લક્ષણો :- તેઓની વાણીમાં પૂર્વાપર અવિરોધ હોય, તેઓ ક્રોધનો જે ઉપાય કહે તેથી ક્રોધ જાય; માનનો જે ઉપાય કહે, તેથી માન જાય. જ્ઞાનીની વાણી પરમાર્થસ્પ જ હોય છે. તે અપૂર્વ છે. જ્ઞાનીની વાણી ખીજ અજ્ઞાનીની વાણીની ઉપર ને ઉપર જ હોય. જ્યાં સુધી જ્ઞાનીની વાણી સાંભળી નથી, ત્યાં સુધી સૂત્રો પણ છાશબ્ધાકળાં જેવાં લાગે. સદ્ગુરુ અને અસદ્ગુરુનું ઓળખાણ સોનાની અને પિત્તળની કંડીના ઓળખાણની પેઠે થવું જોઈએ. તરવાના કામી હોય અને સદ્ગુરુ

## ૧ : સદ્ગુરુ-સત્સંગ

મળે, તેા કર્મ ટળે. જે પદાર્થને જ્ઞાની ઝેર કહે, તેને ઝેર બાણી મૂકે, અને જ્ઞાનીની આજ્ઞા આરાધે, તેને તરવાના કામી કહેવાય. (૧૯૫૨)

૧૪. આત્મજ્ઞાન, સમદર્શિતા, વિચરે ઉદયપ્રયોગ,  
અપૂર્વ વાણી, પરમશ્રુત, સદ્ગુરુલક્ષણયોગ્ય.

આત્મજ્ઞાનને વિષે જેમની સ્થિતિ છે, એટલે પરબવની ધ્વંષાથી જે રહિત થયા છે, તથા શત્રુમિત્ર, હર્ષશોક, નમસ્કાર-તિરસ્કારાદિ ભાવ પ્રત્યે જેને સમતા વર્તે છે, માત્ર પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલાં એવાં કર્મોના ઉદયને લીધે જેની વિચરવા આદિ ક્રિયા છે, અજ્ઞાની કરતાં જેની વાણી પ્રત્યક્ષ જુદી પડે છે, અને પદ્દર્શનના તાત્પર્યને બાણે છે, તે સદ્ગુરુનાં ઉત્તમ લક્ષણો છે. (શ્રી આત્મ-સિદ્ધિશાસ્ત્ર-૨૯.)

૧૫. સત્પુરુષોના સંપ્રદાયની સનાતન એવી કરુણાવસ્થા હોય છે કે, સમયમાત્રના અનવકાશે [ અર્થાત્ તત્કાલ ] આખો લોક આત્માવસ્થા પ્રત્યે હો, આત્મસ્વરૂપ પ્રત્યે હો, આત્મસમાધિ પ્રત્યે હો; અન્ય અવસ્થા-સ્વરૂપ-આધિ પ્રત્યે ન હો. એવો જ જેનો કરુણાશીલ સહજ સ્વભાવ છે, તે સંપ્રદાય સનાતન સત્પુરુષોનો છે. (૧૯૪૮)

### સત્સંગની વ્યાખ્યા

૧૬. મોટા પુરુષના સંગમાં નિવાસ છે તેને અમે પરમ 'સત્સંગ' કહીએ છીએ. એના જેવું કોઈ હિતસ્વી સાધન આ જગતમાં અમે જોયું નથી અને સાંભળ્યું નથી. મૂર્તિમાન મોક્ષ તે સત્પુરુષ છે. (૨૨-૨૪)

૧૭. ગમે તે જાતનો સહવાસ હોય, પરંતુ જે વડે આત્મસિદ્ધિ નથી તે સત્સંગ નથી. આત્માને સત્ય રંગ ચડાવે તે સત્સંગ. ઉત્તમ શાસ્ત્રમાં નિરંતર એકાગ્ર રહેવું તે પણ સત્સંગ છે. (૧૭)

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

### સત્પુરુષને કોણે ઓળખે ?

૧૮. જ્ઞાનદશા અથવા વીતરાગદશા છે તે મુખ્યપણે દૈહિક સ્વરૂપ તથા દૈહિક ચેષ્ટાનો વિષય નથી; અંતરાત્મગુણ છે. અને અંતરાત્મપણું બાહ્ય જીવોના અનુભવનો વિષય ન હોવાથી, તેમ જ તથારૂપ અનુમાન પણ પ્રવર્તે એવા જગત્વાસી જીવોને ઘણું કરીને સંસ્કાર નહિ હોવાથી, જ્ઞાની કે વીતરાગને તે ઓળખી શકતા નથી. દૃઢ મુમુક્ષુતા પ્રગટ્તે, તથારૂપ સત્સમાગમથી પ્રાપ્ત થયેલ ઉપદેશને અવધારણુ કર્યે, અંતરાત્મવૃત્તિ પરિણમ્યે, જીવ જ્ઞાની કે વીતરાગને ઓળખી શકે. (૨૯)

૧૯. [ સત્પુરુષને ] વાસ્તવિક ઓળખવા જીવે યોગ્ય થવું પ્રશસ્ત છે. તે યોગ્ય થવામાં બાધકર્તા એવો એ માયાપ્રપંચ છે. પગલે પગલે ભયવાહી અજ્ઞાનભૂમિકાના જીવ વગરવિચારે કોટયાવધિ યોજનો ચાલ્યા કરે, ત્યાં યોગ્યતાનો અવકાશ ક્યાંથી હોય ? આમ ન થાય તેટલા માટે, થયેલા કાર્યના ઉપદ્રવને જેમ શમાવાય તેમ શમાવી, સર્વ પ્રકારે એ વિષેની નિવૃત્તિ કરી, યોગ્ય વ્યવહારમાં આવવાનું પ્રયત્ન કરવું ઉચિત છે. ન ચાલતાં કરવો જ્ઞેર્ધ એ અને તે પણ પ્રારમ્ભવશાત—નિરૂપહ્યુદ્ધિથી—એવો જ જે વ્યવહાર, તેને યોગ્ય વ્યવહાર માનજો. (૨૨-૨૪)

૨૦. જ્ઞાની પુરુષનું ઓળખાણુ નહિ થવામાં ઘણું કરીને જીવના ત્રણ મોટા દોષ બાણીએ છીએ. એક તો ‘હું જાણું છું’, ‘હું સમજું છું’, એવા પ્રકારનું જે માન જીવને રહ્યા કરે છે તે માન. બીજું, પરિગ્રહાદિકને વિષે જ્ઞાની પુરુષ પર રાગ કરતાં વિશેષ રાગ. ત્રીજું, લોકભયને લીધે, અપકીર્તિભયને લીધે અને અપમાનભયને લીધે જ્ઞાનીથી વિમુખ રહેવું, તેના પ્રત્યે જેવું વિનયાન્વિત થવું જ્ઞેર્ધ એ તેવું ન થવું. એ ત્રણ કારણો જીવને જ્ઞાનીથી અણુબાણ્યો રાખે છે. [ તેથી જ ] જ્ઞાનીને વિષે પોતાસમાન કલ્પના રહ્યા કરે છે [ તથા ] પોતાની કલ્પના પ્રમાણે જ્ઞાનીના વિચારનું, શાસ્ત્રનું તોલન કરવામાં

આવે છે. એ ત્રણે દોષનું ઉપાદાન કારણ એવો તો એક 'સ્વચ્છંદ' નામનો મહાદોષ છે અને તેનું નિમિત્ત કારણ અસત્સંગ છે. (૨૫)

૨૧. જેના વચનબળે જીવ નિર્વાણમાર્ગને પામે છે, એવી સજીવન મૂર્તિનો પૂર્વકાળમાં જીવને જ્નેગ ધણી વાર થઈ ગયો છે. પણ તેનું ઝોળખાણ થયું નથી. જીવે ઝોળખાણ કરવા પ્રયત્ન કરવિત્ ક્યું પણ હશે, તથાપિ જીવને વિષે ગ્રહી રાખેલી સિદ્ધિયોગાદિ, રિદ્ધિયોગાદિ અને એવી બીજી કામનાઓથી પોતાની દષ્ટિ મલિન હતી. દષ્ટિ જ્ને મલિન હોય, તો તેથી સત્-મૂર્તિ પ્રત્યે પણ બાણ લક્ષ રહે છે, જેથી ઝોળખાણ પડતું નથી. અને જ્યારે ઝોળખાણ પડે છે, ત્યારે જીવને કોઈ અપૂર્વ સ્નેહ આવે છે. તે એવો કે, તે મૂર્તિના વિયોગે ઘડી એક આયુષ્ય ભોગવવું તે પણ તેને વિટંબણા લાગે છે. (૨૩)

### સત્સંગમાં આવશ્યક વસ્તુઓ

૨૨. જે જીવ કલ્યાણની આકાંક્ષા રાખે છે અને પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષનો [જ્નેને] નિશ્ચય છે, તેને પ્રથમ ભૂમિકામાં (દ્રવ્યાદિ ઉત્પન્ન કરવા આદિમાં સાંગોપાંગ ન્યાયસંપન્ન રહેવારૂપ)\* નીતિ મુખ્ય આધાર છે. જ્નેને વિષે ઉપર કહી તે નીતિનું જ્ને બળવાનપણું ન હોય, અને કલ્યાણની યાચના કરે તથા વાર્તા કરે, તો એ નિશ્ચય માત્ર સત્પુરુષને વચવા બરોબર છે. જ્ને કે સત્પુરુષ તો નિરાકાંક્ષી છે એટલે તેને છેતરાવાપણું કંઈ છે નહિ, પણ એવા પ્રકારે પ્રવર્તતા જીવ તે અપરાધયોગ્ય થાય છે. (૨૭)

૨૩. જ્ઞાનીની આજ્ઞાનું આરાધન તે કરી શકે કે જે એકનિષ્ઠાએ તન, મન, ધનથી આસક્તિનો ત્યાગ કરી, તેની ભક્તિમાં જ્નેડાય.

\* આવા કૌંસમાં મૂકેલા શબ્દો શ્રીમદ્દેના પોતાના છે. પરંતુ આખો ફકરો દ્વંકાવવા માટે, વચ્ચેથી અમુક ભાગ કાઢી નાખી, કમ બહલી, એ ભાગ વાક્ય સળંગ થાય તે પ્રમાણે મૂકેલો છે.

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારવત્નો

એ કે જ્ઞાની ભક્તિ ઇચ્છતા નથી, પરંતુ મોક્ષાભિલાષિને તે ક્યારે વિના ઉપદેશ પરિણમતો નથી, અને મનન તથા નિદિધ્યાસનાદિનો હેતુ થતો નથી. ( ૨૨-૨૪ )

૨૪. સત્પુરુષનો યોગ થયા પછી આત્મજ્ઞાન કંઈ દુર્લભ નથી. તથાપિ સત્પુરુષને વિષે, તેના વચનને વિષે, તે વચનના આશયને વિષે, પ્રીતિ-ભક્તિ થાય નહિ, ત્યાં સુધી આત્મવિચાર પણ જીવમાં ઉદય આવવા યોગ્ય નથી. અને સત્પુરુષનો જીવને યોગ થયો છે એવું ખરેખરું તે જીવને ભાર્યું છે એમ કહેવું પણ કઠણ છે. (૨૭)

૨૫. જ્ઞાની પુરુષોની આજ્ઞાની, તથા તેના વિચારની સમ્યક્ પ્રતીતિ આવ્યા વિના, તથા તેમાં અચળ રહેલ થયા વિના સત્સ્વરૂપના વિચારની યથાર્થ પ્રાપ્તિ થતી નથી. અને તેવી દશા આવ્યેથી, તેનાં ચરણારવિદ્ ભેજે સેવ્યાં છે તે પુરુષ, તેવી દશાને ક્રમે કરીને પામે છે. એ માર્ગ આરાધ્યા વિના જીવે અનાદિ કાળથી પરિભ્રમણ કર્યું. ન્યાં સુધી જીવને સ્વચ્છંદથી અંધત્વ છે, ત્યાં સુધી એ માર્ગનું દર્શન થતું નથી. અનાદિ કાળથી જીવ અવળે માર્ગે ચાલ્યો છે. ( ૧૯૪૭ )

૨૬. સત્સમાગમ અને સત્શાસ્ત્રના લાભને ઇચ્છતા એવા મુમુક્ષુ-એને આરંભ, પરિગ્રહ અને રસસ્વાદાદિ પ્રતિબંધ સંક્ષેપ કરવાને યોગ્ય છે. ન્યાં સુધી પોતાના દોષોને વિચારી, સંક્ષેપ કરવાને પ્રવૃત્તમાન ન થવાય, ત્યાં સુધી સત્પુરુષનો કહેલો માર્ગ પરિણામ પામવો કઠણ છે. ( ૨૮ )

૨૭. સંસારમાં સાવ ઉદાસીનતા, પરના અદ્ય ગુણમાં પણ પ્રીતિ, પોતાના અદ્ય દોષને વિષે પણ અત્યંત કલેશ, દોષના વિષયમાં અત્યંત વીર્યનું સ્ફુરવું—એ વાતો સત્સંગમાં અખંડ એકશરણાગત-પણે ધ્યાનમાં રાખવાને યોગ્ય છે. સમયમાત્ર પણ પ્રમાદ યોગ્ય નથી. ( ૨૯ )

૨૮. અંતઃકરણની શુદ્ધિ વિના બોધ અસર પામતો નથી; માટે પ્રથમ અંતઃકરણમાં ક્રામળતા લાવવી. વ્યવહાર અને નિશ્ચય [ પરમાર્થ ] એ આદિની મિથ્યા ચર્ચામાં નિરાગ્રહ રહેવું—મધ્યસ્થ ભાવે રહેવું. આત્માના સ્વભાવને જે આવરણ તેને જ્ઞાનીઓ કર્મ કહે છે. ( ૧૯૫૨ )

૨૯. જીવે અજ્ઞાન ગ્રહું છે, તેથી ઉપદેશ પરિણમે નહીં. કારણ, આવરણને લીધે પરિણમવાનો રસ્તો નથી. ન્યાં સુધી લોકના અભિ-નિવેશની કલ્પના કર્યા કરો, ત્યાં સુધી આત્મા જિંચો આવે નહીં, અને ત્યાં સુધી કલ્યાણ પણ થાય નહીં. ધણા જીવો સત્પુરુષને બોધ સાંભળે છે, પણ તેને વિચારવાનો યોગ બનતો નથી. ( ૧૯૫૨ )

૩૦. ઉપદેશ સાંભળવાની ખાતર સાંભળવાના કામીએ કર્મરૂપી ગોઠડું ઓઠડું છે તેથી ઉપદેશરૂપી લાકડી લાગતી નથી. તરવાનાં કામી હોય તેણે ધોતિયારૂપી કર્મ ઓઠડાં છે તેથી ઉપદેશરૂપ લાકડી પહેલી લાગે. ( ૧૯૫૨ )

૩૧. અનુભવી વૈષ્ણ તે દવા આપે, પણ દરદી જે ગળે ઉતારે, તે રોગ મટે. તેમ સહચુક અનુભવ કરીને જ્ઞાનરૂપ દવા આપે, પણ મુમુક્ષુ ગ્રહણ કરવારૂપ ગળે ઉતારે, ત્યારે મિથ્યાત્વરૂપ રોગ ટળે. ( ૧૯૫૨ )

૩૨. ખારી જમીન હોય ને તેમાં વરસાદ પડે, તે શું કામ આવે? તેમ ન્યાં સુધી આત્મામાં ઉપદેશ પરિણમે નહીં તેવી સ્થિતિ હોય, ત્યાં સુધી તે શું કામનો? ન્યાં સુધી ઉપદેશવાત આત્મામાં પરિણમે નહીં, ત્યાં સુધી ફરી ફરી સાંભળવી; વિચારવી; તેનો કડો મૂકવો નહીં; કાયર થવું નહીં; કાયર થાય તે આત્મા જિંચો આવે નહીં. જ્ઞાનનો અભ્યાસ જેમ અને તેમ વધારવો. અભ્યાસ રાખવો તેમાં કુટિલતા કે અહંકાર રાખવાં નહીં ( ૧૯૫૨ )



## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

૩૩. મુમુક્ષુએ જે કોઈ સત્પુરુષનો આશ્રય પ્રાપ્ત થયો હોય, તે પ્રાયે જ્ઞાનની યાચના કરવી ન ધટે. માત્ર તથાસ્પ વૈરાગ્ય, ઉપશમાદિ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય કરવા ધટે. તે યોગ્ય પ્રકારે સિદ્ધ થયે, જ્ઞાનનો ઉપદેશ સુલભ પરિણમે છે અને યથાર્થ વિચાર તથા જ્ઞાનનો હેતુ થાય છે. (૨૯)

૩૪. જ્ઞાની પુરુષને મળીને જે આત્મભાવે, સ્વચ્છંદપણે, કામનાએ કરી, રસે કરી સંસારને ભજે છે, તેને તીર્થંકર પોતાના માર્ગથી બહાર કહે છે. (૨૬)

૩૫. આત્મહિત માટે સત્સંગ જેવું બળવાન બીજું નિમિત્ત કોઈ નથી. છતાં તે સત્સંગ પણ, જે જીવ લૌકિક ભાવથી અવકાશ લેતો નથી, તેને પ્રાયે નિષ્ફળ બન્ય છે. અને સહેજ સત્સંગ ફળવાન થયો હોય તો પણ, જે વિશેષ શોકાવેશ રહેતો હોય, તો તે ફળ નિર્મૂળ થઈ જતાં વાર લાગતી નથી. સ્ત્રીપુત્ર, આરાંભપરિગ્રહના પ્રસંગમાંથી જે નિજશુદ્ધિ છોડવાનો પ્રયાસ કરવામાં ન આવે, તો સત્સંગ ફળવાન થવાનો સંભવ શી રીતે અને? જે પ્રસંગમાં મહાજ્ઞાની પુરુષો સંભાળીને ચાલે છે, તેમાં આ જીવે તો અત્યંત સંભાળથી, સંક્ષેપીને ચાલવું એ વાત ન જ ભૂલવા જેવી છે. (૨૭)

૩૬. જ્ઞાની પુરુષના આશ્રયમાં વિરોધ કરનારા પંચવિપયાદિ દોષો છે. તે દોષો થવાનાં સાધનથી જેમ અને તેમ દૂર રહેવું અને પ્રાપ્ત સાધનમાં પણ ઉદારસીનતા રાખવી. અથવા તે તે સાધનોમાંથી અહંશુદ્ધિ છોડી દઈ, રોગરૂપ બળ્ણી પ્રવર્તવું ધટે. અનાદિ દોષનો એવા પ્રસંગમાં વિશેષ ઉદય થાય છે. કેમકે, આત્મા તે દોષને છેદવા પોતાની સન્મુખ લાવે છે કે તે સ્વરૂપાંતર કરી તેને આકર્ષે છે, અને જગૃતિમાં શિથિલ કરી નાખી, પોતાને વિષે એકાગ્રશુદ્ધિ કરાવી દે છે. તે એકાગ્રશુદ્ધિ એવા પ્રકારની હોય છે કે, 'મને આ પ્રવૃત્તિથી તેવો વિશેષ આધ નહિ થાય, હું અનુક્રમે તેને છોડીશ અને કરતાં જગૃત

રહીશ, ' એ આદિ બ્રાંતદશા તે દોષ કરે છે. જેથી તે દોષનો સંબંધ જીવ છોડતો નથી, અથવા તે દોષ વધે છે તેનો લક્ષ તેને આવી શકતો નથી. એ વિરોધી સાધનનો એ પ્રકારથી ત્યાગ થઈ શકે છે. એક, તે સાધનના પ્રસંગની નિવૃત્તિ. બીજો પ્રકાર, વિચારથી કરી તેનું તુચ્છપણું સમજવું. વિચારથી કરી તુચ્છપણું સમજવા માટે પ્રથમ તે પંચવિષયાદિના સાધનની નિવૃત્તિ કરવી વધારે યોગ્ય છે. કેમકે, તેથી વિચારનો અવકાશ પ્રાપ્ત થાય છે. તે પંચવિષયાદિ સાધનની નિવૃત્તિ સર્વથા કરવાનું જીવનું બળ ન ચાલતું હોય, ત્યારે ક્રમે ક્રમે, દેશે દેશે તેનો ત્યાગ કરવો ઘટે. એમ કરવાથી અનુક્રમે તે દોષ મોળા પડે અને આશ્રયભક્તિ દૃઢ થાય. (૨૬)

૩૭. અજ્ઞાનની સંતતિ બળવાન હોવાથી, તેનો રોધ થવાને અર્થે અને જ્ઞાની પુરુષનાં વચનોનો યથાયોગ્ય વિચાર થવાને અર્થે, મળ અને વિક્ષેપ મટાડવાં ઘટે છે. સરળપણું, ક્ષમા, પોતાના દોષનું જોવું, અદ્વારંભ, અદ્વ પરિગ્રહ એ આદિ મળ મટવાનાં સાધન છે. જ્ઞાની પુરુષની અત્યંત ભક્તિ તે વિક્ષેપ મટવાનું સાધન છે. (૨૬)

૩૮. ગમે તેટલી વિપત્તિઓ પડે, તથાપિ જ્ઞાની દ્વારા સાંસારિક ક્ષણની ધ્વંસા કરવી યોગ્ય નથી. . . . જ્ઞાની પાસે સાંસારિક વૈભવ હોય તો પણ મુમુક્ષુએ કોઈ પણ પ્રકારે તે ધ્વંસવાને યોગ્ય નથી. . . . પારમાર્થિક વૈભવથી જ્ઞાની મુમુક્ષુને સાંસારિક ક્ષણ આપવાનું ધ્વંસે નહીં. . . . ધીરજ ન રહે એવા પ્રકારની સ્થિતિ છતાં ધીરજમાં એકનું પણ ન્યૂનપણું ન થવા દેવું એ કર્તવ્ય છે. અને એ યથાર્થ મોઘ પામવાનો મુખ્ય માર્ગ છે. . . . ભવિષ્યમાં જે થવા યોગ્ય હશે તે થશે, તે અનિવાર્ય છે, એમ ગણી પરમાર્થ-પુરુષાર્થ સન્મુખ થવું યોગ્ય છે. . . . કુડંબાદિકનું મમત્વ રાખશો તો પણ જે થવાનું હશે તે થશે. તેમાં સમપણું રાખશો તો પણ જે થવાનું યથાયોગ્ય હશે તે થશે; માટે નિઃશંકપણે નિરાભિમાની

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારવલ્લો

થવું યોગ્ય છે. સમપરિણામે પરિણમવું યોગ્ય છે. આ જ્યાં સુધી નહીં પરિણમે, ત્યાં સુધી યથાર્થ બોધ પરિણમે નહીં. (૧૯૪૮)

### સબજનસ્તોત્ર

૩૯. આ લોક ત્રિવિધ તાપથી આકુળવ્યાકુળ છે. ઝાંઝવાનાં પાણીને લેવા દોડી, તૃષા છિપાવવા ધ્રુએ છે, એવો દીન છે. અજ્ઞાનને લીધે સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થઈ જવાથી ભયંકર પરિભ્રમણ તેને પ્રાપ્ત થયું છે. સમયે સમયે અતુલ ખેદ, જ્વરાદિક રોગ, મરણાદિક ભય, વિયોગાદિક દુઃખને તે અનુભવે છે. એવી અશરણતાવાળા આ જગતને એક સત્પુરુષ જ શરણ છે. સત્પુરુષની વાણી વિના કોઈ એ તાપ અને તૃષ્ણા છેદી શકે નહીં એમ નિશ્ચય છે. માટે ફરીફરી તે સત્પુરુષના ચરણનું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ.

સંસાર કેવળ આશાતામય છે. કોઈપણ પ્રકારના પુણ્ય વિના શાતાની પ્રાપ્તિ નથી. અને એ પુણ્ય પણ સત્પુરુષના ઉપદેશ વિના કોઈએ જાણ્યું નથી. ઘણે કાળે ઉપદેશીકું તે પુણ્ય શ્લોકોને આધીન થઈ પ્રવર્તે છે, તેથી જાણે તે ગ્રંથાદિકથી પ્રાપ્ત થયેલું લાગે છે. પણ એનું મૂળ એક સત્પુરુષ જ છે. માટે અમે એમ જ જાણીએ છીએ કે, એક અંશ શાતાથી કરીને પૂર્ણકામના સુધીની સર્વ સમાધિ તેનું સત્પુરુષ જ કારણ છે. આટલી બધી સમર્થતા છતાં જેને કંઈ પણ સ્પૃહા નથી, ઉન્મત્તતા નથી, પોતાપણું નથી, ગર્વ નથી, ગૌરવ નથી, એવા આશ્ચર્યની પ્રતિમારૂપ સત્પુરુષને અમે ફરી ફરી નામરૂપે સ્મરીએ છીએ.

ત્રિલોકના નાથ વશ થયા છે જેને, એવા છતાં પણ એવી કોઈ અટપટી દશાથી વર્તે છે કે જેનું સામાન્ય મનુષ્યને ઓળખાણ થવું દુર્લભ છે, એવા સત્પુરુષને અમે ફરી ફરી સ્તવીએ છીએ.

એક સમય પણ કેવળ અસંગપણાથી રહેવું એ ત્રિલોકને વશ કરવા કરતાં પણ વિકટ કાર્ય છે. તેવા અસંગપણાથી ત્રિકાળ જે

સ્ત્રીમાં છે એવાં સત્પુરુષનાં અંતઃકરણ, તે જોઈ અમે પરમાશ્ચર્ય પામી નમીએ છીએ.

હે પુરાણ પુરુષ ! અમે તારામાં અને સત્પુરુષમાં કાંઈ ભેદ હોય એમ સમજતા નથી. તારા કરતાં અમને તો સત્પુરુષ જ વિશેષ લાગે છે. કારણ કે તું પણ તેને આધીન જ રહ્યો છે. અને અમે સત્પુરુષને ઝોળખ્યા વિના તને ઝોળખી શક્યા નહિ એ જ તારું દુર્ઘટપણું અમને સત્પુરુષ પ્રત્યે પ્રેમ ઉપજાવે છે. કારણ કે તું વશ છતાં પણ તેઓ ઉન્મત્ત નથી અને તારાથી પણ સરલ છે. માટે હવે તું કહે તેમ કરીએ ! (૨૨-૨૪)

૪૦. જેની પ્રાપ્તિ પછી અનંતકાળનું યાચકપણું મટી, સર્વ-કાળને માટે અયાચકપણું પ્રાપ્ત હોય છે, એવો જો કોઈ હોય, તો તે તરણુતારણુ જાણીએ છીએ. તેને બળે. મોક્ષ તો આ કાળને વિષે પણ પ્રાપ્ત હોય અથવા પ્રાપ્ત થાય છે. પણ તે મુક્તપણાનું દાન આપનાર એવા પુરુષની પ્રાપ્તિ પરમ દુર્લભ છે. અર્થાત્ મોક્ષ દુર્લભ નથી, દાતા દુર્લભ છે. (૧૯૪૮)

### સત્સંગ જ શ્રેષ્ઠ ઉપાય

૪૧. દેવદેવીની તુષમાનતાને શું કરીશું ? જગતની તુષમાનતાને શું કરીશું ? તુષમાનતા સત્પુરુષની ધરુ છે. (૧૯૪૩)

૪૨. શાસ્ત્રમાં માર્ગ કહ્યો છે, મર્મ કહ્યો નથી. મર્મ તો સત્પુરુષના અંતરાત્મામાં રહ્યો છે. (૨૨)

૪૩. ખીણું કાંઈ શોધ મા. માત્ર એક સત્પુરુષને શોધીને તેનાં ચરણકમળમાં સર્વભાવ અર્પણુ કરી દર્ઠ વર્ત્યો જ. પછી જો મોક્ષ ન મળે તો મારી પાસેથી લેજો.

૪૪. એક સત્પુરુષને રાજી કરવામાં, તેની સર્વ ધરુ પ્રશંસવામાં, તે જ સત્ય માનવામાં આખી જિંદગી મર્ઠ તો ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ પંહર ભવે અવશ્ય મોક્ષે જઈશ. (૧૯૪૫)

## શ્રી રાજચંદનાં વિચારરત્નો

૪૫. જીવને બે મોટાં બંધન છે : એક સ્વચ્છંદ અને બીજું પ્રતિબંધ. સ્વચ્છંદ ટાળવાની ઇચ્છા જેની છે, તેણે જ્ઞાનીની આજ્ઞા આરાધવી જોઈએ, અને પ્રતિબંધ ટાળવાની ઇચ્છા જેની છે તેણે સર્વ સંગથી ત્યાગી થવું જોઈએ. જેનો સ્વચ્છંદ છેદાયો છે તેને જે પ્રતિબંધ છે તે અવસર પ્રાપ્ત થયે તરત નાશ પામે છે. (૧૯૪૭)

૪૬. જ્ઞાનીની પ્રાપ્તિ જેણે ઇચ્છવી, તેણે જ્ઞાનીની ઇચ્છાએ વર્તવું, એમ જિનાગમાદિ સર્વ શાસ્ત્ર કહે છે. પોતાની ઇચ્છાએ પ્રવર્તતાં અનાદિ કાળથી રખડ્યો. જ્યાં સુધી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીની ઇચ્છાએ એટલે આજ્ઞાએ નહીં વર્તાય, ત્યાં સુધી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થવી સંભવિત નથી. જ્ઞાનીની આજ્ઞાનું આરાધન તે કરી શકે, જે એકનિષ્ઠાએ તનમનધનથી આસક્તિનો ત્યાગ કરી તેની ભક્તિમાં જોડાય. (૧૯૪૭)

૪૭. સર્વ પરમાર્થના સાધનમાં પરમ સાધન તે સત્સંગ છે— સત્પુરુષના ચરણના સમીપનો નિવાસ છે. બધા કાળમાં તેનું દુર્લભપણું છે, અને આવા વિષમ કાળમાં તેનું અત્યંત દુર્લભપણું જ્ઞાની પુરુષોએ જાણ્યું છે. (૧૯૪૯)

૪૮. પરમાત્માને ધ્યાવવાથી પરમાત્મા થવાય છે. પણ તે ધ્યાવન, આત્મા સત્પુરુષના ચરણકમળની વિનયોપાસના વિના પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. એ નિર્ગ્રંથ ભગવાનનું સર્વોત્તમ વચનામૃત છે. (૨૨)

૪૯. જે પવન [ શ્વાસ ] નો જ્ય કરે છે, તે મનનો જ્ય કરે છે; જે મનનો જ્ય કરે છે, તે આત્મલીનતા પામે છે—આ કલ્પું તે વ્યવહારમાત્ર છે. નિશ્ચયમાં, નિશ્ચય અર્થની યોજના સત્પુરુષના અંતરમાં રહી છે. શ્વાસનો જ્ય કરતાં છતાં સત્પુરુષની આજ્ઞાથી પરાક્રમ્યતા છે, તો તે શ્વાસજ્ય પરિણામે સંસાર જ વધારે છે. શ્વાસનો જ્ય ત્યાં છે કે જ્યાં વાસનાનો જ્ય છે. તેનાં બે સાધન છે : સદ્ગુરુ અને સત્સંગ. તેની બે શ્રેણી છે : પર્યુપાસના અને પાતતા.

### ૩ : સદ્ગુણ-સત્સંગ

૫૦. ( જીવે ) જપ, તપ, શાસ્ત્રાધ્યયન વગેરે અનંત વાર કર્યાં છે, તથાપિ જે કંઈ પણ અવશ્ય કરવાને યોગ્ય હતું, તે તેણે કર્યું નથી. તે શું ? તો કે, સત્પુરુષનું કહેલું વચન, તેનો ઉપદેશ સાંભળ્યાં નથી અથવા રૂડે પ્રકારે તે ઉઠાવ્યાં નથી. આણાં ધમ્મો, આણાં તવો !

સત્પુરુષની આજ્ઞાનું આરાધન એ જ ધર્મ, આજ્ઞાનું આરાધન એ જ તપ. ( ૨૨-૨૪ )

૫૧. શાસ્ત્રમાં કહેલી આજ્ઞાઓ પરોક્ષ છે, અને તે જીવને અધિકારી થવા માટે કહી છે. મોક્ષ થવા માટે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીની આજ્ઞા આરાધવી જોઈએ. ( ૨૨-૨૪ )

#### સત્સંગના વિયોગમાં શું કરવું ?

૫૨. જ્ઞાની પુરુષના સમાગમનો અંતરાય રહેતો હોય તે તે પ્રસંગમાં વારંવાર તે જ્ઞાની પુરુષની દશા, ચેષ્ટા અને વચનો સાંભારવાં, નીરખવાં અને વિચારવાં યોગ્ય છે. વળી તે સમાગમના અંતરાયમાં—પ્રવૃદ્ધિના પ્રસંગોમાં—અત્યંત સાવધાનપણું રાખવું ઘટે છે. કારણ કે, એક તો સમાગમનું બળ નથી અને બીજાં અનાદિ અખ્યાસ છે. ઘરનું, જ્ઞાતિનું કે બીજાં તેવાં કામોનું કારણ પડે, ઉદાસીનભાવે પ્રતિબંધરૂપ જાણી પ્રવર્તન ઘટે છે. તે કારણોને મુખ્ય કરી કોઈ પ્રવર્તન કરવું ઘટવું નથી. ( ૨૬ )

૫૩. આત્મસ્વભાવની નિર્મળતા થવા માટે મુમુક્ષુ જીવે જે સાધન અવશ્ય કરીને સેવવા યોગ્ય છે : સત્ શ્રુત અને સત્ સમાગમ. જે જીવ સદ્દષ્ટિમાન હોય, તો સત્ શ્રુતના ઘણા કાળના સેવનથી થતો લાભ પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષના સમાગમથી બહુ અલ્પકાળમાં પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેવા યોગના અભાવે સત્ શ્રુતનો પરિચય અવશ્ય કરીને કરવા યોગ્ય છે. શાંતરસનું જેમાં મુખ્યપણું છે, શાંતરસના

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

હેતુએ જેના સમસ્ત ઉપદેશ છે, એવાં શાસ્ત્રનો પરિચય, તે સત્ શ્રુતનો પરિચય છે. (૧૯૫૬)

૫૪. સત્સંગનું સેવન જે નિરંતરપણે ધર્યું છે, એવા મુમુક્ષુ જીવને ન્યાં સુધી તે જોગનો વિરહ રહે, ત્યાં સુધી દહ ભાવે તે ભાવના ધર્યું, પ્રત્યેક કાર્ય કરતાં વિચારથી વર્તી, પોતાને વિષે લઘુપણું માન્ય કરી, પોતાના જોવામાં આવે તે દોષ પ્રત્યે નિવૃત્તિ ધર્યું, સરળપણે વર્ત્યાં કરવું; અને જે કાર્ય કરી તે ભાવનાની ઉત્પત્તિ થાય, એવી જ્ઞાનવાર્તા કે જ્ઞાનસેખ કે અંથનું કંઈ કંઈ વિચારવું રાખવું. (૨૫)

૫૫. આ કાળને વિષે સત્સંગની પ્રાપ્તિ થવી ઘણી દુર્લભ છે એમ જાણી, જે જે પ્રકારે સત્સંગના વિયોગમાં પણ આત્મામાં ગુણોત્પત્તિ થાય, તે તે પ્રકારે પ્રવર્તવાનો પુરુષાર્થ વારંવાર વખતો-વખત અને પ્રસંગે પ્રસંગે કર્તવ્ય છે (૨૨-૨૪) [તથા] આરંભ-પરિગ્રહ પ્રત્યેથી વૃત્તિને ઓસરાવી, સત્શાસ્ત્રનો પરિશ્રમ વિશેષ કરીને કર્તવ્ય છે. આરંભપરિગ્રહ પર વિશેષ વૃત્તિ વર્તતી હોય, તે જીવમાં સત્પુરુષના વચનનું અથવા સત્શાસ્ત્રનું પરિણમન થવું કહણુ છે. (૩૦)

### સત્સંગનું ફળ

૫૬. સત્સંગ એ સર્વ સુખનું મૂળ છે. ગમે તેવા પવિત્ર થવાને માટે સત્સંગ શ્રેષ્ઠ સાધન છે. ન્યાં સારી હવા નથી આવતી, ત્યાં રોગની વૃદ્ધિ થાય છે; તેમ ન્યાં સત્સંગ નથી, ત્યાં આત્મરોગ વધે છે. મલિન વસ્ત્રને જેમ સાબૂ તથા જળ સ્વચ્છ કરે છે, તેમ આત્માની મલિનતાને શાસ્ત્રબોધ અને સત્પુરુષોનો સમાગમ ટાળી શુદ્ધતા આપે છે. સત્સંગ એ આત્માનું પરમ હિતસ્વી ઔષધ છે. (૧૭)

૫૭. સત્સંગ છે તે કામ બાળવાનો બળવાન ઉપાય છે. સર્વ જ્ઞાની પુરુષે કામનું જીતવું તે અત્યંત દુષ્કર ક્ષું છે—તે સાવ સિદ્ધ

છે. [ પરંતુ ] જેમ જેમ જ્ઞાનીનાં વચનોનું અવગાહન થાય છે, તેમ તેમ કંઈકે કંઈકે કરી પાછો હઠતાં અનુક્રમે જીવનું વીર્ય બળવાન થઈ, કામનું સામર્થ્ય જીવથી નાશ કરાય છે. કામનું સ્વરૂપ જ જ્ઞાની પુરુષનાં વચન સાંભળી જીવે બળ્યું નથી અને એ બળ્યું હોત તો તેને વિષે સાવ નીરસતા થઈ હોત. (૨૭)

૫૮. સત્પુરુષનું ઓળખાણુ જેમ જેમ જીવને થાય છે, તેમ તેમ મતાભિગ્રહ, દુરાગ્રહતાદિ ભાવ મોળા પડવા લાગે છે, અને પોતાના દોષ જેવા ભણી ચિત્ત વળી આવે છે, વિકથાદિ ભાવમાં નીરસપણું લાગે છે કે ગુણુસા-ઉત્પન્ન થાય છે; જીવને અનિત્યાદિ ભાવના ચિંતવવા પ્રત્યે બળવીર્ય સ્ફુરવા વિષે જે પ્રકારે જ્ઞાની પુરુષ સમીપે સાંભળ્યું છે, તેથી પણ વિશેષ બળવાન પરિણામથી તે પંચવિષયાદિને વિષે અનિત્યાદિ ભાવ દઢ કરે છે. (૨૭)

૫૯. આત્મા વિનયી થઈ, સરળ અને લઘુત્વ ભાવ પામી સદૈવ સત્પુરુષના ચરણુકમળ પ્રતિ રહ્યો, તો જે મહાત્માઓને નમસ્કાર કર્યાં છે, તે મહાત્માઓની જે નીતિની ઋદ્ધિ છે, તે નીતિની ઋદ્ધિ સંપ્રાપ્ય કરી શકાય. અનંતકાળમાં કાં તો સત્પાત્રતા થઈ નથી, અને કાં તો સત્પુરુષ ( જેમાં સહયુરુત્વ, સત્સંગ અને સત્કથા એ રહ્યાં છે ) મળ્યા નથી; નહીં તો નિશ્ચય છે, કે મોક્ષ હથેળીમાં છે. (૧૯૪૫)

૬૦. જેની કેડનો ભંગ થયો છે, તેનું પ્રાયે બધું બળ પરિ-ક્ષીણુપણુને ભજે છે. જેને જ્ઞાની પુરુષના વચનરૂપ લાકડીનો પ્રહાર થયો છે, તે પુરુષને વિષે તે પ્રકારે સંસાર સંબંધી બળ હોય છે. (૨૬)

૬૧. સંસાર સ્પષ્ટ પ્રીતિથી કરવાની ઇચ્છા થતી હોય, તો તે પુરુષે જ્ઞાનીનાં વચન સાંભળ્યાં નથી અથવા જ્ઞાની પુરુષનાં દર્શન પણ તેણે કર્યાં નથી. (૨૬)



## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

૬૨. જ્ઞાની પુરુષને જ્ઞેયા પછી સ્ત્રીને જ્ઞેઈ જો રાગ ઉત્પન્ન થતો હોય, તો જ્ઞાની પુરુષને જ્ઞેયા નથી એમ તમે જાણો. જ્ઞાની પુરુષનાં વચનોને સાંભળ્યા પછી સ્ત્રીનું સજીવન શરીર અજીવનપણે ભાસ્યા વિના રહે નહિ, જ્ઞાની પુરુષ સિવાય તેનો આત્મા ખીજે કયાંય પણ ક્ષણભર સ્થાયી થવાને ઇચ્છે નહિ. (૨૬)

૬૩. પારસમણિનો સંગ થયો અને શોઠાનું સુવર્ણ ન થયું, તો કાં તો પારસમણિ નહિ અને કાં તો ખરું શોઠું નહિ. તેવી જ રીતે જ્ઞેના ઉપદેશથી સુવર્ણમય આત્મા ન થાય, તો કાં તો તે ઉપદેશ સત્પુરુષ નહિ અને કાં તો સામો માણસ યોગ્ય જીવ નહિ. યોગ્ય જીવ અને ખરા સત્પુરુષ હોય, તો ગુણો પ્રગટ્યા વિના રહે નહિ. (૨૬)

૬૪. સત્સંગ પ્રાપ્ત થયે જ્ઞે આ જીવને કલ્યાણ પ્રાપ્ત ન થાય, તો અવશ્ય આ જીવનો જ વાંક છે. મિથ્યાગ્રહ, સ્વચ્છંદપણું, પ્રમાદ અને ઇદ્રિયવિષયથી ઉપેક્ષા ન કરી હોય, તો જ સત્સંગ ફળવાન થાય નહિ. અથવા સત્સંગમાં એકનિષ્ઠા, અપૂર્વ ભક્તિ આણી ના હોય, તો ફળવાન થાય નહિ. સત્સંગની ઝાળખાણુ થયે જીવે અવશ્ય કરી પ્રવૃત્તિ સંકોચવી. યોતાના દોષ ક્ષણે ક્ષણે, કાર્યે કાર્યે અને પ્રસંગે પ્રસંગે તીક્ષ્ણ ઉપયોગે કરી જ્ઞેવા; જ્ઞેઈને પરિક્ષીણુ કરવા અને સત્સંગને અર્થે દેહત્યાગ કરવાનો યોગ થતો હોય તો તે સ્વીકારવો. જીવે મુખ્યમાં મુખ્ય અને અવશ્યમાં અવશ્ય નિશ્ચય રાખવો કે, જે કંઈ મારે કરવું છે, તે આત્માને કલ્યાણરૂપ થાય તે જ કરવું છે. જ્ઞે તે સત્સંગથી પ્રાપ્ત થયેલા એવા બોધને અનુસરે નહિ—તેને આચરે નહિ—આચરવામાં થતા પ્રમાદને છોડે નહિ, તો કોઈ દિવસે પણ જીવનું કલ્યાણુ થાય નહિ. (૨૬)



## સત્શાસ્ત્ર

૧. શમસંવેગાદિ ગુણો ઉત્પન્ન થયે અથવા વૈરાગ્યવિશેષ—  
 નિષ્પક્ષપાતતા થયે, કષામાદિ પાતળાં પડ્યે અથવા કંઠપિણુ પ્રજ્ઞા-  
 વિશેષથી સમજવાની યોગ્યતા થયે, જે સદ્ગુરુગમે સમજવા યોગ્ય  
 અધ્યાત્મમત્ર છે—ત્યાં સુધી ઘણું કરી શક્ય જેવા છે—તે પોતાની  
 કલ્પનાએ જેમ તેમ વાંચી લઈ, નિર્ધારી લઈ, તેવો અંતરભેદ થયા  
 વિના અથવા દશા કર્યાં વિના, વિભાવ ગયા વિના, પોતાને વિષે  
 જ્ઞાન કલ્પે છે, અને ક્રિયારહિત તથા શુદ્ધ વ્યવહારરહિત થઈ વર્તે  
 છે, એવો . . . પ્રકાર શુદ્ધ અધ્યાત્મીનો છે. (૨૬)

૨. આત્મા મુખ્યપણે આત્મસ્વભાવે વર્તે તે ‘અધ્યાત્મજ્ઞાન.’  
 મુખ્યપણે જેમાં આત્મા વર્ણવ્યો હોય તે ‘અધ્યાત્મશાસ્ત્ર. અક્ષર-  
 અધ્યાત્મીનો [ પંડિતનો ] મોક્ષ નથી થતો. જે ગુણો અક્ષરમાં કહ્યા  
 છે, તે ગુણો જે આત્મામાં પ્રવર્તે તો મોક્ષ થાય. સત્પુરુષમાં  
 ભાવઅધ્યાત્મ પ્રગટ છે. માત્ર વાણી સાંભળવાની ખાતર વચનો સાંભળે,  
 તે શબ્દ (અક્ષર) અધ્યાત્મી કહેવા. શબ્દઅધ્યાત્મીએ અધ્યાત્મની  
 વાતો કરે, અને મહા અનર્થકારક પ્રવર્તન કરે. (૧૯૫૨)

૩. સર્વ દર્શન પારિણામિક ભાવે મુક્તિનો ઉપદેશ કરે છે એ  
 નિઃસંશય છે. પણ યથાર્થ દષ્ટિ થયા વિના સર્વ દર્શનનું તાત્પર્ય-

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

જ્ઞાન હૃદયગત થતું નથી; જે થવા માટે સત્પુરુષોની પ્રશસ્ત ભક્તિ, તેના પાદપંક્જ અને ઉપદેશનું અવલંબન, નિર્વિકાર જ્ઞાનયોગ—જે [એવાં] સાધનો, તે શુદ્ધ ઉપયોગ વડે સંમત થવાં જોઈએ. (૨૩)

૪. ધણુંકરીને સત્પુરુષને વચને આધ્યાત્મિક શાસ્ત્ર . . . આત્મ-જ્ઞાનનો હેતુ થાય છે; કેમકે, ‘ પરમાર્થ આત્મા ’ શાસ્ત્રમાં વર્તતો નથી, સત્પુરુષમાં વર્તે છે. (૨૯)

૫. શાસ્ત્રમાં કહેલી આજ્ઞાઓ પરોક્ષ છે, અને તે જીવને અવિકારી થવા માટે કહી છે. મોક્ષ થવા માટે જ્ઞાનીની પ્રત્યક્ષ આજ્ઞા આરાધવી જોઈએ. (૧૯૪૭)

૬. શાસ્ત્રોનાં શાસ્ત્રો મુખપાઠે હોય, એવા પુરુષો ઘણા મળી શકે; પરંતુ જેણે થોડાં વચનો પર પ્રૌઠ અને વિવેકપૂર્વક વિચાર કરી, શાસ્ત્ર જેટલું જ્ઞાન હૃદયગત કર્યું હોય, તેવા મળવા દુર્લભ છે. (૧૭)

૭. શાસ્ત્રોનાં પાનાં ઉપાડવાં અને ભણવાં એમાં કાંઈ અંતર નથી, જે તત્ત્વ ન મળ્યું તો. કારણ કે એવે બોલે જ ઉપાજો. પાનાં ઉપાજાં તેણે કાપાએ બોલે ઉપાજો, ભણી ગયા . . . તેણે મને બોલે ઉપાજો. જેને ઘેર આખો લવણસમુદ્ર છે, તે તૃષાતુરની તૃષા મટાડવા સમર્થ નથી. પણ જેને ઘેર એક મીઠા પાણીની વીરડી છે, તે પોતાની અને કેટલાય બીજાની તૃષા મટાડવા સમર્થ છે. શાસ્ત્રાભ્યાસનો નિષેધ કરવાનો હેતુ નથી—શાસ્ત્રાભ્યાસ હશે તો કંઈ પાત્ર થવાની જિજ્ઞાસા થશે અને કાળે કરી પાત્રતા મળશે;—પણ મૂળ વસ્તુથી દૂર જવાય એવા શાસ્ત્રાભ્યાસનો નિષેધ કરીએ છીએ. (૨૨-૨૪)

૮. શાસ્ત્રાદિકના જ્ઞાનથી નિવેડો નથી, પણ અતુભવજ્ઞાનથી નિવેડો છે. (૧૯૪૭)

૯. જિનાગમ છે તે ઉપશમસ્વરૂપ છે. ઉપશમસ્વરૂપ એવા

પુરુષોએ ઉપશમને અર્થે તે પ્રરૂપ્યાં-ઉપદેશ્યાં છે. તે ઉપદેશ આત્માર્થે છે, અન્ય કોઈ પ્રયોજન અર્થે નથી. આત્માર્થમાં જો તેનું આરાધન કરવામાં ન આવ્યું, તો તે જિનાગમનું શ્રવણ-વાચન નિષ્ફળરૂપ છે. (૨૫)

૧૦. આત્માર્થ સિવાય શાસ્ત્રની જે જે પ્રકારે જીવે માન્યતા કરી કૃતાર્થતા માની છે, તે સર્વ શાસ્ત્રીય અભિનિવેશ છે. આત્મા સમજવા અર્થે શાસ્ત્રો ઉપકારી છે અને તે પણ સ્વચ્છંદરહિત પુરુષને. એટલે લક્ષ રાખી સત્શાસ્ત્ર વિચારાય, તો તે અભિનિવેશ મળુવા યોગ્ય નથી. [ પરંતુ ] સત્સમાગમનો યોગ પ્રાપ્ત થયો [ હોય ] તે યોગે પણ સ્વચ્છંદતા-નિર્વાહને અર્થે સત્સમાગમ સમાન કે તેથી વિશેષ ભાર શાસ્ત્ર પ્રત્યે મૂકે છે તે જીવને પણ અપ્રશસ્ત શાસ્ત્રીય અભિનિવેશ છે. (૨૬)

૧૧. સૂત્ર અને સિદ્ધાંત એ જે જીવે છે. સાચવવા સારું સિદ્ધાંતો સૂત્રરૂપી પેટીમાં રાખવામાં આવ્યા છે. દેશકાળને અનુસરી સૂત્ર રચવામાં એટલે ગૂંથવામાં આવે છે, અને તેમાં સિદ્ધાંતની ગૂંથણી કરવામાં આવે છે. તે સિદ્ધાંતો ગમે તે કાળમાં, ગમે તે ક્ષેત્રમાં ફરતા નથી. સિદ્ધાંત છે એ પ્રત્યક્ષ છે. જ્ઞાનીના અનુભવગમ્યની આખત છે. તેમાં અનુમાનપણું કામ આવતું નથી. જેને ગુણુકાર અથવા સરવાળાનું જ્ઞાન થયું છે, તે એમ કહે કે, નવે નવે એકારી. ત્યાં આગળ જેને સરવાળા અથવા ગુણુકારનું જ્ઞાન થયું નથી, તે અનુમાનથી એમ કહે કે, '૯૮ થતા હોય તો કેમ ના કહી શકાય?' તો તેમાં કોઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. એ પ્રમાણે સિદ્ધાંત, આવરણના કારણથી ન સમજવામાં આવે, તો પણ તે અસિદ્ધાંતપણાને પામતા નથી. ત્યાં સુધી અનુભવગમ્ય ન થાય, ત્યાં સુધી સુપ્રતીતિ રાખવા જરૂર છે અને સુપ્રતીતિથી ક્રમે ક્રમે કરી અનુભવગમ્ય થાય છે. (૩૨)



## સિદ્ધાંતચર્યા

૧. શાસ્ત્રમાં જે જ્ઞાન પ્રગટ થયું છે, તે જ્ઞાન જે પ્રકારમાં વિચારવા યોગ્ય છે. એક પ્રકાર ઉપદેશનો અને બીજો પ્રકાર સિદ્ધાંતનો છે. ‘જન્મમરણાદિ ક્લેશવાળા આ સંસારને ત્યાગવો ઘટે છે, અનિત્ય પદાર્થમાં વિવેકીને રુચિ કરવી હોય નહિ, પ્રત્યક્ષ રીતે ત્રિવિધ તાપરૂપ આ સંસાર જાણતાં છતાં મૂર્ખ એવો જીવ તેમાં જ વિશ્રાંતિ ધરૂં છે, પરિશ્રમ, આરંભ અને સંગ એ સૌ અનર્થના હેતુ છે’—એ આદિ જે શિક્ષા છે, તે ‘ઉપદેશજ્ઞાન’ છે. ‘આત્માનું હોવાપણું, નિત્યપણું, એકપણું અથવા અનેકપણું, બંધાદિ ભાવ, મોક્ષ, આત્માની સર્વ પ્રકારની અવસ્થા, પદાર્થ અને તેની અવસ્થા’—એ આદિને જે પ્રકારે સિદ્ધ કર્યાં હોય છે, તે ‘સિદ્ધાંતજ્ઞાન’ છે. વેદાંત અને જિનાગમ એ સૌનું અવલોકન પ્રથમ તો ઉપદેશજ્ઞાનપ્રાપ્તિ અર્થે જ મુમુક્ષુ જીવે કરવું ઘટે છે. કારણ કે, સિદ્ધાંતજ્ઞાન જિનાગમ અને વેદાંતમાં પરસ્પર ભેદ પામતું જેવામાં આવે છે. અને તે પ્રકારે જોઈ, મુમુક્ષુ જીવ અંદેશી—શંકા પામે છે. અને તે શંકા ચિત્તનું અસમાધિપણું કરે છે. એવું ઘણું કરીને બનવા યોગ્ય જ છે. કારણ કે, સિદ્ધાંતજ્ઞાન તો જીવને કોઈ અત્યંત ઉજ્જવળ ક્ષયોપશમે અને સદ્ગુરુના વચનની આરાધનાએ ઉદ્ભવે છે. સિદ્ધાંતજ્ઞાનનું કારણ ઉપદેશજ્ઞાન છે. સદ્ગુરુથી કે

## ૫ : સિદ્ધાંતચર્ચા

સત્શાસ્ત્રથી પ્રથમ જીવમાં એ જ્ઞાનનું દહ થવું ઘટે છે. કે જે ઉપદેશજ્ઞાનનાં ફળ વૈરાગ્ય અને ઉપશમ છે. વૈરાગ્ય અને ઉપશમનું બળ વધવાથી જીવને વિષે સહેજે ક્ષયોપશમનું નિર્ભળપણું થાય છે અને સહેજ સહેજમાં સિદ્ધાંતજ્ઞાન થવાનું કારણ થાય છે. જે જીવ અસંગ દશામાં આવે, તે આત્મસ્વરૂપ સમજવું સાવ સુલભ થાય છે. (૨૭)

૨. સિદ્ધાંતખોધનો જન્મ ઉપદેશખોધથી થાય છે. જેને વૈરાગ્ય, ઉપશમ સંબંધી ઉપદેશખોધ થયો નથી, તેને ભુદ્ધિનું વિપર્યાસપણું વર્ત્યો કરે છે. અને જ્યાં સુધી ભુદ્ધિનું વિપર્યાસપણું હોય, ત્યાં સુધી સિદ્ધાંતનું વિચારવું પણ વિપર્યાસપણું થવું જ સંભવે છે. કેમકે ચક્ષુને વિષે જેટલી ઝાંખપ છે, તેટલો ઝાંખો પદાર્થ તે દેખે છે. અને જે અત્યંત બળવાન પડળ હોય, તે તેને સમૂળગો પદાર્થ દેખાતો નથી. ગૃહકુટુંબપરિગ્રહાદિ ભાવને વિષે જે અહંતા-મમતા છે, અને તેની પ્રાપ્તિ તથા અપ્રાપ્તિના પ્રસંગમાં જે રાગદ્વેષક્રપાય છે, તે જ વિપર્યાસભુદ્ધિ છે. ગૃહકુટુંબાદિ ભાવને વિષે અનાસક્ત ભુદ્ધિ થવી, તે વૈરાગ્ય છે. અને તેની પ્રાપ્તિ તથા અપ્રાપ્તિ નિમિત્તે ઉત્પન્ન થતો જે ક્રપાયક્રમેશ તેનું મંદ થવું, તે ઉપશમ છે. એટલે તે બે ગુણ વિપર્યાસભુદ્ધિને પર્યાયાંતર કરી સદ્ભુદ્ધિ કરે છે. અને તે સદ્ભુદ્ધિ જીવાજીવાદિ પદાર્થની વ્યવસ્થા જેથી જાણાય છે એવા સિદ્ધાંતની વિચારણા કરવા યોગ્ય થાય છે. જે જીવને વિષે ગાઠ વિપર્યાસભુદ્ધિ છે, તેને તે કોઈ રીતે સિદ્ધાંતખોધ વિચારમાં આવી શકે નહિ. તેથી સિદ્ધાંતખોધ કરતાં વિશેષપણે વૈરાગ્ય અને ઉપશમને કથન કર્યો છે. (૨૮)

૩. સિદ્ધાંતનો વિચાર ધણા સત્સંગથી તથા વૈરાગ્ય અને ઉપશમનું બળ વિશેષપણે વધ્યા પછી કર્તાવ્ય છે. જે એમ નથી કરવામાં આવતું, તે જીવ બીજા પ્રકારમાં ચડી જઈ, વૈરાગ્ય અને ઉપશમથી હીન થાય છે. તમને અથવા કોઈ મુમુક્ષુને પોતાના સ્વરૂપનું જાણવું એ મુખ્ય

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

કર્તવ્ય છે. પણ તે જાણવાનાં સાધન શમ, સંતોષ, વિચાર અને સત્સંગ છે. તે સાધન સિદ્ધ થયે, વૈરાગ્ય, ઉપશમ વર્ધમાન પરિણામી થયે, 'એક આત્મા છે' કે 'અનેક આત્મા છે' એ આદિ પ્રકારે સ્વરૂપ વિચારવા યોગ્ય છે. . . . જ્યાં સુધી પ્રથમ વૈરાગ્ય અને ઉપશમનું બળ દૃઢપણે જીવમાં આવ્યું ન હોય, ત્યાં સુધી તે વિચારથી ચિત્તનું સમાધાન થવાને બદલે ચંચળપણું થાય છે અને તે વિચારનો નિર્ધાર પ્રાપ્ત થતો નથી; તથા ચિત્ત વિક્ષેપ પામી, યથાર્થપણે પછી વૈરાગ્ય, ઉપશમને ધારણ કરી શકતું નથી. માટે તે પ્રશ્નનું સમાધાન જ્ઞાની પુરુષોએ કર્યું છે તે સમજવા, આ જીવમાં વૈરાગ્ય, ઉપશમ અને સત્સંગનું બળ હાલ તો વધારવું ઘટે છે. . . . જીવ કંઈકે પણ ગુણ પામીને જે શીતળ થાય, તો પછી તેને વિશેષ વિચાર કર્તવ્ય છે. આત્મદર્શનાદિ પ્રસંગ તીવ્ર મુમુક્ષુપણું ઉત્પન્ન થયાં પહેલાં ઘણુંકરીને કલ્પિતપણે સમજાય છે. તેથી હાલ તે સંબંધી પ્રશ્ન શમાવવા યોગ્ય છે. ( ૨૭ )



## સહર્મ

૧. સત્પુરુષના અંતઃકરણે આચર્યો, કિંવા કહ્યો તે ધર્મ. [૧૬ પહેલાં]

૨. અનાદિકાળથી કર્મજનનાં બંધનથી આ આત્મા સંસારમાં રજબ્યા કરે છે. સમયમાત્ર પણ તેને ખરું સુખ નથી. અધોગતિને એ સેવ્યા કરે છે. અધોગતિમાં પડતાં આત્માને ધરી રાખનાર જે વસ્તુ, તેનું નામ ધર્મ. એ ધર્મતત્ત્વના સર્વાંગ ભગવાને ભિન્ન ભિન્ન ભેદ કહ્યા છે. તેમાંના મુખ્ય છે એ : ૧. વ્યવહારધર્મ. ૨. નિશ્ચયધર્મ.

વ્યવહારધર્મમાં દયા મુખ્ય છે. ચાર મહાવ્રતો તે પણ દયાની રક્ષા વાસ્તે છે. કોઈ પણ કામ કરવું તેમાં યત્નપૂર્વક જીવરક્ષા કરીને કરવું તે 'દ્રવ્યદયા' ધર્મ. આ આત્મા અનાદિકાળથી મિથ્યાત્વથી પ્રહાયો છે, તત્ત્વને પામતો નથી, જિનારા પાળી શકતો નથી, એમ ચિંતવી ધર્મમાં પ્રવેશ કરવો, તે 'સ્વદયા'.

બીજો નિશ્ચયધર્મ. પોતાના સ્વરૂપની ભ્રમણા ટાળવી, આત્માને આત્મભાવે ઓળખવો, આ સંસાર તે મારો નથી, એ વગેરે નિશ્ચયધર્મનું સ્વરૂપ છે. (૧૭)

૩. જે જે પ્રકારે આત્મા આત્મભાવ પામે, તે તે પ્રકાર ધર્મના છે. આત્મા જે પ્રકારે અન્યભાવ પામે, તે પ્રકાર અન્યરૂપ છે, ધર્મરૂપ



## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

નથી. પોતાની કલ્પના વડે અથવા કલ્પનાપ્રાપ્ત અન્ય પુરુષવડે શ્રવે ધર્મ શ્રવણ કરવાજોગ કે આરાધવા જોગ નથી. માત્ર આત્મસ્થિતિ છે જેની, એવા સત્પુરુષથી જ આત્મા કે આત્મધર્મ શ્રવણ કરવા જોગ છે, યાવત્ આરાધવા જોગ છે. ( ૨૫ )

૪. ધર્મ એ વસ્તુ બહુ ગુપ્ત રહી છે. બાહ્ય સંશોધનથી મળવાની નથી. અપૂર્વ આંતર સંશોધનથી તે પ્રાપ્ત થાય છે — જે આંતર સંશોધન કેઈ મહાભાગ્ય [ પુરુષ ] સદ્ગુરુ-અનુગ્રહે પામે છે. ( ૨૨ )

૫. જ્યાંત્યાંથી રાગદ્વેષરહિત થવું, એ જ મારો ધર્મ છે. ( ૧૯૪૪ )



## સર્વધર્મસમભાવ

૧. તું ગમે તે ધર્મ માનતો હોય, તેનો મને પક્ષપાત નથી; માત્ર કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે, જે રાહથી સંસારમળ નાશ થાય, તે ભક્તિ, તે ધર્મ અને તે સદાચારને તું સેવજે. [ ૧૬ પહેલાં ]

૨. મૂળતત્ત્વમાં ક્યાંય ભેદ નથી; માત્ર દષ્ટિમાં ભેદ છે; એમ ગણી, આશય સમજી પવિત્ર ધર્મમાં પ્રવર્તન કરજે. [ ૧૬ પહેલાં ]

૩. મોક્ષના માર્ગ એ નથી. જે જે પુરુષો મોક્ષરૂપ પરમ શાંતિને ભૂતકાળે પામ્યા, તે તે સઘળા સત્પુરુષો એક જ માર્ગેથી પામ્યા છે, વર્તમાનકાળે પણ તેથી જ પામે છે, ભવિષ્યકાળે પણ તેથી જ પામશે. તે માર્ગમાં મતભેદ નથી, અસરળતા નથી, ઉન્મત્તતા નથી, ભેદાભેદ નથી, માન્યામાન્ય નથી. તે સરળ માર્ગ છે, તે સમાધિમાર્ગ છે, તે સ્થિર માર્ગ છે અને સ્વાભાવિક શાંતિ સ્વરૂપ છે. સર્વ કાળે તે માર્ગનું હોવાપણું છે. એ માર્ગના મર્મને પામ્યા વિના કોઈ ભૂતકાળે મોક્ષ પામ્યા નથી, વર્તમાનકાળે પામતા નથી અને ભવિષ્ય કાળે પામશે નહીં. . . . શ્રી મહાવીર જે વાટેથી તર્યા, તે વાટેથી શ્રીકૃષ્ણ તરશે; જે વાટેથી શ્રીકૃષ્ણ તરશે, તે વાટેથી શ્રી મહાવીર તર્યા છે. એ વાટ ગમે ત્યાં એકાં, ગમે તે કાળે, ગમે તે શ્રેણિમાં, ગમે તે યોગમાં પમાશે, ત્યારે તે પવિત્ર, શાશ્વત, સત્પદના અનંત અતીંદ્રિય સુખનો

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

અનુભવ થશે. તે વાટ સર્વ સ્થળે સંભવિત છે. યોગ્ય સામગ્રી નહિ મેળવવાથી ભવ્ય [ મુમુક્ષુ ] પણ એ માર્ગ પામતાં અટક્યો છે તથા અટકશે. કોઈ પણ ધર્મ સંબંધી મતભેદ રાખવો છોડી દઈ, એકમત્ત્વભાવથી સમ્યક્ યોગે એ જ માર્ગ સંશોધન કરવાનો છે. વિશેષ શું કહેવું? તે માર્ગ આત્મામાં રહ્યો છે. આત્મત્વપ્રાપ્ત પુરુષ — નિર્ગ્રંથ આત્મા — ત્યારે યોગ્યતા ગણી તે આત્મત્વ અર્પણે — ઉદ્ય આપણે — ત્યારે જ તે પ્રાપ્ત થશે. ત્યારે જ તે વાટ મળશે. ત્યારે જ તે મતભેદાદિક જશે. મતભેદ રાખી કોઈ મોક્ષ પામ્યા નથી; વિચારીને જોણે મતભેદને ટાળ્યો, તે અંતર્વૃત્તિ પામી, ક્રમે કરી શાશ્વત મોક્ષને પામ્યા છે, પામે છે અને પામશે. ( ૨૨ )

૪. ગમે તે વાટે અને ગમે તે દર્શનથી કલ્યાણ થતું હોય, તો ત્યાં પછી મતાંતરની કંઈ અપેક્ષા શોધવી યોગ્ય નથી. આત્મત્વ જે અનુપ્રેક્ષાથી, જે દર્શનથી કે જે જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય, તે અનુપ્રેક્ષા, તે દર્શન કે તે જ્ઞાન સર્વોપરી છે. અને જેટલા આત્મા તર્યા, વર્તમાને તરે છે, ભવિષ્યે તરશે, તે સર્વ એ એક જ ભાવ પામીને. આપણે એ સર્વભાવે પામીએ, એ મળેલા અનુત્તર જન્મનું સાક્ષ્ય છે. સર્વ સત્પુરુષો માત્ર એક જ વાટેથી તર્યા છે, અને તે વાટ [ એટલે ] વાસ્તવિક આત્મજ્ઞાન, અને તેની અનુસારિણી દેહસ્થિતિપર્યંત સત્ક્રિયા કે રાગદ્વેષ અને મોહ વગરની દશા. [ તે ] થવાથી તે તત્ત્વ તેમને પ્રાપ્ત થયું હોય, એમ મારું આધીન મત છે. ( ૧૯૪૬ ) . . . આત્મા જે રૂપે હો તે રૂપે ગમે તેથી થાઓ, એ સિવાય ખીલ મારી અંતરંગ જિજ્ઞાસા નથી. જૈનના આગ્રહથી જ મોક્ષ છે એમ આત્મા ઘણા વખત થયાં માનવું ભૂલી ગયો છે. મુક્ત ભાવમાં મોક્ષ છે એમ ધારણા છે. ( ૨૨-૨૪ )

૫. ગમે તે સંપ્રદાય—દર્શન—ના મહાત્માઓનો લક્ષ એક ‘સત્’ જ છે. વાણીથી અકથ્ય હોવાથી મૂંગાની શ્રેણે સમન્વયું

## ૭ : સર્વધર્મસમભાવ

છે; જેથી તેઓના કથનમાં કંઈક ભેદ લાગે છે. વાસ્તવિક રીતે ભેદ નથી. ( ૨૨-૨૪ )

૬. વાડામાં કલ્યાણ નથી. અજ્ઞાનીના વાડા હોય. જેમ લોહું પોતે તરે નહીં, અને ખીજને તારે નહીં તેમ. વીતરાગનો માર્ગ અનાદિનો છે. જેના રાગદ્વેષ અને અજ્ઞાન ગયાં તેનું કલ્યાણ. બાકી અજ્ઞાની કહે કે મારા ધર્મથી કલ્યાણ છે, તો તે માનવું નહીં. એમ કલ્યાણ હોય નહીં. . . . જૈન માર્ગ શું? રાગદ્વેષ અજ્ઞાનનું જવું તે. જે જ્ઞાની પુરુષના વચનથી આત્મા જિંચો આવે, તે સાચો માર્ગ. તે પોતાનો માર્ગ. ' આપણો ધર્મ ' એવી કલ્પના છે. આપણો ધર્મ શું? મહાસાગર કોઈનો નથી તેમ ધર્મ કોઈના બાપનો નથી. જેમાં દયા, સત્ય આદિ હોય તે પાળો. તે કોઈના બાપનાં નથી. અનાદિકાળનાં છે; શાશ્વત છે. જીવે ગાંડ પકડી છે કે, આપણો ધર્મ છે. પણ શાશ્વત માર્ગ શું? શાશ્વત માર્ગથી સહુ મોક્ષે ગયા છે. રમેયણો - દોરો કે મૂમતી - કપડાં કોઈ આત્મા નથી. વહોરાના નાડાની માફક જીવ પક્ષનો આગ્રહ પકડી બેઠો છે. ' આપણા જૈનધર્મના શાસ્ત્રમાં અધું છે, શાસ્ત્રો આપણી પાસે છે, ' એવું મિથ્યાભિમાન જીવ કરી બેઠો છે. ક્રોધ, માન, માયા, લોભરૂપી ચોર રાતદિવસ માલ ચોરી લે છે, તેનું ભાન નથી.

૭. ન્યારે જૈન શાસ્ત્ર વાંચવા જણાવીએ, ત્યારે જૈની કરવા જણાવતા નથી. વેદાંત શાસ્ત્ર વાંચવા જણાવીએ ત્યારે વેદાંતી કરવાને જણાવતા નથી. માત્ર જે જણાવીએ છીએ, તે તમ સર્વને ઉપદેશ લેવા અર્થે જણાવીએ છીએ. જૈન અને વેદાંતી આદિનો ભેદ ત્યાગ કરો. આત્મા તેવો નથી. ( ૨૫ )

૮. અનેકાંતિક માર્ગ પણ સમ્યક્ - એકાંત એવા નિજપદની પ્રાપ્તિ કરાવવા સિવાય ખીજ અન્ય હેતુએ ઉપકારી નથી. ( ૧૯૫૨ )

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

૯. સર્વ જીવને હિતકારી એવી જ્ઞાની પુરુષની વાણીને કંઈ પણ એકાંત દષ્ટિ ગ્રહણ કરીને અહિતકારી અર્થમાં ઉતારવી નહીં; એ ઉપયોગ નિરંતર સ્મરણમાં રાખવાને યોગ્ય છે. (૧૯૫૩)

૧૦. અનાથદાસજીએ કહ્યું છે કે, 'એક અજ્ઞાનીના કોટી અભિપ્રાયો છે; અને કોટી જ્ઞાનીનો એક અભિપ્રાય છે.' (૧૯૫૨)

૧૧. અમને તો બ્રાહ્મણ, વૈષ્ણવ ગમે તે સમાન છે. જૈન કહેવાતા હોય અને મતવાળા હોય, તો તે અહિતકારી છે. મતરહિત હિતકારી છે. (૧૯૫૨)

૧૨. જૈન સિંગધારીપણું ધરી જીવ અનંત વાર રખાઓ છે. આ ઠેકાણે જૈનમાર્ગને નિષેધતા નથી. જોટલા અંતરંગે સાચો માર્ગ ખતાવે તે જૈન. પાકી તો અનાદિ કાળથી જીવે ખોટાને સાચું માન્યું છે, અને તે જ અજ્ઞાન છે. આત્મજ્ઞાન પ્રગટે ત્યારે જ આત્મજ્ઞાનીપણું માનવું. ગુણ પ્રગટ્યા વગર માનવું જ ભૂલ છે. (૧૯૫૨)



## ગૃહસ્થપણું

૧. સંસારમાં રહ્યા છતાં પણ ઉત્તમ શ્રાવકો ગૃહાશ્રમથી આત્મ-સાધનો સાધે છે. તેઓનો ગૃહાશ્રમ પણ વખણાય છે. તે ઉત્તમ પુરુષ યમનિયમને સેવે છે; પરપત્ની ભણી માતૃબહેનની દષ્ટિ રાખે છે; યથાશક્તિ સત્પાત્રે દાન દે છે; શાંત, મધુરી અને કોમળ ભાષા બોલે છે; સત્શાસ્ત્રનું મનન કરે છે; અને ત્યાં સુધી ઉપજીવિકામાં પણ માયાકપટ ધત્યાદિ કરતો નથી; સ્ત્રી, પુત્ર, માત, તાત, મુનિ અને ગુરુ એ સઘળાંને યથાયોગ્ય સન્માન આપે છે; યતનથી ઘરની સ્વચ્છતા ધત્યાદિ રખાવે છે; પોતે વિચક્ષણતાથી વર્તી, સ્ત્રીપુત્રને વિનયી અને ધર્મી કરે છે; સઘળા કુટુંબમાં સંપત્તી વૃદ્ધિ કરે છે; સત્પુરુષોનો સમાગમ અને તેઓનો ખોધ ધારણુ કરે છે; સમર્થાદ અને સંતોષયુક્ત નિરંતર વર્તે છે; અદ્ય આરંભથી જ વ્યવહાર ચલાવે છે. આવો ગૃહસ્થાવાસ ઉત્તમ ગતિનું કારણુ જ્ઞાનીઓ કહે છે. (૧૭)

૨. જે મુમુક્ષુ જીવ ગૃહસ્થવ્યવહારમાં વર્તતા હોય, તેણે તો અખંડ નીતિનું મૂળ પ્રથમ આત્મામાં સ્થાપવું જોઈએ. નહિ તો ઉપદેશાદિનું નિષ્ક્રમણપણું થાય છે. પ્રવ્યાદિ ઉત્પન્ન કરવા આદિમાં સાંગોપાંગ ન્યાયસંપન્ન રહેવું તેનું નામ નીતિ છે. એ નીતિ મૂકતાં પ્રાણુ જીવ એવી દશા આવ્યે, ત્યાગ અને વૈરાગ્ય ખરા સ્વરૂપમાં પ્રગટે

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

છે. અને તે જ જીવને સત્પુરુષનાં વચનનું તથા આજ્ઞાધર્મનું અદ્ભુત સામર્થ્ય, માહાત્મ્ય અને રહસ્ય સમગ્રય છે. અને સર્વ વૃત્તિઓ નિજપણે વર્તવાનો માર્ગ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. (૨૭)

૩. ગૃહાવાસનો જેને ઉદ્દય વર્તે છે, તે જે કંઈ પણ શુભ ધ્યાનની પ્રાપ્તિ ઇચ્છતા હોય, તે તેના મૂળ હેતુભૂત એવાં અમુક સદ્વર્તનપૂર્વક રહેવું યોગ્ય છે. જે અમુક નિયમમાં 'ન્યાયસંપન્ન આજીવિકાદિ વ્યવહાર' તે પહેલો નિયમ સાધ્ય કરવો ઘટે છે. આ પ્રથમ નિયમ ઉપર જે ધ્યાન આપવામાં આવે, તે કષ્ટાયાદિ સ્વભાવથી મંદ પડવા યોગ્ય થાય છે; ઘણા આત્મશુભો પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર ઉત્પન્ન થાય છે, અથવા જ્ઞાનીનો માર્ગ આત્મપરિણામી થાય છે. (૩૨)

૪. ન્યાં સુધી ઓછી ઉપાધિવાળાં ક્ષેત્રે આજીવિકા ચાલતી હોય, ત્યાં સુધી વિશેષ મેળવવાની કલ્પનાએ મુમુક્ષુએ કોઈ એક વિશેષ અલૌકિક હેતુ વિના વધારે ઉપાધિવાળાં ક્ષેત્રે જવું ન ઘટે. કેમકે તેથી ઘણી સદ્વૃત્તિઓ મોળી પડી જાય છે, અથવા વર્ધમાન થતી નથી. (૧૯૫૨)

૫. માંડમાંડ આજીવિકા ચાલતી હોય, તે પણ મુમુક્ષુ પુરુષને તે ઘણું છે; કેમકે વિશેષનો કંઈ અવસ્ય ઉપયોગ નથી. એમ ન્યાં સુધી નિશ્ચયમાં ન આણવામાં આવે, ત્યાં સુધી તૃષ્ણા નાના પ્રકારે આવરણ કર્યા કરે. લૌકિક વિશેષતામાં કંઈ સારભૂતતા જ નથી એમ નિશ્ચય કરવામાં આવે, તે માંડ આજીવિકા જેટલું મળતું હોય, તે પણ તૃપ્તિ રહે. માંડ આજીવિકા જેટલું મળતું ન હોય, તે પણ મુમુક્ષુ જીવ આર્તધ્યાન ધણું કરીને થવા ન દે. અથવા થયે તે પર વિશેષ ખેદ કરે અને આજીવિકામાં ત્રુટતું યથાધર્મ ઉપાર્જન કરવાની મંદ કલ્પના કરે. (૨૯)

૬. જેને ધર્મ સંબંધી બોધ થયો છે, છતાં સ્થિતિનું દુઃખ હોય,

## ૮ : ગૃહસ્થપણું

તો તેણે બનતી ઉપાધિ કરીને રળવા પ્રયત્ન કરવું જોઈએ. ઉપ-  
જીવન સુખે ચાલી શકે તેવું છતાં, જેનું મન લક્ષ્મીને માટે બહુ ઝાવાં  
નાખતું હોય, તો મનને સંતોષી લેવું. તેમ છતાં ન વળી શકે તેમ  
હોય, તો અમુક મર્યાદામાં આવવું. તે મર્યાદા સુખનું કારણ થાય  
તેવી જોઈએ. પરિણામે આર્તધ્યાન ધ્યાવાની જરૂર પડે તેમ કરીને  
એસવાથી રળવું સારું છે. (૧૮-૧૯૦)

૭. જે વ્યવસાયે કરી જીવને ભાવનિદ્રાનું ઘટવું ન થાય, તે  
વ્યવસાય કોઈ પ્રારબ્ધયોગે કરવો પડતો હોય, તો તો ફરી ફરી  
પાછા હકીને, 'મોટું ભયંકર હિંસાવાળું દુષ્ટ કામ જ આ કર્યા કરું  
છું,' એવું ફરી ફરી વિચારીને, અને 'જીવમાં ઢીલાપણાથી જ ઘણું-  
કરીને મને આ પ્રતિબંધ છે,' એમ ફરી ફરી નિશ્ચય કરીને, જેટલો  
બને તેટલો વ્યવસાયસક્ષેપ કરતાં જઈ પ્રવર્તવું થાય, તો ઘોષવું  
ફળવું થવું સંભવે છે. (૧૯૫૦)

૮. પગલે પગલે ભયવાળી અજ્ઞાન ભૂમિકામાં જીવ વગર વિચારે  
કોટચવધિ યોજનો ચાલ્યા કરે છે, ત્યાં યોગ્યતાનો અવકાશ ક્યાંથી  
હોય? આમ ન થાય, તેટલા માટે થયેલા કાર્યના ઉપદ્રવને જેમ  
શમાવાય તેમ શમાવી - સર્વ પ્રકારે એ વિષેની નિવૃત્તિ કરી, યોગ્ય  
વ્યવહારમાં આવવાનું પ્રયત્ન કરવું ઉચિત છે. ન ચાલતાં કરવો  
જોઈએ, અને તે પણ પ્રારબ્ધવશાત્, નિઃસ્પૃહ ભુદ્ધિથી - એવો જે  
વ્યવહાર, તેને યોગ્ય વ્યવહાર માનજો. (૧૯૪૭)

૯. વૃત્તિનો લક્ષ તથાઈપ સર્વસંગપરિત્યાગ પ્રત્યે વર્તતો છતાં જે  
મુમુક્ષુને પ્રારબ્ધવિશેષથી તે યોગનો અનુદય રહ્યા કરે, અને કુટુંબાદિનો  
પ્રસંગ તથા આજીવિકાદિ કારણે પ્રવૃત્તિ રહે—જે યથાન્યાયથી કરવી  
પડે—તે મુમુક્ષુએ પૂર્વોપાર્જિત શુભાશુભ કર્માનુસાર આજીવિકાદિ પ્રાપ્ત  
થશે એમ વિચારી, માત્ર નિમિત્તરૂપ પ્રયત્ન કરવું ઘટે; પણ ભયાકુળ  
થઈ, ચિંતા કે ન્યાયત્યાગ કરવો ન ઘટે. (૩૦)



## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

૧૦. કોઈ પણ પ્રકારે ભવિષ્યનો સાંસારિક વિચાર છોડી, વર્ત-  
માનમાં સમપણે પ્રવર્તવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરવો. ભવિષ્યમાં જે થવાને  
યોગ્ય હશે તે થશે, તે અનિવાર્ય છે, એમ ગણી, પરમાર્થ-પુરુષાર્થ  
સન્મુખ થવું યોગ્ય છે. ગમે તે પ્રકારે પણ એ લોકલભ્નરૂપ  
ભયનું સ્થાનક એવું જે ભવિષ્ય તે વિસ્મરણ કરવા યોગ્ય છે. તેની  
ચિંતા પડ્યે પરમાર્થનું વિસ્મરણ હોય છે અને એમ થાય તે મહા  
આપત્તિરૂપ છે. માટે તે આપત્તિ આવે નહિ એટલું વારંવાર  
વિચારવા યોગ્ય છે. કુટુંબાદિનું મમત્વ રાખશો તો પણ જે થવાનું  
હશે તે થશે. તેમાં સમપણું રાખશો તો પણ જે થવા યોગ્ય હશે  
તે થશે. માટે નિઃશંકપણે નિરાભિમાની થવું યોગ્ય છે, સમપરિણામે  
પરિણમવું યોગ્ય છે. આ ન્યાં સુધી નહિ પરિણમે, ત્યાં સુધી  
યથાર્થ ઓધ પણ પરિણમે નહિ. (૨૨-૨૪)

૧૧. સંસારમાં પ્રારબ્ધાનુસાર ગમે તેવા શુભાશુભ ઉદય આવે,  
પરંતુ, તેમાં પ્રીતિઅપ્રીતિ કરવાનો આપણે સંકલ્પ પણ ન કરવો.  
(૧૯૪૬)

૧૨. ' કરના ક્ષીરી કયા દિલગીરી, સદા મગન મન રહેનાજી '  
એ વૃત્તિ મુમુક્ષુઓએ અધિકાધિક વર્ધમાન કરવા જેવી છે. પરમાર્થની  
ચિંતા હોય એ વિષય જુદો છે; વ્યવહારચિંતાનું વેદન અંતરથી  
ઓછું કરવું, એ એક માર્ગ પામવાનું સાધન છે. (૧૯૪૭)

૧૩. અમારા ચિત્તમાં તો એમ આવે છે કે, મુમુક્ષુ જીવને આ  
કાળને વિષે સંસારની પ્રતિકૂળ દશાઓ પ્રાપ્ત થવી, તે તેને સંસારથી  
તરવા અરાખર છે. અનંત કાળથી અભ્યાસેલો એવો આ સંસાર  
રૂપરૂ વિચારવાનો વખત પ્રતિકૂળ પ્રસંગે વિશેષ હોય છે, એ વાત  
નિશ્ચય કરવા યોગ્ય છે. પ્રતિકૂળ પ્રસંગ જે સમતાએ વેદવામાં  
આવે, તો જીવને નિર્વાણ-સમીપનું સાધન છે. વ્યાવહારિક પ્રસંગોનું  
નિત્ય ચિત્રવિચિત્રપણું છે. માત્ર કલ્પનાએ તેમાં સુખ અને કલ્પ-

## ૮ : ગૃહસ્થપણું

નાએ દુઃખ એવી તેની સ્થિતિ છે. અનુકૂળ કલ્પનાએ અનુકૂળ ભાસે છે; પ્રતિકૂળ કલ્પનાએ તે પ્રતિકૂળ ભાસે છે. અને જ્ઞાની પુરુષે તે ખેડે કલ્પના કરવાની ના કહી છે. (૧૯૪૯)

૧૪. સંસારસંબંધી કારણના પદાર્થોની પ્રાપ્તિ સુલભપણે નિરંતર પ્રાપ્ત થયા કરે અને બંધન ન થાય એવા કોઈ પુરુષ હોય, તે તે તીર્થંકર કે તીર્થંકર જેવા જાણીએ છીએ. પણ પ્રાયે એવી સુલભ પ્રાપ્તિના જોગથી જીવને અલ્પકાળમાં સંસાર પ્રત્યેથી અત્યંત એવો વૈરાગ્ય થતો નથી અને સ્પષ્ટ આત્મજ્ઞાન ઉદય થતું નથી. એમ જાણી, જે કંઈ તે સુલભ પ્રાપ્તિને હાનિ કરનારા જોગ બને છે, તે ઉપકારક જાણી, સુખે રહેવા યોગ્ય છે. (૧૯૪૯)

૧૫. જ્યાં ઉપાય નહીં ત્યાં ખેદ કરવો યોગ્ય નથી. ઈશ્વરેચ્છા પ્રમાણે જે થાય, તેમાં સમતા ઘટે છે, અને તેના ઉપાયનો કંઈ વિચાર સૂઝે તે ક્યાં રહેવું એટલો માત્ર આપણો ઉપાય છે. સંસારના પ્રસંગોમાં કવચિત્ જ્યાં સુધી આપણને અનુકૂળ એવું થયા કરે છે ત્યાં સુધી, તે સંસારનું સ્વરૂપ વિચારી, 'ત્યાગજોગ છે,' એવું પ્રાયે હૃદયમાં આવવું દુર્લભ છે. તે સંસારમાં જ્યારે ઘણા ઘણા પ્રતિકૂળ પ્રસંગોની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે વખતે જીવને પ્રથમ તે ન ગમતો થઈ, પછી વૈરાગ્ય આવે છે. પછી આત્મસાધનની કંઈ સૂઝ પડે છે; અને પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણના વચન પ્રમાણે મુમુક્ષુ જીવને તે તે પ્રસંગો સુખદાયક માનવા ઘટે છે, કે જે પ્રસંગને કારણે આત્મસાધન સૂઝે છે. . . . એવું જાણી, જે કંઈ પ્રતિકૂળ પ્રસંગની પ્રાપ્તિ થાય, તે આત્મસાધનનાં કારણરૂપ માની, સમાધિ રાખી, ઉજાગર રહેવું. કલ્પિત ભાવમાં કોઈ રીતે ભૂલ્યા જેવું નથી. (૪/૩૬૬)

૧૬. પ્રમાદના અવકાશયોગે જ્ઞાનીને પણ અંશે વ્યામોહ થવાનો સંભવ જે સંસારથી દલ્હો છે, તે સંસારમાં સાધારણ જીવે રહીને,

## શ્રી રાજશંકરાનાં વિચારરત્નો

તેનો વ્યવસાય લૌકિક ભાવે કરીને, આત્મહિત ઇચ્છવું એ નહિ બનવા જેવું જ કાર્ય છે. કેમકે લૌકિક ભાવની આડે આત્માને નિવૃત્તિ ન્યાં નથી આવતી, ત્યાં હિતવિચારણા ખીજી રીતે થવી સંભવતી નથી. એકની નિવૃત્તિ તો ખીજનું પરિણામ થવું સંભવે છે. અહિતહેતુ એવો સંસારસંબંધી પ્રસંગ, લૌકિક ભાવ, લોકચેષ્ટા, એ સૌની સંભાળ જેમ બને તેમ જતી કરીને—તેને સંક્ષેપીને—આત્મહિતને અવકાશ આપવો ઘટે છે. (૨૭)

૧૭. ઉપાધિથી થોડો પણ નિત્યપ્રતિ અવકાશ લઈ, ચિત્તવૃત્તિ સ્થિર થાય એવી નિવૃત્તિમાં એસવાનું બહુ અવશ્ય છે. અને ઉપાધિમાં પણ નિવૃત્તિનો લક્ષ રાખવાનું સમરણ રાખજો. જેટલો વખત આયુષ્યનો તેટલો જ વખત જીવ ઉપાધિનો રાખે, તો મનુષ્યત્વનું સફળ થવું ક્યારે સંભવે? મનુષ્યત્વના સફળપણા માટે જીવવું એ જ કલ્યાણકારક છે, એવો નિશ્ચય કરવો જોઈએ, અને સફળપણા માટે જે જે સાધનોની પ્રાપ્તિ કરવી યોગ્ય છે, તે પ્રાપ્ત કરવા નિત્યપ્રતિ નિવૃત્તિ મેળવવી જોઈએ. નિવૃત્તિના અભ્યાસ વિના જીવની પ્રવૃત્તિ ન ટળે, એ પ્રત્યક્ષ સમગ્રય તેવી વાત છે. (૧૬૪૭)

૧૮. પ્રસંગની સાથે નિવૃત્તિ અશક્ય થતી હોય, તો પ્રસંગસંક્ષેપ કરવો ઘટે અને ક્રમે કરીને સાથે નિવૃત્તિરૂપ પરિણામ આણવું ઘટે. એ મુમુક્ષુ પુરુષનો જીમિકાધર્મ છે. સત્સંગ — સત્શાસ્ત્રના યોગથી તે ધર્મનું આરાધન વિશેષ કરી સંભવે છે. (૧૬૫૧)



૯

## જ્ઞાન

૧. જે વડે વસ્તુનું સ્વરૂપ જાણીએ તે જ્ઞાન. હવે યથામતિ વિચારવાનું છે કે એ જ્ઞાનની કંઈ આવશ્યકતા છે? જે આવશ્યકતા છે, તો તે પ્રાપ્તિનાં કંઈ સાધન છે?

જ્ઞાનની શી આવશ્યકતા છે તે વિષે પ્રથમ વિચાર કરીએ. આ લોકમાં અનાદિ કાળથી આ આત્માનું પર્યાટન છે. મેષાનુમેષ પણ સુખનો જ્યાં ભાવ નથી, એવાં નરકાદિક સ્થાનક આ આત્માએ બહુ બહુ કાળ વારંવાર સેવન કર્યાં છે. અસહ્ય દુઃખોને પુનઃ પુનઃ અને કહો તો અનંત વાર સહન કર્યાં છે. એ ઉત્તાપથી નિરંતર તાપતો આત્મા માત્ર સ્વકર્મવિપાકથી પર્યાટન કરે છે. પર્યાટનનું કારણ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મો છે. [ જેને કારણે આત્મા ] વિષયાદિક મોહબંધનને સ્વસ્વરૂપ માની રહ્યો છે. એ અજ્ઞાનાદિક ટાળવા માટે જ્ઞાનની પરિપૂર્ણ આવશ્યકતા છે. ( ૧૭ )

૨. પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી દયા. અજ્ઞાની શું કરે, જે કલ્યાણ કે પાપ જાણતો નથી? માટે [ પ્રથમ ] કલ્યાણને જાણવું જોઈએ, પાપને જાણવું જોઈએ. બંનેને જાણ્યા પછી જે શ્રેય હોય તે સમાચરવું જોઈએ. જે જીવનું સ્વરૂપ જાણતો નથી, અજીવનું સ્વરૂપ જાણતો નથી, કે તે બંનેનાં તત્ત્વને જાણતો નથી, તે સંયમની વાત ક્યાંથી જાણે? [ ૧૬ પહેલાં ]

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

૩. જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવામાં વિચાર મુખ્ય સાધન છે. અને તે વિચારને વૈરાગ્ય (ભોગ પ્રત્યે અનાસક્તિ) તથા ઉપશમ (કષાયોદ્ધિનું ઘણું જ મંદપણું, તે પ્રત્યે વિશેષ ખેદ) એ મુખ્ય આધાર છે. સત્પુરુષના વચનના યથાર્થ ગ્રહણ વિના વિચાર ઘણુંકરીને ઉદ્ભવ થતો નથી. અને સત્પુરુષના વચનનું યથાર્થ ગ્રહણ તેમની અનન્ય આશ્રયભક્તિ પરિણામ પામ્યેથી થાય છે. ઘણુંકરીને એકપીળાં કારણોને અન્યોન્યાશ્રય જેવું છે. (૨૯)

૪. સત્યનું જ્ઞાન થયા પછી મિથ્યા પ્રવૃત્તિ ન ટળે એમ અને નહિ. કેમકે, જેટલે અંશે સત્યનું જ્ઞાન થાય, તેટલે અંશે મિથ્યાભાવની પ્રવૃત્તિ મટે એવો જિનનો નિશ્ચય છે. મિથ્યા પ્રવૃત્તિ કંઈ પણ ટળે નહિ, તો સત્યનું જ્ઞાન પણ સંભવે નહિ. (૨૮)



## વિવેકજ્ઞાન

૧. વિવેક એ અંધારામાં પડેલા આત્માને ઓળખવાનો દીવો છે. વિવેક વડે કરીને ધર્મ ટકે છે. વિવેક નથી ત્યાં ધર્મ નથી. (૧૭)

૨. જ્ઞાનદર્શનાદિ ગુણો અજ્ઞાનદર્શને ઘેરી જે મિશ્રતા કરી નાખી છે, તે ઓળખી ભાવામૃતમાં આવવું તેનું નામ વિવેક છે. (૧૭)

૩. વિવેક એ જ ધર્મનું મૂળ અને ધર્મરક્ષક કહેવાય છે. જ્ઞાન, શીલ, ધર્મતત્ત્વ અને તપ એ સઘણાં વિવેક વિના ઉદય પામે નહિ. જે વિવેકી નથી, તે અજ્ઞાની અને મંદ છે. (૧૭)

૪. આત્મા છે; આત્મા નિત્ય છે; આત્મા કર્તા છે; આત્મા કર્મનેા ભોક્તા છે; તેથી તે નિવૃત્ત થઈ શકે છે અને નિવૃત્ત થઈ શકવાનાં સાધન છે—એ છ કારણો જેને વિચાર કરીને સિદ્ધ થાય, તેને ‘વિવેકજ્ઞાન’ અથવા ‘સમ્યક્ દર્શનની પ્રાપ્તિ’ ગણવી એમ શ્રીજિને નિરૂપણ કર્યું છે; જે નિરૂપણ મુમુક્ષુ જીવે વિશેષ કરી અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. (૨૮)

૫. પૂર્વના કોઈ વિશેષ અભ્યાસબળથી એ છ કારણોનેા વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે; અથવા સત્સંગના આશ્રયથી તે વિચાર ઉત્પન્ન થવાનો યોગ બને છે. (૨૮)

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

૬. અનિત્ય પદાર્થ પ્રત્યે મોહબુદ્ધિ હોવાને લીધે, આત્માનું અસ્તિત્વ, નિત્યત્વ, અને અવ્યાપ્તાય સમાધિસુખ ભાનમાં આવતું નથી. જેનો અનાદિકાળથી અભ્યાસ છે, તે અત્યંત પુરુષાર્થ વિના અહ્વ કાળમાં છોડી શકાય નહિ. માટે ફરી ફરી સત્સંગ, સત્શાસ્ત્ર અને પોતામાં સરળ વિચારદશા કરી, તે વિષયમાં, વિશેષ શ્રમ લેવો યોગ્ય છે. (૨૮)

૭. એમાં પ્રથમથી ઉત્પન્ન થતા સંશય ધીરજથી અને વિચારથી શાંત થાય છે. અધીરજથી અથવા આડી કટ્વના કરવાથી, માત્ર જીવને પોતાના હિતનો ત્યાગ કરવાનો વખત આવે છે; અને અનિત્ય પદાર્થનો રાગ રહેવાથી, તેના કારણે ફરી ફરી સંસારપરિભ્રમણનો યોગ રહ્યા કરે છે. તેની મોહબુદ્ધિમાં જીવને અનાદિથી એવું એકાગ્ર-પણું આદ્યું આવે છે, કે તેનો વિવેક કરતાં જીવને મૂંઝાઈ પાછું વળવું પડે છે. અને તે મોહઅંધિ છેદવાનો વખત આવવા પહેલાં તે વિવેક છોડી દેવાનો યોગ પૂર્વકાળે ઘણી વાર બન્યો છે. (૨૮)



## અધિકાર — પાત્રતા

૧. વિશાળ બુદ્ધિ, મધ્યસ્થતા, સરળતા અને જિતેન્દ્રિયપણું— આટલા ગુણો જે આત્મામાં હોય, તે તત્ત્વ પામવાનું ઉત્તમ પાત્ર છે. અનંત જન્મમરણ કરી ચૂકેલા આ આત્માની કરુણા તેવા અધિકારીને ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે કર્મમુક્ત થવાના જિજ્ઞાસુ કહી શકાય છે. તે જ પુરુષ યથાર્થ પદાર્થને યથાર્થ સ્વરૂપે સમજી, મુક્ત થવાના પુરુષાર્થમાં યોગ્ય છે. મનુષ્યત્વ, આર્યદેશ, ઉત્તમ કુળ, શારીરિક સંપત્તિ એ અપેક્ષિત સાધન છે. અને અંતરંગ સાધન માત્ર મુક્ત થવાની સાચી જિજ્ઞાસા એ છે. (૧૮-૧૯)

૨. સત્પુરુષનાં ચરણોનો ઇચ્છક, સદૈવ સૂક્ષ્મ ઓધનો અભિલાષી, ગુણ પર પ્રશસ્તભાવ રાખનાર, બ્રહ્મવ્રતમાં પ્રીતિ રાખનાર, જ્યારે સ્વદોષ દેખે ત્યારે તેને છેદવાનો ઉપયોગ \* રાખનાર, ઉપયોગથી એક પગ પથુ ભરનાર, એકાંતવાસને વખાણનાર, તીર્થાદિ પ્રવાસનો ઉછરંગી, આહાર—વિહાર—નિહારનો નિયમી, પોતાની ગુરુતાને દબાવનાર, એવો કોઈ પથુ પુરુષ તે મહાવીરના ઓધને પાત્ર છે, સમ્યક્ દેશને પાત્ર છે. (૧૬)

૩. સમ્યક્ દેશનાં પાંચ લક્ષણો છે : શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, આસ્થા અને અનુકંપા.

\* ઉપયોગ = જ્ઞાન, ચેતના.



## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારસ્તોત્રો

કોષ્ટાદિક કષાયોનું સમાર્થ જનું, ઉદય આવેલા કષાયોમાં મંદતા થવી, વાળી લેવાય તેવી આત્મદશા થવી, અથવા અનાદિ કાળની વૃત્તિઓ સમાર્થ જવી તે 'શમ.'

મુક્ત થવા સિવાય ખીછ કોઈ પણ પ્રકારની ઇચ્છા નહિ, અભિલાષા નહિ, તે સંવેગ.

જ્યારથી એમ સમગ્નયું કે, 'બ્રાંતિમાં જ પરિબ્રમણ કયું', હવે ઘણી થઈ, અને જીવ ! હવે થોભ !' એ નિર્વેદ.

માહાત્મ્ય જેનું પરમ છે એવા નિરપૂહી પુરુષોનાં વચનમાં જ તદ્દલીનતા તે શ્રદ્ધા - આસ્થા.

એ સઘળાં વડે જીવ[ માત્ર ]માં સ્વાત્મતુલ્ય બુદ્ધિ તે અનુકંપા (૨૩)

૪. કષાયની ઉપશાંતતા, માત્ર મોક્ષ અભિલાષ, ભવે ખેદ, પ્રાણીદયા, ત્યાં આત્માર્થનિવાસ. દશા ન એવી જ્યાં સુધી, જીવ લહે નહીં જોગ, મોક્ષમાર્ગ પામે નહિ, મટે ન અંતર રોગ. આવે જ્યાં એવી દશા, સદ્ગુરુખોધ સુહાય, તે ખોધે સુવિચારણા, ત્યાં પ્રગટે સુખદાય. જ્યાં પ્રગટે સુવિચારણા, ત્યાં પ્રગટે નિજ્ઞાન, જે જ્ઞાને ક્ષય મોહ થઈ, પામે પદ નિર્વાણ.

[ શ્રીઆત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર ( ૨૬ ) ]

૫. પ્રકૃતિના વિસ્તારથી જીવનાં કર્મ અનંત પ્રકારની વિચિત્રતાથી પ્રવર્તે છે અને તેથી દોષના પ્રકાર પણ અનંત ભાસે છે પણ સર્વથી મોટો દોષ એ છે કે, જેથી 'તીવ્ર મુમુક્ષુતા' ઉત્પન્ન ન જ હોય, અથવા મુમુક્ષુતા જ ઉત્પન્ન ન હોય. 'મુમુક્ષુતા' તે છે કે સર્વ પ્રકારની મોહાસક્તિથી મૂંઝાઈ, એક મોક્ષને વિષે જ યત્ન કરવો, અને તીવ્ર મુમુક્ષુતા એ છે કે, અનન્ય પ્રેમે મોક્ષના માર્ગમાં ક્ષણે ક્ષણે પ્રવર્તવું.

મુમુક્ષુતા ઉત્પન્ન થવાનું લક્ષણ પોતાના દોષ જોવામાં અપક્ષપાતતા એ છે, અને તેને લીધે સ્વચ્છંદનો નાશ હોય છે. સ્વચ્છંદ થોડી અથવા ઘણી હાનિ પામ્યો છે ત્યાં તેટલી બોધબીજ યોગ્ય ભૂમિકાબીજ થાય છે. સ્વચ્છંદ જ્યાં પ્રાયે દબાયો છે, ત્યાં પછી માર્ગપ્રાપ્તિને રોકનારાં ત્રણ કારણો મુખ્ય કરીને હોય છે એમ અમે જાણીએ છીએ. (૧) આ લોકની અલ્પ પણ સુખેચ્છા (૨) પરમ વિનયની ઓછાઈ (૩) અને પદાર્થનો અનિર્ણય.

આ લોકની અલ્પ પણ સુખેચ્છા હોવાનાં કારણો, નિઃશંકપણે તે [ મોક્ષ ] ‘સત્’ છે એવું દઢ થયું નથી; અથવા તે પરમાનંદરૂપ જ છે એમ પણ નિશ્ચય નથી; અથવા મુમુક્ષુતામાં પણ કેટલોક આનંદ અનુભવાય છે તેને લીધે બાહ્ય શાતાનાં કારણો પણ કેટલીક વાર પ્રિય લાગે છે અને તેથી આ લોકની અલ્પ પણ સુખેચ્છા રહ્યા કરે છે, જેથી જીવની યોગ્યતા રોકાઈ જાય છે.

વાસ્તવિક તત્ત્વ પામવાની કંઈ યોગ્યતાની ઓછાઈને લીધે ‘પદાર્થનિર્ણય’ ન થયો હોય તો ચિત્ત વ્યાકુળ રહે છે અને મિથ્યા સમતા આવે છે. કલ્પિત પદાર્થ વિષે ‘સત્’ની માન્યતા હોય છે. જેથી કાળે કરી અપૂર્વ પદાર્થને વિષે પરમ પ્રેમ આવતો નથી અને એ જ પરમ યોગ્યતાની હાનિ છે.

અધિક શું કહીએ ? કળિયુગ છે માટે ક્ષણ વાર પણ વસ્તુચિન્તાર વિના ન રહેવું એમ મહાત્માઓની શિક્ષા છે. (૨૨-૨૪)

૬. બ્રાંતિગતપણે સુખસ્વરૂપ ભાસે છે એવા સંસારી પ્રસંગ અને પ્રકારોમાં જ્યાં સુધી જીવને વહાલપ વર્તે છે, ત્યાં સુધી જીવને પોતાનું સ્વરૂપ ભાસવું અસંભવિત છે, અને સત્સંગનું માહાત્મ્ય પણ તથાસ્વરૂપે ભાસ્યમાન થવું અસંભવિત છે. જ્યાં સુધી તે સંસારગત વહાલપ અસંસારગત વહાલપને પ્રાપ્ત ન થાય, ત્યાં સુધી ખચીત કરી અપ્રમત્તપણે વારંવાર પુરુષાર્થનો સ્વીકાર યોગ્ય છે. (૨૫)

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

૭. એ [ આત્માવિષયક ] વિચારોથી જ છેવટે સિદ્ધિ છે; એ જ વિચારોના વિવેકથી જે અવ્યાખ્યાય સુખની ઇચ્છા છે તેની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ જ વિચારોના મનનથી અનંત કાળનું મૂંઝન ટળવાનું છે; તથાપિ તે સર્વને માટે નથી. વાસ્તવિક દષ્ટિથી જેતાં તેને છેવટે સુધી પામનારા પાત્રોની ન્યૂનતા બહુ છે; કાળ ફરી ગયો છે. એ વસ્તુનો અધીરાઈ અથવા અશૌચતાથી અંત લેવા જતાં ઝેર નીકળે છે; અને ભાગ્યહીન તથા અપાત્ર બંને લોકથી બ્રષ્ટ થાય છે; એટલા માટે અમુક સંતોને અપવાદ રૂપ માની, યાકીનાઓને તે ક્રમમાં આવવા, તે ગુણનું દર્શન કરવા, ઘણા વખત સુધી અભ્યાસની જરૂર છે. ( ૨૨ )

૮. ન્યાં સુધી મૃષા અને પરસ્ત્રીત્યાગ કરવામાં આવે નહીં, ત્યાં સુધી સર્વ ક્રિયા નિષ્ફળ છે. ત્યાં સુધી આત્મામાં છળકપટ હોવાથી ધર્મ પરિણમતો નથી. ધર્મ પામવાની આ પ્રથમ ભૂમિકા છે. ન્યાં સુધી મૃષાત્યાગ અને પરસ્ત્રીત્યાગ એ ગુણો ન હોય, ત્યાં સુધી વક્તા તથા શ્રોતા હોઈ શકે નહિ. ( ૩૩ )

૯. જે કે, હમણાં જ તમે સર્વને માર્ગે ચડાવીએ, પણ ભાજન ( પાત્ર )ના પ્રમાણમાં વસ્તુ મુકાય છે. નહિ તો જેમ હલકા વાસણમાં ભારે વસ્તુ મૂકવાથી વાસણનો નાશ થાય, તેમ થાય. ( ૩૩ )



## યત્ના-અપ્રમાદ

૧. ઉપયોગ ત્યાં ધર્મ છે. (૧૭)

૨. જેમ વિવેક એ ધર્મનું મૂળતત્ત્વ છે, તેમ યત્ના એ ધર્મનું ઉપતત્ત્વ છે. વિવેકથી ધર્મતત્ત્વ ગ્રહણ કરાય છે અને યત્નાથી તે તત્ત્વ શુદ્ધ રાખી શકાય છે, તે પ્રમાણે પ્રવર્તન કરી શકાય છે. પ્રત્યેક કામ યત્નાપૂર્વક જ કરવું એ વિવેકી આવકનું કર્તવ્ય છે. (૧૭)

૩. ધર્મની અનાદરતા, ઉન્માદ, આળસ, કપાય એ સઘળાં પ્રમાદનાં લક્ષણ છે. અવસર પામીને પ્રમાદ ન કરવો. કારણ, દેહ ક્ષણભંગુર છે. (૧૭)

૪. પણ એ અમૂલ્ય સ્ત્રીજ છે; ચક્રવર્તી પણ એક પણ પામવા આખી રિદ્ધિ આપે તો પણ તે પામનાર નથી. એક પણ વ્યર્થ ખોવાથી એક ભવ હારી જવા જેવું છે, એમ તત્ત્વની દષ્ટિએ સિદ્ધ છે. (૧૭)

૫. ઓછો પ્રમાદ થવાનો ઉપયોગ એ જીવને માર્ગના વિચારમાં સ્થિતિ કરાવે છે, એ વાત ફરી ફરી વિચારી તે પ્રયત્ન કોઈ પ્રકારે કરવું ઘટે છે એ વાત બુલવાળેગ નથી. (૨૬)

૬. પ્રમાદને તીર્થ કરદેવ કર્મ કહે છે અને અપ્રમાદને અકર્મ-રૂપ 'આતમસ્વરૂપ' કહે છે. ન્યાં કંઈ પણ પ્રમત્તદશા હોય છે, ત્યાં જગતપ્રત્યયી કામનો આત્માને વિષે અવકાશ ઘટે છે. ન્યાં

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

કેવળ અપ્રમત્તા વર્તે છે, ત્યાં આત્મા સિવાય ખીજા કોઈ પણ ભાવનો અવકાશ વર્તે નહિ. (૨૭)

૭. અસાર અને કલેશરૂપ આરંભ પરિબ્રહ્મા કાર્યમાં વસતાં જો આ જીવ કંઈ પણ નિર્ભય કે અભગૃત રહે, તો ઘણા વર્ષનો ઉપાસેલો વૈરાગ્ય પણ નિષ્ફળ જાય એવી દશા થઈ આવે છે; એવો નિત્ય પ્રત્યે નિશ્ચય સંભારીને નિરુપાય પ્રસંગમાં કંપતા ચિત્ત—ન છૂટ્યે પ્રવર્તવું ઘટે છે. એ વાતનો મુમુક્ષુ જીવે કાર્યે કાર્યે, ક્ષણે ક્ષણે અને પ્રસંગે પ્રસંગે લક્ષ રાખ્યા વિના મુમુક્ષુતા રહેવી દુર્લભ છે. (૨૮)

૮. કયા પ્રકારે દોષ ઘટે? જીવ લૌકિક ભાવ કર્યા કરે છે, તે દોષો કેમ ઘટતા નથી, એમ કહ્યા કરે છે. મુમુક્ષુઓએ જાગૃત થઈ વૈરાગ્ય વધારવો જોઈએ. સત્પુરુષનું એક વચન સાંભળી પોતાને વિષે દોષો હોવા માટે બહુ જ ખેદ રાખશે, અને દોષ ઘટાડશે, ત્યારે જ ગુણ પ્રગટશે. . . . બાકી સત્પુરુષ તો જેમ એક વટેમાર્ગી ખીજા વટેમાર્ગીને રસ્તા બતાવી ચાલ્યો જાય છે, તેમ બતાવી ચાલ્યા જાય છે. (૨૯)

૯. મૂળ વાત તો એ છે કે, જીવને વૈરાગ્ય આવતાં છતાં પણ જે તેનું અત્યંત શિથિલપણું—ઠીલાપણું—છે, તે ટાળતાં તેને અત્યંત વસમું લાગે છે, અને ગમે તે પ્રકારે પણ એ જ પ્રથમ ટાળવાને યોગ્ય છે.

૧૦. જીવ પોતે જાગે, તો બધાં વિપરીત કારણો મટી જાય. જેમ કોઈ પુરુષ ઘરમાં નિદ્રાવશ થવાથી તેના ઘરમાં કૂતરાં, બિલાડાં વગેરે પેસી જવાથી નુકસાન કરે, અને પછી તે પુરુષ જાગ્યા પછી નુકસાન કરનારાં એવાં જે કૂતરાં આદિ પ્રાણીઓ તેનો દોષ કાઢે, પણ પોતાનો દોષ કાઢતો નથી કે હું ઊંઘી ગયો તો આમ થયું; પોતે જાગૃત રહેતો હોય, તો બધાં વિપરીત કારણો મટી જાય; માટે પોતે જાગૃત રહેવું. (૨૯)

卐

૨૫૨

## પુરુષાર્થ

૧. પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ એ શબ્દ સમજવા જેવા છે. પુરુષાર્થ ક્યાં વિના પ્રારબ્ધની ખબર ન પડી શકે. પ્રારબ્ધમાં હશે તે થશે એમ કહી ખેસી રહે કામ ન આવે. નિષ્કામ પુરુષાર્થ કરવો. પ્રારબ્ધને સમ પરિણામે વેદવું — ભોગવી લેવું — એ મોટો પુરુષાર્થ છે. (૧૯૫૬)

૨. પૂર્વકર્મ નથી, એમ ગણી પ્રત્યેક ધર્મ સેવ્યે જવો. તેમ છતાં પૂર્વકર્મ નડે તો શોક કરવો નહીં. પુરુષાર્થનો જ્ય ન થયો, એવી નિરાશા સ્મરીશ નહીં. ખીજને દોષે તને અંધન છે, એમ માનીશ નહીં. તારે દોષે તને અંધન છે, એ સંતની પહેલી શિક્ષા છે. (૧૯૪૬)

૩. કોઈ હીનપુરુષાર્થની વાતો કરે કે, 'ઉપાદાનકારણુનું\* શું કામ છે? પૂર્વે અશોચ્યાકેવલી [ વિચાર — સમજણથી પુરુષાર્થ ક્યાં વિના — અકસ્માત જેમને જ્ઞાન થયું હોય તેવા ] થયા છે,' તો તેવી વાતોથી પુરુષાર્થહીન ન થવું. સત્સંગ ને સત્ય સાધન વિના કોઈ કાળે પણ કલ્યાણુ થાય નહીં. જે પોતાની મેળે કલ્યાણુ થતું હોય તો માટીમાંથી ઘડો થવો સંભવે. લાખ વર્ષ થાય તો પણ ઘડો થાય નહીં. તેમ ઉપાદાનકારણુ વિના કલ્યાણુ થાય નહીં. તીર્થ કરને યોગ થયો હશે, એમ શાસ્ત્રવચન છે; છતાં કલ્યાણુ થયું નથી તેનું

\* ઉપાદાનકારણુ = ઉપાય; પુરુષાર્થ.

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

કારણ, પુરુષાર્થ વિના તે યોગ નિષ્ફળ ગયા; માટે પુરુષાર્થ કરવો, અને તેા જ કલ્યાણ થશે. ઉપાદાનકારણ શ્રેષ્ઠ છે. ( ૧૯૫૨ )

૪. પોતે ત્યાગ કરી શકે નહીં, અને બહાનાં કાઢે કે મારે અંતરાયો ધણા છે. ધર્મનો પ્રસંગ આવે ત્યારે ઉદય [ પ્રારબ્ધ ] છે એમ કહે. ' ઉદય, ' ' ઉદય ' કહ્યા કરે, પણ કાંઈ દૂવામાં પડતો નથી. ગાડામાં બેઠો હોય અને ઘાંચ આવે તો સાચવી સંભાળીને ચાલે. તે વખતે ઉદય ભૂલી જાય. અર્થાત્ પોતાની શિથિલતા હોય, તેને બદલે ઉદયનો દોષ કાઢે છે. ( ૧૯૫૨ )

૫. ઐશ્વર્યપદ પ્રાપ્ત થતાં તેને ધક્કો મારીને પાછું કાઢે છે, ' આ મારે જોઈતું નથી; મારે આને શું કરવું છે ? ' કોઈ રાજા પ્રધાનપણું આપે તો પણ પોતે લેવા ઇચ્છે નહીં :- ' મારે એને શું કરવું છે ? ધરસંબંધીની આટલી ઉપાધિ થાય તો ધણી છે, ' આવી રીતે ના પાડે. ઐશ્વર્યપદની નિરિચ્છા છતાં રાજા ફરી ફરી આપવા ઇચ્છે તેને લીધે આવી પડે, તો તેને વિચાર થાય કે, ' જો તારે પ્રધાનપણું હશે તો ધણા જીવોની દયા પજારો છં. ' એવા ધર્મના કેટલાક હેતુ જાણીને વૈરાગ્ય ભાવનાએ વેદે [ ભોગવે ] તેને ઉદય કહેવાય. ઇચ્છાસહિત ભોગવે અને ' ઉદય ' કહે, તો તે શિથિલતાના અને સંસાર રઝળવાના હેતુ થાય.

૬. બંધવૃત્તિઓને ઉપશમાવવાનો તથા નિવૃત્તાવવાનો જીવને અભ્યાસ - સતત અભ્યાસ - કર્તવ્ય છે. કારણ કે વિના વિચારે, વિના પ્રયાસે તે વૃત્તિઓનું ઉપશમવું અથવા નિવૃત્તવું કેવા પ્રકારથી થાય ? કારણ વિના કોઈ કાર્ય સંભવતું નથી. ( ૨૭ )

૭. જીવ એમ કહે છે કે મારાં તૃણા, અહંકાર, લોભ આદિ દોષો જતા નથી. અર્થાત્ જીવ પોતાનો દોષ કાઢતો નથી; અને દોષોનો વાંક કાઢે છે. જેમ સૂર્યનો તાપ બહુ પડે છે, અને તેથી

### ૧૩ : પુરુષાર્થ

બહાર નીકળાતું નથી માટે સૂર્યનો દોષ છે; પણ છત્રી અને પગરખાં સૂર્યના તાપથી રક્ષણાર્થે બનાવ્યાં છે તેનો ઉપયોગ કરતો નથી તેમ. જ્ઞાની પુરુષોએ લૌકિકભાવ મૂકી દર્ધ, જે વિચારથી પોતાના દોષો ઘટાડેલા તે વિચારો અને તે ઉપાયો જ્ઞાનીઓ ઉપકાર અર્થે કહે છે. . . . તે શ્રવણ કરી, આત્મામાં પરિણામ પામે તેમ કરવું. ( ૨૯ )

૮. કર્મનો દોષ કાઢવો નહીં. આત્માને નિંદવો. અનાદિ કાળનાં કર્મો એ ઘડીમાં નાશ પામે છે. કર્મ કરવાની વાત આવે ત્યારે પૂર્વકર્મના દોષની વાત આગળ કરે છે. પુરુષાર્થ કરવો શ્રેષ્ઠ છે. કર્મ ટાળ્યા વગર ટળવાનાં નથી. તેટલા માટે જ જ્ઞાનીઓએ શાસ્ત્રો વર્ણવ્યાં છે. કર્મ ગણી ગણીને નાશ કરાતાં નથી. જ્ઞાની પુરુષ તેો સામટો ગોટો વાળો નાશ કરે છે. વિચારવાને બધાં આલંબનો મૂકી દર્ધ, આત્માના પુરુષાર્થનો જય થાય તેવું આલંબન લેવું. કર્મબંધનનું આલંબન લેવું નહીં. ( ૨૯ )

૯. પુરુષાર્થ કરે તો કર્મથી મુક્ત થાય. અનંત કાળનાં કર્મો હોય, અને જે ચથાર્થ પુરુષાર્થ કરે, તો કર્મ એમ ન કહે કે હું નહીં જાઉં. એ ઘડીમાં અનંતાં કર્મો નાશ પામે છે. ( ૨૯ )

૧૦. અનાદિ કાળના અજ્ઞાનને લીધે જેટલો કાળ ગયો, તેટલો કાળ મોક્ષ થવા માટે જેઈએ નહીં. કારણ કે, પુરુષાર્થનું બળ કર્મો કરતાં વધુ છે. કેટલાક જીવો એ ઘડીમાં કલ્યાણ કરી ગયા છે ! ( ૧૯૫૨ )





## અહિંસા

૧. દયા એ જ ધર્મનું સ્વરૂપ છે. જ્યાં દયા નથી ત્યાં ધર્મ નથી. (૧૭)

૨. ધર્મતત્ત્વ જે પૂછ્યું મને, તે સંભળાવું રનેહે તને,  
જે સિદ્ધાંત સકળનો સાર, સર્વમાન્ય સહુને હિતકાર.  
ભાખ્યું ભાષણમાં ભગવાન, ધર્મ ન ખીજે દયા સમાન.  
અભયદાન સાથે સંતોષ, ઘો પ્રાણીને દળવા દોષ.  
સત્ય શીળ ને સઘળાં દાન, દયા હોઈને રહ્યાં પ્રમાણ.  
પુષ્પપાંખડી જ્યાં દુભાય, જિનવરની ત્યાં નહિ આજ્ઞાય.  
સર્વ જીવનું ઇચ્છા સુખ, મહાવીરની શિક્ષા મુખ્ય.  
એ ભવતારક સુંદર રાહ, ધરિયે તરિયે કરી ઉત્સાહ.  
ધર્મ સકળનું એ શુભ મૂળ, એ વણ ધર્મ સદા પ્રતિકૂળ.  
તત્ત્વરૂપથી એ ઓળખે, તે જન પહોંચે શાશ્વત સુખે. (૧૭)

૩. મહારંભી - હિંસાયુક્ત - વ્યાપારમાં આજે પડવું પડવું હોય  
તો અટકજે. [૧૬ પહેલાં]

૪. અહોળા લક્ષ્મી મળતાં છતાં આજે અન્યાયથી ડોઈનો જીવ  
જતો હોય, તો અટકજે. [૧૬ પહેલાં]

## ૧૪ : અહિંસા

૫. પરહિત એ જ નિજહિત સમજવું, અને પરદુઃખ એ પોતાનું દુઃખ સમજવું. (૧૯૪૬)

૬. પ્રથમ સ્થાનમાં મહાવીરદેવે સર્વ આત્માથી સંયમરૂપ નિપુણ અહિંસા દેખીને ઉપદેશી. સર્વ જીવને પોતાના આત્મા સમાન લેખે . . . સર્વ જીવો જીવિતને ધરૂં છે, મરણને ધરૂંછતા નથી. . . . એ કારણથી જગતમાં જેટલાં ત્રસ અને સ્થાવર પ્રાણીઓ છે, તેને જાણતાં અજાણતાં હણવાં નહિ.

પોતાને માટે [કે] પરને માટે ક્રોધથી કે ભયથી પ્રાણીઓને કષ્ટ થાય તેવું અસત્ય ખોલવું નહિ. પ્રાણીને તે અવિશ્વાસ ઉપજાવે છે તે માટે તેનો ત્યાગ કરવો. મહારૌદ્ર એવું અબ્રહ્મચર્ય, પ્રમાદને રહેવાનું સ્થળ, ચારિત્રનો નાશ કરનાર તે આ જગતમાં [મુનિ] આચરે નહિ. જે વસ્ત્ર પાત્ર છે, તે પણ સંયમની રક્ષા માટે થઈને ધારણ કરે. સંયમની રક્ષા અર્થે રાખવાં પડે તેને પરિગ્રહ ન કરેવો, પણ મૂર્છાને પરિગ્રહ કરેવો એમ પૂર્વમહર્ષિઓ કહે છે.

તત્ત્વજ્ઞાનને પામેલા મનુષ્યો છકાય (જીવો) ના રક્ષણને માટે થઈને તેટલો પરિગ્રહ માત્ર રાખે, બાકી પોતાના દેહમાં મમત્વ આચરે નહિ. નિરંતર તપશ્ચર્યા, સંયમને અવિરોધક ઉપજીવનરૂપ એક વખતનો આહાર લેવો. હિંસાદિક દોષો દેખીને જ્ઞાતપુત્ર ભગવાને એમ ઉપદેશ્યું કે સર્વ પ્રકારના આહાર રાત્રિએ ભોગવે નહિ.

પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી દયા. અજ્ઞાની શું કરે, કે જો તે કલ્યાણ કે પાપ જાણતો નથી? શ્રવણ કરીને કલ્યાણને જાણવું જોઈએ, પાપને જાણવું જોઈએ. જાણ્યા પછી જે શ્રેય હોય તે સમાચરવું જોઈએ. (૧૬ પહેલાં)

૭. 'ધનોકયુલેશન' મરકાની રસી. રસીના નામે દાકતરોએ આ ધર્તિંગ ઊભું કર્યું છે. ગિચારાં અસ્વાદિને રસીના બહાને રિખાવી

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

મારી નાખે છે. હિંસા કરી પાપને પોષે છે. પાપ ઉપાજે છે. પૂર્વે પાપાનુબંધી પુણ્ય ઉપાજ્યું છે, તે યોગે વર્તમાનમાં તે પુણ્ય ભોગવે છે. પણ પરિણામે પાપ વહોરે છે, તે બિચારા દાકતરોને ખપ્પર નથી. રસીથી દર્દ દૂર થાય ત્યારની વાત ત્યારે; અત્યારે હિંસા પ્રગટ છે. રસીથી એક કાઠતાં ખીણું દર્દ ઊભું થાય. (૧૯૫૬)

૮. જેવી દષ્ટિ આ આત્મા પ્રત્યે છે, તેવી દષ્ટિ જગતના સર્વ આત્માને વિષે છે. જેવો સ્નેહ આ આત્મા પ્રત્યે છે, તેવો સ્નેહ સર્વ આત્મા પ્રત્યે વર્તે છે. જે જે આ આત્મા માટે ઇચ્છીએ છીએ, તે તે સર્વ આત્મા માટે ઇચ્છીએ છીએ. આ દેહમાં વિશેષભુક્ષિ અને ખીજ દેહની પ્રત્યે વિષમભુક્ષિ ઘણું કરીને ક્યારે ય થઈ શકતી નથી. (૧૯૪૯)



૧૫

તપ

૧. તપ વડે કરી કર્મઓધને બાળીને ભસ્મીભૂત [ કરી નખાય છે ]. તપના બાર પ્રકારોમાં અનશન, ઊણોદરી, રસપરિત્યાગ, કાયકલેશ વગેરે બાહ્ય તપ છે; [ અને ] પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, શાસ્ત્રપઠન, ધ્યાન એ આભ્યંતર તપ છે. ( ૧૬ )

૨. કોઈ સ્ત્રી ગમે તેટલા કષ્ટથી તપશ્રયા કરી પોતાના પતિને રીઝવવા ઇચ્છે તો પણ ન્યાં સુધી તે સ્ત્રી પોતાની પ્રકૃતિ પતિની પ્રકૃતિના સ્વભાવાનુસાર કરી ન શકે, ત્યાં સુધી પ્રકૃતિના પ્રતિકૂલ-પણાને લીધે તે પતિ પ્રસન્ન ન જ થાય અને તે સ્ત્રીને માત્ર શરીરે ક્ષુધાદિ તાપની પ્રાપ્તિ થાય. તેમ કોઈ મુમુક્ષુ ભગવાનના સ્વરૂપાનુસાર વૃત્તિ ન કરે અને અન્ય સ્વરૂપમાં રુચિમાન છતાં અનેક પ્રકારનાં તપ તપીને કષ્ટ સેવે, તો પણ તે ભગવાનને પામે નહિ. ભગવાનરૂપ પતિની સેવાના પ્રકાર ઘણા છે. પણ તેમાં સર્વોત્કૃષ્ટ પૂજન તો ચિત્ત-પ્રસન્નતા એટલે તે ભગવાનમાં ચૈતન્યવૃત્તિ પરમ હર્ષથી એકતવને પ્રાપ્ત કરવી તે જ છે. તેમાં જ સર્વ સાધન સમાય છે. ન્યાં સુધી ચિત્તમાં ખીળે ભાવ હોય ત્યાં સુધી કપટ છે. અને કપટ છે ત્યાં સુધી ભગવાનના ચરણમાં આત્માનું અર્પણ ક્યાંથી થાય ? ( ૩૧ )

૩. ગમે તે ક્રિયા જપ, તપ કે શાસ્ત્રવાંચન કરીને પણ એક જ કાર્ય સિદ્ધ કરવાનું છે; તે એ કે જગતની વિસ્મૃતિ કરવી અને

૨૫૯

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

સતતા ચરણમાં રહેવું. અને એ એક જ લક્ષ ઉપર પ્રવૃત્તિ કરવાથી જીવને પોતાને શું કરવું યોગ્ય છે અને શું કરવું અયોગ્ય છે તે સમજાય છે — સમજતું જાય છે. એ લક્ષ અચળ થયા વિના જપ, તપ, ધ્યાન કે દાન કોઈની યથાયોગ્ય સિદ્ધિ નથી; અને ત્યાં સુધી ધ્યાનાદિક નહિ જેવા કામનાં છે. ( ૨૨ થી ૩૪ )

૪. આત્મચારિત્ર અવધારણ કરતાં તપ પરિષહાદિકનાં બહિર્દુઃખને દુઃખ માન્યું છે; અને મહાધોગતિમાં પરિભ્રમણરૂપ અનંત દુઃખને બહિર્ભાવ મોહિનીથી સુખ માન્યું છે. એ જો કેવી ભ્રમવિચિત્રતા છે ?

વિષયની વૃત્તિ ન હોય તેને સંયમ પાળવો કંઈયે દુષ્કર નથી. આત્મચારિત્રનું દુઃખ તે દુઃખ નહિ પણ પરમ સુખ છે અને પરિણામે અનંત સુખતરંગપ્રાપ્તિનું કારણ છે. તેમજ ભોગવિલાસાદિકનું સુખ તે ક્ષણિક અને પરિણામે અનંત દુઃખનું કારણ છે. ( ૧૬ )



## અહ્મચર્ય

૧. જેમ અને તેમ, સ્વપત્ની સંબંધી પણ વિષયાસક્ત ઓછો રહેજો. આત્મિક અને શારીરિક શક્તિની દિવ્યતાનું તે મૂળ છે, એ જ્ઞાનીઓનું અનુભવસિદ્ધ વચન છે. (૧૬ પહેલાં)

૨. યોગ્યતા માટે અહ્મચર્ય એ મોટું સાધન છે. (૧૯૪૭)

૩. ઘણું સ્થળે વિચારવાન પુરુષોએ એમ કહ્યું છે કે, જ્ઞાન થયે કામ, ક્રોધ, તૃષ્ણાદિ ભાવ નિર્મૂળ થાય; તે સત્ય છે, તથાપિ તે વચનોનો એવો પરમાર્થ નથી કે, જ્ઞાન થયા પ્રથમ તે મોળાં ન પડે કે ઓછાં ન થાય. મૂળસહિત છેદ તો જ્ઞાને કરીને થાય. પણ કપાયાદિનું મોળાપણું કે ઓછાપણું ન થાય ત્યાં સુધી જ્ઞાન ઘણું કરીને ઉત્પન્ન જ ન થાય. જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવામાં વિચાર મુખ્ય સાધન છે, અને તે વિચારને વૈરાગ્ય ( ભોગ પ્રત્યે અનાસક્તિ ) તથા ઉપશમ ( કપાયાદિનું ઘણું જ મંદપણું, તે પ્રત્યે વિશેષ ખેદ ) એ મુખ્ય આધાર છે. એમ જાણી તેનો નિરંતર લક્ષ રાખી તેવી પરિણતિ કરવી ઘટે. (૧૯૫૨)

૪. મહા રૌદ્ર એવું અહ્મચર્ય, પ્રમાદને રહેવાનું સ્થળ, ચાસ્તિચનો નાશ કરનાર, તે આ જગતમાં મુનિ આચરે નહિ. અધર્મનું મૂળ, મહા દોષની જન્મભૂમિકા એવા જે મૈથુનના આલાપ-પ્રલાપ તેનો નિર્ગ્રંથે ત્યાગ કરવો. (૧૬ પહેલાં)

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

૫. સર્વ ચારિત્ર્ય વશીભૂત કરવાને માટે, સર્વ પ્રમાદ ટાળવાને માટે, આત્મામાં અખંડ વૃત્તિ રહેવાને માટે, મોક્ષ સંબંધી સર્વ પ્રકારના સાધનના જ્યને અર્થે બ્રહ્મચર્ય અદ્ભુત, અનુપમ સહાયકારી છે; તથા મૂળભૂત છે. (૨૨-૩૪)

૬. નીરખીને નવયૌવના, લેશ ન વિષયનિદાન,  
ગણે કાષ્ટની પૂતળી, તે ભગવાન સમાન.  
આ સઘળા સંસારની, રમણી નાયકરૂપ,  
એ ત્યાગી, ત્યાગ્યું બધું, કેવળ શોકરૂવરૂપ.  
એક વિષયને જીતતાં, જીત્યો સૌ સંસાર,  
નૃપતિ જીતતાં જીતીએ, દળ, પુર ને અધિકાર.

વિષયરૂપ અંકુરથી, ટળે જ્ઞાન ને ધ્યાન,  
લેશ મહિરાપાનથી, છાકે જ્યમ અજ્ઞાન.

સુંદર શિયળ સુરતરુ, મન, વાણી ને દેહ,  
જે નરનારી સેવશે; અનુપમ ફળ લે તેહ.

પાત્ર વિન્ય વરતુ ન રહે, પાત્રે આત્મિક જ્ઞાન,  
પાત્ર થવા સેવા સદા, બ્રહ્મચર્ય મતિમાન.

(૧૭)

૭. વિષયાદિ ધ્વંષિત પદાર્થ ભોગવી તેથી નિવૃત્ત થવાની ઇચ્છા રાખવી, અને તે ક્રમે પ્રવર્તવાથી આગળ પર તે વિષયમૂર્છા ન સંભવે એમ થવું કઠણ છે. કેમકે જ્ઞાનદશા વિના વિષયનું નિર્મૂળપણું થવું સંભવતું નથી. જ્ઞાનદશા ન હોય તો વિષય આરાધતાં ઉત્સુક પરિણામ ઉત્પન્ન થયા વિના ન રહે, અને તેથી વિષય પરાજિત થવાને બદલે વિશેષ વર્ધમાન થાય. જેને જ્ઞાનદશા છે તેવા પુરુષો વિષયાકાંક્ષાથી અથવા વિષયનો અનુભવ કરી તેથી વિરક્ત થવાની ઇચ્છાથી તેમાં પ્રવર્તતા નથી; અને એમ જે પ્રવર્તતા જાય, તો જ્ઞાનને પણ આવરણ આવવા યોગ્ય છે. માત્ર

પ્રારબ્ધસંબંધથી ઉદય હોય એટલે છૂટી ન શકાય તેથી જ જ્ઞાની-પુરુષની ભોગવૃત્તિ છે. તે પણ પૂર્વપશ્ચાત્ પશ્ચાતાપવાળી અને મંદમાં મંદ પરિણામસંયુક્ત હોય છે. સામાન્ય મુમુક્ષુ જીવ વૈરાગ્યના ઉદ્ભવને અર્થે વિષય આરાધવા જતાં તો ઘણું કરી બંધાવા સંભવ છે. કેમકે જ્ઞાની પુરુષ પણ તે પ્રસંગોને માંડ માંડ જીતી શક્યા છે, તો જેની માત્ર વિચારદશા છે, એવા પુરુષનો ભાર નથી, કે તે વિષયને એ પ્રકારે જીતી શકે. (૧૯૫૨)

૮. અહ્મચર્યની નવ વાડ :

(૧) વસતી. જ્યાં સ્ત્રી, પશુ, પડંગ (એ બધાથી) સંયુક્ત વસતી હોય ત્યાં રહેવું નહિ. એવા પ્રકારનો વાસ અહ્મચર્યની હાનિ કરે છે. તેઓની કામચેષ્ટા, હાવભાવ ઇત્યાદિક વિકારો મનને બ્રષ્ટ કરે છે.

(૨) કથા. કેવળ એકલી સ્ત્રીઓને જ કે એક જ સ્ત્રીને ધર્મોપદેશ અહ્મચારીએ ન કરવો. કથા એ મોહની ઉત્પત્તિરૂપ છે. જેથી ચિત્ત ચળે એવા પ્રકારની ગમે તે શૃંગાર સંબંધી કથા અહ્મચારીએ ન કરવી.

(૩) આસન. સ્ત્રીઓની સાથે એક આસને ન બેસવું. જ્યાં સ્ત્રી બેઠી હોય, ત્યાં બે ઘડી સુધીમાં અહ્મચારીએ ન બેસવું. એ સ્ત્રીઓની સ્મૃતિનું કારણ છે—વિકારની ઉત્પત્તિ છે—એમ ભગવાને કહ્યું છે.

(૪) ઇપ્રિયનિરીક્ષણ. સ્ત્રીઓના અંગોપાંગ અહ્મચારી સાધુએ ન જોવાં. એનાં અમુક અંગ પર દષ્ટિ એકાગ્ર થવાથી વિકારની ઉત્પત્તિ થાય છે.

(૫) કુબંધાંતર. ભીંત, કનાત કે ત્રાટાના અંતરપટમાં સ્ત્રીપુરુષ જ્યાં મૈથુન સેવે, ત્યાં અહ્મચારીએ રહેવું નહિ. કારણ શબ્દચેષ્ટાદિક વિકારનાં કારણ છે.



## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

(૬) પૂર્વક્રીડા. પોતે ગૃહસ્થાવાસમાં ગમે તેવી જાતના શૃંગારથી વિષયક્રીડા કરી હોય તેની સ્મૃતિ કરવી નહિ. તેમ કરવાથી અહ્મચર્યનો ભંગ થાય છે.

(૭) પ્રણીત. દ્વંધ, દર્ડી, વૃતાદિ મધુરા અને ચીકાશવાળા પદાર્થોનો અલુધા આહાર ન કરવો. એથી વીર્યની વૃદ્ધિ અને ઉન્માદ થાય છે. અને તેથી કામની ઉત્પત્તિ થાય છે. માટે અહ્મચારીએ તેમ કરવું નહિ.

(૮) અતિમાત્રાહાર. પેટ ભરીને આહાર કરવો નહિ. તેમ અતિમાત્રાની ઉત્પત્તિ થાય તેમ કરવું નહિ. એથી પણ વિકાર વધે છે.

(૯) વિભૂષણ. સ્નાનવિક્ષેપન પુષ્પાદિક અહ્મચારીએ ગ્રહણ કરવું નહિ. એથી અહ્મચર્યને હાનિ ઉત્પન્ન થાય છે. (૧૭)

૯. સ્ત્રી એ હાડમાંસનું પૂતળું છે એમ સ્પષ્ટ જાણ્યું છે તેથી વિચારવાનની વૃત્તિ ત્યાં ક્ષોભ પામતી નથી; તેા પણ સાચુંને એવી આજ્ઞા કરી છે કે, હજારો દેવાંગનાથી ન ચળી શકે તેવા મુનિએ પણ નાકકાન છેદેલી એવી જે સો વરસની વૃદ્ધ સ્ત્રી તેની સમીપ પણ રહેવું નહીં. કારણ કે, તે વૃત્તિને ક્ષોભ પમાડે જ એવું જ્ઞાનીએ જાણ્યું છે. (૧૯૫૨.)

૧૦. પરમાર્થ હેતુ માટે નદી ગિતરવાને ટાઢા પ્રાણીની મુનિને આજ્ઞા આપી. પણ અહ્મચર્યની આજ્ઞા આપી નથી. ને તેને માટે કહ્યું છે કે, અલ્પ આહાર કરજે, ઉપવાસ કરજે, એકાંતર કરજે, છેવટે ઝેર ખાઈને મરજે, પણ અહ્મચર્ય ભાંગીશ નહીં. દેહની મૂર્છા હોય તેને કલ્યાણ કેમ ભાસે? (૧૯૫૨.)



## ઇંદ્રિયજય

૧. જ્યાં સુધી જીભ સ્વાદિષ્ટ ભોજન ચાહે છે, જ્યાં સુધી નાસિકા સુગંધી ચાહે છે, જ્યાં સુધી કાન વારાંગનાનાં ગાન અને વાદિત્ર ચાહે છે, જ્યાં સુધી આંખ વનોપવન જોવાનું લક્ષ રાખે છે, જ્યાં સુધી ત્વચા સુગંધીલેપન ચાહે છે, ત્યાં સુધી મનુષ્ય નિરાગી, નિર્ગ્રંથ, નિઃપરિગ્રહી, નિરારંભ અને બ્રહ્મચારી થઈ શકતો નથી. (૧૭)

૨. મન વડે ઇંદ્રિયોની લોલુપતા છે. ભોજન, વાદિત્ર, સુગંધી, સ્ત્રીનું નિરીક્ષણ, સુંદર વિલેપન એ સઘળું મન જ માગે છે. એ મોહિની આડે તે ધર્મને સંભારવા પણ દેતું નથી. સંભાર્યા પછી સાવધાન થવા દેતું નથી. સાવધાન થયા પછી પતિતતા કરવામાં પ્રવૃત્ત - લાગુ - થાય છે. એમાં નથી કાવતું ત્યારે સાવધાનીમાં કંઈ ન્યૂનતા પણ ન પામતાં અડગ રહીને મન જીતે છે, તે સર્વ સિદ્ધિને પામે છે. (૧૭)

૩. મન જ સર્વોપાધિની જન્મદ્વાતા ભૂમિકા છે. મન જ બંધ અને મોક્ષનું કારણ છે. મન જ સર્વ સંસારની મોહિનીરૂપ છે. એ વશ થતાં આત્મસ્વરૂપને પામવું લેશ દુર્લભ નથી. (૧૭)

૪. મન અકસ્માત કોઈથી જ જીતી શકાય છે. નહિ તો ગૃહસ્થાશ્રમે અભ્યાસે કરીને જ જિતાય છે. એ અભ્યાસ નિર્ગ્રંથતામાં બહુ થઈ શકે

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

છે. છતાં સામાન્ય પરિચય કરવા માગીએ તો તેનો મુખ્ય માર્ગ આ આ છે કે, [મન] જે દુરેચ્છા કરે તેને ભૂલી જવી; તેમ કરવું નહિ. તે જ્યારે શબ્દસ્પર્શાદિ વિલાસ ઇચ્છે, ત્યારે આપવાં નહિ. ટૂંકામાં આપણે એથી દોરાવું નહિ, પણ આપણે એને દોરવું. તે પણ મોક્ષમાર્ગમાં. (૧૭)

૫. મનોનિગ્રહનાં વિધ્ન: (૧) આળસ (૨) અનિયમિત ઊંઘ (૩) વિશેષ આહાર (૪) ઉન્માદ પ્રકૃતિ (૫) માયાપ્રપંચ (૬) અનિયમિત કામ (૭) અકરણીય વિલાસ (૮) માન (૯) મર્યાદા ઉપર કામ (૧૦) આપવડાઈ (૧૧) તુચ્છ વસ્તુથી આનંદ (૧૨) રસગારવલુખ્ધતા (૧૩) અતિભોગ (૧૪) પારકું અનિષ્ટ ઇચ્છવું (૧૫) કારણ વિના રળવું (૧૬) ઝાઝાનો સ્નેહ (૧૭) અયોગ્ય સ્થળે જવું (૧૮) એકે ઉત્તમ નિયમ સાધ્ય ન કરવો.

આ અષ્ટાદશ દોષ જ્યાં સુધી મનથી નિકટતા ધરાવે છે, ત્યાં સુધી તે મનુષ્ય પણ આત્મસાચક કરવાનો નથી. (૧૭)

૬. અલ્પ આહાર, અલ્પ વિહાર, અલ્પ નિદ્રા, નિયમિત વાચા, નિયમિત કાયા અને અનુકૂળ સ્થાન એ મનને વશ કરવાનાં ઉત્તમ સાધનો છે. (૧૮-૧૯)

૭. વિષયાદિ ઇચ્છિત પદાર્થ ભોગવી તેથી નિવૃત્ત થવાની ઇચ્છા રાખવી અને તે ક્રમે પ્રવર્તવાથી આગળ પર તે વિષયમૂચ્છાં ઉત્પન્ન થવી ન સંભવે, એમ થવું કઠણુ છે. કેમકે, જ્ઞાનદશા વિના વિષયનું નિર્મળપણું થવું સંભવતું નથી. જે જ્ઞાનદશા ન હોય, તો ઉત્સુક પરિણામ વિષય આરાધતાં ઉત્પન્ન થયા વિના ન રહે. જેને જ્ઞાનદશા છે, તેવા પુરુષો [પણ] વિષયાકાંક્ષાથી અથવા વિષયનો અનુભવ કરી તેથી વિરક્ત થવાની ઇચ્છાથી તેમાં પ્રવર્તતા નથી. અને એમ જે પ્રવર્તતા જાય, તો જ્ઞાનને પણ આવરણુ આવવાયોગ્ય છે. માત્ર પ્રારબ્ધ સંબંધી ઉદય હોય એટલે છૂટી ન શકાય તેથી જ જ્ઞાની પુરુષની ભોગ-

પ્રવૃત્તિ છે. તે પણ પૂર્વ પશ્ચાત્તાપવાળા અને મંદમાં મંદ પરિણામથી સંયુક્ત હોય છે. સામાન્ય સુમુક્ષુ જીવ વૈરાગ્યના ઉદ્ભવને અર્થે વિષય આરાધવા જતાં તો ધણું કરી બંધાવા સંભવ છે. કેમકે, જ્ઞાની પુરુષ પણ તે પ્રસંગોને માંડ માંડ જીતી શક્યા છે. તે જ્ઞેની માત્ર વિચારદશા છે, એવા પુરુષનો ભાર નથી કે તે વિષયને એ પ્રકારે જીતી શકે. (૨૯)

૮. જીવે અવસ્ય જાગૃત રહેવું. કારણ કે, વૃત્તિઓનું પ્રાપ્ત્ય એવું છે કે, તે હરેક પ્રકારે છેતરે છે. વૃત્તિઓ પ્રથમ જાણે છે કે, ‘હમણાં આ શરાતનમાં છે એટલે આપણું યજ્ઞ ચાલવાનું નથી.’ અને તેથી ચૂપ થઈ બંધી દબાઈ રહે છે. જ્યારે જ્ઞાની પુરુષ ત્યાગ કરાવવાને માટે કહે કે, ‘આ પદાર્થ ત્યાગી છે’ ત્યારે વૃત્તિ ભૂલવે છે કે, ‘ડીક છે, હું એ દિવસ પછી ત્યાગીશ.’ આવા ભુલાવામાં પડે છે કે વૃત્તિ જાણે છે કે ‘ડીક થયું. અણીનો ચૂક્યો સો વર્ષ જીવે.’ એટલામાં શિથિલપણાનાં કારણો મળે કે, ‘આ ત્યાગવાથી રોગનાં કારણો થશે. માટે હમણાં નહિ, પણ આગળ ત્યાગીશ.’ આ રીતે વૃત્તિઓ છેતરે છે. (૨૯)

૯. પાંચ ઇન્દ્રિયો શી રીતે વશ થાય? વસ્તુઓ ઉપર તુચ્છભાવ લાવવાથી. ફૂલના દૃષ્ટાંતે. ફૂલમાં સુગંધ હોય છે તેથી મન સંતુષ્ટ થાય છે. પણ સુગંધ થોડી વાર રહી નાશ પામી જાય છે અને ફૂલ કરમાઈ જાય છે પછી કાંઈ મનને સંતોષ થતો નથી. તેમ સર્વ પદાર્થોને વિષે તુચ્છભાવ લાવવાથી ઇન્દ્રિયોને પ્રિયતા થતી નથી અને તેથી ક્રમે ઇન્દ્રિયો વશ થાય છે. વળી પાંચ ઇન્દ્રિયોમાં પણ જિહ્વા ઇન્દ્રિય વશ કરવાથી આક્રીની આર ઇન્દ્રિયો સહેજે વશ થાય છે. તુચ્છ આહાર કરવો, કોઈ રસવાળા પદાર્થમાં દોરાવું નહીં. અલિપ્ત આહાર ન કરવો. (૨૯)

૧૦. તીર્થકરે ઉપવાસ કરવાની આજ્ઞા કરી છે તે માત્ર ઇન્દ્રિયોને વશ કરવા માટે. એકલા ઉપવાસ કરવાથી ઇન્દ્રિયો વશ થતી નથી.

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

પણ ઉપયોગ હોય તો—વિચારસહિત થાય તો—વશ થાય છે. જેમ લક્ષ વગરનું ખાણુ નકામું જાય છે, તેમ ઉપયોગ વિનાનો ઉપવાસ આત્માર્થે થતો નથી. (૨૯)

૧૧. ખાણુ ઇંદ્રિયો વશ કરી હોય, તો સત્પુરુષના આશ્રયથી અંતર્લક્ષ થઈ શકે. આ કારણથી ખાણુ ઇંદ્રિયો વશ કરવી તે શ્રેષ્ઠ છે. ખાણુ ઇંદ્રિયો વશ હોય અને સત્પુરુષનો આશ્રય ન હોય, તો લૌકિકભાવમાં જવાનો સંભવ રહે. (૨૯)

૧૨. જીવ એમ માને છે કે, હું કાંઈક સમજું છું અને જ્યારે ત્યાગ કરવા ધારીશ ત્યારે એકદમ ત્યાગ કરી શકીશ. પરંતુ તે માનવું ભૂલભરેલું થાય છે. જ્યાં સુધી એવો પ્રસંગ નથી આવ્યો, ત્યાં સુધી પોતાનું જેર રહે છે. જ્યારે એવો વખત આવે છે, ત્યારે શિથિલ-પરિણામી થઈ મોજો પડે છે. માટે આસ્તે આસ્તે તપાસ કરવો તથા પરિચય કરવા માંડવો. એકદમ ત્યાગ કરવાનો વખત આવે ત્યારની વાત ત્યારે, એ વિચાર તરફ લક્ષ રાખી, હાલ તો આસ્તે આસ્તે ત્યાગની કસરત કરવાની જરૂર છે. શરીરમાં પણ આંખ, જીભ અને ઉપસ્થ એ ત્રણ ઇંદ્રિયોના વિષયના દેશેદેશે ત્યાગ તરફ પ્રથમ જોડાણ કરાવવાનું છે. હાલ તપાસ દાખલ અંશે અંશે જેટલો જેટલો ત્યાગ કરવો તેમાં પણ મોળાશ ન રાખવી. તેમજ રૂઢિને અનુસરી ત્યાગ કરવો એમ પણ નહિ. જે કાંઈ ત્યાગ કરવો તે શિથિલતાપણાસહિત તથા ખારીખારણાંસહિત કરવો. અથવા ખારીખારણાં રાખવાં જરૂર હોય, તો તે પણ ચોક્કસ આકારમાં ખુલ્લી રીતે રાખવાં. પણ એવાં ન રાખવાં કે તેનો અર્થ જ્યારે જેવો કરવો હોય તેવો થઈ શકે. ત્યાગ કરવા પછી પોતાને મનગમતો અર્થ કરવો નહિ. (૩૨)



## નિર્માનીપણું

૧. જગતમાં રૂડું દેખાડવા માટે મુમુક્ષુ કંઈ આચરે નહીં, પણ રૂડું હોય તે જ આચરે. (૧૯૪૧)

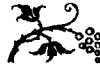
૨. લોકો માત્ર ( આપણને ) વિચારવાન કે સમ્યક્-દષ્ટિ સમજે, તેથી કલ્યાણ નથી, અથવા બાહ્ય વ્યવહારના ઘણા વિધિનિષેધના કર્તૃત્વના માહાત્મ્યમાં કંઈ કલ્યાણ નથી. સ્તુતિ નિંદાના પ્રયત્નાર્થે આ દેહની પ્રવૃત્તિ, તે વિચારવાનને કર્તવ્ય નથી. (૧૯૫૨)

૩. કોઈ સાધુ જેણે પ્રથમ આચાર્યપણે અજ્ઞાન અવસ્થાએ ઉપદેશ કર્યો હોય, અને પછી તેને જ્ઞાની પુરુષનો સમાગમ થતાં તે જ્ઞાની પુરુષ જો આજ્ઞા કરે કે, જે સ્થળે આચાર્યપણે ઉપદેશ કર્યો હોય, ત્યાં જઈ, એક ખૂણે છેવાડે ખેસી બધા લોકોને એમ કહે કે, ' મેં અજ્ઞાનપણે ઉપદેશ આપ્યો છે, માટે તમે ભૂલ ખાશો નહીં.' ( તેના જવાબમાં ) જો તે સાધુ એમ કહે, ' મારાથી એમ થાય નહીં, એને બદલે આપ કહો તો પહાડ ઉપરથી પડતું મૂકું, અથવા બીજું ગમે તે કહો તે કરું; પણ ત્યાં તો મારાથી નહીં જવાય.' જ્ઞાની કહે છે, ' કદાપિ તું લાખ વાર પર્વતથી પડે તો પણ કામનું નથી. અહીં તો તેમ કરશે તો જ મોક્ષ મળશે. તેમ કર્યા વિના મોક્ષ નથી.' વિચારવાન અને સરળ જીવ જેને તરત કલ્યાણયુક્ત થઈ જવું છે, તેને આવી વાતનો આગ્રહ હોય નહીં. (૧૯૫૨)

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

૪. આપણે વિષે કોઈ ગુણ પ્રગટ્યો હોય, અને તે માટે જો કોઈ માણસ આપણી સ્તુતિ કરે, અને જો તેથી આપણો આત્મા અહંકાર લાવે તો તે પાછો હડે. પોતાના આત્માને નિંદે નહીં, અભ્યંતર દોષ વિચારે નહીં, તો જીવ લૌકિક ભાવમાં ચાલ્યો જાય; પણ જો પોતાના દોષ જુએ, પોતાના આત્માને નિંદે, અહંભાવ-રહિતપણું વિચારે, તો સત્પુરુષના આશ્રયથી આત્મલક્ષ થાય. (૧૬૫૨)

૫. જગતની અનુકૂળતા-પ્રતિકૂળતા શું જોવી? તે ગમે તેમ જોલે પણ આત્મા જો અંધનરહિત થતો હોય, સમાધિમય દશા પામતો હોય, તો તેમ કરી લેવું, એટલે કીર્તિ-અપકીર્તિથી સર્વ કાળને માટે રહિત થઈ શકાશે. (૧૬૪૪)



## પરિગ્રહ

૧. પરિગ્રહની મૂર્છા પાપનું મૂળ છે. જે પ્રાણીને પરિગ્રહની મર્યાદા નથી, તે પ્રાણી સુખી નથી. તેને જે મળ્યું તે ઝોણું છે. પરિગ્રહની પ્રખળતામાં જે કંઈ મળ્યું તેનું સુખ તો ભોગવાતું નથી, પરંતુ હોય તે પણ વખતે જાય છે. (૧૭)

૨. પરિગ્રહથી નિરંતર ચળવિચળ અને પાપભાવના રહે છે. અકસ્માત યોગથી એવી પાપભાવનામાં આયુષ્ય પૂર્ણ થાય, તો બહુધા અધોગતિનું કારણ થઈ પડે. (૧૭)

૩. કેવળ પરિગ્રહ તો મુનીશ્વરો ત્યાગી શકે; પણ ગૃહસ્થો એની અમુક મર્યાદા કરી શકે. મર્યાદા થવાથી ઉપરાંત પરિગ્રહની ઉત્પત્તિ નથી અને એથી કરીને વિશેષ ભાવના પણ બહુધા થતી નથી. અને વળી જે મળ્યું છે, તેમાં સંતોષ રાખવાની પ્રથા પડે છે. એથી સુખમાં કાળ જાય છે. (૧૭)

૪. ધર્મ સંબંધી કેટલુંક જ્ઞાન છતાં, ધર્મની દૃઢતા છતાં પણ પરિગ્રહના પાશમાં પડેલો પુરુષ કોઈક જ છૂટી શકે છે; વૃત્તિ એમાં જ લટકી રહે છે. પરંતુ એ વૃત્તિ કોઈ કાળે સુખદાયક કે આત્મહિતૈષી થઈ નથી. (૧૭)



## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

૫. આરંભ અને પરિગ્રહનો જોમ જોમ મોહ મટે છે, જોમ જોમ તેને વિષેથી પોતાપણાનું અભિમાન મંદ પરિણામને પામે છે, તેમ તેમ મુમુક્ષુતા વર્ધમાન થયા કરે છે. અનંત કાળના પરિચયવાળું એ અભિમાન પ્રાયે એકદમ નિવૃત્ત થતું નથી. એટલા માટે તન, મન, ધનાદિ જે કંઈ પોતાપણે વર્તતાં હોય છે, તે જ્ઞાની પ્રત્યે અર્પણ કરવામાં આવે છે. જ્ઞાની કંઈ તેને ગ્રહણ કરતા નથી, પણ તેમાંથી પોતાપણું મટાડવાનું ઉપદેશ છે. અને કરવા યોગ્ય પણ તેમજ છે કે, આરંભ પરિગ્રહને પોતાનાં થતાં અટકાવવાં. (૨૫)

૬. લોભગ્રી તૃણનો પણ સ્પર્શ કરવો નહિ. સંયમની રક્ષા અર્થે (જે કંઈ) રાખવાં પડે છે, તેને પરિગ્રહ ન કરવો; પણ મૂર્છાને પરિગ્રહ કરવો, એમ પૂર્વ મહર્ષિઓ કરે છે. તત્ત્વજ્ઞાનને પામેલાં મનુષ્યો તેટલો પરિગ્રહ માત્ર રાખે. બાકી પોતાના દેહમાં [પણ] મમત્વ આચરે નહિ. (૧૬ પહેલાં)



## પ્રત-નિયમ

૧. પરચખાણુ ( પ્રત્યાખ્યાન ) શબ્દ, ‘ અમુક વસ્તુ ભણી ચિત્ત ન કરવું એવો જે નિયમ કરવો ’ તેને બદલે વપરાય છે. પ્રત્યાખ્યાન કરવાનો હેતુ મહા ઉત્તમ અને સૂક્ષ્મ છે. રત્નિ આપણે ભોજન ન કરતા હોઈએ, પરંતુ તેનો જે પ્રત્યાખ્યાનરૂપે નિયમ ન કર્યો હોય, તો તે દુષ્ટ ન આપે; કારણ આપણી ધર્યા ખુલ્લી રહી. જેમ ઘરનું બારણું ઉઘાડું હોય અને શ્વાનાદિક જનાવર કે મનુષ્ય ચાલ્યું આવે, તેમ ધર્યાનાં દ્વાર ખુલ્લાં હોય, તો તેમાં કર્મ પ્રવેશ કરે છે. એટલે કે એ ભણી આપણા વિચાર છૂટથી જાય છે. તે કર્મબંધનનું કારણ છે. અને જે પ્રત્યાખ્યાન હોય, તો પછી એ ભણી દષ્ટિ કરવાની ધર્યા થતી નથી.

પ્રત્યાખ્યાનથી એક બીજને પણ મોટો લાભ છે. તે એ કે અમુક વસ્તુઓમાં જ આપણા લક્ષ્ય રહે છે. બાકી બધી વસ્તુઓનો ત્યાગ થઈ જાય છે. જે જે વસ્તુ ત્યાગ કરી છે, તે તે સંબંધી વિશેષ વિચાર કે એવી કાંઈ ઉપાધિ રહેતી નથી. એ વડે મન બહુ બહોળતાને પામી, નિયમરૂપી સડકમાં ચાલ્યું જાય છે. મન એ નિયમરૂપી લગામમાં આવવાથી, પછી ગમે તે શુભ રાહમાં લઈ જવાય છે. અને તેમાં નવારવાર પર્યટન કરાવવાથી તે એકાગ્ર, વિચારશીલ અને વિવેકી થાય છે. મનનો આનંદ શરીરને પણ નીરોગી કરે છે. (૧૭)

## ભક્તિ

૧. ઘણા ઘણા પ્રકારથી મનન કરતાં અમારો દહ નિશ્ચય છે કે, ભક્તિ એ સર્વોપરી માર્ગ છે. અને તે સત્પુરુષના ચરણ સમીપ રહીને થાય તો ક્ષણ વારમાં મોક્ષ કરી દે તેવો પદાર્થ છે. (૨૨-૨૪)

૨. આત્મજ્ઞાન દુર્ગમ્ય-પ્રાયે-દેખીને નિષ્કારણ કરુણાશીલ એવા તે સત્પુરુષોએ ભક્તિમાર્ગ પ્રકાશ્યો છે, જે સર્વ અશરણને નિશ્ચળ શરણરૂપ છે, અને સુગમ છે. (૧૯૫૨)

૩. પ્રભુભક્તિમાં જેમ અને તેમ તત્પર રહેવું. મોક્ષનો એ ધુરંધર માર્ગ મને લાગ્યો છે. ગમે તો મનથી પણ સ્થિર થઈને એસી, પ્રભુભક્તિ અવશ્ય કરવી યોગ્ય છે. મનની સ્થિરતા થવાનો મુખ્ય ઉપાય હમણાં તો પ્રભુભક્તિ સમજીને. આગળ પણ તે અને તેવું જ છે. (૨૭)

૪. જ્ઞાનમાર્ગ દુરારાધ્ય છે; પરમાવગાહ દશા પામ્યા પહેલાં તે માર્ગે પડવાનાં ઘણાં સ્થાનક છે. સંદેહ, વિકલ્પ, સ્વસ્થંદતા, અતિ-પરિણામીપણું એ આદિ કારણો વારંવાર જીવને તે માર્ગે પડવાના હેતુઓ થાય છે; અથવા ઊર્ધ્વભૂમિકા પ્રાપ્ત થવા દેતાં નથી.

ક્રિયામાર્ગે અસહ અભિમાન, વ્યવહાર, આગ્રહ, સિદ્ધિમોહ, પૂજાસત્કારાદિ યોગ અને દૈહિક ક્રિયામાં આત્મનિષ્ઠાદિ દોષોનો

સંભવ રહ્યો છે. કોઈક મહાત્માને યાદ કરતાં ઘણા વિચારવાન જીવોએ ભક્તિમાર્ગનો તે જ કારણોથી આશ્રય કર્યો છે, અને આજ્ઞાશ્રિતપણું અથવા પરમ પુરુષ સહયુરુને વિષે સર્વાર્પણ સ્વાધીન-પણું શિરસાવંઘ દીધું છે. (૨૯)

૫. સર્વ વિભાવથી ઉદારીન, અને અત્યંત શુદ્ધ નિજપર્યાયને સહજપણે આત્મા બને તેને શ્રીજિને 'તીવ્રજ્ઞાનદશા' કહે છે. તે દશા આખ્યા વિના કોઈપણ જીવ બંધનમુક્ત થાય નહીં. (પરંતુ) કોઈક જીવથી (જ) એ ગહન દશાનો વિચાર થઈ શકવા યોગ્ય છે. કેમકે અનાદિથી અત્યંત અજ્ઞાનદશાએ આ જીવે પ્રવૃત્તિ કરી છે. તે પ્રવૃત્તિ એકદમ અસત્ય અને અસાર સમબંધ, તેની નિવૃત્તિ સૂઝે એમ બનવું બહુ કઠણ છે. માટે જ્ઞાની પુરુષનો આશ્રય કરવા રૂપ ભક્તિમાર્ગ જિને નિરૂપણ કર્યો છે, જે માર્ગ આરાધવાથી સુલભપણે જ્ઞાનદશા ઉત્પન્ન થાય છે. જ્ઞાનીપુરુષના ચરણને વિષે મન સ્થાપ્યા વિના એ ભક્તિમાર્ગ સિદ્ધ થતો નથી. જ્ઞાનીપુરુષના આશ્રયમાં વિરોધ કરનારા પંચવિપયાદિ દોષો છે; તે દોષ થવાનાં સાધનથી જેમ અને તેમ દૂર રહેવું, અને પ્રાપ્ત સાધનમાં પણ ઉદારીનતા રાખવી, અથવા તેને સાધનોમાંથી અહંબુદ્ધિ છોડી દઈ રોગરૂપ બાણી પ્રવર્તવું ઘટે. (૧૯૫૧)

૬. શુદ્ધ, સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ, સર્વ દુષણરહિત, સકળ ભયરહિત, સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, જિનેશ્વર ભગવાનની ભક્તિથી આત્મશક્તિ પ્રકાશ પામે છે. એવા જિનેશ્વરોનું સ્વરૂપ [ પરમાર્થરૂપે આપણા ] આત્માની [ જ ] રિદ્ધિ હોવાથી, તે ભગવાનનું સ્મરણ, ચિંતવન, ધ્યાન અને ભક્તિ ચિકારથી વિરક્ત કરે છે, શાંતિ અને નિર્જરા આપે છે. ભગવાન તો નિરાગી અને નિર્વિકાર છે. એને સ્તુતિનિંદાનું આપણને કંઈ ફળ આપવાનું પ્રયોજન નથી. (પરંતુ) તરવાર હાથમાં લેવાથી જેમ શૌર્ય અને ભાંગથી નશો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ એ ગુણચિંતવનથી

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે. સર્વ જ્ઞેમ મોરલીના નાદથી જન્મત થાય છે, તેમ આત્મા પોતાની સત્ય સિદ્ધિ સાંભળતાં મોહનિદ્રાથી જન્મત થાય છે. (૧૭)

૭. પરમાત્મા અને આત્માનું એકરૂપ થઈ જવું તે પરાભક્તિની છેવટની હદ છે. એક એ જ લય રહેવી તે પરાભક્તિ છે. પરમ-મહાત્મા ગોપાંગનાઓ મહાત્મા વાસુદેવની ભક્તિમાં એ જ પ્રકારે રહી હતી. પરમાત્માને નિરંજન અને નિર્વિકાર ચિંતવ્યે જીવને એ લય આવવી વિકટ છે. એટલા માટે જ્ઞેને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો છે, એવો દેહધારી પરમાત્મા તે પરાભક્તિનું પરમ કારણ છે. તે જ્ઞાની પુરુષનાં સર્વ ચરિત્રમાં એક્યભાવનો લક્ષ થવાથી, તેના હૃદયમાં વિરાજમાન પરમાત્માનો એક્યભાવ હોય છે અને એ જ પરાભક્તિ છે. જ્ઞાની પુરુષ અને પરમાત્મામાં અંતર જ નથી. જ્ઞાની તો પરમાત્મા જ છે. અને તેની ઝોળખાણુ વિના પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થઈ નથી. પરમાત્મા આ દેહધારીરૂપે થયો છે એમ જ જ્ઞાની પુરુષ પ્રત્યે જીવને ભુદ્ધિ થયે ભક્તિ ઊગે છે અને તે ભક્તિ ક્રમે કરી પરાભક્તિરૂપ થાય છે. આ વિષે શ્રીમદ્ભાગવતમાં—ભગવદ્ગીતામાં ઘણા ભેદ પ્રકાશિત કરી એ જ વક્ત્ર્ય પ્રકાશ્યો છે. (૨૨-૨૪)

૮. ભક્તિ પૂર્ણતા પામવાને યોગ્ય ત્યારે થાય છે કે એક તૃણ માત્ર પણ હરિ પ્રત્યે યાત્રવું નહિ. સર્વ દશામાં ભક્તિમય જ રહેવું. . . . વહેવારચિંતાનું અકળામણુ યોગ્ય નથી. સર્વત્ર હરીચ્છા ળળવાન છે એ કરાવવા માટે હરિએ આમ ક્યું છે એમ નિઃશંકપણે સમજવું. માટે જો થાય તે જ્ઞેવું. (૨૨-૨૪)

૯. પરમાત્માની ભક્તિ જ જ્ઞેને પ્રિય છે એવા પુરુષને (વ્યવહાર વેપારાદિ વિષે) કદાચાર્થ ન હોય તો પછી ખરા પરમાત્માની તેને ભક્તિ જ નથી એમ સમજવું—અથવા તો ચાહીને પરમાત્માની ધચ્છા-રૂપ માયાએ તેવી કદાચાર્થ મોહલવાનું કાર્ય વિસ્મરણુ ક્યું છે [ એમ

માનવું ]. એ કહણાઈ માયાની છે. અને પરમાત્માના લક્ષ્યની તો એ સરળાઈ છે. કહણાઈ અને સરળાઈ, શાતા અને અશાતા એ ભગવદ્-ભક્તને સરખાં જ છે. અને વળી કહણાઈ અને અશાતા તો વિશેષ અનુકૂળ છે. પરમાત્મા એમ કહે છે કે, તમે તમારા કુટુંબ પ્રત્યે નિઃસ્નેહ હો, અને તેના પ્રત્યે સમભાવી થઈ, પ્રતિબંધરહિત થાઓ. તે તમારું છે એમ ન માનો. અને પ્રારબ્ધયોગને લીધે એમ મનાય છે, તે ટાળવા આ કહણાઈ મેં મોકલી છે. અધિક શું કહેવું? એ એમ જ છે. (૨૨-૨૪)

૧૦. મહાત્મા કૃષ્ણ તથા નરસિંહ મહેતાની ભક્તિ અનન્ય, અસૌકિક, અહ્ભુત અને સર્વોત્કૃષ્ટ હતી. તેમ છતાં તે નિઃસ્પૃહ હતી. સ્વપ્ને પણ તેમણે એવી દુઃખી સ્થિતિ છતાં આજીવિકા અર્થે—વ્યવહારાર્થે—પરમેશ્વર પ્રત્યે દીનપણું ક્યું નથી. તેમ કર્યાં સિવાય જે કે ઈશ્વરેચ્છાથી વ્યવહાર ચાલ્યો ગયો છે, તથાપિ તેમની દરિદ્રાવસ્થા હળુ સુધી જગતવિદિત છે, અને એ જ એમનું સખળ માહાત્મ્ય છે. પરમાત્માએ એમના 'પરચ્યા' પૂરા કર્યાં છે, તે એ ભક્તોની ઇચ્છાથી ઉપરવટ થઈને. ભક્તોની એવી ઇચ્છા ન હોય. અને હોય તો રહસ્ય-ભક્તિની તેમને પ્રાપ્તિ ન હોય. (૨૨-૨૪)

૧૧. ઈશ્વર પર વિશ્વાસ રાખવો એ એક સુખદાયક માર્ગ છે. જેનો દૃઢ વિશ્વાસ હોય છે, તે દુઃખી હોતો નથી, અથવા હોય તો દુઃખ વેઠતો નથી; દુઃખ ઊલટું સુખરૂપ થઈ પડે છે. . . . સંસારમાં પ્રારબ્ધાનુસાર ગમે તેવા શુભાશુભ ઉદય આવો, પરંતુ તેમાં પ્રીતિ-અપ્રીતિ કરવાનો આપણે સંકલ્પ પણ ન કરવો. (૨૩)

૧૨. ભગવતને સર્વ સમર્પણ કર્યાં સિવાય આ કાળમાં જીવતું દેહાભિમાન મટવું સંભવતું નથી. માટે અમે સનાતનધર્મરૂપ 'પરમસત્ય' તેનું નિરંતર ધ્યાન કરીએ છીએ. જે સત્યનું ધ્યાન કરે છે, તે સત્ય હોય છે. (૨૫)

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

૧૩. ગુરુગમે કરીને જ્યાં સુધી ભક્તિનું પરમ સ્વરૂપ સમજાવું નથી, તેમ તેની પ્રાપ્તિ થઈ નથી, ત્યાં સુધી ભક્તિમાં પ્રવર્તતાં અકાળ અને અશુચિ હોય હોય.

અકાળ અને અશુચિનો વિસ્તાર મોટો છે. તે પણ દૂંકામાં લખ્યું છે. એકાંત પ્રભાત, પ્રથમ પ્રહર એ સેવ્ય ભક્તિને માટે યોગ્ય કાળ છે. સ્વરૂપચિંતનભક્તિ તે સર્વ કાળે સેવ્ય છે.

વ્યવસ્થિત મન એ સર્વ શુચિનું કારણ છે. બાહ્ય મલાદિકરણિત તન, અને શુદ્ધ સ્પષ્ટ વાણી એ શુચિ છે. (૨૨-૨૪)



## સંન્યાસ

૧. કુટુંબરૂપી કાળજીની કોટડીના વાસથી સંસાર વધે છે. ગમે તેટલી તેની સુધારણા કરશો, તો પણ એકાંતથી જોડેલો સંસારક્ષય થવાનો છે, તેનો સોમો હિસ્સો પણ તે કાળજીગૃહમાં થવાનો નથી. કષાયનું તે નિમિત્ત છે. મોહને રહેવાનો અનાદિ કાળનો પર્વત છે. (૧૮-૯)

૨. સર્વ શાસ્ત્રના બોધનું, ક્રિયાનું, જ્ઞાનનું, યોગનું, અને ભકિતનું પ્રયોજન સ્વરૂપપ્રાપ્તિને અર્થે છે. પણ એ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવા સર્વ-સંગપરિત્યાગની અવશ્ય છે. યોગભૂમિકામાં [ ગૃહવાસમાં ] નિર્જના-વસ્થા—સહજ સમાધિ—ની પ્રાપ્તિ નથી. તે સર્વસંગપરિત્યાગમાં નિયમાવાસિત છે. જ્યાં સુધી ગૃહવાસ પૂર્વકર્મના બળથી ભોગવવો રહ્યો છે, ત્યાં સુધી ધર્મ, અર્થ અને કામ ઉદ્ભાસિત ઉદારસીનભાવે સેવવાં યોગ્ય છે. આજીભાવે ગૃહસ્થશ્રેણી છતાં અંતરંગ નિર્ગથશ્રેણી જોઈએ. અને જ્યાં તેમ થયું છે, ત્યાં સર્વસિદ્ધિ છે. (૨૩)

૩. પાણી સ્વભાવે શીતળ છતાં કોઈ વાસણમાં નાખી, નીચે અગ્નિ સળગતો રાખ્યો હોય, તો તેની નિરીચ્છા હોય છતાં તે પાણી ઉષ્ણપણું બને છે. તેવો આ વ્યવસાય સમાધિએ શીતળ એવા પુરુષ પ્રત્યે ઉષ્ણપણુનો હેતુ થાય છે. વર્ધમાન સ્વામીએ ગૃહવાસમાં



## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

પણ 'આ સર્વ વ્યવસાય અસાર છે, કર્તવ્યરૂપ નથી' એમ જાણ્યું હતું, તેમ છતાં તે ગૃહવાસને ત્યાગી મુનિચર્યા પ્રહણ કરી હતી. જે વર્ધમાન સ્વામી ગૃહવાસમાં છતાં અભોગી જેવા હતા, નિઃસ્પૃહ હતા, અને સહજ સ્વભાવે મુનિ જેવા હતા, આત્માકાર પરિણામી હતા, તે પણ સર્વ વ્યવસાયમાં અસારપણું જાણીને દૂર પ્રવર્ત્યા, તે વ્યવસાય ખીજા જીવે કરી કયા પ્રકારથી સમાધિ રાખવી વિચારી છે? તે વિચારીને કરી કરી વ્યવસાયના પ્રસંગમાં વર્તતી એવી રુચિ વિલય કરવા યોગ્ય છે. (૨૭)

૪. અત્યંત ત્યાગ પ્રગટ્યા વિના અત્યંત જ્ઞાન ન હોય એમ શ્રીતીર્થેન્દ્રે સ્વીકાર્યું છે. આત્મપરિણામથી જેટલો અન્ય પદાર્થનો તાદાત્મ્ય-અધ્યાસ નિવૃત્તિવો તેને શ્રીજિન 'ત્યાગ' કહે છે. તે તાદાત્મ્ય-અધ્યાસની નિવૃત્તિરૂપ ત્યાગ થવા અર્થે આ બાહ્ય પ્રસંગના ત્યાગનો અર્થ અંતરત્યાગ કહી નથી એમ છે. તે પણ આ જીવે અંતરત્યાગને અર્થે બાહ્ય પ્રસંગની નિવૃત્તિને કંઈ પણ, ઉપકારી માનવી યોગ્ય છે. (૨૮)

૫. શુભેચ્છા, વિચાર, જ્ઞાન એ આદિ સર્વ ભૂમિકાને વિષે સર્વ-સંગપરિત્યાગ બળવાન ઉપકારી છે એમ જાણીને જ્ઞાની પુરુષોએ 'અણુમારત્વ' નિરૂપણ કર્યું છે. યદ્યપિ પરમાર્થથી સર્વસંગપરિત્યાગ યથાર્થ બોધ થયે પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે, એમ જાણતાં છતાં પણ સત્સંગમાં નિત્ય નિવાસ થાય તો તેવો સમય પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે એમ જાણી, સામાન્ય રીતે બાહ્ય સર્વસંગપરિત્યાગ જ્ઞાની પુરુષોએ ઉપદેશ્યો છે. કે જે નિવૃત્તિને યોગે શુભેચ્છાવાન એવો જીવ સહયુક્ત, સત્પુરુષ, અને સત્શાસ્ત્રની યથાયોગ્ય ઉપાસના કરી યથાર્થ બોધ પામે. (૨૯)

૬. સર્વ દુઃખનું મૂળ સંયોગ (સંબંધ) છે. સમસ્ત જ્ઞાની પુરુષોએ એમ દીકું છે. જે સંયોગ ભે પ્રકારે મુખ્યપણે કહી છે.

અંતરસંબંધીય અને બાહ્યસંબંધીય. અંતર સંયોગનો વિચાર થવાને આત્માને બાહ્ય સંયોગનો અપરિચય કર્તવ્ય છે. જે અપરિચયની સપરમાર્થ ઇચ્છા જ્ઞાની પુરુષોએ પણ કરી છે. (૨૬)

૭. જ્ઞાનીઓ સર્વસંગપરિત્યાગ કરી અપ્રતિબદ્ધપણે વિચરે છે. ‘સર્વસંગ’ શબ્દનો અર્થ એવો છે કે, અખંડપણે આત્મધ્યાન કે બોધ મુખ્યપણે ન રખાવી શકે એવો સંગ. (૪/૨૮૧)

૮. “જ્ઞાનનું કૃણ વિરતિ છે.” વીતરાગનું આ વચન સર્વ મુમુક્ષુઓએ નિત્યસ્મરણમાં રાખવાયોગ્ય છે. જે વાંચવાથી, સમજવાથી તથા વિચારવાથી આત્મા વિભાવમાંથી, વિભાવનાં કાર્યોથી, અને વિભાવનાં પરિણામથી ઉદ્દાસ ન થયો, વિભાવનો ત્યાગી ન થયો; વિભાવનાં કાર્યોનો અને વિભાવનાં ફળનો ત્યાગી ન થયો, તે વાંચવું, તે વિચારવું, અને તે સમજવું અજ્ઞાન છે. વિચારવૃત્તિ સાથે ત્યાગવૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવી, તે જ વિચાર સફળ છે. (૧૬૫૩)

૯. ગૃહસ્થાદિ વ્યવહાર વર્તે ત્યાં સુધી આત્મજ્ઞાન ન થાય કે આત્મજ્ઞાન હોય તેને ગૃહસ્થાદિ વ્યવહાર ન હોય એવો નિયમ નથી. તેમ છતાં પણ જ્ઞાનીને પણ ત્યાગવ્યવહારની ભલામણ પરમપુરુષોએ ઉપદેશી છે. કેમકે, ત્યાગ આત્મૈશ્વર્યને સ્પષ્ટ વ્યક્ત કરે છે. . . . સ્વસ્વરૂપને વિષે સ્થિતિ તેને ‘પરમાર્થસંયમ’ કહ્યો છે. તે સંયમને કારણભૂત એવાં અન્ય નિમિત્તોના ગ્રહણને ‘વ્યવહારસંયમ’ કહ્યો છે. કોઈ જ્ઞાની પુરુષોએ તે સંયમનો પણ નિષેધ કર્યો નથી. પરમાર્થની ઉપેક્ષાએ — લક્ષ વગર — જે વ્યવહારસંયમમાં જ પરમાર્થસંયમની માન્યતા રાખે છે, તેના વ્યવહારસંયમનો તેનો અભિનિવેશ ટાળવા નિષેધ કર્યો છે. પણ વ્યવહારસંયમમાં કંઈ પણ પરમાર્થની નિમિત્તતા નથી એમ જ્ઞાની પુરુષોએ કહ્યું નથી. (૨૬)

૧૦. ઉપાધિ કરવામાં આવે અને કેવળ અસંગદશા રહે એમ ‘નનવું’ અત્યંત કઠણ છે; અને ઉપાધિ કરતાં આત્મપરિણામ ચંચલ

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

ન ચાય એમ બનવું અસંભવિત જેવું છે. ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનીને બાદ કરતાં આપણે સૌએ તો આત્મામાં જેટલું અસંપૂર્ણ અસમાધિપણું વર્તે છે, તે અથવા વર્તી શકે તેવું હોય તે ઉચ્છેદ કરવું, એ વાત લક્ષમાં વધારે લેવાયોગ્ય છે. (૧૯૫૧)

૧૧. ક્રોધાદિ અનેક પ્રકારના દોષો પરિક્ષીણુ પામી ગયાથી સંસારત્યાગરૂપ દીક્ષા યોગ્ય છે અથવા તે કાઈ મહત્પુરુષના યોગે યથાપ્રસંગે તેમ કરવું યોગ્ય છે. તે સિવાય બીજા પ્રકારે દીક્ષાનું ધારણુ કરવું, તે સફળપણાને પ્રાપ્ત થતું નથી અને જીવ તેવી બીજા પ્રકારની દીક્ષારૂપ ભાંતિએ મસ્ત થઈ, અપૂર્ણુ એવા કલ્યાણને ચૂકે છે, અથવા તો તેથી વિશેષ અંતરાય પડે એવા યોગ ઉપાર્જન કરે છે.

(અગ્રગટ ૧૧).



## મનુષ્યનું સત્ય સ્વરૂપ

૧. માણસ પરમેશ્વર થાય છે એમ જ્ઞાનીઓ કહે છે. (૧૬ પહેલાં)

૨. અંતરંગ મોહઅંથી જેની ગર્ભ તે પરમાત્મા છે. (૧૬ પહેલાં)

૩. અમે તમે કર્મબંધમાં વસી રહેલા 'જીવ' છીએ. તે જીવનું 'સહજસ્વરૂપ' એટલે કર્મરહિતપણે જે સ્વરૂપ છે, તે ઈશ્વરપણું છે. જ્ઞાનાદિ ઐશ્વર્ય જેને વિષે છે, તે ઈશ્વર કહેવા યોગ્ય છે. અને તે ઈશ્વરતા આત્માનું સહજસ્વરૂપ છે. (૨૭)

૪. કર્મ એ જડ વસ્તુ છે. જે જે આત્માને એ જડથી જેટલો જેટલો આત્મબુદ્ધિએ સમાગમ છે, તેટલી તેટલી જડતાની એટલે અભોધતાની એ આત્માને પ્રાપ્તિ હોય એમ અનુભવ થાય છે. આશ્ચર્યતા છે કે પોતે જડ છતાં [કર્મ] ચેતનને અચેતન મનાવી રહ્યાં છે! ચેતન ચેતનભાવ ભૂલી જઈ, તેને સ્વસ્વરૂપ જ માને છે. જે પુરુષો તે કર્મસંયોગ અને તેના ઉદ્ધયે ઉત્પન્ન થયેલા પર્યાયોને સ્વસ્વરૂપ નથી માનતા, અને પૂર્વસંયોગો સત્તામાં છે તેને અબંધ પરિણામે ભોગવી રહ્યા છે, તે આત્માઓ સ્વભાવની ઉત્તરોત્તર ગિર્ધ્વ શ્રેણી પામી શુદ્ધ ચેતનભાવને પામશે. (૨૨)

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

૫. સર્વ જીવો આત્માપણે સમસ્તભાવી છે. ખીજા પદાર્થમાં જીવ જો નિજશુદ્ધિ કરે, તો પરિભ્રમણ દશા પામે છે; અને નિજને વિષે નિજશુદ્ધિ થાય તો પરિભ્રમણ દશા ટળે છે. જેના ચિત્તમાં એવો માર્ગ વિચારવો અવશ્યનો છે, તેણે તે જ્ઞાન જેના આત્મામાં પ્રકાશ પામ્યું છે, તેની દાસાનુદાસપણે અનન્યભક્તિ કરવી એ પરમ શ્રેય છે. (૨૭)

૬. કેવળ નિજ સ્વભાવતું અખંડ વર્તે જ્ઞાન, કહીએ કેવળજ્ઞાન તે, દેહ છતાં નિર્વાણ. કોટી વર્ષતું સ્વપ્ન પેણ, ભગ્નત થતાં શમાય, તેમ વિભાવ અનાદિનો, જ્ઞાન થતાં દૂર થાય. છૂટે દેહાધ્યાસ તો નહીં કર્યા તું કર્મ, નહીં ભોક્તા તું દેહનો એ જ ધર્મનો મર્મ. એ જ ધર્મથી મોક્ષ છે, તું છો મોક્ષસ્વરૂપ, અનંત દર્શન જ્ઞાન તું અભ્યાષાધ સ્વરૂપ. શુદ્ધ શુદ્ધ ચૈતન્યધન, સ્વયંજ્યોતિ સુખધામ, ખીજું કહીએ કેટલું, કર વિચાર તો પામ.

શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર (૨૯)

૭. આત્માને અનંત ભ્રમણાથી સ્વરૂપમય પવિત્ર શ્રેણિમાં આણવો એ કેવું નિરુપમ સુખ છે? તે કહ્યું કહેવાતું નથી, લખ્યું લખાતું નથી, અને મને વિચાર્યું વિચારાતું નથી. (૨૨)



## આત્મા

૧. (૧) આત્મા છે. જેમ ઘટપટાદિ પદાર્થો છે તેમ આત્મા પણ છે. અમુક ગુણ હોવાને લીધે જેમ ઘટપટ આદિ હોવાનું પ્રમાણ છે, તેમ સ્વપર પ્રકાશક એવી ચૈતન્ય સત્તાનો પ્રત્યક્ષ ગુણ જેને વિષે છે એવો આત્મા હોવાનું પ્રમાણ છે.

(૨) આત્મા નિત્ય છે. ઘટપટ આદિ પદાર્થો અમુક કાળવર્તી છે. આત્મા ત્રિકાળવર્તી છે. ઘટપટાદિ સંયોગે કરી પદાર્થ છે. આત્મા સ્વભાવે કરીને પદાર્થ છે. કેમકે તેની ઉત્પત્તિ માટે કોઈ પણ સંયોગે અનુભવ યોગ્ય થતા નથી. કોઈ પણ સંયોગી દ્રવ્યથી ચૈતનસત્તા પ્રગટ થવા યોગ્ય નથી, માટે અનુત્પન્ન છે. અસંયોગી હોવાથી અવિનાશી છે. કેમકે, જેની કોઈ સંયોગથી ઉત્પત્તિ ન હોય, તેનો કોઈને વિષે લય પણ હોય નહિ.

(૩) આત્મા કર્તા છે. સર્વ પદાર્થ અર્થક્રિયાસંપન્ન છે. કંઈ ને કંઈ પરિણામક્રિયાસહિત જ સર્વ પદાર્થ જેવામાં આવે છે. આત્મા પણ ક્રિયાસંપન્ન છે. ક્રિયાસંપન્ન છે માટે કર્તા છે. તે કર્તાપણું ત્રિવિધ શ્રીજિને વિવેચ્યું છે. પરમાર્થથી સ્વભાવપરિણુતિએ નિઃસ્વરૂપનો કર્તા છે. અનુપચરિત (અનુભવમાં આવવા યોગ્ય વિશેષ સંબંધ સહિત) વ્યવહારથી તે આત્મા કર્મનો કર્તા છે. ઉપચારથી ઘર, નગર આદિનો કર્તા છે.

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

(૪) આત્મા ભોક્તા છે. જે જે કંઈ ક્રિયા છે, તે તે સર્વ સફળ છે, નિરર્થક નથી. જે કંઈ પણ કરવામાં આવે છે, તેનું ફળ ભોગવવામાં આવે એવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. તેમ કષાયાદિ કે અકષાયાદિ જે કંઈ પણ પરિણામે આત્મા પ્રવર્તે, તેનું ફળ પણ થવા યોગ્ય જ છે. અને તે થાય છે. તે ક્રિયાનો આત્મા કર્તા હોવાથી ભોક્તા છે.

(૫) મોક્ષપદ છે. જે અનુપચરિત વ્યવહારથી જીવને કર્મનું કર્તાપણું નિરૂપણ કર્યું, કર્તાપણું હોવાથી ભોક્તાપણું નિરૂપણ કર્યું, તે કર્મનું ટળવાપણું પણ છે. કેમકે, પ્રત્યક્ષ કષાયાદિનું તીવ્રપણું હોય, પણ તેના અભ્યાસથી—અપરિચયથી તેનું મંદપણું દેખાય છે, તે ક્ષીણ થવા યોગ્ય દેખાય છે. તે તે બંધબાવ ક્ષીણ થઈ શકવા યોગ્ય હોવાથી, તેથી રહિત એવો જે શુદ્ધ આત્મસ્વભાવ તેરૂપ મોક્ષપદ છે.

(૬) તે મોક્ષનો ઉપાય છે. જે કદી કર્મબંધ માત્ર થયા કરે એમ જ હોય, તો તેની નિવૃત્તિ કોઈ કાળે સંભવે નહીં. પણ કર્મબંધથી વિપરીત સ્વભાવવાળાં એવાં જ્ઞાનદર્શન, સમાધિ, વૈરાગ્ય, ભક્ત્યાદિ સાધન પ્રત્યક્ષ છે; જે સાધનના બળે કર્મબંધ શિથિલ થાય છે, ક્ષીણ થાય છે. માટે તે જ્ઞાનદર્શનસંયમાદિ મોક્ષપદના ઉપાય છે.

આ છ પદ અત્યંત સંદેહરહિત છે એમ પરમ પુરુષે નિરૂપણ કર્યું છે. જે છ પદથી સિદ્ધ એવું આત્મસ્વરૂપ, તે જેનાં વચનને અંગીકાર કર્યું સહજમાં પ્રગટે છે, જે આત્મસ્વરૂપ પ્રગટવાથી સર્વ કાળ જીવ સંપૂર્ણ આનંદને પ્રાપ્ત થઈ નિર્ભય થાય છે, તે વચનના કહેનાર એવા સત્પુરુષના ગુણની વ્યાખ્યા કરવાને અશક્તિ છે. (૨૮)

૨. જીવ પોતાના સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી કર્મનો કર્તા છે. તે અજ્ઞાન તે ચેતનરૂપ છે. અર્થાત્ જીવની પોતાની કલ્પના છે. અને તે કલ્પનાને અનુસરી તેના વીર્યસ્વભાવની સ્ફુર્તિ થાય છે. અથવા તેનું સામર્થ્ય તદનુયાયીપણે પરિણમે છે.

જે ચેતનની પ્રેરણા ન હોય તો કર્મ કોણુ ગ્રહણુ કરે? પ્રેરણાપણુ ગ્રહણુ કરાવવારૂપ સ્વભાવ જડનો છે જ નહિ. જેથી ચેતન એટલે જીવ કર્મ ગ્રહણુ કરે છે એમ સિદ્ધ થાય છે. અને તે માટે કર્મનો કર્તા કહીએ છીએ. નહિ ચીંતવેલાં અથવા આત્માથી નહીં પ્રવર્તેલાં એવાં કર્મોનું ગ્રહણુ તેને થવા યોગ્ય નથી. કેમકે, પ્રકૃત્યાદિ જડ છે. તેને આત્મા ગ્રહણુ ન કરે તો તે શી રીતે વળગવા યોગ્ય થાય ?

પ્રકૃતિ નહીં તો અંતઃકરણ્યાદિ કર્મ ગ્રહણુ કરે તેથી આત્મામાં કર્તાપણું વળગે છે એમ કહીએ, તો તે પણુ એકાંતે સિદ્ધ નથી. અંતઃકરણ્યાદિ પણુ ચેતનની પ્રેરણા વિના અંતઃકરણ્યાદિરૂપે પ્રથમ ઠરે જ ક્યાંથી ? ચેતન જે કર્મવળગણુનું મનન કરવા અવલંબન લે છે, તે અંતઃકરણુ છે. જે ચેતન મનન કરે નહિ, તો કંઈ તે વળગણુમાં મનન કરવાનો ધર્મ નથી. તે તો માત્ર જડ છે. જે કોઈ પણુ પ્રકારે આત્માનું કર્મનું કર્તૃત્વપણું ન હોય, તો કોઈ પણુ પ્રકારે તેનું ભોક્તૃત્વપણું પણુ ન જ ઠરે. અને જ્યારે એમ જ હોય તો પછી વેદાંતાદિ શાસ્ત્રો સર્વ દુઃખથી ક્ષય થવાનો જે માર્ગ ઉપદેશે છે, તે શા માટે ઉપદેશે છે ?

‘જે કર્મનું કર્તાપણું આત્માને માનીએ તો તો આત્માનો તે ધર્મ ઠરે; અને જે જેનો ધર્મ હોય તે ક્યારે પણુ ઉચ્છેદ થવા યોગ્ય નથી’ એમ કાંઈ સિદ્ધાંત સમજવો યોગ્ય નથી. કેમકે, જે જે કોઈ પણુ વસ્તુ ગ્રહણુ કરી હોય, તે છોડી શકાય એટલે ત્યાગી શકાય. તેથી, જીવે ગ્રહણુ કરેલાં એવાં જે દ્રવ્યકર્મ તેનો જીવ ત્યાગ કરે તો થઈ શકવા યોગ્ય છે. કેમકે, તે તેને સહકારી સ્વભાવે છે. સહજ સ્વભાવે નથી. તે કર્મનું કર્તાપણું અજ્ઞાનથી પ્રતિપાદન ક્યું છે. તેથી તે નિવૃત્ત થવા યોગ્ય છે. અજ્ઞાને કરીને પણુ જે આત્માને કર્તાપણું ન હોય, તો તો કશું ઉપદેશાદિ શ્રવણુ, વિચાર, જ્ઞાન આદિ સમજવાનો હેતુ રહેતો નથી. (૨૯)

卐



૨૫

## મોક્ષ

૧. મોક્ષ શું છે? જે ક્રોધાદિ અજ્ઞાનભાવમાં—દેહાદિમાં—આત્માને પ્રતિબંધ છે, તેથી સર્વથા નિવૃત્તિ થવી. અજ્ઞાનભાવનાં અનેક પરિણામરૂપ બંધનો પ્રસંગ જેમ જેમ છૂટે છે, તેમ તેમ મોક્ષનો અનુભવ થાય છે; અને તેનું ઘણું જ અલ્પપણું ન્યારે થાય છે, ત્યારે સહજે આત્મામાં નિજ્જભાવ પ્રકાશી નીકળીને અજ્ઞાનભાવરૂપ બંધથી છૂટી શકવાનો પ્રસંગ છે એવો સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે. તેમજ કેવળ આત્મભાવ અજ્ઞાનાદિભાવથી નિવૃત્તિ થઈ આ જ દેહને વિષે સ્થિતિમાન છતાં પણ આત્માને પ્રગટે છે. અર્થાત મોક્ષપદ આ દેહમાં પણ અનુભવવા યોગ્ય છે. (૨૭)

૨. જેમ છે તેમ આત્મસ્વરૂપ જાણવું તેનું નામ 'સમજવું' છે. તેથી ઉપયોગ \* અન્ય વિકલ્પરહિત થયો તેનું નામ 'શમાવું' છે. જે જે સમજ્યા, તેણે તેણે મારું ન્તારું એ આદિ અહંત્વ મમત્વ શમાવી દીધું. કેમકે, કોઈ પણ નિજસ્વભાવ તેવો દીકો નહીં. અને નિજસ્વભાવ તો અચિંત્ય અવ્યાખ્યાધસ્વરૂપ—કેવળ ન્યારો—જોયો. એટલે તેમાં જ સમાવેશ પામી ગયા. આત્મા સિવાય અન્યમાં સ્વમાન્યતા હતી તે ટાળી પરમાર્થે મૌન થયા. (૨૨-૨૪)

\* જુઓ પાન ૨૪૬ ઉપરની નોંધ.

૨૮૮

૩. સર્વ અન્ય ભાવથી આત્મા રહિત છે,—કેવળ એમ જોને અનુભવ વર્તે છે, તે મુક્ત છે. ખીજાં સર્વ દ્રવ્યથી અસંગપણું, ક્ષેત્રથી અસંગપણું, કાળથી અસંગપણું, અને ભાવથી અસંગપણું સર્વથા જોને વર્તે છે, તે મુક્ત છે. અટળ અનુભવસ્વરૂપ આત્મા સર્વ દ્રવ્યથી પ્રત્યક્ષ ભાસવો ત્યાંથી મુક્તદશા વર્તે છે. તે પુરુષ મૌન થાય છે, તે પુરુષ અપ્રતિબદ્ધ થાય છે, તે પુરુષ અસંગ થાય છે, તે પુરુષ નિર્વિકલ્પ થાય છે; અને તે પુરુષ મુક્ત થાય છે. (૩૩)

૪. દેહ અને આત્માનો ભેદ પાડવો તે ભેદજ્ઞાન. તે જ્ઞાનીનો તેજ્ય છે. તે વિજ્ઞાન થવા માટે મહાત્માઓએ સકળ શાસ્ત્રો રચ્યાં છે. જેમ તેજ્યથી સોનું અને કથિર જુદાં પડે છે, તેમ જ્ઞાનીના ભેદવિજ્ઞાનરૂપ તેજ્યથી સ્વાભાવિક આત્મદ્રવ્ય . . . પ્રયોગી દ્રવ્યથી જુદું પડી સ્વધર્મમાં આવે છે. (૩૩)

૫. આ જીવ સમજે તો સહજ મોક્ષ છે. નહીં તો અનંત ઉપાયે પણ નથી. અને તે સમજવું પણ કંઈ વિકટ નથી. કેમકે જીવનું સહજ જે સ્વરૂપ છે, તે જ માત્ર સમજવું છે. અને તે કોઈ ખીજાના સ્વરૂપની વાત નથી, કે વખતે ગોપવે કે ન જણાવે તેથી સમજવી ન અને. પોતાથી પોતે ગુપ્ત રહેવાનું શી રીતે બનવા યોગ્ય છે? પણ સ્વપ્રદેશમાં જેમ ન બનવા યોગ્ય એવું પોતાનું મૃત્યુ પણ જીવ જીવે છે, તેમ અજ્ઞાનદેશરૂપ સ્વપ્રરૂપ યોગે આ જીવ પોતાને પોતાનાં નહીં એવાં ખીજાં દ્રવ્યને વિષે સ્વપણે માને છે. અને એ જ માન્યતા તે સંસાર છે. તે જ અજ્ઞાન છે. તે જ જન્મ છે, મરણ છે, અને તે જ દેહના વિકાર છે. તે જ પુત્ર, તે જ પિતા, તે જ સત્, તે જ મિત્રાદિ ભાવકલ્પનાના હેતુ છે. અને તેની નિવૃત્તિ થઈ ત્યાં સહજ મોક્ષ છે.

૬. જે પ્રમાણે જ્ઞાનનું પ્રકાશનું છે, તે પ્રમાણે શબ્દાદિ વ્યાવહારિક પદાર્થને વિષેથી નિઃસ્પૃહપણું વર્તે છે, આત્મસુખે કરી

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નાં

પરિતૃપ્તપણું વર્તે છે. અન્ય સુખની જે ઇચ્છા નહિ થવી તે પૂર્ણ-જ્ઞાનતું લક્ષણ છે. (૨૫)

૭. કર્મની વર્ગણા જીવને દૂષ અને પાણીના સંયોગની પેઠે છે. અગ્નિના પ્રયોગથી પાણી ચાલ્યું જઈ દૂષ બાકી રહે છે. તે રીતે જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી કર્મવર્ગણાં ચાલી જાય છે. (૧૯૫૨)

૮. માટીમાં ઘડો થવાની સત્તા છે; પણ દંડ, ચક્ર, કુંભારાદિ મળે તો થાય; તેમ આત્મા માટીરૂપ છે. તેને સદ્ગુરુ આદિ સાધન મળે તો આત્મજ્ઞાન થાય. જે જ્ઞાન થયું હોય, તે પૂર્વે ઘઈ ગયેલા જ્ઞાનીઓએ સંપાદન કરેલું છે તેને પૂર્વાપર મળતું આવવું જોઈએ; અને વર્તમાનમાં પણ જે જ્ઞાની પુરુષોએ જ્ઞાન સંપાદન કરેલું છે, તેનાં વચનોને મળતું આવવું જોઈએ; નહીં તો અજ્ઞાનને જ્ઞાન માન્યું છે, એમ કહેવાય. (૧૯૫૨)

૯. જ્ઞાન તેતું નામ કે જે હર્ષશોક વખતે હાજર થાય. અર્થાત્ હર્ષ, શોક થાય નહીં. સમ્યક્ દષ્ટિ હર્ષશોકાદિ પ્રસંગોમાં એકાકાર થાય નહીં. તેમનાં નિર્ધ્વંસ પરિણામ થાય નહીં. અજ્ઞાન ઊભું થાય કે જાણવામાં આવ્યે તરત જ દાબી દે. બહુ જ જનમૃતિ હોય. જય અજ્ઞાનનો છે. જેમ સિંહજીને સિંહ ચાલ્યો આવતો હોય અને જય લાગતો નથી, પણ જાણે તે કૂતરો ચાલ્યો આવતો હોય તેમ લાગે છે, તેવી રીતે જ્ઞાની પૌદ્ગલિક સંયોગ સમજે છે. રાજ મલ્યે આનંદ થાય તો તે અજ્ઞાન. (૧૯૫૨)



૨૬

## મુક્ત

૧. જો જીવિતવ્યમાં ક્ષણિકપણું છે, તે જીવિતવ્યમાં જ્ઞાનીઓએ નિત્યપણું પ્રાપ્ત કર્યું છે, એ અચરજની વાત છે. જો જીવને પરિતૃપ્તપણું વર્ત્મા કરવું ન હોય, તો અખંડ એવો આત્મબોધ તેને સમજાયો નહીં. (૧૯૪૮)

૨. ખરું આત્મજ્ઞાન થાય છે તેને, હું અન્યભાવનો અકર્તા છું એવો બોધ ઉત્પન્ન થઈ, અહંપ્રત્યયી ભુદ્ધિ વિકલ્પ પામે છે. (૧૯૪૮)

૩. આત્માપણે કેવળ ઉજ્જગર અવસ્થા વર્તે અર્થાત્ આત્મા પોતાના સ્વરૂપને વિષે કેવળ જાગૃત હોય, ત્યારે કેવળજ્ઞાન વર્તે છે એમ કહેવું યોગ્ય છે. (૧૯૪૮)

૪. કેવળજ્ઞાની શરીરને લઈને નથી કે ખીજના શરીર કરતાં તેમનું શરીર તદ્દાવતવાળું જોવામાં આવે. વળી તે કેવળજ્ઞાન શરીરથી કરી નિષ્કલ્પ છે એમ નથી; તે તો આત્મા વડે કરી પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે; તેને લીધે શરીરથી તદ્દાવત જાણવાનું કારણ નથી. (૩૨)

૫. તે પવિત્ર દર્શન થયા પછી ગમે તે વર્તન હો, પરંતુ તેને તીવ્રબંધન નથી, અનંત સંસાર નથી, આભ્યંતર દુઃખ નથી, શંકાનું નિમિત્ત નથી, અંતરંગ મોહ નથી. સત્-સત્ નિરુપમ, સર્વોત્તમ, શુક્લ, શીતળ, અમૃતમય દર્શનજ્ઞાન, સમ્યક્ ન્યોતિમય ચિરકાળ

૨૯૧

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારણાં

આનંદની પ્રાપ્તિ [ અને ] અદ્ભુત સતસ્વરૂપદર્શિતાની બલિહારી છે. (૧૮-૧૯)

૬. જ્ઞાનીને સર્વત્ર મોક્ષ છે આ વાત જો કે યથાર્થ છે તો પણ, ન્યાં માયાપૂર્વક પરમાત્માનું દર્શન છે, એવું જગત વિચારી, (જોઈને) પગ મૂકવા જેવું તેને પણ કંઈ લાગે છે. (૨૨-૨૪)

૭. જે જીવને સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થાય, તેને સર્વ પ્રકારની સંસારી ક્રિયા તેજ સમયે ન હોય એવો કંઈ નિયમ નથી. સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થયા પછી સંસારી ક્રિયા રસરહિતપણે થવી સંભવે છે. ઘણું કરી એવી કોઈ પણ ક્રિયા તે જીવથી હોતી નથી કે જેથી પરમાર્થ વિષે બ્રાંતિ થાય. અને ન્યાં સુધી પરમાર્થને વિષે બ્રાંતિ થાય નહિ, ત્યાં સુધી ખીજ ક્રિયાથી સમ્યક્ત્વને બાધ થાય નહિ. પરમાર્થ માર્ગનું લક્ષણ એ છે કે, અપરમાર્થને ભજતાં જીવ બધે પ્રકારે કાયર થયા કરે. સમ્યક્દષ્ટિ જીવ સંસારને ભજતો દેખાય છે તે પૂર્વે નિબંધન કરેલાં એવાં પ્રારબ્ધ કર્મથી દેખાય છે. વાસ્તવ્યપણે ભાવથી તે સંસારમાં તેનો પ્રતિબંધ ઘટે નહિ. સંસારી પદાર્થોને વિષે જીવને તીવ્ર રનેહ વિના એવાં ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ હોય નહિ કે જે કારણે તેને અનંત સંસારનો અનુબંધ થાય. અને ન્યાં સુધી તીવ્ર રનેહ તે પદાર્થોમાં હોય, ત્યાં સુધી અવશ્ય પરમાર્થમાર્ગવાળો તે જીવ ન હોય. (૨૬)

૮. જ્ઞાની પુરુષ બધી રીતે અજ્ઞાની પુરુષથી એટાપણે સરખા હોય નહીં; અને જો હોય, તો પછી જ્ઞાની નથી, એવો નિશ્ચય કરવો તે યથાર્થ કારણ છે. તથાપિ જ્ઞાની અને અજ્ઞાની પુરુષમાં કોઈ એવાં વિલક્ષણ કારણોનો ભેદ છે કે જેનાથી જ્ઞાનીનું, અજ્ઞાનીનું એકપણું કોઈ પ્રકારે થાય નહીં. માટે જ્ઞાની પુરુષનું જે વિલક્ષણ-પણું છે તેનો પ્રથમ નિશ્ચય વિચારવા યોગ્ય છે. તો પછી અજ્ઞાની જેવી ક્વચિત્ જે જે જ્ઞાની પુરુષની એટા જેવામાં આવે છે, તેને

વિષે નિર્વિકલ્પપણું પ્રાપ્ત હોય છે; તેમ નહીં તો જ્ઞાની પુરુષની તે ચેષ્ટા તેને વિશેષ ભક્તિ અને સ્નેહનું કારણ થાય છે. (૧૯૪૫)

૯. મહાત્માનો દેહ એ કારણને લઈને વિદ્યમાનપણે વર્તે છે : પ્રારબ્ધ કર્મ ભોગવવાને અર્થે; જીવોના કલ્યાણને અર્થે. તથાપિ એ બંનેમાં તે ઉદાસપણે ઉદય આવેલી વર્તનાએ વર્તે છે. (૨૫)

૧૦. આટલી વાતનો નિશ્ચય રાખવો યોગ્ય છે કે, જ્ઞાની પુરુષને પણ પ્રારબ્ધ કર્મ ભોગવ્યા વિના નિવૃત્ત થતાં નથી. અને અભોગવ્યે નિવૃત્ત થવાને વિષે જ્ઞાનીને કંઈ ઇચ્છા નથી. જ્ઞાનીની પ્રવૃત્તિ પૂર્વોપાર્જિત કારણથી માત્ર છે. અને બીજા [સંસારીઓ]ની પ્રવૃત્તિમાં ભવિષ્ય સંસારનો હેતુ છે. માટે જ્ઞાનીનું પ્રારબ્ધ જુદું પડે છે. એ પ્રારબ્ધનો એવો નિરધાર નથી કે તે નિવૃત્તિરૂપે જ ઉદયમાં આવે. જેમ શ્રીકૃષ્ણાદિક, કે જેને પ્રવૃત્તિરૂપ પ્રારબ્ધ છતાં જ્ઞાનદશા હતી. પ્રારબ્ધથી નિવૃત્ત થવું તે માત્ર ભોગવ્યાથી સંભવે છે. કેટલીક પ્રારબ્ધસ્થિતિ એવી છે કે જે જ્ઞાની પુરુષને વિષે તેના સ્વરૂપમાટે જીવોને અંદેશનો હેતુ થાય; અને તે માટે જ્ઞાની પુરુષો ઘણું કરી જડ-મૌન-દશા રાખી, પોતાનું જ્ઞાનીપણું અસ્પષ્ટ રાખે છે. (૧૯૪૯)

૧૧. તીર્થંકરે તો એટલા સુધી કહ્યું છે કે, જ્ઞાની પુરુષની દશા સંસારપરિક્ષીણ થઈ છે, તે જ્ઞાની પુરુષને પરંપરા કર્મબંધ સંભવતો નથી. તો પણ પુરુષાર્થ મુખ્ય રાખવો; કે જે બીજા જીવનો પણ આત્મસાધન પરિણામનો હેતુ થાય. જ્ઞાની પુરુષને આત્મપ્રતિબંધપણે સંસારસેવા હોય નહીં; પણ પ્રારબ્ધપ્રતિબંધપણે હોય. એમ છતાં પણ તેથી નિવૃત્તવારૂપ પરિણામને પામે એમ જ્ઞાનીની રીત હોય છે. (વૃદ્ધિપત્ર ૧)

૧૨. પ્રારબ્ધ છે એમ માનીને જ્ઞાની ઉપાધિ કરે છે એમ જણાતું નથી, પણ પરિણતિથી ઘટ્યા છતાં, ત્યાગવા જતાં આજી

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

કારણો રોકે છે, માટે જ્ઞાની ઉપાધિસહિત દેખાય છે; તથાપિ તેની નિવૃત્તિના લક્ષને નિત્ય ભજે છે. (૨૬)

૧૩. વાયુકેર હોવાથી વહાણનું ખીજ તરફ ખેંચાવું થાય છે, તથાપિ વહાણ ચલાવનાર જેમ પહોંચવાયોગ્ય માર્ગ ભણી તે વહાણને રાખવાના પ્રયત્નમાં જ વર્તે છે, તેમ જ્ઞાની પુરુષ મન-વચનાદિ યોગને નિજભાવમાં સ્થિતિ થવા ભણી જ પ્રવર્તાવે છે; તથાપિ ઉદય-વાયુ-વેગે યતિકેચિત્ દશાકેર થાય છે. તો પણ પરિણામ-પ્રયત્ન-સ્વધર્મને વિષે છે. (૧૬૫૨)

૧૪. આત્માને વિષે વર્તે છે એવા જ્ઞાની પુરુષો સહજપ્રાપ્ત પ્રારબ્ધ પ્રમાણે વર્તે છે. વાસ્તવ્ય તો એમ છે કે, જે કાળે જ્ઞાનથી અજ્ઞાન નિવૃત્ત થયું, તે જ કાળે જ્ઞાની મુક્ત છે. દેહાદિને વિષે અપ્રતિબંધ છે એવા જે જ્ઞાની તેને કોઈ આશ્રય કે અવલંબન નથી. ધીરજ પ્રાપ્ત થવા 'ધ્વજેચ્છાદિ' ભાવના તેને થવી યોગ્ય નથી. ભક્તિમાનને જે કંઈ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં કોઈ કલેશના પ્રકાર દેખી, તટસ્થ ધીરજ રહેવા તે ભાવના કોઈ પ્રકારે યોગ્ય છે. જ્ઞાનીને પ્રારબ્ધ, ધ્વજેચ્છાદિ બધા પ્રકારો એક જ ભાવના-સરખા ભાવના છે. તેને શાતાઅશાતા કંઈ કોઈ પ્રકારે રાગદ્વેષાદિ કારણ નથી. તે બંનેમાં ઉદાસીન છે. જે ઉદાસીન છે, તે મૂળ સ્વરૂપે નિરાલંબન છે. નિરાલંબન એવું તેનું ઉદાસપણું એ ધ્વજેચ્છાથી બળવાન બાણીએ છીએ. ધ્વજેચ્છારૂપ આલંબન એ આશ્રયરૂપ એવી ભક્તિને યોગ્ય છે. નિરાશ્રય એવા જ્ઞાનીને બધું ય સમ છે. અથવા જ્ઞાની સહજ પરિણામી છે, સહજસ્વરૂપી છે, સહજપણે સ્થિત છે. ધ્વજેચ્છાને વિષે કોઈ પ્રકારે ધ્વજા સ્થાપિત કરી, તે ધ્વજાવાન કહેવા યોગ્ય છે. જ્ઞાની ધ્વજારહિત કે ધ્વજાસહિત એમ કહેવું પણ બનતું નથી. તે સહજસ્વરૂપ છે. [ ૪/૩૦૭ ]

૧૫. જ્ઞાનીને પ્રમાદબુદ્ધિ સંભવતી નથી એમ જો કે સામાન્યપણે શ્રીજિનાદિ મહાત્માઓએ કહ્યું છે તો પણ, તે પદ એથે ગુણહાણેથી સંભવિત ગણ્યું નથી. આગળ જતાં સંભવિત ગણ્યું છે. જેથી વિચારવાન જીવને તો અવશ્ય કર્તવ્ય છે કે, જેમ અને તેમ પરભાવના પરિચિત કાર્યથી દૂર રહેવું, નિવૃત્ત થવું. જ્ઞાનનું બળવાન તારતમ્યપણું થયે તો જીવને પરપરિચયમાં કદાપિ સ્વાત્મબુદ્ધિ થવી સંભવતી નથી; પણ તેથી જેની ઓછી દ્રશા છે એવા જીવને તો અવશ્ય પરપરિચયને છોડીને સત્સંગ કર્તવ્ય છે. કે જેથી સહેજે અવ્યાખાધ રિથિતિને અનુભવ થાય છે. (૨૭)

૧૬. જ્ઞાની નિર્ધન હોય અથવા ધનવાન હોય એવો કંઈ નિયમ નથી. પૂર્વાનિષ્પન્ન શુભ તથા અશુભ કર્મ પ્રમાણે [ તેને ] ઉદય વર્તે છે. (૨૯)

૧૭. જ્ઞાની પુરુષો ત્રિકાળની વાત જાણતાં જતાં પ્રગટ કરતા નથી તે સંબંધમાં એમ જણાય છે કે, ઈશ્વરી ઈચ્છા જ એવી છે કે અમુક પારમાર્થિક વાત સિવાય જ્ઞાની ખીજ ત્રિકાળિક વાત પ્રસિદ્ધ ન કરે. અને જ્ઞાનીની પણ અંતર ઈચ્છા તેવી જ જણાય છે. જેની કોઈ પણ પ્રકારની આકાંક્ષા નથી, એવા જ્ઞાની પુરુષને કંઈ કર્તવ્યરૂપ નહિ હોવાથી જે કંઈ ઉદયમાં આવે તેટલું જ કરે છે. (૨૨-૨૪)

૧૮. અમતકાર ખતાવી યોગને સિદ્ધ કરવો એ યોગીનું લક્ષણ નથી. સર્વોત્તમ યોગી તો એ છે કે, જે સર્વ પ્રકારની સ્પૃહાથી રહિતપણે સત્યમાં કેવળ અનન્ય નિષ્ઠાએ સર્વ પ્રકારે ' સત્ ' જ આચરે છે— જગત જેને વિસ્મૃત થયું છે. (૨૨-૨૪)



## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો.

૧૯. ગમે તેટલી વિપત્તિઓ પડે, તથાપિ જ્ઞાની દ્વારા સાંસારિક ક્ષણની ઇચ્છા કરવી યોગ્ય નથી. ઉદ્ય આવેલો અંતરાય સમપરિણામે વેદવા યોગ્ય છે. જ્ઞાની પાસે સાંસારિક વૈભવ હોય તો પણ મુમુક્ષુએ કોઈ પણ પ્રકારે તે ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. ઘણું કરીને જ્ઞાની પાસે તેવો વૈભવ હોય છે તો તે મુમુક્ષુની વિપત્તિ ટાળવા માટે ઉપયોગી થાય છે. પારમાર્થિક વૈભવથી જ્ઞાની મુમુક્ષુને સંસારિક ક્ષણ આપવાનું ઇચ્છે નહિ. કારણ કે અકર્તવ્ય તે જ્ઞાની કરે નહિ. ( ૨૨-૨૪ )



## પ્રાહ્મી વેદના

૧. જેને લાગી છે, તેને જ લાગી છે, અને તેણે જ જાણી છે. તે જ 'પિયુ પિયુ' પોકારે છે. એ પ્રાહ્મી વેદના કહી કેમ જાય કે જ્યાં વાણીનો પ્રવેશ નથી? વધારે શું કહેવું? લાગી છે તેને જ લાગી છે. તેના જ ચરણસંગથી લાગે છે. અને લાગે છે ત્યારે જ છૂટકો હોય છે. એ વિના ખીજે સુગમ મોક્ષમાર્ગ નથી. (૨૨-૨૪)

૨. રોમરોમ ખુમારી થીડશે, અમરવરમય જ આત્મદષ્ટિ થઈ જશે, એક 'તુંહિ' મનન કરવાનો પણ અવકાશ નહિ રહે, ત્યારે અમરવરના આનંદનો અનુભવ થશે. અત્ર એ જ દશા છે. રામ હદે વસ્ત્રા છે, અનાદિનાં ખર્યાં છે, સુરતા ઇત્યાદિક હર્યાં છે. આ પણ એક વાક્યની વેદ કરી છે. (૨૨-૨૪)

૩. કેટલોક નિવૃત્તિનો વખત મળ્યા કરે છે. પરબ્રહ્મવિચાર તો એમને એમ રહ્યા જ કરે છે. ક્યારેક તો તે માટે આનંદકિરણ બહુ સ્પુરી નીકળે છે, અને કંઈની કંઈ (અભેદ) વાત સમજાય છે; પણ કોઈને કહી શકાતી નથી. અમારી એ વેદના અથાગ છે. વેદનાને વખતે શાતા પૂછનાર જોઈએ એવો વ્યવહારમાર્ગ છે. પણ અમને આ પરમાર્થમાર્ગમાં શાતા પૂછનાર મળતો નથી! (૨૨-૨૪)

૪. ચિત્તની દશા ચૈતન્યમય રહ્યા કરે છે. જેથી વ્યવહારનાં બધાં કાર્ય ધણું કરીને અચ્ચવસ્થાથી કરીએ છીએ. હરીચા

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

મુખદાયક માનીએ છીએ, એટલે જે ઉપાધિજ્ઞેગ વર્તે છે તેને પણ સમાધિજ્ઞેગ માનીએ છીએ. ચિત્તની અવ્યવસ્થાને લીધે મુહૂર્ત-માત્રમાં કરી શકાય એવું કાર્ય વિચારતાં પણ પખવાડિયું વ્યતીત કરી નંખાય છે. અને વખતે તે કાર્ય કર્યા વિના જ જવા દેવાનું થાય છે. અધા પ્રસંગોમાં તેમ થાય તો પણ હાનિ માની નથી. ચિત્તની દશા નિરંકુશ થઈ રહી છે. અને તે નિરંકુશતા પ્રાપ્ત થવામાં હરિનો પરમ અનુગ્રહ કારણ છે એમ માનીએ છીએ; જે નિરંકુશતાને પૂર્ણતા આપ્યા સિવાય ચિત્ત યથોચિત્ત સમાધિયુક્ત નહિ થાય એમ લાગે છે. અત્યારે તો અધુ ય ગમે છે અને અધુ ય ગમતું નથી, એવી સ્થિતિ છે. જ્યારે અધુ ય ગમશે ત્યારે નિરંકુશતાની પૂર્ણતા થશે. એ 'પૂર્ણકામના' પણ કહેવાય છે જ્યાં હરિ જ સર્વત્ર સ્પષ્ટ ભાસે છે. (૨૨-૨૪)

૫. અમારી ચિત્તની અવ્યવસ્થા થઈ જવાને લીધે કોઈ કામમાં જેવો જોઈએ તેવો ઉપયોગ રહેતો નથી, સ્મૃતિ રહેતી નથી. તે માટે શું કરવું? શું કરવું એટલે કે વ્યવહારમાં એકા છતાં એવી સર્વોત્તમ દશા ખીજા કોઈને દુઃખરૂપ ન થવી જોઈએ. અને અમારા આચાર એવા છે કે વખતે તેમ થઈ જાય. ખીજા કોઈને પણ આનંદરૂપ લાગવા વિષે હરિને ચિંતા રહે છે માટે તે રાખશે; અમારું કામ તો તે દશાની પૂર્ણતા કરવાનું છે એમ માનીએ છીએ. તે ખીજા કોઈને સંતાપરૂપ થવાના તો સ્વપ્ને પણ વિચાર નથી. અધાના દાસ છીએ, ત્યાં પછી દુઃખરૂપ કોણુ માનશે? તથાપિ વ્યવહારપ્રસંગમાં હરિની માયા અમને નહિ તો સામાને પણ એકને બદલે ખીજું આરોપાવી દે તો નિરુપાયતા છે. અમે સર્વ સત્તા હરિને અર્પણુ કરીએ છીએ, કરી છે. (૨૨-૨૪)

૬. એક પુરાણપુરુષ અને પુરાણપુરુષની પ્રેમસંપત્તિ વિના અમને કંઈ ગમતું નથી. અમને કોઈ પદાર્થમાં રુચિમાત્ર રહી નથી,

## ૨૭ : પ્રાણી વેદના

કંઈ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થતી નથી. વ્યવહાર કેમ ચાલે છે એનું ભાન નથી. જગત શું સ્થિતિમાં છે તેની સ્મૃતિ રહેતી નથી. શત્રુમિત્ર કોઈમાં ભેદભાવ રહ્યો નથી. કોણ શત્રુ છે અને કોણ મિત્ર છે એની ખબર રખાતી નથી. અમે દેહધારી છીએ કે કેમ તે સંભારીએ ત્યારે માંડ જાણીએ. અમારે શું કરવાનું છે તે કોઈથી કળાય તેવું નથી. અને બધા ય પદાર્થથી ઉદાસ થઈ જવાથી ગમે તેમ વર્તીએ છીએ. હૃદય પ્રાયે શન્ય જેવું થઈ ગયું છે. જેમ હરિએ ઇચ્છ્યો કેમ દોરે તેમ દોરાઈએ છીએ. પાંચે ઇન્દ્રિયો શન્યપણે પ્રવર્તવારૂપ જ રહે છે. કંઈ વાંચતાં ચિત્ત સ્થિર રહેતું નથી. નય, પ્રમાણુ વગેરે શાસ્ત્રભેદ સાંભરતા નથી. ખાવાની, પીવાની, ખેસવાની, સૂવાની, ચાલવાની અને ખોલવાની વૃત્તિઓ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તે છે. અમને પોતાને સ્વાધીન છે કે કેમ એનું યથાયોગ્ય ભાન રહ્યું નથી. એક પ્રકારે પૂર્ણ ઘેલછા છે. યોગ્ય વર્તીએ છીએ કે અયોગ્ય એનો કંઈ હિસાબ રાખ્યો નથી. આદિ પુરુષને વિષે અખંડ પ્રેમ સિવાય બીજા મોક્ષાદિક પદાર્થોમાંની આકાંક્ષાનો ભંગ થઈ ગયો છે. આટલું બધું છતાં મનમાનતી ઉદાસીનતા નથી એમ માનીએ છીએ. અખંડ પ્રેમખુમારી જેવી પ્રવહવી જેઈએ તેવી પ્રવહતી નથી એમ માનીએ છીએ. એટલી બધી ઉદાસીનતા છતાં વેપાર કરીએ છીએ, લઈએ છીએ, દઈએ છીએ, ખેદ પામીએ છીએ, વળી હસીએ છીએ — જેનું ઠેકાણું નથી એવી અમારી દશા છે. (૨૨-૨૪)

૭. જાણુવ્યા જેવું તો [અમારું] મન છે કે જે સત્સ્વરૂપ બણી અખંડ સ્થિર થયું છે (નાગ જેમ મોરલી ઉપર). તથાપિ તે દશા વર્ણવવાની સત્તા સર્વાધાર હરિએ વાણીમાં પૂર્ણ મૂકી નથી, અને લેખમાં તો તે વાણીનો અનંતમો ભાગ માંડ આવી શકે. એવી તે દશા—સર્વાનું કારણ એવું જે પુરુષોત્તમસ્વરૂપ—તેને વિષે અમને તમને અનન્ય પ્રેમભક્તિ અખંડ રહો. (૨૨-૨૪)

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્ને.

૮. મહાત્મા વ્યાસજીને જેમ થયું હતું તેમ અમને હમણાં વતે છે. આત્મદર્શન પામ્યા છતાં પણ વ્યાસજી આનંદસંપન્ન થયા નહોતા. કારણ કે, હરિરસ અખંડપણે ગાયો નહોતો. અમને પણ એમ જ છે. અખંડ એવો હરિરસ પરમ પ્રેમે અખંડપણે અનુભવતાં હજી ક્યાંથી આવડે? અને જ્યાં સુધી તેમ નહિ થાય ત્યાં સુધી અમને જગમાંની વસ્તુનું એક આણુ પણ ગમવું નથી. (૨૨-૨૪)

૯. જેવી દષ્ટિ આ આત્મા પ્રત્યે છે, તેવી દષ્ટિ જગતના આત્માને વિષે છે. જેવો સ્નેહ આ આત્મા પ્રત્યે છે તેવો સ્નેહ સર્વ આત્મા પ્રત્યે વર્તે છે. જેવી આ આત્માની સહજનંદ સ્થિતિ ધ્વંશીએ છીએ, તેવી જ સર્વ આત્મા પ્રત્યે ધ્વંશીએ છીએ. જે જે આ આત્મા માટે ધ્વંશીએ છીએ, તથા જેવો આ દેહ પ્રત્યે ભાવ રાખીએ છીએ, તે તે સર્વ આત્મા માટે ધ્વંશીએ છીએ તથા તેવો જ સર્વ દેહ પ્રત્યે ભાવ રાખીએ છીએ. જે સ્ત્રી આદિનો સ્વપણે સંબંધ ગણાય છે, તે સ્ત્રીઆદિ પ્રત્યે જે કંઈ સ્નેહાદિક છે અથવા સમતા છે તેવાં જ સર્વ પ્રત્યે વર્તે છે. પ્રારબ્ધ પ્રબંધે સ્ત્રીઆદિ પ્રત્યે જે કંઈ ઉદય હોય તેથી વિશેષ વર્તના ધણું કરીને આત્માથી થતી નથી. કદાપિ કરુણાથી કંઈ તેવી વિશેષ વર્તના થતી હોય તો તેવી તે જ ક્ષણે તેવા ઉદયપ્રતિબદ્ધ આત્માઓ પ્રત્યે વર્તે છે. કોઈ પ્રત્યે ઓછાપણું અધિકપણું કંઈ પણ આત્માને રુચતું નથી. સહજનંદ સ્થિતિ છે. (૨૬)

૧૦. સર્વ પ્રકારના કર્તવ્યને વિષે ઉદાસીન એવા અમારાથી કંઈ થઈ શકતું હોય તો એક જ થઈ શકે છે કે, પૂર્વોપાર્જિતનું સમતાપણે વેદન કરવું. અને જે કંઈ કરાય છે તે તેના આધારે કરાય છે. (૨૬)

૧૧. અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે?  
ક્યારે થઈશું બાહ્યાંતર નિર્મથ જો?

## ૨૭ : પ્રાક્ષી વેદના

સર્વ સંબંધનું બંધન તીક્ષ્ણ છેદીને,  
 વિચરશું કવ મહત્પુરુષને પંચ જો ? અપૂર્વ૦ ૧  
 સર્વભાવથી ઔદાસીન્યવૃત્તિ કરી,  
 માત્ર દેહ તે સંયમહેતુ હોય જો;  
 અન્ય કારણે અન્ય કશું કલ્પે નહિ,  
 દેહે પણ કિંચિત્ મૂર્છા નવ હોય જો. અપૂર્વ૦ ૨  
 દર્શનમોહ<sup>૧</sup> વ્યતીત થઈ ઊપજ્યો બોધ જો,  
 દેહ ભિન્ન કેવળ ચૈતન્યનું જ્ઞાન જો;  
 તેથી પ્રક્ષીણ ચારિત્રમોહ<sup>૨</sup> વિલોપીએ,  
 વર્તે એવું શુદ્ધસ્વરૂપનું ધ્યાન જો. અપૂર્વ૦ ૩  
 આત્મસ્થિરતા ત્રણ સંક્ષિપ્ત યોગની, ૩  
 મુખ્યપણે તો વર્તે દેહ પર્યાંત જો;  
 ઘોર પરિપહ<sup>૪</sup> કે ઉપસર્ગ<sup>૫</sup> ભયે કરી,  
 આવી શકે નહીં તે સ્થિરતાનો અંત જો. અપૂર્વ૦ ૪  
 સંયમના હેતુથી યોગઉપવર્તના,  
 સ્વરૂપ લક્ષે જિનઆત્મા આધીન જો;  
 તે પણ ક્ષણ ક્ષણ ઘટતી જાતી સ્થિતિમાં,  
 અંતે થાયે નિજસ્વરૂપમાં લીન જો. અપૂર્વ૦ ૫  
 પંચ વિષયમાં રાગદ્વેષવિરહિતતા,  
 પંચ પ્રમાદે ન મળે મનનો ક્ષોભ જો;

૧. યથાર્થરૂપથી પદાર્થોના નિશ્ચય કરવાની. જે રુચિ તે દર્શન. તેને ઠાંકી દેનારાં કર્મો તે દર્શનમોહનીય કર્મો.

૨. આત્મિક શુદ્ધ દર્શામાં સ્થિર થવાનો પ્રયત્ન કરવો તે ચારિત્ર. તેને આવરનારાં કર્મો તે ચારિત્રમોહનીયકર્મો.

૩. મન, વચન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ તેનું નામ યોગ.

૪. પીડા. ૫. વિદ્ન.

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

દ્રવ્ય ક્ષેત્ર ને કાળ ભાવ પ્રતિબંધ વણુ,  
વિચરવું ઉદયાધીન<sup>૧</sup> પણ વીતલોભ જ્ઞે. અપૂર્વ<sup>૦</sup> ૬

ક્રોધ પ્રત્યે તો વર્તે ક્રોધસ્વભાવતા,  
માન પ્રત્યે તો દીનપણાનું માન જ્ઞે;

માયા પ્રત્યે માયા સાક્ષીભાવની,  
લોભ પ્રત્યે નહિ લોભ સમાન જ્ઞે. અપૂર્વ<sup>૦</sup> ૭

બહુ ઉપસર્ગકર્તા પ્રત્યે પણ ક્રોધ નહીં,  
વંદે ચક્રી<sup>૨</sup> તથાપિ ન મળે માન જ્ઞે;

દેહ જ્ઞય પણ માયા થાય ન રોમમાં,  
લોભ નહીં છો પ્રબળ સિદ્ધિનિદાન જ્ઞે. અપૂર્વ<sup>૦</sup> ૮

નગ્નભાવ, મુંડભાવ સહ અસ્નાનતા,  
અદંતધોવન આદિ પરમ પ્રસિદ્ધ જ્ઞે;

કેશ રોમ નખ કે અંગે શૂંગાર નહીં;  
દ્રવ્યભાવ સંયમમય નિર્મથ સિદ્ધ જ્ઞે. અપૂર્વ<sup>૦</sup> ૯

શત્રુ મિત્ર પ્રત્યે વર્તે સમદર્શિતા,  
માન અમાને વર્તે તે જ સ્વભાવ જ્ઞે;

જીવિત કે મરણે નહીં ન્યૂનાધિકતા,  
ભવ મોક્ષે પણ શુદ્ધ વર્તે સમભાવ જ્ઞે. અપૂર્વ<sup>૦</sup> ૧૦

એકાકી વિચરતો વળી સ્મશાનમાં,  
વળી પર્વતમાં વાઘ સિંહ સંયોગ જ્ઞે;

અડોલ આસન, ને મનમાં નહીં ક્ષોભતા,  
પરમ મિત્રનો જાણે પામ્યા યોગ જ્ઞે. અપૂર્વ<sup>૦</sup> ૧૧

ધોર તપશ્ચર્યામાં પણ મનને તાપ નહીં,  
સરસ અન્ને નહીં મનને પ્રસન્નભાવ જ્ઞે;

૧. ઉદય=પ્રારબ્ધકર્મ. ૨. ચક્રવર્તી રાજા.

## ૨૭ : પ્રાણી વેદના

- રજકણ કે રિદ્ધિ વૈમાનિક દેવની,  
 સર્વે માન્યા પુદ્ગલ એક સ્વભાવ જો. અપૂર્વ ૦ ૧૨
- એમ પરાજય કરીને ચારિત્રમોહનો,  
 આવું ત્યાં ન્યાં કરણ અપૂર્વ ભાવ જો;  
 શ્રેણી ક્ષપક તણી કરીને આરહતા,  
 અનન્ય ચિંતન અતિશય શુદ્ધ સ્વભાવ જો. અપૂર્વ ૦ ૧૩
- મોહસ્વયંભૂરમણસમુદ્ર તરી કરી,  
 સ્થિતિ ત્યાં ન્યાં ક્ષીણ મોહગુણસ્થાન જો;  
 અંત સમય ત્યાં પૂર્ણ સ્વરૂપ વીતરાગ થઈ,  
 પ્રગટાવું નિજ કેવળજ્ઞાનનિધાન જો. અપૂર્વ ૦ ૧૪
- ચાર કર્મ ધનઘાતી તે વ્યવચ્છેદ ન્યાં,  
 ભવનાં ખીજ તણો આત્યંતિક નાશ જો;  
 સર્વ ભાવ જ્ઞાતા દષ્ટા સહ -શુદ્ધતા,  
 કૃતકૃત્ય પ્રભુ વીર્ય અનંત પ્રકાશ જો. અપૂર્વ ૦ ૧૫
- વેદનીયાદિ ચાર કર્મ વર્તે જહાં,  
 બળી સીંદરીવત આકૃતિમાત્ર જો;  
 તે દેહાયુષ આધીન જેની સ્થિતિ છે,  
 આયુષ પૂર્ણે મટીએ દૈહિક પાત્ર જો. અપૂર્વ ૦ ૧૬
- મનવચન કાયા ને કર્મની વર્ગણા,  
 છૂટે જહાં સકળ પુદ્ગલ સંબંધ જો;  
 એવું અયોગિગુણસ્થાનક ત્યાં વર્તતું,  
 મહાભાગ્ય સુખદાયક પૂર્ણ અબંધ જો. અપૂર્વ ૦ ૧૭
- એક પરમાણુ માત્રની મજે ન સ્પર્શતા,  
 પૂર્ણ કલંકરહિત અડોલ સ્વરૂપ જો;  
 શુદ્ધ નિરંજન ચૈતન્ય મૂર્તિ અનન્યમય,  
 અગુરુલઘુ અમૂર્ત સહજ પદરૂપ જો. અપૂર્વ ૦ ૧૮



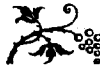
## श्री राजचंद्रनां विद्यारत्नो

पूर्व प्रयोगादि कारणात्ना योगी,  
विध्वंगमन सिद्धालय प्राप्त सुस्थित ज्ञे;  
सादि अनंत अनंत समाधिसुभमां,  
अनंत दर्शन, ज्ञान अनंत सहित ज्ञे. अपूर्व० १६

जे पद श्रीसर्वज्ञे 'दीकुं' ज्ञानमां,  
कधी शक्या नहीं पणु ते श्रीभगवान ज्ञे;  
तेह स्वप्ने अन्य वाणी ते शुं कळे ?  
अनुभवगोचर मात्र रळुं ते ज्ञान ज्ञे. अपूर्व० २०

अेह परमपदप्राप्तिनुं क्युं ध्यान में,  
गज वगर ने हल मनोरथरूप ज्ञे;  
तोपणु निश्चय राजचंद्र मनने रळी,  
प्रलु आज्ञाअे थाशुं तेज स्वप्न ज्ञे. अपूर्व० २१

( 33 )



## સદ્દુપદેશ

૧. મહાત્મા થવું હોય તો ઉપકારબુદ્ધિ રાખો; સત્પુરુષના સમાગમમાં રહો; આહારવિહારાદિમાં અલુબ્ધ અને નિયમિત રહો; સત્શાસ્ત્રનું મનન કરો; ઊંચી શ્રેણીમાં લક્ષ રાખો. (૧૬ પહેલાં)

૨. વર્તનમાં બાલક થાઓ; સત્યમાં યુવાન થાઓ; જ્ઞાનમાં વૃદ્ધ થાઓ. (૧૬ પહેલાં)

૩. રાગ કરવો નહિ; કરવો તો સત્પુરુષ પર કરવો. દ્વેષ કરવો નહિ; કરવો તો કુશીલ પર કરવો. (૧૬ પહેલાં)

૪. ક્રિયા એ કર્મ; ઉપયોગ \* એ ધર્મ; પરિણામ એ અંધ; ભૂલ એ મિથ્યાત્વ; શોકને સંભારવો નહિ; આ ઉત્તમ વસ્તુ જ્ઞાનીએ મને આપી. (૧૬ પહેલાં)

૫. આ કાળમાં આટલું વધ્યું—ઝાઝા મત, ઝાઝા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, ઝાઝી માયા અને ઝાઝો પરિગ્રહવિશેષ. (૧૬ પહેલાં)

૬. સાઠ ઘડીના વખતમાંથી એ ઘડી અવશ્ય ગયાવી, 'સામાયિક' [વ્રત] સદ્ભાવથી (રોજ અવશ્ય) કરવું. 'જે વડે કરીને મોક્ષના માર્ગનો લાભદાયક ભાવ ઊપજે તે સામાયિક.' આર્ત અને રોદ્ર

\* ઉપયોગ = ભાન; ભગૃતિ.

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્ને

એ પ્રકારનાં ધ્યાનને ત્યાગ કરીને, મન-વચન-કાયાના પાપભાવને રોકીને, વિવેકી શ્રાવક સામાયિક કરે છે. એ વ્રત સાવધાનીપૂર્વક કરવાથી પરમ શાંતિ આપે છે. સાઠ ઘડીનાં અહોરાત્ર વ્યર્થ ચાલ્યાં જાય છે. અસંખ્યાતા દિવસથી ભરેલા અનંતા કાલચક્ર વ્યતીત કરતાં પણ જે સાર્થક ન થયું, તે જે ઘડીની વિશુદ્ધ સામાયિક સાર્થક કરે છે. લક્ષપૂર્વક સામાયિક થવા માટે સામાયિકમાં પ્રવેશ કર્યા પછી કાયેત્સર્ગ કરી [આસન વાળી] ચિત્તની કંઈક સ્વસ્થતા આણવી. પછી સૂત્રપાઠ કે ઉત્તમ ગ્રંથનું મનન કરવું, વૈરાગ્યનાં ઉત્તમ કાવ્યો બોલવાં, પાછળનું અધ્યયન કરેલું સ્મરણ કરી જવું, નૂતન અભ્યાસ થાય તો કરવો,—જેમ અને તેમ વિવેકથી અને ઉત્સાહથી સામાયિકી કાળ વ્યતીત કરવો. કંઈ સાહિત્ય ન હોય તો પંચપરમેશ્વિમંત્રનો જાપ જ ઉત્સાહપૂર્વક કરવો. પણ વ્યર્થ કાળ કાઢી નાખવો નહિ. ધીરજથી, શાંતિથી, અને યત્નાથી સામાયિક કરવું. જેમ અને તેમ સામાયિકમાં શાસ્ત્રપરિચય વધારવો. (૧૭)

૭. પ્રતિક્રમણ એટલે સામું જવું—સ્મરણ કરી જવું, ફરીથી જોઈ જવું. જે દિવસે જે વખતે પ્રતિક્રમણ કરવા બેઠા, તે વખતની અગાઉ તે દિવસે જે જે દોષ થયા છે, તે એક પછી એક જોઈ જવા અને તેનો પશ્ચાત્તાપ કરવો કે દોષનું સ્મરણ કરી જવું. શુદ્ધ ભાવ વડે ફરી પશ્ચાત્તાપ કરવાથી લેશ પાપ થતાં પરલોકભય અને અનુકંપા છૂટે છે; આત્મા કોમળ થાય છે; ત્યાગવા યોગ્ય વસ્તુનો વિવેક આવતો જાય છે. આમ એ નિર્જરા કરવાનું ઉત્તમ સાધન છે. (૧૭)

૮. ક્ષમા એ અંતર શત્રુ જીતવામાં ખડ્ગ છે; પવિત્ર આચારની રક્ષા કરવામાં ખખતર છે. શુદ્ધ ભાવે અસલ દુઃખમાં સમપરિણામથી ક્ષમા રાખનાર મનુષ્ય ભવસાગર તરી જાય છે. (૧૭)

૯. સંસારરૂપી ગાડીને રાગ અને દ્વેષ એ બેરૂપી બળદ છે. એ ન હોય તો સંસારનું અટકન છે. ન્યાં રાગ નથી, ત્યાં દ્વેષ નથી. આ

માન્ય સિદ્ધાંત છે. રાગ તીવ્ર કર્મબંધનનું કારણ છે. એના ક્ષયથી આત્મસિદ્ધિ છે. (૧૭)

૧૦. શ્રેષ્ઠ વસ્તુની જિજ્ઞાસા કરવી એ જ આત્માની શ્રેષ્ઠતા છે. કદાપિ તે જિજ્ઞાસા પાર ન પડી તો પણ જિજ્ઞાસા તે પણ તે જ અંશવત્ છે. (૧૮-૧૯)

૧૧. જે કૃત્યનું પરિણામ ધર્મ નથી, તે કૃત્ય મૂળથી જ કરવાની ઇચ્છા રહેવા દેવી જોઈતી નથી. (૧૮-૧૯)

૧૨. બાહ્યભાવે જગતમાં વર્તો અને અંતરંગમાં એકાંત શીતળી-બૂત નિર્લેપ રહો એ જ માન્યતા અને યોગ્યતા છે. (૨૩)

૧૩. નીચેનો અભ્યાસ તો રાખ્યા કરો:

(૧) ગમે તે પ્રકારે પણ ઉદય આવેલા અને ઉદય આવવાના કષાયોને સમાવો.

(૨) સર્વ પ્રકારની અભિલાષા નિવૃત્ત કરતા રહો.

(૩) આટલા કાળ સુધી જે કચું તે બધાથી નિવૃત્ત થાઓ; એ કરતાં હવે અટકો.

(૪) તમે પરિપૂર્ણ સુખી છો એમ માનો અને બાકીના પ્રાણીઓ ઉપર અનુકંપા રાખ્યા કરો.

(૫) કોઈ એક સત્ પુરુષ શોધો અને તેનાં ગમે તેવાં વચનમાં શ્રદ્ધા રાખો.

આ પાંચે અભ્યાસ અવશ્ય યોગ્યતાને આપે છે. પાંચમામાં વળી ચારે સમાવેશ પામે છે. ગમે તે કાળે પણ એ પાંચમું પ્રાપ્ત થયા વિના આ પર્યાટનનો કિનારો આવવાનો નથી. બાકીના ચાર એ પાંચમું મેળવવાના સહાયક છે. પાંચમા અભ્યાસ સિવાયનો—તેની પ્રાપ્તિ સિવાયનો—બીજો કોઈ નિર્વાણમાર્ગ મને સૂઝતો નથી, અને બધા ય મહાત્માઓને પણ એમ જ સૂઝ્યું હશે—સૂઝ્યું છે. (૨૩)

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

૧૪. ગમ પદ્યા વિના આગમ અનર્થકારક થઈ પડે છે. સત્સંગ વિના ધ્યાન તે તરંગરૂપ થઈ પડે છે. સંત વિના અંતની વાતમાં અંત પમાતો નથી. લોકસંજ્ઞાથી લોકાગ્રે જવાતું નથી. લોકત્યાગ વિના વૈરાગ્ય યથાયોગ્ય પામવો દુર્લભ છે. (૨૩)

૧૫. નીચેનાં વાક્યો પ્રત્યેક મુમુક્ષુઓને મેં અસંખ્ય સત્પુરુષોની સંમતિથી મંગળરૂપ, મોક્ષના સર્વોત્તમ કારણરૂપ માન્યાં છે:

(૧) માયિક સુખની સર્વ પ્રકારની વાંછા ગમે ત્યારે પણ છોડ્યા વિના છૂટકો થવો નથી, તો ન્યારથી એ વાક્ય શ્રવણ ક્યું ત્યારથી જ તે ક્રમનો અભ્યાસ કરવો યોગ્ય જ છે એમ સમજવું.

(૨) ડોઈ પણ પ્રકારે સદ્ગુરુનો શોધ કરવો; શોધ કરીને તેના પ્રત્યે તન, મન, વચન અને આત્માથી અર્પણબુદ્ધિ કરવી; તેની જ આજ્ઞાનું સર્વ પ્રકારે નિઃશંકતાથી આરાધન કરવું અને તો જ સર્વ માયિક વાસનાનો અભાવ થશે એમ સમજવું.

(૩) અનાદિકાળના પરિભ્રમણમાં અનંત વાર શાસ્ત્રશ્રવણ, અનંત વાર વિદ્યાભ્યાસ, અનંત વાર જ્ઞાનદીક્ષા, અનંત વાર આચાર્ય-પણું પ્રાપ્ત થયું છે; માત્ર 'સત્' મળ્યા નથી, 'સત્' 'સૂણ્યું' નથી અને સત્ શ્રદ્ધયું નથી. અને એ મળ્યે, એ સૂણ્યે અને શ્રદ્ધે જ છૂટવાની વાર્તાનો અત્તમાથી ભણકાર થશે.

(૪) મોક્ષનો માર્ગ બહાર નથી પણ આત્મામાં છે.

(૫) એ અક્ષરમાં માર્ગ રહ્યો છે, અને અનાદિકાળથી એટલું બધું કર્યું છતાં શા માટે પ્રાપ્ત થયો નથી તે વિચારો. (૨૩)

૧૬. અનંત કાળથી પોતાને પોતા વિષેની જ બ્રાંતિ રહી ગઈ છે. આ એક અવાચ્ય, અદ્ભુત વિચારણાનું સ્થળ છે.

નિરંતર હિંદસીનતાનો ક્રમ સેવવે સત્ પુરુષની ભક્તિ પ્રત્યે લીન થવું; સત્પુરુષોનાં ચરિત્રોનું સ્મરણ કરવું; સત્પુરુષોનાં લક્ષણોનું

ચિંતન કરવું; સત્પુરુષોની મુખાકૃતિનું હૃદયથી અવલોકન કરવું; તેનાં મન, વચન કાયાની પ્રત્યેક ચેષ્ટાનાં અદ્ભુત રહસ્યો ફરી ફરી નિદિધ્યાસન કરવાં; તેઓએ સંમત કરેલું સર્વ સંમત કરવું.

આ જ્ઞાનીઓએ હૃદયમાં રાખેલું, નિર્વાણને અર્થે માન્ય રાખવા યોગ્ય, ફરી ફરી ચિંતવવા યોગ્ય પરમ રહસ્ય છે. અને એ જ સર્વ શાસ્ત્રનો, સર્વ સંતના હૃદયનો, ઇશ્વરના ઘરનો મર્મ પામવાનો મહામાર્ગ છે. અધિક શું લખવું? આજે, ગમે તો તેથી મોડે, અથવા વહેલે એ જ સૂઝવે, એ જ પ્રાપ્ત થયે છૂટકો છે. સર્વ પ્રદેશ મનં તો એ જ સંમત. (૨૩)

૧૭. સર્વ પ્રકારની ક્રિયાનો, જપનો, તપનો અને તે સિવાયના પ્રકારનો લક્ષ એવો રાખજો કે, આત્માને છોડાવવા માટે સર્વ છે; બંધનને માટે નથી. જેથી બંધન થાય એ બધાં ત્યાગવા યોગ્ય છે. (૨૨-૨૪)

૧૮. તમને બધાને હમણાં જે કંઈ જૈનનાં પુસ્તકો વાંચવાનો પરિચય રહેતો હોય, તેમાંથી જગતનું વિશેષ વર્ણન કર્યું હોય તેવો ભાગ વાંચવાનો લક્ષ ઓછો કરજો; અને ‘હવે શું નથી કર્યું’, હવે શું કરવું’ એ ભાગ વાંચવાનો વિશેષ લક્ષ રાખજો. અભેદદશા આવ્યા વિના જે પ્રાણી આ જગતની રચના જેવા ઇચ્છે છે, તે બંધાય છે. એવી દશા આવવા માટે એ પ્રાણીએ તે રચનાના કારણ પ્રત્યે પ્રીતિ કરવી. સર્વ પ્રકારે એ રચનાના ઉપભોગની ઇચ્છા ત્યાગવી યોગ્ય છે.

લોકનું સ્વરૂપ સર્વ કાળ એક સ્થિતિનું નથી. ક્ષણે ક્ષણે તે રૂપાન્તર પામ્યા કરે છે. સર્વ કાળ જેની એક સ્થિતિ નથી એવું એ રૂપ ‘સત્’ નહિ હોવાથી, ગમે તે રૂપે વર્ણવી (શાસ્ત્રોમાં) તે કાળે બ્રાંતિ ટાળી છે. અને એને લીધે સર્વત્ર એ સ્વરૂપ હોય જ એમ નથી. બાળ જીવ તો તે સ્વરૂપને શાશ્વત રૂપ માની લઈ બ્રાંતિમાં પડે છે. પણ કોઈ જોગ જીવ એવી અનેકતાની કહેણીથી મૂંઝાઈ જઈ ‘સત્’ તરફ વળે છે. (૨૨-૨૪)

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

૧૯. અનંતા નય છે. અકેક પદાર્થ અનંત ગુણથી અને અનંત ધર્મથી યુક્ત છે. માટે એ વાટે પદાર્થનો નિર્ણય કરવા માગીએ તો થાય નહિ. એની વાટ કોઈ બીજી હોવી જોઈએ. ઘણું કરીને આ વાટને જ્ઞાની પુરુષો જ જાણે છે અને તેઓ તે ન્યાયિક માર્ગ પ્રત્યે ઉદાસીન વર્તે છે; જેથી કોઈ નયનું એકાંત ખંડન થતું નથી અથવા કોઈ નયનું એકાંત મંડન થતું નથી. જેટલી જેની યોગ્યતા છે, તેટલી તે નયની સત્તા જ્ઞાની પુરુષોને સંમત હોય છે. માર્ગ જેને નથી પ્રાપ્ત થયો એવાં મનુષ્યો નયનો આગ્રહ કરે છે. કોઈ નય જ્યાં દુભાતો નથી એવાં જ્ઞાનીનાં વચનોને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. જેણે જ્ઞાનીના માર્ગની ઇચ્છા કરી હોય, એવાં પ્રાણીએ કોઈ નયમાં આગ્રહ કરવો નહિ અને કોઈ પ્રાણીને એ વાટે દૂભવવું નહિ. (૨૨-૨૪)

૨૦. વાદી, દર્શન, સંપ્રદાય એ બધાં કોઈ રીતે પ્રાપ્તિમાં કારણરૂપ થાય છે. પણ સમ્યક્જ્ઞાની વિનાના બીજા જીવોને તો અંધન પણ થાય છે. માર્ગની જેને ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ છે, તેણે એ બધાનું 'સાધારણ-જ્ઞાન' વાંચવું વિચારવું; બાકી મધ્યસ્થ રહેવું યોગ્ય છે. 'સાધારણ-જ્ઞાન'નો અર્થ આ કેકાણે એવો કરવો કે, બધાં શાસ્ત્રમાં વર્ણવતાં અધિક જીદાઈ ન પડી હોય તેવું જ્ઞાન. (૨૨-૨૪)

૨૧. કોઈ પણ પ્રકારે પરમાર્થ સંબંધે મનથી કરેલા સંકલ્પ પ્રમાણે ઇચ્છા કરવી નહિ. અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રકારના દિવ્ય તેજ્યુક્ત પદાર્થો ઇત્યાદિ દેખવા વગેરેની ઇચ્છા, મનોકલ્પિત ધ્યાનાદિ, એ સર્વ સંકલ્પની જેમ અને તેમ નિવૃત્તિ કરવી. કોઈ પણ પ્રકારે પોતે કંઈ મનમાં સંકલ્પ્યું હોય કે, 'આવી દશામાં આવીએ અથવા આવા પ્રકારનું ધ્યાન કરીએ તો સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય,' તો તે સંકલ્પેહું પ્રાયે ખોટું છે. (૨૫)

૨૨. શારીરિક વેદનાને દેહનો ધર્મ જાણી, અને બાંધેલાં એવાં

કર્મોનું ક્ષણ જાણી, સમ્યક્ પ્રકારે અહિંસાસવા [ સહેવા ] યોગ્ય છે. વ્યાધિરહિત શરીર હોય તેવા સમયમાં જીવે જે તેનાથી પોતાનું જીવનપણું જાણી, તેનું અનિત્યાદિ સ્વરૂપ જાણી, તે પ્રત્યેથી મોહ-મમત્વાદિ ત્યાગ્યાં હોય, તો તે મોટું શ્રેય છે. જે કે દેહનું તેવું મમત્વ ત્યાગવું કે ઓછું કરવું એ મહા દુષ્કર વાત છે. તથાપિ જેનો તેમ કરવા નિશ્ચય છે, તે વહેલે મોડે ક્ષણભૂત થાય છે.

જ્યાં સુધી દેહાદિકથી કરી જીવને આત્મકલ્યાણનું સાધન કરવું રહ્યું છે, ત્યાં સુધી તે દેહને વિષે અપરિણામિક એવી મમતા ભજવી યોગ્ય છે. એટલે કે આ દેહના કોઈ ઉપચાર કરવા પડે, તો તે ઉપચાર દેહના મમત્વાર્થે કરવાની ઇચ્છાએ નહિ, પણ એ દેહે કરી જ્ઞાની પુરુષના માર્ગનું આરાધન થઈ શકે છે તે લાભને અર્થે અને તેવી જ બુદ્ધિથી એ વ્યાધિના ઉપચારે પ્રવર્તવામાં આધ નથી.

સર્વ પ્રકારે જ્ઞાનીના શરણમાં બુદ્ધિ રાખી, નિર્ભયપણાને, નિઃખેદ-પણાને ભજવાની શિક્ષા શ્રીતીર્થ કર જેવાએ કરી છે. કોઈ પણ કારણે આ સંસારમાં કચેશિત થવું યોગ્ય નથી. અવિચાર અને અજ્ઞાન એ સર્વ કચેશનું, મોહનું અને માઠી ગતિનું કારણ છે. અજ્ઞાન દશા વર્તતી હોય ત્યારે તેવા દેહને દુઃખ થવાના પ્રસંગોમાં અથવા તેવાં ખીજાં કારણોમાં જીવ દેહની શાત્તાને ભજવાની ઇચ્છા કરે છે. સાચી જ્ઞાનદશા હોય તો તેને દેહને દુઃખપ્રાપ્તિનાં કારણો વિષે વિષમતા થતી નથી. (૨૬)

૨૩. કવિતા કવિતાર્થે આરાધવા યોગ્ય નથી—સંસારાર્થે આરાધવા યોગ્ય નથી. ભગવદ્ભજનાર્થે, આત્મકલ્યાણાર્થે જે તેનું પ્રયોજન થાય, તો જીવને તે ગુણની ક્ષયોપશમતાનું ક્ષણ છે. જે વિદ્યાર્થી ઉપશમગુણ પ્રગલ્બો નહિ, વિવેક આલ્બો નહિ, કે સમાધિ થઈ નહિ, તે વિદ્યાને વિષે રૂડા જીવે આગ્રહ કરવો યોગ્ય નથી. (૨૭)

૨૪. માયા એટલે જગત—લોક—નું જેમાં વધારે વર્ણન કર્યું છે



## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

એવાં પુસ્તકો વાંચવા કરતાં જેમાં સત્પુરુષનાં ચરિત્રો અથવા વૈરાગ્યકથા વિશેષ કરીને રહી છે, તેવાં પુસ્તકોનો ભાવ રાખજો. મતમતાંતરનો ત્યાગ કરવો. અને જેથી મતમતાંતરની વૃદ્ધિ થાય તેવું વાંચન લેવું નહિ. (૨૭)

૨૫. મુમુક્ષુ જીવને એટલે વિચારવાન જીવને આ સંસાર વિષે અજ્ઞાન સિવાય બીજો કોઈ ભય હોય નહિ. એક અજ્ઞાનની નિષ્ઠિત ધૃત્તિથી એણે જે ધૃત્તિ તે સિવાય વિચારવાન જીવને બીજી ધૃત્તિ હોય નહિ. અને પૂર્વકર્મના બળે તેવો કોઈ ઉદય હોય, તો પણ વિચારવાનના ચિત્તમાં સંસાર કારાગૃહ છે, ભયાકુળ છે. મહાત્મા શ્રીતીર્થકરે પ્રાપ્ત પરિપક્વ સહન કરવાની ફરી ફરી ભલામણ આપી છે. કોઈ ઉદયયોગનું બળવાનપણું હોય અને સત્સંગ થયા છતાં જીવને અજ્ઞાનનાં કારણો ટાળવામાં હિંમત ન ચાલી શકતી હોય, મૂંઝવણ આવી જતી હોય, તો પણ ધીરજ રાખવી, સત્સંગ સત્પુરુષનો યોગ વિશેષ કરી આરાધવો. પણ તે ધીરજ એવા અર્થમાં કહી નથી કે સત્સંગ સત્પુરુષના યોગે પ્રમાદહેતુએ વિલંબ કરવો તે ધીરજ છે. જીવ દિશામૂઢ રહેવા ઇચ્છે ત્યાં ઉપાય પ્રવર્તી શકે નહિ. (૨૭)

૨૬. સમસ્ત સંસારનાં મુખ્ય કારણો પ્રેમબંધન તથા દ્વેષબંધન સર્વ જ્ઞાનીએ સ્વીકાર્યાં છે. તેની મૂંઝવણે જીવને નિજવિચાર કરવાનો અવકાશ પ્રાપ્ત થતો નથી અથવા થાય એવા યોગે તે બંધનના કારણથી આત્મવીર્ય પ્રવર્તી શકતું નથી અને તે સૌ પ્રમાદનો હેતુ છે. અને તેવા પ્રમાદે લેશમાત્ર સમયકાળ પણ નિર્ભય રહેવું કે અજ્ઞાત રહેવું તે આ જીવનું અતિશય નિર્બળપણું છે, અવિવેકતા છે, બ્રાંતિ છે, અને ટાળતાં અત્યંત કઠણ એવો મોહ છે. (૨૮)

૨૭. સર્વ કૃત્રેશથી અને સર્વ દુઃખથી મુક્ત થવાનો ઉપાય એક આત્મજ્ઞાન છે. વિચાર વિના આત્મજ્ઞાન થાય નહીં અને અસત્સંગ

તથા અસત્પ્રસંગથી જીવનું વિચારબળ પ્રવર્તતું નથી. આરંભ પરિગ્રહનું અલ્પત્વ કરવાથી અસત્સંગનું બળ ઘટે છે. અસત્સંગનું બળ ઘટવાથી આત્મવિચાર થવાનો અવકાશ પ્રાપ્ત થાય છે. આત્મવિચાર થવાથી આત્મજ્ઞાન થાય છે. અન્ય પરિણામમાં જોટલી તાદાત્મ્યવૃત્તિ છે, તેટલો જીવથી મોક્ષ દૂર છે. વિચારની નિર્મળતાએ કરી જે આ જીવ અન્ય પરિચયથી પાછો વળે, તે સહજમાં હમણાં જ તેને આત્મજ્ઞેગ પ્રગટે. (૨૮)

૨૮. આત્મબ્રાંતિ સમ રોગ નહીં, સદ્ગુરુ વૈદ્ય સુબળ, ગુરુઆજ્ઞા સમ પથ્ય નહીં, ઔષધ વિચાર ધ્યાન. (૨૯)

૨૯. સંગના યોગે આ જીવ સહજ સ્થિતિ ભૂલ્યો છે. સંગની નિવૃત્તિએ સહજસ્વરૂપનું અપરોક્ષ ભાન પ્રગટે છે. સર્વભાવથી અસંગપણું થવું તે સર્વથી દુષ્કરમાં દુષ્કરે સાધન છે. સર્વ જિનાગમમાં કહેલાં વચનો એક માત્ર અસંગપણામાં જ સમાય છે. કેમકે તે થવાને અર્થે જ તે સર્વ વચનો કહ્યાં છે. તે અસંગપણું નિરાશ્રયપણે સિદ્ધ થવું અત્યંત દુષ્કર છે એમ વિચારી, શ્રીતીર્થકરે સત્સંગને તેનો આધાર કહ્યો છે. (૨૯)

૩૦. ધણું કરીને વર્તમાનમાં કાં તેા શુષ્કક્રિયાપ્રધાનપણામાં જીવે મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે અથવા બાહ્ય ક્રિયા અને શુદ્ધ વ્યવહાર ક્રિયા ઉત્થાપવામાં મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે. અથવા સ્વમતિકલ્પનાએ અધ્યાત્મગ્રંથો વાંચી, કથનમાત્ર અધ્યાત્મ પામી મોક્ષમાર્ગ કહ્યો છે. એમ કલ્પાયાથી જીવને સત્સમાગમાદિ હેતુમાં તે તે માન્યતાનો આગ્રહ આડો આવી, પરમાર્થ પામવામાં સ્થંભભૂત થાય છે.

જે જીવેા શુષ્કક્રિયાપ્રધાનપણામાં મોક્ષ કલ્પે છે, (તેમણે) જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ એમ મોક્ષમાર્ગ ચાર પ્રકારે કહ્યો છતાં પ્રથમનાં એ પદ તેા . . . વિસાર્યાં જેવું હોય છે. અને ચારિત્ર શબ્દનો અર્થ વેશ તથા માત્ર બાહ્ય વિરતિમાં સમજ્યા જેવું હોય

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

છે. વળી ક્વચિત્ જ્ઞાન દર્શન પદ કહેવાં પડે, તેા ત્યાં ટ્રૌકિક કથન જેવા ભાવોનાં કથનને જ્ઞાન અને તેની પ્રતીતિ અથવા તે કહેનારની પ્રતીતિને વિષે દર્શન શબ્દનો અર્થ સમજવા જેવું રહે છે.

૩૧. [ જેઓ શુદ્ધ વ્યવહારક્રિયાને ઉત્થાપવામાં મોક્ષમાર્ગ સમજે છે તેમને વિષે: ]

વ્યવહાર એ પ્રકારના છે. એક પરમાર્થહેતુ મૂળ વ્યવહાર, અને ખીજો વ્યવહારરૂપે વ્યવહાર. જે માત્ર વ્યવહારહેતુ વ્યવહાર છે, તેના દુરાગ્રહને શાસ્ત્રકારે નિષેધ્યો છે. જે વ્યવહારનું ક્ષણ (નરકાદિ) ચાર ગતિ થાય, તે વ્યવહારને વ્યવહારહેતુ વ્યવહાર કહી શકાય. અથવા જે વ્યવહારથી આત્માની વિભાવદશા જવા યોગ્ય ન થાય, તે વ્યવહારને વ્યવહારહેતુ વ્યવહાર કહેવાય. એનો શાસ્ત્રકારે નિષેધ કર્યો છે. તે પણ એકાંતે નહિ. કેવળ દુરાગ્રહથી અથવા તેમાં જ મોક્ષમાર્ગ માનનારને એ નિષેધથી સાચા વ્યવહાર ઉપર લાવવા કર્યો છે. અને પરમાર્થહેતુ મૂળ વ્યવહાર—શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા, આસ્થા અથવા સદ્ગુરુ, સત્શાસ્ત્ર અને મન, વચનાદિ સમિતિ [ સત્ પ્રવૃત્તિ ] તથા ગુમ્મિ [ નિયમન આદિ ] નો નિષેધ કર્યો નથી. અને તેનો નિષેધ કરવા યોગ્ય હોય તેા શાસ્ત્રો ઉપદેશોને બાકી થું સમજવા જેવું રહેતું હતું?

૩૨. આર ઉપાંગનો સાર તમને કહીએ છીએ કે વૃત્તિઓને ક્ષય કરવી. આ વૃત્તિઓ એ પ્રકારની કહી. એક બાહ્ય અને ખીજી આંતર. બાહ્ય વૃત્તિ એટલે આત્માથી બહાર વર્તવું તે. આત્માની અંદર પરિણમવું—તેમાં સમાવું—તે અંતરવૃત્તિ. પદાર્થનું તુચ્છપણું બાસ્ત્યમાન થયું હોય તેા અંતરવૃત્તિ રહે. (૨૯)

૩૩. ક્રોધ, માન, માયા, લોભ મારે પાતળા પાડવા છે એવો ન્યારે લક્ષ થશે, ન્યારે તેનો થોડો થોડો પણ લક્ષ વર્તાશે, ત્યારે પછી સહજ થશે. આત્માને આવરણ કરનાર દરેક દૂષણ જાણવામાં આવે ત્યારે તેને ખસેડવાનો અભ્યાસ કરવો. ક્રોધાદિ થોડે થોડે પાતળા

પચ્ચા પછી સહજરૂપ થશે. પછી નિયમમાં લેવા માટે જ્ઞેમ અને તેમ અભ્યાસ રાખવો અને વિચારમાં વખત ગાળવો. (૨૭)

૩૪. માણસો વરસાદ આવે ત્યારે પાણી ટાંકામાં ભરી રાખે છે. પણ મુસુક્ષુ જીવો આટલો આટલો ઉપદેશ સાંભળીને જરાય ગ્રહણ કરતા નથી, તે એક આશ્ચર્ય છે. તેને ઉપકાર કેવી રીતે થાય? (૨૯)

૩૫. અંતઃકરણની શુદ્ધિ વિના ઓધ અસર પામતો નથી. માટે પ્રથમ અંતઃકરણમાં ક્રોમળતા લાવવી. (૨૯)

૩૬. જીવે યોગ્ય થવા માટે હિંસા કરવી નહીં, સત્ય ખોલવું, અદત્ત લેવું નહીં, પ્રહ્મચર્ય પાળવું, પરિગ્રહની મર્યાદા કરવી, રાત્રિભોજન કરવું નહિ—એ આદિ સદાયરણ શુદ્ધ અંતઃકરણે કરવાનું જ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે. તે પણ જો આત્માને અર્થે લક્ષ રાખી કરવામાં આવતાં હોય તો ઉપકારી છે. (૨૯)

૩૭. મિથ્યાત્વ, પ્રમાદ, અપ્રત, અશુભ યોગ [પ્રવૃત્તિ] એ અનુક્રમે જાય તો સત્પુરુષનું વચન આત્મામાં પરિણામ પામે. તેથી બધા દોષો અનુક્રમે નાશ પામે. આત્મજ્ઞાન વિચારથી થાય છે. (૨૯)

૩૮. અકાર્ય કરતાં પ્રથમ જેટલો ત્રાસ રહે છે, તેટલો ખીજ ફેરે કરતાં રહેતો નથી. માટે પ્રથમથી જ અકાર્ય કરતાં અટકવું. દૃઢ નિશ્ચય કરી, અકાર્ય કરવું નહીં. (૨૯)

૩૯. સમજ્યા વિના રસ્તો ભારે વિકટ છે. હીરો કાઢવા માટે ખાણ ખોદવી તે મહેનત છે; પણ હીરો લેવો તેમાં મહેનત નથી. તે જ પ્રમાણે આત્મા સંબંધી સમજણ આવવી ફુર્કાલ છે, નહિ તો આત્મા કંઈ દૂર નથી. (૨૯)

૪૦. એક વાર જમ્યા તે પચ્ચા વગર ખીજું ખાવું નહિ તેની પેઠે તપ વગેરે કરવાં તે કાંઈ મહાભારત વાત નથી. માટે તપ કરનારે અહંકાર કરવો નહિ. તપ એ નાનામાં નાનો ભાગ છે. ભૂખે મરવું કે

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

ઉપવાસ કરવા તેનું નામ તપ નથી. માંહીથી શુદ્ધ અંતઃકરણ થાય ત્યારે તપ કહેવાય. (૨૯)

૪૧. અંદરથી છૂટે ત્યારે બહારથી છૂટે; અંદરથી છૂટ્યા વગર બહારથી છૂટે નહિ. એકલું બહારથી છોડે તેમાં કામ થાય નહિ. (૨૯)

૪૨. વ્રતનિયમ કરવાનાં છે તેની સાથે કન્યાકંકાસ, છોકરાંછાયાં, અને ઘરમાં મારાપણું કરવું નહિ. ઊંચી દિશાએ જવા માટે વ્રતનિયમ કરવાં . . . ભૂખે મરવું કે ઉપવાસ કરવા તેનું નામ તપ નથી. માંહીથી શુદ્ધ અંતઃકરણ થાય ત્યારે તપ કહેવાય અને તેથી મોક્ષગતિ થાય. . . . કાયાની સામાયિક કરવા કરતાં આત્માની સામાયિક એક વાર કરે. (૨૯)

૪૩. એક ને એક વ્રત હોય, પણ મિથ્યાદષ્ટિની અપેક્ષાએ બંધ છે; અને સમ્યક્દષ્ટિની અપેક્ષાએ નિર્જરા છે. . . . આંધળો વણે ને વાછડો ચાવે એની પેઠે અજ્ઞાનીની ક્રિયા નિષ્ફળ જાય છે. (૨૯)

૪૪. જ્ઞાન એટલે આત્માને યથાતથ્ય જાણવો તે.  
દર્શન એટલે આત્માની યથાતથ્ય પ્રતીતિ તે.  
ચરિત્ર એટલે આત્મા સ્થિર થાય તે. (૨૯)

૪૫. જ્યાં સુધી દેહાતમભુદ્ધિ ટળે નહિ, ત્યાં સુધી સમ્યક્ત્વ થાય નહિ. જીવને સાચ ક્યારે ય આવ્યું નથી. આવ્યું હોત તો મોક્ષ થાત. ભલે સાધુપણું, શ્રાવકપણું અથવા તો ગમે તે લ્યો, પણ સાચ વગર સાધન તે વૃથા છે. દેહાતમભુદ્ધિ મટે ત્યારે સાચ આવ્યું સમજાય. (૨૯)

૪૬. આ સંસારમાં મનુષ્યપ્રાણીને જે ખેદના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે, તે અકથ્ય પ્રસંગોમાંના [ મૃત્યુ એ ] એક મોટો ખેદકારક પ્રસંગ છે. તે પ્રસંગમાં યથાર્થ વિચારવાન પુરુષોને તે ખેદકારક પ્રસંગનેા મૂર્છાભાવે ખેદ કરવો તે માત્ર કર્મબંધનો હેતુ ભાસે છે. મૂર્છાભાવે ખેદ કર્યાથી પણ જે સંબંધીનો વિયોગ થયો છે, તેની પ્રાપ્તિ થતી નથી.

(વિચારવાન પુરુષો તે પ્રસંગે) સર્વ સંગનું અશરણુપણું, અઅંધન-પણું, અનિત્યપણું અને તુચ્છપણું તેમજ અન્યત્વપણું દેખીને ભાવિતાત્મતાથી વૈરાગ્યને શુદ્ધ અને નિશ્ચળ કરે છે. (૨૯)

૪૭. આ જીવને દેહસંબંધ હોઈને મૃત્યુ ન હોત, તો આ સંસાર સિવાય બીજે તેની વૃત્તિ જોડાવાનો અભિપ્રાય થાત નહિ. મુખ્ય કરીને મૃત્યુને ભંયે પરમાર્થરૂપ બીજે સ્થાનકે વૃત્તિ પ્રેરી છે. તે પણ કોઈકે વિરલા જીવને પ્રેરિત થઈ છે. ઘણા જીવોને તો ક્ષણિક વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થઈ, વિશેષ કાર્યકારી થયા વિના નાશ પામે છે. મૃત્યુનું અવસ્ય આવવું દેખીને, તથા તેનું અનિયમિતપણે આવવું દેખીને, તે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે સ્વજનાદિ સૌથી અરક્ષણુપણું દેખીને (વિચારવાને) પરમાર્થ વિચારમાં અપ્રમત્તપણું જ હિતકારી લાગ્યું. (૨૯)

૪૮. આયુષ્ય અલ્પ અને અનિયત પ્રવૃત્તિ, અસીમ બળવાન અસત્સંગ, પૂર્વનું ઘણું કરીને અનારાધકપણું, બલવીર્યની હીનતા, એવાં કારણોથી રહિત કોઈકે જીવ હશે. એવા આ કાળને વિષે પૂર્વે ક્યારે પણ નહિ જાણેલો, નહિ પ્રતીત કરેલો, નહિ આરાધેલો તથા નહિ સ્વભાવસિદ્ધ થયેલો એવો 'માર્ગ' પ્રાપ્ત કરવો દુષ્કર હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. તથાપિ જોણે તે પ્રાપ્ત કરવા સિવાય બીજે કોઈ લક્ષ રાખ્યો જ નથી, તે આ કાળને વિષે પણ અવસ્ય તે માર્ગ પામે છે. (૩૦)

૪૯. ખેદ નહિ કરતાં શરવીરપણું ગ્રહીને જ્ઞાનીને માર્ગે ચાલતાં મોક્ષપાટણ સુલભ જ છે. વિષયકપાયાદિ વિશેષ વિકાર કરી જાય, તે વખતે વિચારવાને પોતાનું નિર્વીર્યપણું જોઈને ઘણો ખેદ થાય છે. તેમ એકજો ખેદ કરીને અટકી રહેતા નથી. ફરી ફરીને તિરસ્કારની વૃત્તિથી જોઈ, ફરી મહંતપુરુષના ચરિત્ર અને વાક્યનું અવલંબન ગ્રહણુ કરી, આત્માને શૌર્ય ઉપજાવી, તે વિષયાદિ સામે અતિ હઠ કરીને તેને હઠાવે છે ત્યાં સુધી નીચે મને એસતા નથી. (૩૧)

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

૫૦. સંસારમાં પરિભ્રમણ કરાવનાર ક્રોધ, માન, માયા, લોભની ચોકડીરૂપ કષાય છે. . . . તે અનંત સંસાર રખડાવનાર છે. તે કષાય ક્ષય થવાનો ક્રમ સામાન્ય રીતે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ પ્રમાણે છે. અને તેનો ઉદય થવાનો ક્રમ સામાન્ય રીતે માન, લોભ, માયા, ક્રોધ એ પ્રમાણે છે. . . . મિથ્યાત્વમોહ રૂપી એક રાજને બરાબર જાણવણુથી સૈન્યના મધ્ય ભાગમાં રાખી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ ચાર તેની રક્ષા કરે છે. અને જે વખતે જેની જરૂર પડે છે, તે વખતે તે વગર બોલાવ્યા મિથ્યાત્વમોહની સેવા બજાવવા મંડી પડે છે. . . . આ ચાર યોદ્ધાઓ મધ્યેથી ક્રોધનો સ્વભાવ ખીજા ત્રણ કરતાં કાંઈક ભોળો માલૂમ પડે છે. કારણકે, તેનું સ્વરૂપ સર્વ કરતાં વહેલું જાણાઈ શકે છે. (૩૨)

૫૧. વાટે ચાલતાં ક્ષણિયું કાંટામાં ભરાયું અને રસ્તાની મુસાફરી હજી છે, તો બની શકે તો કાંટા દૂર કરવા; પરંતુ કાંટા કાઢવાનું ન બની શકે તો તેટલા સારુ ત્યાં રોકાઈ રાત ન રહેવું; પણ ક્ષણિયું મૂકી દઈ ચાલી નીકળવું. તેવી જ રીતે જિનમાર્ગનું સ્વરૂપ તથા તેનું રહસ્ય શું છે તે સમજ્યા વિના અથવા તેનો વિચાર કર્યા વિના અહપ અહપ શંકાઓ માટે બેસી રહી આગળ ન વધવું તે ઉચિત નથી. જિનમાર્ગ ખરી રીતે જોતાં તો જીવને કર્મક્ષય કરવાનો ઉપાય છે. . . . જીવ પોતાનું સ્વરૂપ જાણી શકતો નથી; તો પછી પરનું સ્વરૂપ જાણવા ઇચ્છે તો તે તેનાથી શી રીતે જાણી—સમજી—શકાય? અને જ્યાં સુધી ન સમજવામાં આવે, ત્યાં સુધી ત્યાં રહી, ગૂંચાઈ ડહોળાયા કરે છે. શ્રેયકારી એવું જે નિજસ્વરૂપનું જ્ઞાન તે જ્યાં સુધી પ્રગટ નથી કર્યું, ત્યાં સુધી પરબ્રહ્મનું ગમે તેટલું જ્ઞાન મેળવે તોપણ તે કશા કામનું નથી. માટે ઉત્તમ રસ્તો એ છે કે, ખીજી બધી વાતો મૂકી દઈ, પોતાના આત્માને ઝોળખવા પ્રયત્ન કરવો.

જેમ જેમ નિજસ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે, તેમ તેમ બ્રહ્મનું જે અર્થિત્ય સામર્થ્ય તે તેના અનુભવમાં આવતું જાય છે. તેને લઈને ઉપર

ખતાવેલી એવી જે શંકાઓ (જેવી કે થોડા આકાશમાં અનંત જીવનું સમાવું અથવા અનંત પુદ્ગલ પરમાણુનું સમાવું) તેનું કરવાપણું રહેતું નથી. (૩૨)

૫૨. શ્રવણ એ પવનની લહેર માફક છે. તે આવે છે અને ચાલ્યું જાય છે. મનન કરવાથી છાપ ખેસે છે. અને નિદિધ્યાસન કરવાથી ગ્રહણ થાય છે. વધારે શ્રવણ કરવાથી મનનશક્તિ મંદ થતી જોવામાં આવે છે. (૩૩)

૫૩. આત્મ સમય સમય ઉપયોગી છતાં, ‘અવકાશની ખામી’ અથવા ‘કામના ખોળને લઈને તેને આત્મા સંબંધી વિચાર કરવાનો વખત મળી શકતો નથી,’ એમ કહેવું એ પ્રાકૃતજન્ય ‘લૌકિક’ વચન છે. જે ખાવાનો, પીવાનો, ઊંઘવા ઇત્યાદિનો વખત મળ્યો તે કામ કર્યું તે પણ આત્માના ઉપયોગ વિના નથી થયું, તો પછી જે સુખની આવશ્યકતા છે તે જે મનુષ્યજન્મનું કર્તવ્ય છે, તેમાં વખત ન મળ્યો એ વચન જ્ઞાની કોઈ કાળે સાચું માની શકે નહિ. એનો અર્થ એટલો જ છે કે, ખીજાં ઇદ્રિયાદિક સુખનાં કામો જરૂરનાં લાગ્યાં છે અને તે વિના દુઃખી થવાના ડરની કલ્પના છે. આત્મિક સુખના વિચારનું કામ કર્યા વિના અનંતો કાળ દુઃખ ભોગવવું પડશે, અને અનંત સંસાર ભ્રમણ કરવો પડશે એ વાત જરૂરની નથી લાગતી! મતલબ આ ચૈતન્યે કૃત્રિમ માન્યું છે. સાચું માન્યું નથી. . . . તમે જીવોમાં ઉદ્ધાસમાન વીર્ય કે પુરુષાર્થ નથી. વીર્ય મંદ પડ્યું ત્યાં ઉપાય નથી. (૩૩)





## ૧. આ કાળમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકાય ?

[ ક્ષાયક સમકિત, એટલે કે મોક્ષના કારણરૂપ ચિત્તની નિર્મળ અવસ્થા આ કાળમાં નથી સંભવતી અને તેથી કરીને આ કાળે કોઈ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ, એવી માન્યતા જૈન પરંપરામાં ચાલી આવી છે. તે વિષે નીચેની ચર્ચા છે. ]

કદાપિ એમ ધારો કે, ‘ ક્ષાયક સમકિત આ કાળમાં ન હોય ’ એવું સ્પષ્ટ જિનના આગમ વિષે લખ્યું છે. હવે જીવે વિચારવું યોગ્ય છે કે, ‘ ક્ષાયક સમકિત ’ એટલે શું સમજવું ? જેમાં એક નવકારમંત્ર જેટલું પણ વૃત્ત-પ્રત્યાખ્યાન હોતું નથી, છતાં તે જીવ વિશેષ તો ત્રણ ભવે અને નહીં તો તે જ ભવે પરમપદને પામે છે, એવી મોટી આશ્ચર્યકારક તો તે સમકિતની વ્યાખ્યા છે. ત્યારે હવે એવી તે કઈ દશા સમજવી કે જે ક્ષાયક સમકિત કહેવાય ? ‘ ભગવાન તીર્થ’કરને વિષે દૃઢ શ્રદ્ધા ’ એનું નામ જે ક્ષાયક સમકિત એમ ગણીએ તો તે શ્રદ્ધા કેવી સમજવી, કે જે શ્રદ્ધા આપણે જાણીએ કે આ તો ખચિત આ કાળમાં હોય જ નહીં ? જે એમ જણાતું નથી કે અમુક દશા કે અમુક શ્રદ્ધાને ક્ષાયક સમકિત કહ્યું છે, તો પછી ‘ તે નથી ’ એમ માત્ર જિનાગમના શબ્દોથી થયું કહીએ છીએ. હવે એમ ધારો કે તે શબ્દો ખીજા આશયે કહેવાયા છે; અથવા કોઈ પાછળના કાળના વિસર્જન દોષે લખાયા છે, તો તેને

વિષે આગ્રહ કરીને જે જીવે પ્રતિપાદન કર્યું હોય તે જીવ કેવા દોષને પાત્ર થાય, તે સખેદ કરુણાએ વિચારવા યોગ્ય છે.

હાલ જેને જિનસૂત્રોને નામે ઝોળખવામાં આવે છે, તેમાં ' ક્ષાયક સમકિત [ આ કાળમાં કોઈને પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ ] નથી' એવું સ્પષ્ટ લખેલું નથી. [ પરંતુ ] પરંપરાગત તથા ખીજા કેટલાક ગ્રંથોમાં એ વાત ચાલી આવે છે એમ વાંચેલું છે અને સાંભળેલું છે. તે વાક્ય મિથ્યા છે કે મૃષા છે એમ અમારો અભિપ્રાય નથી. તેમ તે વાક્ય જે પ્રકારે લખ્યું છે તે એકાંત અભિપ્રાયે જ લખ્યું છે એમ અમને લાગતું નથી. કદાપિ એમ ધારો કે તે વાક્ય એકાંત એમ જ હોય, તો પણ કોઈ પણ પ્રકારે વ્યાકુળપણું કરવું યોગ્ય નથી. કારણ કે, તે બંધી વ્યાખ્યા જે સત્પુરુષના આશયથી જાણી નથી, તો પછી સફળ નથી. એને બદલે કદાપિ ધારો કે જિનાગમમાં લખ્યું હોય કે, ચોથા કાળની પેઠે પાંચમા કાળમાં પણ ઘણા જીવો મોક્ષે જવાના છે, તો તે વાતનું શ્રવણ કંઈ તમને કલ્યાણકર્તા થાય નહિ, અથવા મોક્ષપ્રાપ્તિનું કારણ હોય નહિ. કારણ કે, તે મોક્ષપ્રાપ્તિ જે દશાને કહી છે, તે જ દશાની પ્રાપ્તિ જ ઉપયોગી છે, કલ્યાણકર્તા છે. શ્રવણ તો માત્ર વાત છે. તેમજ તેથી પ્રતિકૂળ વાત પણ માત્ર વાત છે. તે એ ય લખી હોય અથવા તો એક જ લખી હોય, અથવા વગરવ્યવસ્થાએ રાખ્યું હોય તો પણ તે બંધ કે મોક્ષનું કારણ નથી. માનવાનું ફળ નથી, પણ દશાનું ફળ છે. બંધદશા તે બંધ છે, મોક્ષદશા તે મોક્ષ છે. બંધદશા ટળી નથી, અને મોક્ષ-જીવન-મુક્તતા માનવામાં આવે, તો તે જેમ સફળ નથી, તેમ અક્ષાયક દશાએ ક્ષાયક માનવામાં આવે, તો તે પણ સફળ નથી. માનવાનું ફળ નથી, પણ દશાનું ફળ છે. ન્યારે એ પ્રકારે છે, ત્યારે હવે આપણે આત્મા કઈ દશામાં હાલ છે અને તે ક્ષાયક સમકિતી જીવની દશાનો વિચાર કરવાને યોગ્ય છે કે કેમ તે જ વિચારવું જીવને શ્રેયસ્કર છે. પણ અનંત કાળ થયાં જીવે તેવું વિચાર્યું નથી અને નિષ્ક્રમણે સિદ્ધપદ સુધીના ઉપદેશ જીવ અનંત વાર કરી ચૂક્યો છે.

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો.

કદાપિ આગમને વિષે એમ કહેવાયેલો અર્થ રહ્યો હોત નહિ, તો પણ ઉપર જણાવ્યા છે તે શબ્દો આગમ જ છે, જિનાગમ જ છે;—રાગ, દ્રેષ, અજ્ઞાન એ ત્રણે કારણથી રહિતપણે તે શબ્દો પ્રગટ લેખપણું પામ્યા છે માટે સેવનીય છે. (૨૫)

‘આ કાળમાં કોઈ આ કાળનો જન્મેલો આ ક્ષેત્રેથી મોક્ષે ન જાય.’ ત્યારે પ્રશ્ન ક્યું કે, કોઈનું મિથ્યાત્વ જતું હશે કે નહીં? ઉત્તર આપ્યો: હા, જાય. ત્યારે ફરી કહ્યું કે, જો મિથ્યાત્વ જાય તો મિથ્યાત્વ જવાથી મોક્ષ થયો કહેવાય કે નહીં? ત્યારે હા કહી, કે એમ તો થાય. ત્યારે કહ્યું: એમ નહીં પણ એમ હશે કે આ કાળમાં કોઈ આ કાળનો જન્મેલો સર્વ કર્મથી ન મુકાય. આમાં પણ ઘણા ભેદ છે. પરંતુ આટલા સુધી કદાપિ સાધારણ સ્યાહવાદ માનીએ તો, જૈનનાં શાસ્ત્ર માટે ખુલાસો થયો ગણાય. વેદાંતાદિક તો આ કાળમાં સર્વથા સર્વ કર્મથી મુકાવા માટે જણાવે છે. માટે હજુ પણ આગળ જવાનું છે; ત્યાર પછી વાક્યસિદ્ધિ થાય. (૧૯૪૭)

અજ્ઞાનીઓ ‘આજ કેવલજ્ઞાન નથી,’ ‘મોક્ષ નથી’ એવી હીનપુરુષાર્થની વાતો કરે છે. જ્ઞાનીનું વચન પુરુષાર્થ ત્રેરે તેવું હોય. અજ્ઞાની શિથિલ છે તેથી એવા હીનપુરુષાર્થનાં વચનો કહે છે. પંચમકાળની, ભવસ્થિતિની, કે આયુષ્યની વાત મનમાં લાવવી નહીં, અને એવી વાણી પણ સાંભળવી નહીં. (૧૯૫૨)

જો જીવો પુરુષાર્થ કરે, ને પંચમકાળ મોક્ષ થતાં હાથ ઝાલવા આવે, ત્યારે તેનો ઉપાય અમે લઈશું. તે ઉપાય કાંઈ હાથી નથી, જળહળતો અગ્નિ નથી. મક્તનો જીવને ભડકાવી દીધો છે. જીવને પુરુષાર્થ કરવો નથી, અને તેને લઈને બહાનાં કાઢવાં છે. આ પોતાનો વાંક સમજવો. (૧૯૫૨)

‘જંબુદ્વીપપ્રગ્ભિ’ નામના જૈનસૂત્રમાં એમ કહ્યું છે કે, આ કાળમાં મોક્ષ નથી. આ ઉપરથી એમ ન સમજવું કે મિથ્યાત્વનું ટળવું અને

તે મિથ્યાત્વ ટળવારૂપ મોક્ષ નથી. મિથ્યાત્વ ટળવારૂપ મોક્ષ છે; પણ સર્વથા એટલે આત્યંતિક દેહરહિત મોક્ષ નથી. આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે સર્વ પ્રકારનું કેવલજ્ઞાન હોય નહીં; યાકી સમ્યક્ત્વ હોય નહીં એમ હોય નહીં. આ કાળમાં મોક્ષના નહીં હોવાપણુની આવી વાતો કોઈ કહે તે સાંભળવી નહીં. સત્પુરુષની વાત પુરુષાર્થને મંદ કરવાની હોય નહીં; પુરુષાર્થને ઉત્તેજન આપવાની હોય. (૧૯૫૨)

આ (કાળનું) દુષ્ક્રમપણું લખ્યું છે, તે જીવને પુરુષાર્થરહિત કરવા અર્થે લખ્યું નથી, પણ પુરુષાર્થજન્યુતિ અર્થે લખ્યું છે. અનુકૂળ સંયોગોમાં તો જીવને કંઈક ઓછી જન્યુતિ હોય તો પણ જીવને હાનિ ન થાય; પણ જ્યાં આવા પ્રતિકૂળ યોગ વર્તતા હોય, ત્યાં અવશ્ય મુમુક્ષુ જીવે વધારે જન્યુતિ રહેવું જોઈએ. વર્તમાન કાળ દુષ્ક્રમ કહ્યો છે, છતાં તેને વિષે અનંત ભવને છેદી, માત્ર એક ભવ યાકી રાખે એવું એકાવતારીપણું પ્રાપ્ત થાય એવું પણ (કહ્યું) છે. માટે વિચારવાનું જીવે તે લક્ષ રાખી, ઉપર કહ્યા તેવા પ્રવાહોમાં ન પડતાં, યથાશક્તિ વૈરાગ્યાદિ અવશ્ય આરાધી, અજ્ઞાનથી રહિત થવાનો માર્ગ પ્રાપ્ત કરવો. (૧૯૫૨)

આ કાળને વિષે સર્વથા મુક્તપણું ન હોય તેમ એકાંત જ કહેવા યોગ્ય નથી. અશરીરિભાવપણે આત્મા સ્થિત છે તો તે ભાવનાયે સિદ્ધપણું છે. અને તે અશરીરિભાવ આ કાળને વિષે નથી એમ કહીએ તો આ કાળમાં અમે પોતે નથી એમ કહેવા તુલ્ય છે. એ કેવળ એકાંત નથી. કદાપિ એકાંત હોય તો પણ આગમ જેણે ભાખ્યાં છે તે જ આશય સત્પુરુષે કરી તે ગમ્ય કરવા યોગ્ય છે. અને તે જ આત્મ-સ્થિતિનો ઉપાય છે. (૨૫)

શાસ્ત્રમાં આ કાળમાં મોક્ષનો સાવ નિષેધ નથી. જેમ આગગાડીનો રસ્તો છે તેની મારફતે વહેલાં જવાય ને પગરસ્તે મોડા જવાય, તેમ આ કાળમાં મોક્ષનો રસ્તો પગરસ્તા જેવો હોય તો તેથી ન પહોંચાય

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

એમ કાંઈ નથી. વહેલા આવે તો વહેલા જવાય. કાંઈ રસ્તો બંધ નથી. (૨૯)

### ૨. ભવાંતરનું જ્ઞાન થઈ શકે?

‘ભગવતી’ વગેરે સિદ્ધાંતોને વિષે જે કોઈ કોઈ જીવોના ભવાંતરનું વર્ણન કર્યું છે, તેમાં કાંઈ સંશયાત્મક થવા જેવું નથી. જે પુરુષો માત્ર યોગધ્યાનાદિકના અભ્યાસબળ વડે સ્થિત હોય, તેમાંના ઘણા પુરુષો પણ તે ભવાંતર જાણી શકે છે. અને એમ બનવું એ કાંઈ કલ્પિત પ્રકાર નથી. જે પુરુષને આત્માનું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન છે, તેને ભવાંતરનું જ્ઞાન ઘટે છે—હોય છે. ‘આત્મા નિત્ય છે,’ ‘અનુભવરૂપે છે,’ ‘વસ્તુ છે,’ એ પ્રકારે અત્યંતપણે દૃઢ થવા અર્થે શાસ્ત્રને વિષે તે પ્રસંગે કહેવામાં આવે છે. ભવાંતરનું જે સ્પષ્ટ જ્ઞાન કોઈને થતું ન હોય તો આત્માનું જ્ઞાન પણ કોઈને થતું નથી એમ કહેવા તુલ્ય છે. (૨૫)

### ૩. તીર્થંકર અને સુવર્ણવૃષ્ટિ

પ્રત્યેક ઠેકાણે તીર્થંકર ભિક્ષાર્થે જતાં સુવર્ણવૃષ્ટિ ઇત્યાદિ થાય એમ શાસ્ત્રના કહેવાનો અર્થ સમજવા યોગ્ય નથી. લોકભાષાનાં એ વાક્ય સમજવા યોગ્ય છે. ૩૭૫ પુરુષનું આગમન કોઈને ત્યાં થાય, તો તે જેમ એમ કહે છે કે, ‘આજે અમૃતના મેહ વૂઠ્યા’ તો તે કહેવું સાપેક્ષ છે, યથાર્થ છે, તથાપિ શબ્દના ભાવાર્થે યથાર્થ છે. શબ્દથી પરભાર્યા અર્થે યથાર્થ નથી.

[વળી] આત્મસ્વરૂપે પૂર્ણ એવા પુરુષના પ્રભાવબળે તે બનવું અત્યંત સંભવિત છે, એમ ઘટે છે, એમ કહેવાનો હેતુ છે. સર્વાત્ર એમ બન્યું છે એમ કહેવાનો અર્થ નથી. સર્વ મહત્પ્રભાવબળે, પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપે જ્યાં છે ત્યાં આધીન છે, એ નિશ્ચયાત્મક વાત છે. તે આત્મસ્વરૂપથી મહત્ એવું કાંઈ નથી. એવો આ સૃષ્ટિને વિષે

કોઈ પ્રભાવભોગ ઉત્પન્ન થયો નથી, છે નહિ, અને થવાનો નથી કે જે પ્રભાવભોગ પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપને પણ પ્રાપ્ત ન હોય. તથાપિ તે પ્રભાવભોગને વિષે વર્તવામાં આત્મસ્વરૂપને કંઈ કર્તવ્ય નથી અને જો તેને પ્રભાવભોગને વિષે કંઈ કર્તવ્ય ભાસે છે, તો તે પુરુષ આત્મસ્વરૂપના અત્યંત અજ્ઞાનને વિષે વર્તે છે. જે તીર્થંકર છે તે આત્મસ્વરૂપ વિના અન્ય પ્રભાવાદિને કરે નહિ અને જે કરે તે આત્મસ્વરૂપ એવા તીર્થંકર જ કહેવા યોગ્ય નહિ એમ જાણીએ છીએ— એમ જ છે. (૨૫)

#### ૪. સિદ્ધિઓ—ચમત્કાર

પૂર્વે જ્ઞાની પુરુષો થઈ ગયા છે તે જ્ઞાનીમાં ઘણા સિદ્ધિભોગવાળા થઈ ગયા છે એવું જે લોકકથન છે, તે સાચું છે કે ખોટું એમ આપનું પ્રશ્ન છે.

એથા ગુણસ્થાનકથી માંડીને આગળનાં સ્થાનોવાળાને સિદ્ધિભોગ હોય છે એ વાત સાચી છે. પરંતુ તે યોગનું સ્કુરણ કરવાની ઇચ્છા તેને પ્રાયે હોતી નથી. ઘણું કરીને જીવ પ્રમાદવશપણે હોય તો ક્વચિત્ થાય છે. અને જો થઈ તો સમ્યક્ત્વથી પડવાપણું અથવા પ્રથમ ગુણસ્થાને આવી પડવાપણું તેને પ્રાપ્ત થાય છે. ટૂંકમાં, ન્યાં સુધી સમ્યક્પરિણામી આત્મા છે, ત્યાં સુધી તે એકે ભોગને વિષે જીવને પ્રવૃત્તિ ત્રિકાળે સંભવતી નથી. જે સમ્યક્જ્ઞાની પુરુષોથી સિદ્ધિભોગના ચમત્કારો લોકોએ જાણ્યા છે, તે તે જ્ઞાની પુરુષના કરેલા સંભવતા નથી; સ્વભાવે કરી તે તે સિદ્ધિભોગ પરિણામ પામ્યા હોય છે. બીજા કોઈ કારણથી જ્ઞાની પુરુષને વિષે તે ભોગ કહ્યો જતો નથી. કોઈ પ્રસંગે જ્ઞાની પુરુષે પણ સિદ્ધિભોગ પરિણામી કર્યો હોય છે તથાપિ તે કારણ અત્યંત બળવાન હોય છે અને તે પણ સંપૂર્ણ જ્ઞાનદશાનું કાર્ય નથી. (૨૬)

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

ચમત્કાર બતાવી યોગને સિદ્ધ કરવો, એ યોગીનું લક્ષણ નથી. સર્વોત્તમ યોગી તો એ છે કે, જે સર્વ પ્રકારની સ્પૃહાથી રહિતપણે સત્યમાં કેવળ અનન્ય નિષ્ઠાએ સર્વ પ્રકારે 'સત્' જ આચરે છે— જગત જેને વિસ્મૃત થયું છે. (૧૯૪૭)

જ્ઞાની પુરુષો ત્રિકાળની વાત જાણતાં છતાં પ્રગટ કરતા નથી. એ સંબંધમાં એમ જણાય છે કે, ઈશ્વરી ઇચ્છા જ એવી છે કે, અમુક પારમાર્થિક વાત સિવાય જ્ઞાની ખીજી ત્રિકાળિક વાત પ્રસિદ્ધ ન કરે, અને જ્ઞાનીની પણ અંતરની ઇચ્છા તેથી જ જણાય છે. જેની કોઈ પ્રકારની આકાંક્ષા નથી, એવા જ્ઞાની પુરુષને કંઈ કર્તવ્યરૂપ નહીં હોવાથી, જે કંઈ ઉદયમાં આવે તેટલું જ કરે છે. (૧૯૪૭)

શ્રી મહાવીરસ્વામી સમીપે ગોશાલાએ આવી એ સાધુને બાળી નાખ્યા, ત્યારે જે જરા ઐશ્વર્યપણું કરીને (તેમણે) સાધુની રક્ષા કરી હોત તો (તેમને) તીર્થંકરપણું ફરી કરવું પડત. પણ જેને 'હું ગુરુ છું,' 'મારા શિષ્ય છે' એવી ભાવના નથી, તેને તેવો કોઈ પ્રકાર કરવો પડતો નથી. ' (હું) શરીરરક્ષણનો દાતાર નથી, ફક્ત ભાવઉપદેશનો દાતાર છું; જે હું રક્ષા કરું તો મારે ગોશાલાની રક્ષા કરવી જોઈએ, અથવા આખા જગતની રક્ષા કરવી ઘટે' એમ (તેમણે) વિચાર્યું. અર્થાત તીર્થંકર એમ મારાપણું કરે જ નહીં. (૧૯૫૨)

લબ્ધિ-સિદ્ધિ સાચી છે; અને તે અપેક્ષા વગરના મહાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે; જોગી વૈરાગી એવા મિથ્યાત્વીને પ્રાપ્ત થતી નથી. તેમાં પણ અનંત પ્રકાર હોઈને અપવાદ છે. એવી શક્તિવાળા મહાત્મા જાહેરમાં આવતા નથી; તેમ બતાવતા પણ નથી. જે કહે છે, તેની પાસે તેવું હોતું નથી. (૧૯૫૬)

જ્ઞાની પુરુષનો સત્સંગ થયે, નિશ્ચય થયે અને તેના માર્ગને આરાધ્યે જીવને દર્શનમોહનીય કર્મ ઉપશમે છે કે ક્ષય થાય છે, અને અનુક્રમે સર્વ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ, જીવ કૃત્યકૃત્ય થાય છે એ વાત પ્રગટ સત્ય છે. પણ તેથી ઉપાર્જિત પ્રારબ્ધ પણ ભોગવવું પડતું નથી એમ સિદ્ધાંત થઈ શકતો નથી. કેવળજ્ઞાન થયું છે એવા વીતરાગને પણ ઉપાર્જિત પ્રારબ્ધરૂપ એવાં ચાર કર્મ વેઠવાં પડે છે, તે તેથી ઓછી ભૂમિકામાં સ્થિત એવા જીવને પ્રારબ્ધ ભોગવવું પડે તેમાં આશ્ચર્ય નથી. સમક્રિતી જીવને, કે સર્વજ્ઞ વીતરાગને, કે કોઈ અન્ય યોગી કે જ્ઞાનીને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિને લીધે ઉપાર્જિત પ્રારબ્ધ વેઠવું પડે નહીં, કે દુઃખ હોય નહીં, એમ સિદ્ધાંત ન હોઈ શકે. તે પછી માત્ર સત્સંગનો અદ્વ લાભ હોય, ત્યાં સંસારી સર્વ દુઃખ નિવૃત્ત થવાં જોઈએ, એમ માનીએ તે પછી કેવળજ્ઞાનાદિ નિરર્થક થાય છે. કેમકે ઉપાર્જિત પ્રારબ્ધ અવેહું નાશ પામે તે પછી સર્વ માર્ગ મિથ્યા જ દરે. જ્ઞાનીના સત્સંગે અજ્ઞાનીના પ્રસંગની રુચિ આળસે; અને સત્યાસત્યવિવેક થાય; અનંતાનુબંધી ક્રોધાદિ ખપે; અનુક્રમે સર્વ રાગદ્વેષ જાય; એ બનવા યોગ્ય છે. . . . તથાપિ જે દુઃખ અવસ્થા ભોગવ્યે નાશ પામે એવું ઉપાર્જિત છે, તે તે ભોગવવું જ પડે એમાં કાંઈ સંશય નથી. (૨૨-૩૪)

#### ૫. શાસ્ત્રના વિધિનિષેધો

ધણું કરીને જિનાગમમાં 'સર્વવિરતિ' એવા સાધુને પત્રસમાચારાદિ લખવાની આજ્ઞા નથી. આ પ્રમાણે સાધારણપણે શાસ્ત્રઉદ્દેશ છે. તથાપિ જિનની જે જે આજ્ઞા છે તે તે આજ્ઞા, સર્વ પ્રાણી અર્થાત્ આત્માના કલ્યાણને અર્થે જેની કંઈ ઇચ્છા છે તે સર્વને તે કલ્યાણનું જેમ ઉત્પન્ન થવું થાય અને જેમ વર્ધમાનપણું થાય, તથા તે કલ્યાણ જેમ રક્ષાય તેમ કરી છે. તથાપિ પાંચ મહાવ્રતમાં, ચાર મહાવ્રતમાં [એટલે કે મૈથુનત્યાગ બાદ કરીને] ભગવાને પાછી બીજી આજ્ઞા કરી છે કે, જે આજ્ઞા પ્રત્યક્ષ તે મહાવ્રતને બાધકારી લાગે, પણ



## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

જ્ઞાનદષ્ટિથી જોતાં તો રક્ષણકારી છે, જેમકે: (અહિંસાવ્રત લેનાર સાધુને પણ નદી ઊતરવા જેવી હિંસાના પ્રસંગની આજ્ઞા કરવી પડી છે; કારણ કે, નહિ તો લોકસમુદાયના વિશેષ સમાગમથી સાધુનાં પાંચે વ્રત નિર્મૂળ થવા વખત આવે; તથા, અપરિગ્રહ વ્રત હોવા છતાં પુસ્તકવસ્ત્રાદિનો પરિગ્રહ અંગીકાર કરવામાં આવે છે; કારણકે, એ વસ્તુઓ પરિગ્રહની સર્વથા નિવૃત્તિનાં કારણને કોઈ પ્રકારે રક્ષણરૂપ છે અને તેથી પરિણામે અપરિગ્રહરૂપ છે.) મૂર્છારહિતપણે નિત્ય આત્મદશા વધવાને માટે પુસ્તકનો અંગીકાર કહ્યો છે. શરીરસંઘયણનું આ કાળનું હિતપણું દેખી, ચિત્તસ્થિતિ પ્રથમ સમાધાન રહેવા અર્થે વસ્ત્રપાત્રાદિનું ગ્રહણ કહ્યું છે. મૈથુનત્યાગમાં જે અપવાદ નથી તેનો હેતુ એવો છે કે, રાગદ્રેષ વિના તેનો ભંગ થઈ શકે નહિ. નદીનું ઊતરવું, પુસ્તકાદિનું ગ્રહણ રાગદ્રેષ વિના પણ થઈ શકે. પત્ર લખવાનું કે સમાચારાદિ કહેવાનું જે નિષિદ્ધ કર્યું છે, તે પણ લોક-સમાગમ વધે, સ્ત્રી આદિ પરિચયમાં આવવાનો હેતુ થાય, એવાં અનંત કારણો દેખી નિષેધ કર્યો છે. તથાપિ કોઈ જ્ઞાની પુરુષનું દૂર રહેવું થતું હોય, તેમનો સમાગમ થવો મુશ્કેલ હોય તો પછી આત્મહિત સિવાય ખીજા સર્વ પ્રકારની બુદ્ધિનો ત્યાગ કરી, તેવા કોઈ જ્ઞાની પુરુષની આજ્ઞાએ કે કોઈ મુમુક્ષુ-સત્સંગીની સામાન્ય આજ્ઞાએ તેમ કરવાનો નિષેધ થતો નથી. કારણ કે, પત્રસમાચાર લખવાથી આત્મહિત નાશ પામતું હતું ત્યાં જ તે 'ના' સમજાવી છે. જ્યાં આત્મહિત પત્રસમાચાર નહિ હોવાથી નાશ પામતું હોય, ત્યાં પત્રસમાચારનો નિષેધ હોય એમ જિનાગમથી બને કે કેમ?

તથાપિ તે લોકપચ્ચખાણુ પોતાની ધ્વજાએ તોડવાં ઘટે નહિ. ગુણુ પ્રગટવાના સાધનમાં જ્યાં રોધ થતો હોય ત્યારે તે પચ્ચખાણુ જ્ઞાની પુરુષની વાણીથી કે મુમુક્ષુ જીવના પ્રસંગથી સહજ આકારકેર થવા ઈ, રસ્તા પર લાવવાં. કારણ કે, વગર કારણે લોકોમાં અંદેશો થવા દેવાની વાર્તા યોગ્ય નથી. [કોઈ જ્ઞાની પ્રત્યે] ક્યારેક તેવો

પત્રાદિવ્યવહાર તમને હિતકારીરૂપ છે માટે કરવો યોગ્ય લાગતો હોય, તો તે પત્ર કોઈ સત્સંગીને વંચાવીને મોકલવો; કે જેથી જ્ઞાનચર્યા સિવાય એમાં કાંઈ ખીજી વાર્તા નથી એવું તેમનું સાક્ષીપણું તે તમારા આત્માને ખીજા પ્રકારનો પત્રવ્યવહાર કરતાં અટકાવવાને સંભવિત થાય. (૨૭)

### ૧. જીવ અને કર્મનો સંબંધ

શ્રીજિને જીવ અને કર્મનો ક્ષીરનીરની પેઠે સંબંધ કહ્યો છે તેનો હેતુ એ છે કે, ક્ષીર અને નીર એકત્ર થયાં સ્પષ્ટ દેખાય છે છતાં પરમાર્થે તે જુદાં છે. તેમજ જીવ અને કર્મનો સંબંધ છે. પણ જ્ઞાનદશા આવ્યા વિના જીવકાયાનું જે સ્પષ્ટ જુદાપણું છે, તે જીવને ભાસ્યામાં આવતું નથી. હવે ત્યાં એમ પ્રશ્ન કર્યું છે કે, જે જ્ઞાને કરીને જીવ ને કાયા જુદાં જાણ્યાં છે, તો પછી વેદનાનું વેદવું અને માનવું શાથી થાય છે? તે પછી ન થવું જોઈએ. તેનું સમાધાન આ પ્રકારે છે: સૂર્યથી તપેલા એવા પથ્થર તે સૂર્યના અસ્ત થયા પછી પણ અમુક વખત સુધી તપ્યા રહે છે અને પછી સ્વરૂપને ભજે છે; તેમ પૂર્વના સંસ્કારથી ઉપાર્જિત કરેલાં એવાં વેદનાદિ તાપ તેનો આ જીવને સંબંધ છે. જ્ઞાનયોગનો કોઈ હેતુ થયો તો પછી અજ્ઞાન નાશ પામે છે અને તેથી ઉત્પન્ન થનારું એવું ભાવી કર્મ નાશ પામે છે. પણ તે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલું એવું વેદનીય કર્મ તે અજ્ઞાનના સૂર્યની પેઠે અસ્ત થયા પછી પથ્થરરૂપ એવા આ જીવના સંબંધમાં છે, જે આયુષ્યકર્મના નાશથી નાશ પામે છે. ભેદ એટલો છે કે, જ્ઞાની પુરુષને કાયાને વિષે આત્મજીવિ થતી નથી અને આત્માને વિષે કાયાજીવિ થતી નથી. એય સ્પષ્ટ ભિન્ન તેના જ્ઞાનમાં વર્તે છે. આત્મજ્ઞાન હોવાથી પૂર્વોપાર્જિત [પ્રારબ્ધ] વેદનીય કર્મ નાશ જ પામે એવો નિયમ નથી. તે તેની સ્થિતિએ નાશ પામે. વળી તે કર્મ જ્ઞાનને આવરણ કરનાર નથી. અવ્યાખાધપણાને આવરણરૂપ છે. અથવા ત્યાં સુધી સંપૂર્ણ અવ્યાખાધપણું પ્રગટતું નથી. પણ સંપૂર્ણ

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

જ્ઞાન સાથે તેને વિરોધ નથી. જો કે, તે કર્મમાં જ્ઞાનીને આત્મબુદ્ધિ નહિ હોવાથી અવ્યાયાધગુણને પણ માત્ર સંબંધ આવરણ છે — સાક્ષાત્ આવરણ નથી. (૨૭)

### ૭. સિદ્ધની ભક્તિ

પ્રશ્ન : ‘ પરમાત્મસ્વરૂપ સર્વ ઠેકાણે સરખું છે, સિદ્ધ અને સંસારી જીવ સરખા છે, ત્યારે સિદ્ધની સ્તુતિ કરતાં કંઈ બાધ છે કે કેમ ? ’

ઉત્તર : સિદ્ધ અને સંસારી જીવો એ સમસત્તાવાન સ્વરૂપ છે. તથાપિ ભેદ એટલો છે કે, સિદ્ધને વિષે તે સત્તા સત્તાપણે છે. જેમ દીવાને વિષે અગ્નિ પ્રગટ છે અને ચક્રમકને વિષે અગ્નિ સત્તાપણે છે, તે પ્રકારે. વ્યક્તિપણે ( પ્રગટતાં ) અને શક્તિપણે ( સત્તામાં ) ભેદ છે, પણ વસ્તુની જાતિપણે ભેદ નથી. તે પ્રકારે સિદ્ધના જીવને વિષે જે ચેતનસત્તા છે, તે જ સૌ સંસારી જીવને વિષે છે. ભેદ માત્ર પ્રગટઅપ્રગટપણાનો છે. જેને તે ચેતનસત્તા પ્રગટી નથી, એવા સંસારી જીવને તે સત્તા પ્રગટવાનો હેતુ—પ્રગટ સત્તા જેને વિષે છે એવા સિદ્ધ ભગવંતનું સ્વરૂપ—તે વિચારવા યોગ્ય છે, ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે, સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે. કેમકે તેથી આત્માને નિજરૂપનો વિચાર, ધ્યાન, સ્તુતિ કરવાનો પ્રકાર થાય છે, કે જે કર્તવ્ય છે. (૨૭)

### ૮. કેવળજ્ઞાન અને સર્વજ્ઞતા

[ પ્રશ્ન : કેવળજ્ઞાન પામેલો મુક્ત સર્વજ્ઞ હોય કે નહિ ? ]

ઉત્તર : કેવળજ્ઞાનના સ્વરૂપનો વિચાર દુર્ગમ્ય છે. ભૂતભવિષ્યનું કંઈ પણ જ્ઞાન કોઈને ન થાય એવી માન્યતા કરવી ઘટતી નથી. ભૂતભવિષ્યનું ચથાર્થ જ્ઞાન થવા યોગ્ય છે. પણ તે કોઈક વિરલા પુરુષોને અને તે પણ વિશુદ્ધ ચારિત્રતારતમ્યે. ભૂતભવિષ્ય જાણવું એનું નામ કેવળજ્ઞાન છે એવી વ્યાખ્યા મુખ્યપણે શાસ્ત્રકારે પણ કહી નથી. જ્ઞાનનું અત્યંત શુદ્ધ થવે તેને કેવળજ્ઞાન જ્ઞાનીપુરુષોએ

કહ્યું છે; અને તે જ્ઞાનમાં મુખ્ય તો આત્મસ્થિતિ અને આત્મ-સમાધિ કહ્યાં છે. [ તેને વિષે ] જગતનું જ્ઞાન થવું એ આદિ કહ્યું છે, તે અપૂર્વ વિષયનું ગ્રહણ સામાન્ય જીવોથી થવું અશક્ય બાળીને કહ્યું છે. કેમકે જગતના જ્ઞાન પર વિચાર કરતાં કરતાં આત્મસામર્થ્ય સમગ્નય. જગતનું જ્ઞાન થવું તેનું નામ કેવળજ્ઞાન [ એમ ] મુખ્યાર્થપણે ગણવા યોગ્ય નથી. જગતના જીવોને વિશેષ લક્ષ થવા અર્થે વારંવાર જગતનું જ્ઞાન સાથે લીધું છે. આત્મા જ્યારે અત્યંત શુદ્ધ જ્ઞાનસ્થિતિ ભજે તેનું નામ કેવળજ્ઞાન મુખ્યપણે છે. સર્વ પ્રકારના રાગદ્વેષનો અભાવ થયે, અત્યંત શુદ્ધ જ્ઞાનસ્થિતિ પ્રગટવા યોગ્ય છે. તે સંદેહ યોગ્ય નથી. જેમ અને તેમ જગતના જ્ઞાન પ્રત્યેનો વિચાર છોડી, સ્વરૂપજ્ઞાન થાય તેમ કેવળજ્ઞાનનો વિચાર થવા અર્થે પુરુષાર્થ કર્તવ્ય છે. (૨૯)

પ્રશ્ન : કેવળજ્ઞાનથી પદાર્થ કેવા દેખાય ?

ઉત્તર : જેમ દીવો જ્યાં જ્યાં હોય છે, ત્યાં ત્યાં પ્રકાશકપણે હોય છે, તેમ જ્ઞાન જ્યાં જ્યાં હોય છે, ત્યાં ત્યાં પ્રકાશકપણે હોય છે. દીવાનો સહજસ્વભાવ જ જેમ પદાર્થપ્રકાશક હોય છે, તેમ જ્ઞાનનો સહજસ્વભાવ પણ પદાર્થપ્રકાશક છે. દીવાના પ્રગટવાથી તેના પ્રકાશની સીમામાં જે કોઈ પદાર્થ હોય છે, તે સહજ દેખાઈ રહે છે, તેમ જ્ઞાનના વિદ્યમાનપણાથી પદાર્થનું સહજ દેખાવું થાય છે. જેમાં યથાતથ અને સંપૂર્ણ પદાર્થનું સહજ દેખાઈ રહેવું થાય છે, તેને કેવળજ્ઞાન કહ્યું છે. જે કે પરમાર્થથી એમ કહ્યું છે કે, કેવળજ્ઞાન પણ અનુભવમાં તો માત્ર આત્માનુભવકર્તા છે; વ્યવહાર-નયથી લોકલોકપ્રકાશક છે. [ ૪-૪૯૫ ]

પ્રશ્ન : કેવળજ્ઞાનમાં ત્રિકાળદર્શન કેવી રીતે ?

ઉત્તર : વર્તમાનમાં વર્તમાનપદાર્થ જેમ દેખાય છે, તેમ ગયા-કાળના પદાર્થ ગયાકાળમાં જે સ્વરૂપે હતા તે સ્વરૂપે વર્તમાનકાળમાં

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

દેખાય છે, અને આવતાકાળમાં તે પદાર્થ જે સ્વરૂપ પામશે, તે સ્વરૂપપણે વર્તમાનકાળમાં દેખાય છે. ભૂતકાળે જે જે પર્યાય પદાર્થો ભળ્યા છે, તે કારણે પણ વર્તમાનમાં પદાર્થને વિષે રહ્યાં છે, અને ભવિષ્યકાળમાં જે જે પર્યાય ભળશે, તેની યોગ્યતા વર્તમાનમાં પદાર્થને વિષે રહી છે. તે કારણુ અને યોગ્યતાનું જ્ઞાન વર્તમાનકાળમાં પણ કેવળજ્ઞાનીને વિષે યથાર્થસ્વરૂપે હોઈ શકે. (૧૯૫૦)

સર્વ દેશકાળાદિનું જ્ઞાન કેવળજ્ઞાનીને હોય એમ જિનાગમનો હાલ રૂઢિ અર્થ છે; ખીજાં દર્શનમાં એવો મુખ્યાર્થ નથી, અને જિનાગમથી તેવો મુખ્યાર્થ લોકોમાં હાલ પ્રચલિત છે. તે જ કેવળજ્ઞાનનો અર્થ હોય, તો તેમાં કેટલાક વિરોધ દેખાય છે. યોગધારીપણું એટલે મન, વચન અને કાયાસહિત સ્થિતિ હોવાથી, આહારાદિ પ્રવૃત્તિ થતાં ઉપયોગાંતર થવાથી કંઈ પણ વૃત્તિનો એટલે ઉપયોગનો તેમાં નિરોધ થાય. એક વખતે એ ઉપયોગ કોઈને વર્તે નહીં એવો સિદ્ધાંત છે. ત્યારે આહારાદિ પ્રવૃત્તિના ઉપયોગમાં વર્તતા કેવળજ્ઞાનીનો ઉપયોગ કેવળજ્ઞાનના જ્ઞેય પ્રત્યે વર્તે નહીં, અને જો એમ અને તો કેવળજ્ઞાનને અપ્રતિહત કહ્યું છે; તે પ્રતિહત થયું ગણાય. અત્રે કદાપિ એમ સમાધાન કરીએ કે, આરસીને વિષે જેમ પદાર્થ પ્રતિબિંબિત થાય છે, તેમ કેવળજ્ઞાનને વિષે સર્વ દેશ, કાળ પ્રતિબિંબિત થાય છે; કેવળજ્ઞાની તેમાં ઉપયોગ દર્શને જાણે છે, એમ નથી; સહજ સ્વભાવે જ તેમનામાં પદાર્થ પ્રતિભાસ્યા કરે છે; માટે આહારાદિમાં ઉપયોગ વર્તતાં સહજ સ્વભાવે પ્રતિભાસિત એવા કેવળજ્ઞાનનું હોવાપણું યથાર્થ છે; તો ત્યાં પ્રશ્ન થવા યોગ્ય છે કે, આરસીને વિષે પ્રતિભાસિત પદાર્થનું જ્ઞાન આરસીને નથી અને અત્રે તો કેવળજ્ઞાનીને તેવું જ્ઞાન છે એમ કહ્યું છે, અને ઉપયોગ સિવાય આત્માનું એવું કયું સ્વરૂપ છે, કે આહારાદિમાં ઉપયોગ પ્રવર્ત્યો હોય, ત્યારે કેવળજ્ઞાનમાં થવાયોગ્ય જ્ઞેય આત્મા તેથી જાણે ?

૯. સંન્યાસ અને વંશવૃદ્ધિ

[ પ્રશ્ન : જૈન માર્ગમાં ગૃહસંસારનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ છે. પરંતુ મનુષ્યદેહ એ મોક્ષનું સાધન છે. તો સંન્યાસનો ઉપદેશ આપવાથી મોક્ષના સાધનરૂપ મનુષ્યદેહની વૃદ્ધિ જ થતી અટકે તેનું શું? ]

ઉત્તર : જૈન અને ખ્રીસ્ત યજ્ઞ યજ્ઞ માર્ગમાં ધણું કરીને મનુષ્યદેહનું વિશેષ માહાત્મ્ય કહ્યું છે તે સત્ય છે. પણ જો તેથી મોક્ષસાધન કર્યું તો જ તેનું એ માહાત્મ્ય છે. નહિ તો પશુના દેહ જેટલીયે વાસ્તવિક દૃષ્ટિથી તેની કિંમત દેખાતી નથી.

મનુષ્યદેહ તો બાહ્ય દૃષ્ટિથી અથવા અપેક્ષાપણે મોક્ષસાધનરૂપ છે. અને યથાર્થ ત્યાગવૈરાગ્ય તો મૂળપણે મોક્ષસાધનરૂપ છે. અને તેવાં કારણો પ્રાપ્ત કરવાથી મનુષ્યદેહનું મોક્ષસાધનપણું ઠરતું હતું. તે કારણો પ્રાપ્ત થયે તે દેહથી ભોગાદિમાં પડવાનું કહેવું એ મનુષ્યદેહને મોક્ષસાધનરૂપ કરવા બરાબર કહેવાય કે સંસારસાધનરૂપ કરવા બરાબર કહેવાય? વળી જિનોક્તમાર્ગનો એવો એકાંત સિદ્ધાંત નથી કે, ગમે તે વયમાં ગમે તેવે માણસે ત્યાગ કરવો. તથા રૂપ સત્સંગ સદ્ગુરુનો યોગ થયે, તે આશ્રયે, કોઈ પૂર્વના સંસ્કારવાળો એટલે વિશેષ વૈરાગ્યવાન પુરુષ ગૃહસ્થાશ્રમ પામ્યા પહેલાં ત્યાગ કરે, તો તેણે યોગ્ય કર્યું છે. અપૂર્વ એવાં સાધનો પ્રાપ્ત થયે ભોગાદિ ભોગવવાના વિચારમાં પડવું અને પોતાથી સંતતિ થશે તે મનુષ્યદેહ પામશે તે મોક્ષસાધનરૂપ થશે એવી મનોરથમાત્ર કલ્પનામાં પડવું, તે મનુષ્યપણાનું ઉત્તમપણું ટાળીને પશુવત્ કરવા જેવું થાય—ખરેખરો મોક્ષમાર્ગ નાશ કરી માત્ર મનુષ્યની વૃદ્ધિ કરવાની કલ્પના કર્યા જેવું [ થાય. ]

મનુષ્યાદિ વંશની વૃદ્ધિ કરવી એ વિચાર મુખ્યપણે લૌકિક દૃષ્ટિનો છે. પણ તે દેહ પામીને અવશ્ય મોક્ષસાધન કરવું એ વિચાર અલૌકિક દૃષ્ટિનો છે. અલૌકિક દૃષ્ટિમાં મનુષ્યાદિ વંશની વૃદ્ધિ કરવી

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો.

એમ કહ્યું નથી, તેથી મનુષ્યાદિનો નાશ કરવો એમ તેમાં આશય રહે છે એમ સમજવું ન જોઈએ. લૌકિક દષ્ટિમાં તો યુદ્ધાદિ ઘણા પ્રસંગમાં હજારો મનુષ્યો નાશ પામવાનો વખત આવે છે અને તેમાં ઘણા વંશરહિત થાય છે. પણ અલૌકિક દષ્ટિથી નિર્વેરતા, અવિરોધ, મનુષ્યાદિ પ્રાણીની રક્ષા અને તેમના વંશનું રહેવું એ સહજ બને છે.

જો એમ ઠરાવવામાં ( આવે ) કે [પુત્રાદિ ઉત્પન્ન કર્યા બાદ] ક્રમે કરીને જ સર્વસંગપરિત્યાગ કરવો, તો તે યથાસ્થિત વિચાર કહેવાય નહિ. કેમકે, પૂર્વે કલ્યાણનું આરાધન કર્યું છે એવા કૈંક ઉત્તમ જીવો નાની વયથી જ ઉત્કૃષ્ટ ત્યાગ પામ્યા છે. તેવા પરમ ઉદાસીન પુરુષને ત્યાગનો નાશ કરાવી, કામભોગમાં દોરવા બરાબર [તે] ઉપદેશ કહેવાય. [વળી] તે પણ સ્વતંત્ર વાત નથી. તથા૩૫ આયુષ્ય ન હોય તો ત્યાગનો અવકાશ [પણ] ન આવે. વળી જો અપુત્રપણે ત્યાગ ન કરાય, તો કૈંકને વૃદ્ધાવસ્થા સુધીમાં પણ પુત્ર થતા નથી તે માટે શું સમજવું ?

વળી કોઈ ઉત્તમ સંસ્કારવાન પુરુષોના ગૃહસ્થાશ્રમના પહેલાંના ત્યાગથી વંશવૃદ્ધિ અટકવાનો પ્રશ્ન લઈએ, તો તેવા ઉત્તમ પુરુષના ઉપદેશથી, અનેક જીવો જે મનુષ્યાદિ પ્રાણીનો નાશ કરતાં ડરતા નથી તેઓ ઉપદેશ પામી મનુષ્યાદિનો નાશ કરતાં કેમ ન અટકે, તથા શુભ વૃત્તિ પામવાથી ફરી મનુષ્યપણું કેમ ન પામે ? અને એ રીતે મનુષ્યનું રક્ષણ તથા વૃદ્ધિ પણ સંભવે.

બધાં સુધી બને ત્યાં સુધી જ્ઞાની પુરુષનાં વચનોને લૌકિક આશયમાં ન ઉતારવાં; અથવા અલૌકિક દષ્ટિએ વિચારવાને યોગ્ય છે. અને લૌકિક પ્રશ્નોત્તરમાં પણ વિશેષ ઉપકાર વિના પડવું ન ઘટે. તેવા પ્રસંગોથી કેટલીક વાર પરમાર્થદષ્ટિ ક્ષોભ પમાડ્યા જેવું પરિણામ આવે છે. (૨૯)

૧૦. પદાર્થોની અભક્ષ્યતાનું કારણ

વડના ટેટા કે પીપરનાં પીપાંનું રક્ષણ કંઈ તેની વંશવૃદ્ધિને અર્થે કરવાના હેતુથી અભક્ષ્ય કહ્યાં છે એમ સમજવું યોગ્ય નથી. તેમાં કોમળપણું હોય છે ત્યારે અનંત કાયનો [જીવનો] સંભવ છે તથા તેને બદલે બીજી ઘણી ચીજોથી નિષ્પાપપણે રહી શકાય છે છતાં તે જ અંગીકાર કરવાની ઇચ્છા રાખવી તે વૃત્તિનું ઘણું તુચ્છપણું થાય છે તેથી અભક્ષ્ય કહ્યાં છે. પાણીના ટીપામાં અસંખ્યાત જીવ છે એ વાત ખરી છે. પણ ઉપર દર્શાવ્યાં તેવાં કારણો તેમાં રહ્યાં નથી તેથી તે અભક્ષ્ય કહ્યું નથી. જો કે તેવું પાણી વાપરવાની પણ આજ્ઞા છે એમ કહ્યું નથી. પણ અમુક પાપ થાય એવો ઉપદેશ છે. (૨૯)

૧૧. ઔષધોપચાર અને કર્મનો નિયમ

કેટલાક રોગાદિ પર ઔષધાદિ અસર કરે છે. કેમકે તે રોગાદિના હેતુનો કર્મબંધ કંઈ પણ તેવા પ્રકારનો હોય છે. ઔષધાદિ નિમિત્તથી તે પુદ્ગલવિસ્તારમાં પસરી જઈને અથવા ખસી જઈને વેદનીયના ઉદયનું નિમિત્તપણું છોડે છે. તેવી રીતે નિવૃત્ત થવા યોગ્ય તે રોગાદિ સંબંધી કર્મબંધ ન હોય, તો તો તેના પર ઔષધાદિની અસર થતી નથી કે સમ્યક્ ઔષધાદિ પ્રાપ્ત થતાં નથી.

અમુક કર્મબંધ કેવા પ્રકારનો છે તે તથાજ્ઞ જ્ઞાનદષ્ટિ વિના જાણવું કઠણ છે. એટલે ઔષધાદિ વ્યવહારની પ્રવૃત્તિ એકાંતે નિષેધી ન શકાય. પોતાના દેહના સંબંધમાં કોઈ એક પરમ આત્મદષ્ટિવાળા પુરુષ તેમ વર્તે, તો, એટલે ઔષધાદિ ગ્રહણ ન કરે, તો તે યોગ્ય છે; પણ બીજા સામાન્ય જીવો તેમ વર્તવા જાય, તો તે એકાંતિક દષ્ટિથી કેટલીક હાનિ કરે; તેમાં પણ પોતાને આશ્રિત રહેલા એવા જીવોપ્રત્યે અથવા બીજા કોઈ જીવ પ્રત્યે, રોગાદિ કારણોમાં તેવો ઉપચાર કરવાના વ્યવહારમાં વર્તી શકે તેવું છે છતાં ઉપચારાદિ કરવાની ઉપેક્ષા કરે, તો અનુકંપામાર્ગ છોડી દીધા જેવું થાય. કોઈ



## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

જીવ ગમે તેવો પીડાતો હોય, તોપણ તેની આસનાવાસના કરવાનું તથા ઔષધાદિ વ્યવહાર છોડી દેવામાં આવે તો તેને આર્તધ્યાનના હેતુ થવા જેવું થાય. ગૃહસ્થવ્યવહારમાં એવી એકાંતિક દષ્ટિ કરતાં ઘણા વિરોધ ઉત્પન્ન થાય. ત્યાગવ્યવહારમાં પણ એકાંતે ઉપચારાદિનો નિષેધ જ્ઞાનીએ કર્યો નથી. નિર્ગ્રથને રોગાદિ થાય ત્યારે ઔષધાદિ ગ્રહણ કરવામાં એવી આજ્ઞા છે કે, જ્યાં સુધી આર્તધ્યાન ન ઊપજવા યોગ્ય દષ્ટિ રહે ત્યાં સુધી ઔષધાદિ ગ્રહણ ન કરવું; અને તેવું વિશેષ કારણ દેખાય તો નિરવઘ (નિર્દોષ) ઔષધાદિ ગ્રહણ કરતાં આજ્ઞાનો અતિક્રમ નથી; અને ખીજ નિર્ગ્રથને શરીરે રોગાદિ થયું હોય, ત્યારે તેની વૈયાવચ્ચાદિ (સેવા વગેરે) કરવાનો પ્રકાર જ્યાં દર્શાવ્યો છે, ત્યાં કંઈ પણ વિશેષ અનુકંપાદિ દષ્ટિ રહે એવી રીતે દર્શાવ્યો છે. એટલે ગૃહસ્થવ્યવહારમાં એકાંતે તેનો ત્યાગ અશક્ય છે એમ સમજાશે.

તે ઔષધાદિ કંઈ પણ પાપક્રિયાથી થયાં હોય, તો પણ તેથી પોતાના ઔષધાદિપણાનો ગુણ દેખાજ્યા વિના ન રહે; અને તેમાં થયેલી પાપક્રિયા પણ પોતાના ગુણ દેખાજ્યા વિના ન રહે; અને તેથી કર્મબંધ થઈ યથાઅવસર તે પાપક્રિયાનું ફળ ઉદયમાં આવે.

ગૃહસ્થવ્યવહારમાં પણ પોતાના દેહે રોગાદિ થયે નેટલી મુખ્ય આત્મદષ્ટિ રહે તેટલી રાખવી, અને આર્તધ્યાનનું યથાદષ્ટિએ જોતાં અવસ્થ પરિણામ આવવા યોગ્ય દેખાય અથવા આર્તધ્યાન ઊપજતું દેખાય, તો ઔષધાદિ વ્યવહાર ગ્રહણ કરતાં નિરવઘ (નિષ્પાપ) ઔષધાદિની વૃત્તિ રાખવી. ક્વચિત્ પોતાને અર્થે અથવા પોતાને આશ્રિત એવા અથવા અનુકંપાયોગ્ય એવા પર જીવને અર્થે સાવઘ (સદોષ) ઔષધાદિનું ગ્રહણ થાય, તો તેનું સાવઘપણું નિર્ધ્વસ (કૂર) પરિણામના હેતુ જેવું અથવા અધર્મ માર્ગને પોષે તેવું હોવું ન જોઈએ, એ લક્ષમાં રાખવાને યોગ્ય છે.

જે વેદનીય પર ઔષધ અસર કરે છે, તે ઔષધ વેદનીય

[કર્મ] નો અંધ વસ્તુતાએ નિવૃત્ત કરી શકે છે એમ કહ્યું નથી. કેમકે તે ઔષધ કર્મરૂપ વેદનીયનો નાશ કરે તો અશુભ કર્મ નિષ્ફળ થાય. પણ ત્યાં એમ સમજવું યોગ્ય છે કે, તે અશુભ કર્મવેદનીય એવા પ્રકાર [નું] છે કે, તેને પરિણામાંતર પામવામાં ઔષધાદિ નિમિત્તકારણરૂપ થઈ શકે. મંદ કે મધ્યમ, શુભ અથવા અશુભ અંધ . . . કોઈ એક સ્વભાવનીય કર્મ મળવાથી ઉત્કૃષ્ટ અંધ પણ થઈ શકે છે. કેટલાએક શુભ અંધને કોઈ એક અશુભ કર્મવિશેષના પરાભવથી અશુભ પરિણામીપણું થાય છે, તેમજ તેવા અશુભ અંધને કોઈ એક શુભ કર્મના યોગથી શુભ પરિણામીપણું થાય છે.

રોગ વગેરે છે તે ઓસડથી ટળી શકે છે, તેથી કોઈને એમ લાગે કે પાપવાળું ઓસડ કરવું તે અશુભ કર્મરૂપ છે, છતાં તેનાથી રોગ જે અશુભ કર્મનું ફળ તે મટી શકે છે; એટલે કે અશુભથી શુભ થઈ શકે છે. આવી શંકા થાય તેવું છે, પણ એમ નથી. કોઈ એક (કર્મ-) પુદ્ગલના પરિણામથી થયેલી વેદના કેટલાક સંન્નેગોથી ટળી શકે છે, અને કેટલાએક સંન્નેગોથી વધારે થાય છે. તેવી વેદનામાં ફેરફાર થવામાં બાહ્ય પુદ્ગલરૂપી ઓસડ વગેરે નિમિત્ત કારણ જોવામાં આવે છે, બાકી ખરી રીતે જોતાં તો તે અંધ પૂર્વેથી જ એવો બાંધેલો છે કે, તે જાતના ઓસડ વગેરેથી ટળી શકે. ઓસડ વગેરે મળવાનું કારણ એ છે કે, અશુભ અંધ મેળો બાંધ્યો હતો, અને અંધ પણ એવો હતો કે તેને તેવાં નિમિત્ત કારણો મળે તો ટળી શકે. પણ તેથી એમ કહેવું બરાબર નથી કે પાપ કરવાથી તે રોગનો નાશ થઈ શક્યો; અર્થાત્ પાપ કરવાથી પુણ્યનું ફળ મેળવી શકાયું. પાપવાળા ઓસડની ધચ્છા અને તે મેળવવા માટેની પ્રવૃત્તિથી અશુભકર્મ અંધાવા યોગ્ય છે અને તે પાપવાળા ક્રિયા અશુભ ઉદ્દેશ આવ્યે ભોગવવી પડે છે. એટલે તે પાપવાળા ક્રિયાએ કંઈ શુભ ફળ થતું નથી. અશાતા જ એવી જાતની હતી કે તે રીતે મટી શકે અને તેટલી આર્તધ્યાન આદિની પ્રવૃત્તિ કરાવીને બીજો

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

અંધ કરાવે. નિશ્ચય મુખ્ય દષ્ટિએ તો ઓસડ વગેરે કહેવામાત્ર છે. આકી તો જે થવાનું હોય તે જ થાય છે. (અપ્રગટ : ૯૭)

### ૧૨. પૂર્વકર્મની નિવૃત્તિ

પૂર્વકર્મ એ પ્રકારનાં છે. એક પ્રકારનાં એવાં છે કે જે પ્રકારે કાળાદિ તેની સ્થિતિ છે તે જ પ્રકારે તે ભોગવી શકાય. ખીજો પ્રકાર એવો છે કે જ્ઞાનથી, વિચારથી કેટલાંક કર્મ નિવૃત્ત થાય. જ્ઞાન થવા છતાં પણ જે પ્રકારનાં કર્મ અવશ્ય ભોગવવા યોગ્ય છે, તે પ્રથમ પ્રકારનાં કર્મ. કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવા છતાં દેહનું રહેવું થાય છે, તે કેવળજ્ઞાનીની ઇચ્છાથી નથી પણ પ્રારબ્ધથી છે. જ્ઞાની પુરુષ પણ તે કર્મ ભોગવ્યા વિના નિવૃત્ત કરી શકે નહિ. ભોગવવા યોગ્ય કર્મને જ્ઞાની પુરુષ સિદ્ધિ આદિ પ્રયત્ને કરી નિવૃત્ત કરવાની ઇચ્છા કરે નહિ. કર્મને યથાયોગ્યપણે ભોગવવા વિષે જ્ઞાની પુરુષને સંકોચ હોતો નથી. જીવનું કરેલું જે વગર ભોગવ્યે અકળ જતું હોય તો પછી અંધમોક્ષની વ્યવસ્થા ક્યાંથી હોઈ શકે? અમુક શિથિલ કર્મની ક્વચિત્ નિવૃત્તિ થાય છે. પણ તે કંઈ ઉપાર્જિત કરનારે વેદ્યા વિના નિવૃત્ત થાય છે એમ નહિ. આકારકેરથી તે કર્મનું વેદવું થાય છે. (૩૦)

### ૧૩. અનાદિ કર્મ અને સુકિત

[પ્રશ્ન : શ્રી જિને જીવને અનંત કર્મનો વ્યવસાયી કહ્યો છે, અને અનાદિ કાળથી અનંત કર્મનો અંધ કરતો આવ્યો છે એમ કહ્યું છે. તો તેવાં અનંત કર્મ નિવૃત્ત કરવાનું સાધન ગમે તેવું બળવાન હોય, તો પણ અનંત કાળને પ્રયોજને પણ તે પાર કેવી રીતે પડી શકે? ]

ઉત્તર : જો કે કેવળ એમ હોય, તો તમને લાગ્યું તેમ સંભવે છે; તથાપિ જિને પ્રવાહથી જીવને અનંત કર્મનો કર્તા કહ્યો છે; અનંત કાળથી કર્મનો કર્તા તે ચાલ્યો આવે છે એમ કહ્યું છે; પણ

સમયે સમયે અનંત કાળ ભોગવવાં પડે એવાં કર્મ તે આગામી કાળ માટે ઉપાર્જન કરે છે એમ કહ્યું નથી. . . . અગ્નિના એક તણુખાને વિષે આખો લોક સળગાવી શકાય એટલો ‘ઐશ્વર્ય’ ગુણુ છે; તથાપિ તેને જેવો યોગ થાય છે, તેવો તેનો ગુણુ ફળવાન થાય છે. તેમ, અજ્ઞાનપરિણામને વિષે અનાદિ કાળથી જીવનું રખડવું થયું છે; તેમ હજુ અનંત કાળ પણ ચૌદે રાજલોકમાં પ્રદેશે પ્રદેશે અનંત જન્મ, મરણુ તે પરિણામથી હજુ સંભવે; તથાપિ, જેમ તણુખાનો અગ્નિ યોગવશ છે, તેમ અજ્ઞાનનાં કર્મપરિણામની પણ અમુક પ્રકૃતિ છે. ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ એક જીવને મોહનીય કર્મનું અંધન થાય, તો સિત્તેર કોડા કોડી સાગરોપમ [વર્ષ]નું થાય, એમ જિને કહ્યું છે; તેનો હેતુ સ્પષ્ટ છે કે, જે અનંત કાળનું અંધન થતું હોય, તો પછી જીવનો મોક્ષ ન થાય. એ અંધ હજુ નિવૃત્ત ન થયો હોય . . . ત્યાં વખતે ખીજ તેવી સ્થિતિનો સંભવ હોય. પણ એવાં મોહનીય કર્મ . . . એક વખતે ઘણાં બાંધે એમ ન બને. અનુક્રમે હજુ તે કર્મથી નિવૃત્ત થવા પ્રથમ ખીજું તે જ સ્થિતિનું બાંધે; તેમ ખીજું નિવૃત્ત થતાં પ્રથમ ત્રીજું બાંધે; પણ ખીજું, ત્રીજું, ચોથું, પાંચમું, છઠ્ઠું એમ સૌ એક મોહનીય કર્મના સંબંધમાં તે જ સ્થિતિનું બાંધ્યા કરે એમ બને નહીં. કારણુ કે જીવને એટલો અવકાશ નથી. મોહનીય કર્મની એ પ્રકારે સ્થિતિ છે. તેમ આયુષ્ય-કર્મની સ્થિતિ શ્રીજિને એમ કહી છે કે, એક જીવ એક દેહમાં વર્તાતાં તે દેહનું જેટલું આયુષ્ય છે તેટલાના ત્રણ ભાગમાંના બે ભાગ વ્યતીત થયે આવતા ભવનું આયુષ્ય બાંધે; તે પ્રથમ બાંધે નહીં; અને એક ભવમાં આગામિક કાળના બે ભવનું આયુષ્ય બાંધે નહીં, એવી સ્થિતિ છે. અર્થાત્ જીવને અજ્ઞાનભાવથી કર્મસંબંધ ચાહ્યો આવે છે, તથાપિ તેને કર્મોની સ્થિતિ ગમે તેટલી વિટંબનારૂપ છતાં, અનંત દુઃખ અને ભવનો હેતુ છતાં પણ જેમાં જીવ તેથી નિવૃત્ત થાય એટલો અમુક પ્રકાર બાધ કરતાં સાવ અવકાશ છે. આ

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

પ્રકાર જિને ઘણો સૂક્ષ્મપણે કહ્યો છે; તે વિચારવા યોગ્ય છે; —  
જેમાં જીવને મોક્ષનો અવકાશ કહી કર્મબંધ કહ્યો છે. (૨૭)

### ૧૪. દેહાંત સમયે મતિ એવી ગતિ ?

[ જીવન દરમ્યાન ગમે તેવાં કર્મ—ભાવના કર્યાં હોય, પણ મરણ-  
સમયે ક્ષણભર સારી ભાવના કરે, તેથી તે અનુસાર તેને ઉત્તમ  
ગતિ મળે ખરી ? ]

વિચારવાન પુરુષો તો કૈવલ્યદશા થતાં સુધી મૃત્યુને નિત્ય સમીપ  
જ સમજીને પ્રવર્તે છે. ધણુંકરીને ( જીવન દરમ્યાન ) ઉત્પન્ન કરેલાં  
એવાં કર્મની રહસ્યભૂત મતિ મૃત્યુ વખતે વર્તે છે. ક્વચિત્ માંડ  
પરિચિત થયે એવો પરમાર્થ; અને નિત્ય પરિચિત નિગ્રહદ્વંદ્વાદિ  
ભાવે શ્લેષકર્મનું ગ્રહણ — એમ ભાવ બે પ્રકારના થઈ શકે. સદ્વિચારે  
યથાર્થ આત્મદષ્ટિ કે વાસ્તવ્ય ઉદ્દાસીનતા તો કોઈકે વિરલ જીવને  
ક્વચિત્ ક્વચિત્ હોય છે, અને બીજો ભાવ અનાદિ પરિચિત છે.  
દેહાંત પ્રસંગે પણ તેનું પ્રાપ્ત્ય જોવામાં આવે છે. એમ જાણી  
મૃત્યુ સમીપ આવ્યે તથા રૂપ પરિણતિ કરવાનો વિચાર વિચારવાન  
પુરુષ છોડી દઈ, પ્રથમથી જ તે પ્રકારે વર્તે છે. ( ૧૯૫૨ )

### ૧૫. તિથિ સંબંધી મતભેદ

હિતકારી શું છે, તે સમજવું જોઈએ. આહમની તકરાર તિથિ  
અર્થે કરવી નહીં; પણ લીલોતરીના રક્ષણ અર્થે તિથિ પાળવી.  
લીલોતરીના રક્ષણ અર્થે આહમાદિ તિથિ કહી છે. કાંઈ તિથિને  
અર્થે આહમાદિ કહી નથી. માટે આહમાદિ તિથિનો કદાગ્રહ મટાડવો.  
જે કાંઈ કહ્યું છે, તે કદાગ્રહ કરવાને કહ્યું નથી. આત્માની શુદ્ધિથી  
જેટલું કરશે તેટલું હિતકારી છે. અશુદ્ધિથી કરશે તેટલું અહિતકારી  
છે; માટે શુદ્ધતાપૂર્વક સદ્વ્રત સેવવાં. ( ૧૯૫૨ )

સંવત્સરીના દિવસ સંબંધી એક પક્ષ ચોથની તિથિનો આગ્રહ

કરે છે, અને ખીન્ને પણ પાંચમની તિથિનો આગ્રહ કરે છે. આગ્રહ કરનાર બંને મિથ્યાત્વી છે, જ્ઞાની પુરુષોએ તિથિઓની મર્યાદા આત્માર્થે કરી છે. જો ચોક્કસ દિવસ નિશ્ચિત ન કર્યો હોત તો આવશ્યક વિધિઓનો નિયમ રહેત નહીં. આત્માર્થે તિથિની મર્યાદાનો લાભ લેવો. બાકી તિથિબિથિનો ભેદ મૂકી દેવો. એવી કલ્પના કરવી નહીં; એવી ભંગજાળમાં પડવું નહીં. (૧૯૫૨)

કદાગ્રહ મુકાવવા અર્થે તિથિઓ કરી છે, તેને બદલે તે જ દિવસે કદાગ્રહ વધારે છે. હાલમાં ઘણાં વર્ષો થયાં પર્યુપણુમાં તિથિઓની પ્રાંતિ ચાલે છે. તિથિઓનો વાંધો ઠાઠી તકરાર કરે છે તે મોક્ષે જવાનો રસ્તો નથી. ક્વચિત્ પાંચમનો દિવસ ન પળાયો અને છઠ્ઠ પાળે, અને આત્મામાં કામજાતા હોય, તો તે ક્ષણવાન થાય. જેથી ખરેખરું પાપ લાગે છે, તે રોકવાનું પોતાના હાથમાં છે, પોતાથી અને તેવું છે તે રોકતો નથી; ને ખીજી તિથિ આદિની ભલતી ફિક્કર કર્યે જાય છે. અનાદિથી શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ ને સ્પર્શનો મોહ રહ્યો છે. તે મોહ અટકાવવાનો છે. મોટું પાપ અજ્ઞાનનું છે. (૧૯૫૨)

### ૧૧. અવિરતિ રૂપી પાપ

એવો સિદ્ધાંત છે કે, કૃતિ વિના જીવને પાપ લાગતું નથી. તે કૃતિની જ્યાં સુધી વિરતિ કરી નથી, ત્યાં સુધી અવિરતિપણુનું પાપ લાગે છે. સમસ્ત એવા ચૌદ રાજલોકમાંથી તેને પાપક્રિયા ચાલી આવે છે. કોઈ જીવ કંઈ પદાર્થ યોજી મરણ પામે અને તે પદાર્થની યોજના એવા પ્રકારથી હોય કે તે યોજેલો પદાર્થ જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી તેનાથી પાપક્રિયા થયા કરે, તો ત્યાં સુધી તે જીવને અવિરતિપણુની પાપક્રિયા ચાલી આવે છે. હાલના પર્યાયને સમયે તેના અજ્ઞાણપણુનો લાભ તેને મળી શકતો નથી. તે જીવે સમજવું જોઈતું હતું કે, આ પદાર્થથી થતો પ્રયોગ જ્યાં સુધી

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

કાયમ રહેશે, ત્યાં સુધી તેની પાપક્રિયા ચાલુ રહેશે. તે યોજ્જલા પદાર્થથી થતી ક્રિયાથી મુક્ત થવું હોય, તે મોહભાવને મૂકવો. . . . અવિરતિપણું કરવાથી પાપક્રિયા [નો] અંધ થાય છે. તે વિરતિપણું યોજ્જલા પદાર્થના જ ભાવને વિષે આદરવામાં આવે, તે તે પાપક્રિયા ન્યારથી વિરતિપણું આદરે ત્યારથી આવતી અંધ થાય છે. અહીં જે પાપક્રિયા લાગે છે તે ચારિત્રમોહનીયના કારણથી આવે છે. તે મોહભાવના ક્ષય થવાથી આવતી અંધ થાય છે. ( ૩૨ )



૩૦

## ગાંધીજી ઉપરના પત્રો

૧

નમઃ—શ્રીસત્પુરુષને નમસ્કાર

આત્માર્થી, ગુણુગ્રાહી, સત્સંગયોગ્ય ભાઈ શ્રીમોહનલાલ પ્રત્યે,  
શ્રી ડરબન.

શ્રી મુ'બઈથી લ. જીવન્મુક્તદશાષ્ટઞ્છક રાયચંદના આત્મસ્મૃતિ-  
પૂર્વક યથાયોગ્ય પહોંચે. અત્ર કુશળતા છે. તમારું લખેલું એક  
પત્ર મને પહોંચ્યું છે. કેટલાંક કારણોથી તેનો ઉત્તર લખવામાં ઢીલ  
થઈ હતી. પાછળથી તમે આ તરફ તરતમાં આવવાના છો એમ  
જાણવામાં આવ્યાથી પત્ર લખ્યું નહોતું; પણ હાલ એમ જાણવામાં  
આવ્યું કે, હમણાં લગભગ એક વર્ષ સુધી સ્થિતિ કરવાનું ત્યાં  
સંબંધીનું કારણ છે; જેથી મેં આ પત્ર લખ્યું છે.

તમારા લખેલા પત્રમાં જે આત્માદિ વિષય પરત્વે પ્રશ્નો છે,  
અને જે પ્રશ્નોના ઉત્તર જાણવાની તમારા ચિત્તમાં વિશેષ આતુરતા  
છે, તે બંને પ્રત્યે મારું અનુમોદન સહેજે સહેજે છે; પણ જેવામાં

૩૪૩



## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

તમારું તે પત્ર મને મળ્યું, તેવામાં તેના ઉત્તર લખી શકાય એવી મારા ચિત્તની સ્થિતિ નહોતી, અને ધણું કરી તેમ થવાનું કારણ પણ તે પ્રસંગમાં આહોપાધિ પ્રત્યેનો વૈરાગ્ય વિશેષ પરિણામ પામ્યો હતો તે હતું; અને તેમ હોવાથી તે પત્રના ઉત્તર લખવા જેવા કાર્યમાં પણ પ્રવૃત્તિ થઈ શકે તેવું નહોતું. થોડો વખત જવા દઈ, કંઈ તેવા વૈરાગ્યમાંથી પણ અવકાશ લઈ, તમારા પત્રનો ઉત્તર લખીશ એમ વિચાર્યું હતું; પણ પાછળથી તેમ પણ અનવું અશક્ય થયું. તમારા પત્રની પહોંચ પણ મેં લખી નહોતી. અને આવા પ્રકારે ઉત્તર લખી મોકલવા પરત્વે ઢીલ થઈ તેથી મારા મનમાં પણ ખેદ થયો હતો, અને જેમાંનો અમુક ભાવ હજી સુધી વર્તે છે.

જે પ્રસંગમાં વિશેષ કરીને ખેદ થયો, તે પ્રસંગમાં એમ સાંભળવામાં આવ્યું કે, તમે તરતમાં આ દેશમાં આવવાની ધારણા રાખો છો; તેથી કંઈક ચિત્તમાં એમ આવ્યું હતું કે, તમને ઉત્તર લખવાની ઢીલ થઈ છે, તે પણ તમારો સમાગમ થવાથી સામી લાભદારક થશે; કેમકે લેખ દ્વારા કેટલાક ઉત્તર સમજાવવા વિષ્ટ હતા. અને પત્ર તરતમાં તમને નહીં મળી શકવાથી તમારા ચિત્તમાં જે આતુરપણું વર્ધમાન થયેલું, તે ઉત્તર તરત સમજી શકવાને સમાગમમાં એક સારું કારણ ગણવા યોગ્ય હતું. હવે પ્રારબ્ધોદયે ન્યારે સમાગમ થાય, ત્યારે કંઈ પણ તેવી જ્ઞાનવાર્તા થવાનો પ્રસંગ થાય એવી આકાંક્ષા રાખી, સંક્ષેપમાં તમારા પ્રશ્નોના ઉત્તર લખું છું.

જે પ્રશ્નોના ઉત્તર વિચારવાનો નિરંતર તત્સંબંધી વિચારરૂપ અભ્યાસની આવશ્યકતા છે, તે ઉત્તર સંક્ષેપમાં લખવાનું થયું છે તેથી કેટલાક સંદેહની નિવૃત્તિ વખતે થવી કઠણ પડશે; તે પણ મારા ચિત્તમાં એમ રહે છે કે, મારા વચન પ્રત્યે કંઈ પણ વિશેષ વિશ્વાસ છે તેથી તમને ધીરજ રહી શકશે, અને પ્રશ્નોનું યથાયોગ્ય સમાધાન થવાને અનુક્રમે કારણભૂત થશે એમ મને લાગે છે. તમારા પત્રમાં ૨૭ પ્રશ્નો છે; તેના સંક્ષેપે નીચે ઉત્તર લખું છું.

૧. પ્ર૦—“ આત્મા શું છે ? તે કંઈ કરે છે ? અને તેને કર્મ નહે છે કે નહિ ? ”

ઉ૦—(૧) જેમ ઘટપટાદિ જડ વસ્તુઓ છે, તેમ આત્મા જ્ઞાન-સ્વરૂપ વસ્તુ છે. ઘટપટાદિ ‘ અનિત્ય ’ છે: ત્રિકાળ એક સ્વરૂપે સ્થિતિ કરી રહી શકે એવાં નથી. આત્મા એક સ્વરૂપે ત્રિકાળ સ્થિતિ કરી શકે એવો ‘ નિત્ય ’ પદાર્થ છે. જે પદાર્થની ઉત્પત્તિ કોઈ પણ સંયોગથી થઈ શકી ન હોય, તે પદાર્થ ‘ નિત્ય ’ હોય છે. આત્મા કોઈ પણ સંયોગોથી બંધી શકે એમ જણાતું નથી; કેમકે જડના હનરો-ગમે સંયોગો ફરીએ, તો પણ તેથી ચેતનની ઉત્પત્તિ નહીં થઈ શકવા યોગ્ય છે. જે ધર્મ પદાર્થમાં હોય નહીં, તેવા ઘણા પદાર્થો ભેળા કરવાથી પણ તેમાં જે ધર્મ નથી તે ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ, એવો સૌને અનુભવ થઈ શકે એમ છે. જે ઘટપટાદિ પદાર્થો છે, તેને વિષે જ્ઞાનસ્વરૂપતા જેવામાં આવતી નથી. તેવા પદાર્થોનાં પરિણામાંતર કરી સંયોગ કર્યાં હોય, અથવા થયા હોય, તોપણ તે તેવી જ જાતિના થાય. અર્થાત્ જડસ્વરૂપ થાય, પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ ન થાય. તો પછી તેવા પદાર્થના સંયોગે આત્મા, કે જેને જ્ઞાની પુરુષો મુખ્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ લક્ષણવાળો કહે છે, તે તેવા ઘટપટાદિ ( પૃથ્વી, જળ, વાયુ, આકાશ ) પદાર્થથી ઉત્પન્ન કોઈ રીતે થઈ શકવા યોગ્ય નથી. ‘ જ્ઞાનસ્વરૂપપણું ’ એ આત્માનું મુખ્ય લક્ષણ છે, અને ‘ તેના અભાવવાળું ’ મુખ્ય લક્ષણ જડનું છે. તે બંનેના અનાદિ સહજ સ્વભાવ છે.

આ તથા ખીજાં તેવાં સહસ્રગમે પ્રમાણે આત્માને ‘ નિત્ય ’ પ્રતિપાદન કરી શકે છે. તેમજ તેનો વિશેષ વિચાર કર્યે સહજ-સ્વરૂપ નિત્યપણે આત્મા અનુભવમાં આવે છે; જેથી સુખદુઃખાદિ ભોગવનાર, તેથી નિવૃત્તનાર, વિચારનાર, પ્રેરણા કરનાર, એ આદિ ભાવો જેના વિદ્યમાનપણાથી અનુભવમાં આવે છે, તે આત્મા મુખ્ય ચેતન ( જ્ઞાન ) લક્ષણવાળો છે, અને તે ભાવે ( સ્થિતિએ ) કરી તે

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

સર્વ કાળ રહી શકે એવો 'નિત્ય' પદાર્થ છે, એમ માનવામાં કંઈ પણ દોષ કે બાધ જણાતો નથી, પણ સત્યનો સ્વીકાર થવારૂપ ગુણ થાય છે.

આ પ્રશ્ન તથા તમારા બીજા કેટલાક પ્રશ્નો એવા છે, કે જેમાં વિશેષ લખવાનું તથા કહેવાનું અને સમજાવવાનું અવસ્થ છે. તે પ્રશ્ન માટે એવા સ્વરૂપમાં ઉત્તર લખવાનું બનવું હાલ કહણ હોવાથી, પ્રથમ 'પૃથ્વૃદર્શનસંમુચ્ચય' ગ્રન્થ તમને મોકલ્યો હતો, કે જે વાંચવા વિચારવાથી તમને કોઈ પણ અંશે સમાધાન થાય, અને આ પત્રમાં પણ કંઈ વિશેષ અંશે સમાધાન થાય, એટલું બની શકે; કેમકે તે સંબંધી અનેક પ્રશ્નો ઊઠવા યોગ્ય છે, કે જે ફરી ફરી સમાધાન પ્રાપ્ત થવાથી, વિચારવાથી, સમાવેશ પામે, એવી પ્રાયે સ્થિતિ છે.

(૨) જ્ઞાનદર્શીમાં—પોતાના સ્વરૂપના ચથાર્થબોધથી ઉત્પન્ન થયેલી દશામાં—તે આત્મા નિજભાવનો એટલે જ્ઞાન, દર્શન (ચથાસ્થિત નિર્ધાર) અને સંહજસમાધિ પરિણામનો કર્તા છે. અજ્ઞાનદશામાં ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ આદિ પ્રકૃતિનો કર્તા છે; અને તે ભાવનાં ક્રળનો ભોક્તા થતાં પ્રસંગવશાત્ ઘટપટાદિ પદાર્થોનો નિમિત્તપણે કર્તા છે; અર્થાત્ ઘટપટાદિ પદાર્થનાં મૂળ દ્રવ્યોનો તે કર્તા નથી, પણ તેને કોઈ આકારમાં લાવવારૂપ ક્રિયાનો કર્તા છે. એ જે પાછળ તેની દશા કહી, તેને જૈન 'કર્મ' કહે છે; વેદાંત 'બ્રાતિ' કહે છે; તથા બીજા પણ, તેને અનુસરતા એવા શબ્દ કહે છે. વાસ્તવ્ય વિચાર કર્યેથી આત્મા ઘટપટાદિનો તથા ક્રોધાદિનો કર્તા થઈ શકતો નથી. માત્ર નિજસ્વરૂપ એવા જ્ઞાનપરિણામનો જ કર્તા એ સ્પષ્ટ સમજાય છે.

(૩) અજ્ઞાનભાવથી કરેલાં કર્મો પ્રારંભકાળે બીજરૂપ હોઈ, વખતનો યોગ પામી ક્રળરૂપ વૃક્ષપરિણામે પરિણમે છે; અર્થાત્ તે કર્મો આત્માને ભોગવવાં પડે છે. જેમ અગ્નિના સ્પર્શે ઉષ્ણપણાનો સંબંધ

થાય છે, અને તેનું સહેજે વેદનારૂપ પરિણામ થાય છે, તેમ આત્માને ક્રોધાદિ ભાવના કર્તાપણાએ જન્મ, જરા, મરણાદિ વેદનારૂપ પરિણામ થાય છે. આ વિચારને તમે વિશેષપણે વિચારશો, અને તે પરત્વે જે કંઈ પ્રશ્ન થાય તે લખશો; કેમકે જે પ્રકારને સમજી તેથી નિવૃત્ત થવારૂપ કાર્ય કર્યે જીવને મોક્ષદશા પ્રાપ્ત થાય છે.

૨. પ્રશ્ન—“ઈશ્વર શું છે? તે જગતકર્તા છે એ ખરું છે?”

ઉત્તર—(૧) અમે તમે કર્મબંધમાં વસી રહેલા જીવ છીએ. તે જીવનું સહજસ્વરૂપ એટલે કર્મરહિતપણે—માત્ર એક આત્મત્વપણે—જે સ્વરૂપ છે, તે ઈશ્વરપણું છે. જ્ઞાનાદિ ઐશ્વર્ય જેને વિષે છે, તે ઈશ્વર કહેવા યોગ્ય છે; અને તે ઈશ્વરતા આત્માનું સહજસ્વરૂપ છે, જે સ્વરૂપ કર્મપ્રસંગે જણાતું નથી, પણ તે પ્રસંગ અન્યસ્વરૂપ બાણી બ્યારે આત્મા બાણી દષ્ટિ થાય છે, ત્યારે અનુક્રમે સર્વજ્ઞતાદિ ઐશ્વર્યપણું તે જ આત્મામાં જણાય છે; અને તેથી ત્રિશેષ ઐશ્વર્યવાળો કોઈ પદાર્થ, સમસ્ત પદાર્થો નીરખતાં પણ અનુભવમાં આવી શકતો નથી. જેથી ઈશ્વર છે તે આત્માનું ખીણું પર્ચાયિક નામ છે; એથી કોઈ વિશેષ સત્તાવાળો પદાર્થ ઈશ્વર છે એમ નથી; એવા નિશ્ચયમાં મારે અભિપ્રાય છે.

(૨) તે જગતકર્તા નથી; અર્થાત્ પરમાણુ, આકાશાદિ પદાર્થ નિત્ય હોવા યોગ્ય છે, તે કોઈ પણ વસ્તુમાંથી બનવા યોગ્ય નથી. કદાપિ એમ ગણીએ કે, તે ઈશ્વરમાંથી બન્યા છે, તો તે વાત પણ યોગ્ય લાગતી નથી. કેમકે, ઈશ્વરને જે ચેતનપણે માનીએ, તો તેથી પરમાણુ, આકાશ વગેરે ઉત્પન્ન કેમ થઈ શકે? કેમકે ચેતનથી જડની ઉત્પત્તિ થવી જ સંભવતી નથી. જો ઈશ્વરને જડ સ્વીકારવામાં આવે, તો સહેજે તે અનૈશ્વર્યવાન દેરે છે. તેમજ તેથી જીવરૂપ ‘ચેતનપદાર્થ’ ની ઉત્પત્તિ પણ થઈ શકે નહિ. જડ, ચેતન ઉભયરૂપ ઈશ્વર ગણીએ, તો પછી જડ, ચેતન ઉભયરૂપ જગત છે તેનું ઈશ્વર એવું ખીણું નામ

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારવરત્નો

કહી, સંતોષ રાખી લેવા જેવું થાય છે; અને જગતનું નામ ઈશ્વર રાખી સંતોષ રાખી લેવો, તે કરતાં જગતને જગત કહેવું, એ વિશેષ યોગ્ય છે. કદાપિ પરમાણુ, આકાશાદિ નિત્ય ગણીએ અને ઈશ્વરને કર્માદિનો ધ્વજ આપનાર ગણીએ, તેા પણ તે વાત સિદ્ધ જણાતી નથી. એ વિચાર પર ‘પટ્ટદર્શનસમુચ્ચય’માં સારાં પ્રમાણો આપ્યાં છે.

૩. પ્રશ્ન—“ મોક્ષ શું છે ? ”

ઉત્તર—જે કોધાદિ અજ્ઞાનભાવમાં—દેહાદિમાં—આત્માને પ્રતિબંધ છે, તેથી સર્વથા નિવૃત્તિ થતી—મુક્તિ થતી—તે મોક્ષપદ જ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે; જે સહજ વિચારતાં પ્રમાણભૂત લાગે છે.

૪. પ્રશ્ન—“ મોક્ષ મળશે કે નહિ તે ચોકસ રીતે આ દેહમાં જ જાણી શકાય ? ”

ઉત્તર—એક દોરડીના ઘણા બંધથી હાથ બાંધવામાં આવ્યો હોય, તેમાંથી અનુક્રમે જેમ જેમ બંધ છોડવામાં આવે, તેમ તેમ તે બંધના સંબંધની નિવૃત્તિ અનુભવમાં આવે છે, અને તે દોરડી વળ મૂકી છૂટી ગયાના પરિણામમાં વર્તે છે એમ પણ જણાય છે—અનુભવાય છે, તેમજ અજ્ઞાનભાવનાં અનેક પરિણામરૂપ બંધનો પ્રસંગ આત્માને છે તે જેમ જેમ છૂટે છે, તેમ તેમ મોક્ષનો અનુભવ થાય છે; અને તેનું ઘણું જ અલ્પપણું ન્યારે થાય છે, ત્યારે સહજે આત્મામાં નિજભાવ પ્રકાશી નીકળીને અજ્ઞાનભાવરૂપ બંધથી છૂટી શકવાનો પ્રસંગ છે એવો સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે. તેમજ કેવળ અજ્ઞાનાદિભાવથી નિવૃત્તિ થઈ કેવળ આત્મભાવ આ જ દેહને વિષે સ્થિતિમાન છતાં પણ આત્માને પ્રગટે છે, અને સર્વ સંબંધથી કેવળ પોતાનું ભિન્નપણું અનુભવમાં આવે છે; અર્થાત્ મોક્ષપદ આ દેહમાં પણ અનુભવમાં આવવા યોગ્ય છે.

### ૩૦ : ગાંધીજી ઉપરના પત્રો

૫. પ્રશ્ન—“એમ વાંચવામાં આવ્યું કે, માણસ દેહ છોડી કર્મ પ્રમાણે જનાવરોમાં અવતરે, પથરો પણ થાય, ઝાડ પણ થાય; આ અસંભવ છે ?”

ઉત્તર—દેહ છોડી ઉપાર્જિત પ્રમાણે જીવની ગતિ થાય છે, તેથી તે તિર્યચ (જનાવર) પણ થાય છે, અને પૃથ્વીકાય એટલે પૃથ્વીરૂપ શરીર ધારણ કરી, બાકીની બીજી ચાર ઇંદ્રિયો વિના કર્મ ભોગવવાનો જીવને પ્રસંગ પણ આવે છે; તથાપિ તે કેવળ પથ્થર કે પૃથ્વી થઈ જાય છે, એવું કંઈ નથી. પથ્થરરૂપ કાયા ધારણ કરે, અને તેમાં પણ અવ્યક્તપણે જીવ, જીવપણે જ હોય છે. બીજી ચાર ઇંદ્રિયોનું ત્યાં અવ્યક્ત—(અપ્રગટ)—પણ હોવાથી, ‘પૃથ્વીકાયરૂપ જીવ’ કહેવા યોગ્ય છે. અનુક્રમે તે કર્મ ભોગવી જીવ નિવૃત્ત થાય છે, ત્યારે દ્રક્ત પથ્થરનું દળ પરમાણુરૂપે રહે છે, પણ જીવ તેના સંબંધથી ચાલ્યો જવાથી આહારાદિ સંજ્ઞા તેને હોતી નથી. અર્થાત્ કેવળ જડ એવો પથ્થર જીવ થાય છે એવું નથી. કર્મના વિષમપણાથી ચાર ઇંદ્રિયોનો પ્રસંગ અવ્યક્ત થઈ, દ્રક્ત એક સ્પર્શદ્રિયપણે દેહનો પ્રસંગ જીવને જે કર્મથી થાય છે, તે કર્મ ભોગવતાં તે પૃથ્વ્યાદિમાં જન્મે છે; પણ કેવળ પૃથ્વીરૂપ, કે પથ્થરરૂપ થઈ જતો નથી; જનાવર થતાં કેવળ જનાવર પણ થઈ જતો નથી. દેહ છે તે જીવને વેશધારી-પણું છે; સ્વરૂપપણું નથી.

૬ઠ્ઠા પ્રશ્નનું પણ આમાં સમાધાન આવ્યું છે.

૭મા પ્રશ્નનું પણ સમાધાન આવ્યું છે કે, કેવળ પથ્થર કે કેવળ પૃથ્વી કંઈ કર્મનાં કર્તા નથી; તેમાં આવીને ઊપજીવો એવો જીવ કર્મનો કર્તા છે, અને તે પણ દૂધ અને પાણીની પેઠે છે. જેમ તે બન્નેનો સંયોગ થતાં પણ દૂધ તે દૂધ છે, અને પાણી તે પાણી છે, તેમ એકેંદ્રિયાદિ કર્મબંધે જીવને પથ્થરપણું—જડપણું—જણાય છે, તોપણ તે જીવ અંતર તો જીવપણે જ છે. અને ત્યાં પણ તે આહાર બયાદિ સંજ્ઞા—જે અવ્યક્ત જેવી છે તે—પૂર્વક છે.

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

૮. પ્રશ્ન—“ આર્યધર્મ ” તે શું ? બધાની ઉત્પત્તિ વેદમાંથી જ છે શું ?

ઉત્તર—(૧) આર્યધર્મની વ્યાખ્યા કરવામાં સૌ પોતાના પક્ષને ‘આર્યધર્મ’ કહેવા ઇચ્છે છે. જૈન જૈનને, બૌદ્ધ બૌદ્ધને, વેદાંતી વેદાંતને ‘આર્યધર્મ’ કહે એમ સાધારણ છે. તથાપિ જ્ઞાની પુરુષો તો જેથી આત્માને નિજસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય એવો જે આર્ય (ઉત્તમ) માર્ગ, તેને ‘આર્યધર્મ’ કહે છે; અને એમ જ યોગ્ય છે.

(૨) બધાની ઉત્પત્તિ વેદમાંથી થવી સંભવતી નથી. વેદમાં જેટલું જ્ઞાન કહ્યું છે, તેથી સહસ્રગણા આશયવાળું જ્ઞાન શ્રીતીર્થંકરાદિ મહાત્માઓએ કહ્યું છે, એમ મારા અનુભવમાં આવે છે; અને તેથી હું એમ જાણું છું કે, અદ્વૈત વસ્તુમાંથી સંપૂર્ણ વસ્તુ થઈ શકે નહિ; એમ હોવાથી વેદમાંથી સર્વની ઉત્પત્તિ કહેવી ઘટતી નથી. વૈષ્ણુવાદિ સંપ્રદાયોની ઉત્પત્તિ તેના આશ્રયથી માનતાં અડચણ નથી. જૈન, બૌદ્ધના છેલ્લા મહાવીરાદિ મહાત્માઓ થયા પહેલાં વેદ હતા એમ જાણાય છે; તેમ તે ઘણા પ્રાચીન ગ્રંથ છે એમ પણ જાણાય છે; તથાપિ જે કંઈ પ્રાચીન હોય તે જ સંપૂર્ણ હોય કે સત્ય હોય, એમ કહી શકાય નહિ; અને પાછળથી ઉત્પન્ન થાય તે અસંપૂર્ણ અસત્ય હોય એમ પણ કહી શકાય નહિ. બાકી વેદ જેવો અભિપ્રાય અને જૈન જેવો અભિપ્રાય અનાદિથી ચાલ્યો આવે છે. સર્વ ભાવ અનાદિ છે; માત્ર રૂપાંતર થાય છે. કેવળ ઉત્પત્તિ, કે કેવળ નાશ થતો નથી. વેદ, જૈન અને બીજા સૌના અભિપ્રાય અનાદિ છે, એમ માનવામાં અડચણ નથી; ત્યાં પછી વિવાદ શાનો રહે? તથાપિ એ સૌમાં વિશેષ બળવાન—સત્ય—અભિપ્રાય કોનો કહેવા યોગ્ય છે તે વિચારવું, એ અમને તમને સૌને યોગ્ય છે.

૯. પ્રશ્ન—“ વેદ કોણે કર્યા? તે અનાદિ છે? જો અનાદિ હોય તો અનાદિ એટલે શું ? ”

### ૩૦ : ગાંધીજી ઉપરના પત્રો.

ઉત્તર—(૧) ધણા કાળ પહેલાં વેદ થયા સંભવે છે.

(૨) પુસ્તકપણે કોઈ પણ શાસ્ત્ર અનાદિ નથી; તેમાં કહેલા અર્થ પ્રમાણે તો સૌ શાસ્ત્ર અનાદિ છે, કેમકે તેવા તેવા અભિપ્રાય જુદા જુદા જીવે જુદે જુદે રૂપે કહેતા આવ્યા છે. અને એમ જ સ્થિતિ સંભવે છે. ક્રોધાદિ ભાવ પણ અનાદિ છે, અને ક્ષમાદિ ભાવ પણ અનાદિ છે. હિંસાદિ ધર્મ પણ અનાદિ છે, અને અહિંસાદિ ધર્મ પણ અનાદિ છે. માત્ર જીવને હિતકારી શું છે, એટલું વિચારવું કાર્યરૂપ છે. અનાદિ તો એ ય છે. પછી ક્યારેક ઓછા પ્રમાણમાં અને ક્યારેક વિશેષ પ્રમાણમાં કોઈનું બળ હોય છે.

૧૦. પ્રશ્ન—“ગીતા કોણે બનાવી? ઈશ્વરકૃત તો નથી? જો તેમ હોય તો તેનો કાંઈ પુરાવો?”

ઉત્તર—(૧) ઉપર આવેલા ઉત્તરોથી કેટલુંક સમાધાન થઈ શકવા યોગ્ય છે કે, ઈશ્વરકૃતનો અર્થ જ્ઞાની-સંપૂર્ણજ્ઞાની-એવો કરવાથી તે ઈશ્વરકૃત થઈ શકે; પણ નિત્ય અક્રિય એવા આકાશની પેઠે વ્યાપક ઈશ્વરને સ્વીકાર્યે તેવાં પુસ્તકાદિની ઉત્પત્તિ થવી સંભવે નહિ. કેમકે તે તો સાધારણ કાર્ય છે, કે જેનું કર્તાપણું આરંભપૂર્વક હોય છે; અનાદિ નથી હોતું.

(૨) ગીતા વેદવ્યાસજીનું કરેલું પુસ્તક ગણાય છે, અને મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને તેવો ઘોષ કર્યો હતો, માટે મુખ્યપણે કર્તા શ્રીકૃષ્ણ કહેવાય છે; જે વાત સંભવિત છે. ગ્રંથ શ્રેષ્ઠ છે. તેવો ભાવાર્થ અનાદિથી ચાલ્યો આવે છે, પણ તે જ શ્લોકો અનાદિથી ચાલ્યા આવે એમ બનવા યોગ્ય નથી; તેમ આક્રિય ઈશ્વરથી પણ તેની ઉત્પત્તિ હોય એમ બનવા યોગ્ય નથી. સક્રિય એટલે કોઈ દેહધારીથી તે ક્રિયા બનવા યોગ્ય છે. માટે સંપૂર્ણ જ્ઞાની તે ઈશ્વર છે, અને તેનાથી ઘોષાયેલાં શાસ્ત્રો તે ઈશ્વરી શાસ્ત્ર છે, એમ માનવામાં અડચણ નથી.



## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

૧૧. પ્રશ્ન—“પશુઆદિના યજ્ઞથી જરાય પુણ્ય છે ખરું?”

ઉત્તર—પશુના વધથી, હોમથી, કે જરાય તેને દુઃખ આપવાથી પાપ જ છે; તે પછી યજ્ઞમાં કરો, કે ગમે તો ઈશ્વરના ધામમાં બેસીને કરો. પણ યજ્ઞમાં જે દાનાદિ ક્રિયા થાય છે, તે કંઈક પુણ્યહેતુ છે; તથાપિ હિંસામિશ્રિત હોવાથી તે પણ અનુમોદનયોગ્ય નથી.

૧૨. પ્રશ્ન—“જે ધર્મ ઉત્તમ છે એમ કહો, તેનો પુરાવો માગી શકાય ખરો કે?”

ઉત્તર—પુરાવો માગવામાં ન આવે, અને ઉત્તમ છે એમ વગર પુરાવે પ્રતિપાદન કરવામાં આવે, તો તો અર્થ, અનર્થ, ધર્મ, અધર્મ સૌ ઉત્તમ જ ઠરે. પ્રમાણથી જ ઉત્તમ અનુત્તમ જણાય છે. જે ધર્મ સંસાર પરિક્ષીણ કરવામાં સર્વથી ઉત્તમ હોય, અને નિઃસ્વભાવમાં સ્થિતિ કરાવવાને બળવાન હોય, તે જ ઉત્તમ અને તે જ બળવાન છે.

૧૩. પ્રશ્ન—“ખ્રિસ્તી ધર્મ વિષે આપ કંઈ જાણો છો? જે જાણુતા હો તો આપના વિચાર દર્શાવશો?”

ઉત્તર—ખ્રિસ્તી ધર્મ વિષે સાધારણપણે હું જાણું છું. ભરત-ખંડના મહાત્માઓએ જેવો ધર્મ શાપ્યો છે—વિચાર્યો છે—તેવો ધર્મ ખીજા કોઈ દેશથી વિચારાયો નથી, એમ તો એક અલ્પ અભ્યાસે સમજી શકાય તેવું છે. જીવનું સર્વદા પરવશપણું [જેમાં] કહ્યું છે; અને મોક્ષમાં પણ તે દશા તેવી જ રાખી છે; જીવના અનાદિ સ્વરૂપનું વિવેચન જેમાં યથાયોગ્ય નથી; કર્મસંબંધી વ્યવસ્થા અને તેથી નિવૃત્તિ પણ યથાયોગ્ય કહી નથી, તે ધર્મ વિષે મારો અભિપ્રાય, “સર્વોત્તમ તે ધર્મ છે” એમ થવાનો સંભવ નથી. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં મેં જે ઉપર કહ્યા તેવા પ્રકારોનું યથાયોગ્ય સમાધાન દેખાતું નથી. આ વાક્ય મતભેદવશે કહ્યું નથી. વધારે પૂછવા યોગ્ય લાગે તો પૂછશો. તો વિશેષ સમાધાન કરવાનું બની શકશે.

### ૩૦ : ગાંધીજી ઉપરના પત્રો

૧૪. પ્રશ્ન—“ તેઓ એમ કહે છે : આઠમિલ ઈશ્વરપ્રેરિત છે; ઈસુ તે ઈશ્વરનો અવતાર, તેનો દીકરો છે ને હતો.

ઉત્તર—એ વાત તો શ્રદ્ધાથી માન્યાથી માની શકાય, પણ પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી. જેમ ગીતા અને વેદના ઈશ્વરપ્રેરિતપણા માટે મેં ઉપર લખ્યું છે, તેમજ આઠમિલ સંબંધમાં પણ ગણવું: જે જન્મમરણથી મુક્ત થયા તે ઈશ્વર અવતાર લે તે બનવા યોગ્ય નથી; કેમકે રાગદ્વેષાદિ પરિણામ જ જન્મનો હેતુ છે; તે જેને નથી એવા ઈશ્વર અવતાર ધારણ કરે એ વાત વિચારતાં યથાર્થ લાગતી નથી. ઈશ્વરનો દીકરો છે, ને હતો, તે વાત પણ કેઈ રૂપક તરીકે વિચારીએ તો વખતે બંધ બેસે; નહિ તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી બાધ પામતી છે. મુક્ત એવા ઈશ્વરને દીકરો હોય તેમ શી રીતે કહેવાય? અને કહીએ તો તેની ઉત્પત્તિ શી રીતે કહી શકીએ? બન્નેને અનાદિ માનીએ તો પિતાપુત્રપણું શી રીતે બંધ બેસે? એ વગેરે વાત વિચારવા યોગ્ય છે; જે વિચાર્યેથી મને એમ લાગે છે કે, તે વાત યથાયોગ્ય નહિ લાગે.

૧૫. પ્રશ્ન—“ જૂના કરારમાં જે ભવિષ્ય લખ્યું છે, તે બધું ઈસામાં ખરું પડ્યું છે.”

ઉત્તર—એમ હોય તો પણ તેથી તે બન્ને શાસ્ત્ર વિષે વિચાર કરવો ઘટે છે. તેમજ એવું ભવિષ્ય તે પણ ઈસુને ઈશ્વરાવતાર કહેવામાં બળવાન પ્રમાણ નથી; કેમકે ન્યોતિપાદિકથી પણ મહાત્માની ઉત્પત્તિ જણાવી સંભવે છે; અથવા ભલે કેઈ જ્ઞાનથી તેવી વાત જણાવી હોય, પણ તેવા ભવિષ્યવેત્તા સંપૂર્ણ એવા મોક્ષમાર્ગ જાણનાર હતા તે વાત જ્યાં સુધી યથાસ્થિત પ્રમાણરૂપ ન થાય, ત્યાં સુધી તે ભવિષ્ય વગેરે એક શ્રદ્ધાગ્રાહ્ય પ્રમાણ છે; તેમ બીજાં પ્રમાણથી તે હાનિ ન પામે એવું ધારણામાં નથી આવી શકતું.

૧૬. પ્રશ્ન—માં “ ઈસુખ્રિસ્તના ચમત્કાર ” વિષે લખ્યું છે.

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો.

ઉત્તર—કેવળ, કાયામાંથી જીવ ચાલ્યો ગયો હોય, તે જ જીવ તે જ કાયામાં દાખલ કર્યો હોય, અથવા કોઈ બીજા જીવને તેમાં દાખલ કર્યો હોય, તો તે બની શકે એવું સંભવતું નથી; અને એમ થાય તો પછી કર્માદિની વ્યવસ્થા પણ નિષ્ફળ થાય. આકા યોગાદિની સિદ્ધિથી કેટલાક ચમત્કાર ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેવા કેટલાક ઈસુને હોય, તો તેમાં તદ્દન ખોટું છે કે અસંભવિત છે એમ કહેવાય નહિ. તેવી સિદ્ધિઓ આત્માના ઐશ્વર્ય આગળ અલ્પ છે. આત્માના ઐશ્વર્યનું તેથી અનંતગુણ મહત્ત્વ સંભવે છે. આ વિષયમાં સમાગમે પૂછવા યોગ્ય છે.

૧૭. પ્રશ્ન—“આગળ ઉપર શો જન્મ થશે તેની આ ભવમાં ખબર પડે? અથવા અગાઉ શું હતા તેની?”

ઉત્તર—તેમ બની શકે. નિર્મળ જ્ઞાન જેનું થયું હોય તેને તેવું બનવું સંભવે છે. વાદળાં વગેરેનાં ચિહ્નો પરથી વરસાદનું અનુમાન થાય છે, તેમ આ જીવની આ ભવની એટલા ઉપરથી તેનાં પૂર્વ કારણો કેવાં હોવાં જોઈએ, તે પણ સમજી શકાય; થોડે અંશે વખતે સમજાય. તેમજ તે એટલા ભવિષ્યમાં કેવું પરિણામ પામશે, તે પણ તેના સ્વરૂપ પરથી જાણી શકાય; અને તેને વિશેષ વિચારતાં કેવો ભવ થવો સંભવે છે, તેમજ કેવો ભવ હતો, તે પણ વિચારમાં સારી રીતે આવી શકવા યોગ્ય છે.

૧૮. પ્રશ્ન—“પડી શકે તો કોને?”

આનો ઉત્તર ઉપર આવી ગયો છે.

૧૯. પ્રશ્ન—“મોક્ષ પામેલાનાં નામ આપ આપો છો તે શા આધાર ઉપર?”

ઉત્તર—મને આ પ્રશ્ન ખાસ સંબોધીને પૂછો, તો તેના ઉત્તરમાં એમ કહી શકાય કે, અત્યંત સંસારદશા પરિક્ષીણ જેની થઈ છે તેનાં

વચનો આવાં હોય, આવી તેની ચેષ્ટા હોય એ આદિ અંશે પણ પોતાના આત્મામાં અનુભવ થાય છે, અને તેને આશ્રયે તેના મોક્ષ પરવે કહેવાય; અને ઘણું કરી તે યથાર્થ હોય એમ માનવાનાં પ્રમાણે પણ શાસ્ત્રાદિથી જાણી શકાય.

૨૦. પ્રશ્ન—“ બુદ્ધદેવ પણ મોક્ષ નથી પામ્યા એ શા ઉપરથી આપ કહો છો ? ”

ઉત્તર—તેના શાસ્ત્રસિદ્ધાંતોના આશ્રયે. જે પ્રમાણે તેમના શાસ્ત્રસિદ્ધાંતો છે, તે જ પ્રમાણે જે તેમનો અભિપ્રાય હોય, તે તે અભિપ્રાય પૂર્વાપરવિરુદ્ધ પણ દેખાય છે; અને તે લક્ષણ સંપૂર્ણ જ્ઞાનનું નથી. સંપૂર્ણ જ્ઞાન જ્યાં ન હોય, ત્યાં સંપૂર્ણ રાગદ્વેષ નાશ પામવા સંભવિત નથી. જ્યાં તેમ હોય, ત્યાં સંસારનો સંભવ છે; એટલે કેવળ મોક્ષ તેને હોય એમ કહેવું બીજી શકે એવું નથી; અને તેમનાં કહેલાં શાસ્ત્રોમાં જે અભિપ્રાય છે, તે સિવાય બીજો તેમનો અભિપ્રાય હતો, તે બીજી રીતે જાણવું અમને તમને કહણ પડે તેવું છે; અને તેમ છતાં કહીએ કે, બુદ્ધદેવનો અભિપ્રાય બીજો હતો, તે કારણપૂર્વક કહેવાથી પ્રમાણભૂત ન થાય એમ કંઈ નથી.

૨૧. પ્રશ્ન—“ દુનિયાની છેવટ શી સ્થિતિ થશે ? ”

ઉત્તર—કેવળ મોક્ષરૂપે સર્વ જીવોની સ્થિતિ થાય, કે કેવળ આ દુનિયાનો નાશ થાય તેવું બંને પ્રમાણરૂપ લાગતું નથી. આવા ને આવા પ્રવાહમાં તેની સ્થિતિ સંભવે છે. કોઈ ભાવ રૂપાંતર પામી ક્ષીણ થાય, તે કોઈ વર્ધમાન થાય; તે એક ક્ષેત્રે વધે, તે બીજા ક્ષેત્રે ઘટે; એ આદિ આ સૃષ્ટિની સ્થિતિ છે. તે પરથી અને ઘણા જ ઊંડા વિચારમાં ગયા પછી એમ જાણાવું સંભવિત લાગે છે કે, કેવળ આ સૃષ્ટિ નાશ થાય, કે પ્રલયરૂપ થાય એ ન બનવા યોગ્ય છે. સૃષ્ટિ એટલે એક આ જ પૃથ્વી એવો અર્થ નથી.

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

૨૨. પ્રશ્ન—“ આ અનીતિમાંથી સુનીતિ થશે ખરી ? ”

ઉત્તર—આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સાંભળી જે જીવ અનીતિ ઇચ્છે, તેને તે (ઉત્તર) ઉપયોગી થાય એમ થવા દેવું યોગ્ય નથી. સર્વ ભાવ અનાદિ છે: નીતિઅનીતિ. તથાપિ તમે અમે અનીતિ ત્યાગી નીતિ સ્વીકારીએ, તો તે સ્વીકારી શકાય એવું છે, અને એ જ આત્માને કર્તવ્ય છે. સર્વ જીવ આશ્રી અનીતિ મટી નીતિ સ્થપાય એવું વચન કહી શકાતું નથી, કેમકે એકાંતે તેવી સ્થિતિ થઈ શકવા યોગ્ય નથી.

૨૩. પ્રશ્ન—“ દુનિયાનો પ્રલય છે ? ”

ઉત્તર—પ્રલય એટલે જે ‘કેવળ નાશ’ એવો અર્થ કરવામાં આવે, તો તે વાત ઘટતી નથી. કેમકે સર્વ પદાર્થનો કેવળ નાશ થઈ જવો સંભવતો જ નથી. પ્રલય એટલે સર્વ પદાર્થનું ઈશ્વરાદિને વિષે લીનપણું, તો કોઈના અભિપ્રાયમાં તે વાતનો સ્વીકાર છે; પણ મને તે સંભવિત લાગતું નથી. કેમકે સર્વ પદાર્થ, સર્વ જીવ એવાં સમપરિણામ શી રીતે પામે કે એવો યોગ બને ? અને જે તેવાં સમપરિણામનો પ્રસંગ આવે, તો પછી ફરી વિષમપણું થવું બને નહિ. અવ્યક્તપણે જીવમાં વિષમપણું અને વ્યક્તપણે સમપણું એ રીતે પ્રલય સ્વીકારીએ, તો પણ દેહાદિ સંબંધ વિના વિષમપણું શા આશ્રયે રહે ? દેહાદિ સંબંધ માનીએ, તો સર્વને એકેન્દ્રિયપણું માનવાનો પ્રસંગ આવે,—અને તેમ માનતાં તો વિના કારણે બીજી ગતિએનો અસ્વીકાર કર્યો ગણાય. અર્થાત્ જીંચી ગતિના જીવને તેવા પરિણામનો પ્રસંગ મટવા આવ્યો હોય તે પ્રાપ્ત થવાનો પ્રસંગ આવે એ આદિ ધણા વિચાર ઉદ્ભવે છે. સર્વ જીવઆશ્રયી પ્રલય સંભવતો નથી.

૨૪. પ્ર૦—“ અભણને ભક્તિથી જ મોક્ષ મળે ખરો કે ? ”

ઉત્તર—ભક્તિ જ્ઞાનનો હેતુ છે. જ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ છે. અક્ષર-જ્ઞાન ન હોય તેને અભણ કહ્યો હોય, તો તેને ભક્તિ પ્રાપ્ત થવી અસંભવિત છે એવું કંઈ છે નહિ. જીવમાત્ર જ્ઞાનસ્વભાવી છે. ભક્તિના બળે જ્ઞાન નિર્માળ થાય છે. નિર્માળ જ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ થાય છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાનની આવૃત્તિ થયા વિના સર્વથા મોક્ષ હોય એમ મને લાગતું નથી; અને જ્યાં સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય, ત્યાં સર્વ ભાષા (લિપિ) જ્ઞાન સમાય એમ કહેવાની પણ જરૂર નથી. ભાષાજ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ છે, તે જ્ઞેને ન હોય તેને આત્મજ્ઞાન ન થાય, એવો કંઈ નિયમ સંભવતો નથી.

૨૫. પ્રશ્ન—“કૃષ્ણાવતાર અને રામાવતાર એ ખરી વાત છે? એમ હોય તો તે શું? એ સાક્ષાત્ ઈશ્વર હતા, કે તેના અંશ હતા? તેમને માનીને મોક્ષ ખરો?”

ઉત્તર—(૧) બંને મહાત્મા પુરુષ હતા એવો તો મને પણ નિશ્ચય છે. આત્મા હોવાથી તેઓ ઈશ્વર હતા; સર્વ આવરણ તેમને મટ્યાં હોય, તો તેનો મોક્ષ પણ સર્વથા માનવામાં વિવાદ નથી. ઈશ્વરનો અંશ કોઈ જીવ છે એમ મને લાગતું નથી, કેમકે તેને વિરોધ આપતાં એવાં હજારો પ્રમાણ દષ્ટિમાં આવે છે. ઈશ્વરનો અંશ જીવને માનવાથી બંધ, મોક્ષ બધાં વ્યર્થ થાય; કેમકે ઈશ્વર જ અજ્ઞાનાદિનો કર્તા થયો. એમ અજ્ઞાનાદિનો જે કર્તા થાય, તે પછી સહેજે ઈશ્વર હોય તો ય ઈશ્વરપણું ખોઈ ખેસે; અર્થાત્ ગિલદું જીવના સ્વામી થવા જતાં ઈશ્વરને નુકસાન ખમવાનો પ્રસંગ આવે તેવું છે. તેમ જીવને ઈશ્વરનો અંશ માન્યા પછી પુરુષાર્થ કરવો યોગ્ય શી રીતે લાગે? કેમકે તે જાતે તો કંઈ કર્તાહર્તા ઠરી શકે નહિ; એ આદિ વિરોધથી ઈશ્વરના અંશ તરીકે કોઈ જીવને સ્વીકારવાની પણ મારી બુદ્ધિ થતી નથી; તો પછી શ્રીકૃષ્ણ કે રામ જેવા મહાત્માને તેવા યોગમાં ગણવાની બુદ્ધિ કેમ થાય? તે બંને ‘અવ્યક્ત ઈશ્વર’ હતા, એમ

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

માનવામાં અડચણ નથી; તથાપિ તેમને વિષે સંપૂર્ણ ઐશ્વર્ય પ્રગટયું હતું કે કેમ? તે વાત વિચારવા યોગ્ય છે.

(૨) ‘તેમને માનીને મોક્ષ ખરો કે?’ એનો ઉત્તર સહજ છે. જીવને સર્વ રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાનનો અભાવ અર્થાત્ તેથી છૂટવું તે મોક્ષ છે. તે જોના ઉપદેશે થઈ શકે તેને માન્યે, અને તેવું પરમાર્થ સ્વરૂપ વિચારી, સ્વાત્માને વિષે પણ તેવી જ નિષ્ઠા થઈ, તે જ મહાત્માના આત્માને આકારે (સ્વરૂપે) પ્રતિષ્ઠાન થાય, ત્યારે મોક્ષ થવો સંભવે છે. બાહ્ય ખીજ ઉપાસના કેવળમોક્ષનો હેતુ નથી. તેના સાધનનો હેતુ થાય છે. તે પણ નિશ્ચય થાય જ એમ કહેવા યોગ્ય નથી.

૨૬. પ્રશ્ન—“બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને મહેશ્વર તે કાણુ?”

ઉત્તર—સૃષ્ટિના હેતુરૂપ ત્રણ ગુણુ ગણી તે આશ્રયે રૂપ આપ્યું હોય, તો તે વાત બંધ બેસી શકે છે, તથા તેવાં બાજીં કારણોથી તે બ્રહ્માદિનું સ્વરૂપ સમજાય છે; પણ પુરાણમાં જે પ્રકારે તેમનું સ્વરૂપ કહ્યું છે, તે પ્રકારે સ્વરૂપ છે, એમ માનવા વિષેમાં મારું વિશેષ વલણુ નથી. કેમકે તેમાં કેટલાંક ઉપદેશાર્થે રૂપક કહ્યાં હોય એમ પણ લાગે છે; તથાપિ આપણે પણ તેનો ઉપદેશ તરીકે લાભ લેવો, અને બ્રહ્માદિના સ્વરૂપનો સિદ્ધાંત કરવાની જાનજામાં ન પડવું; એ મને વિશેષ ઈક લાગે છે.

૨૭. પ્રશ્ન—“મને સર્પ કરડવા આવે ત્યારે તેને મારે કરડવા દેવો કે મારી નાંખવો? તેને ખીજ રીતે દૂર કરવાની મારામાં શક્તિ ન હોય એમ ધારીએ છીએ.”

ઉત્તર—સર્પ તમારે કરડવા દેવો એવું કામ બતાવતાં વિચારમાં પડાય તેવું છે; તથાપિ તમે જો ‘દેહ અનિત્ય છે’ એમ જાણ્યું હોય, તો પછી અસારજૂત દેહના રક્ષણાર્થે, જેને તેમાં પ્રીતિ રહી છે એવા સર્પને, તમારે મારવો કેમ યોગ્ય હોય? જેણે આત્મહિત

### ૩૦ : ગાંધીજી ઉપરના પત્રો

ધરૂંધરું હોય તેણે તો ત્યાં પોતાના દેહને જતો કરવો એ જ યોગ્ય છે. આત્મહિત ધરૂંધરું ન હોય તેણે તેમ કરવું? તો તેનો ઉત્તર એ જ અપાય કે, તેણે નરકાદિમાં પરિભ્રમણ કરવું; અર્થાત્ સર્પને મારવો એવો ઉપદેશ ક્યાંથી કરી શકીએ? અનાર્યવૃત્તિ હોય તો મારવાનો ઉપદેશ કરાય; તે તો અમને તમને સ્વપ્ને પણ ન હો એ જ ધરૂંધરું યોગ્ય છે.

હવે સંક્ષેપમાં આ ઉત્તરો લખી પત્ર પૂરું કરું છું. ‘ષટ્દર્શન-સમુચ્ચય’ વિશેષ સમજવાનું ચતન કરશો. આ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં મારા લખાણના સંકોચથી તમને સમજવું વિશેષ મૂંઝવણવાળું થાય તેવું ક્યાંય પણ હોય તોપણ તે વિશેષતાથી વિચારશો, અને કંઈ પણ પત્ર દ્વારાએ પૂછવા જેવું લાગે તે પૂછશો; તો ઘણું કરી તેનો ઉત્તર લખીશ. વિશેષ સમાગમે સમાધાન થાય એ વધારે યોગ્ય લાગે છે. એ જ વિનંતિ.

લ. આત્મસ્વરૂપને વિષે નિત્ય નિધાના હેતુભૂત એવા વિચારની ચિંતામાં રહેનાર રાયચંદ્રના પ્રણામ.

સંવત ૧૯૦૫ના આસો વદ ૬, શનિ, મુંબઈ.



સુર ભાઈ શ્રીમોહનલાલ પ્રત્યે, શ્રી ડરખન.

પત્ર ૧ મળ્યું છે. જેમ જેમ ઉપાધિનો ત્યાગ થાય, તેમ તેમ સમાધિસુખ પ્રગટે છે. જેમ જેમ ઉપાધિનું ગ્રહણ થાય, તેમ તેમ સમાધિસુખ હાનિ પામે છે. વિચાર કરીએ તો આ વાત પ્રત્યક્ષ અનુભવરૂપ થાય છે.

જો કંઈ પણ આ સંસારના પદાર્થોનો વિચાર કરવામાં આવે, તો તે પ્રત્યે વૈરાગ્ય આવ્યા વિના રહે નહિ; કેમકે માત્ર અવિચારે કરીને તેમાં મોહબુદ્ધિ રહે છે.

“આત્મા છે,” “આત્મા નિત્ય છે,” “આત્મા કર્મનો કર્તા છે,” “આત્મા કર્મનો ભોક્તા છે,” “તેથી તે નિવૃત્ત થઈ શકે છે,” “અને નિવૃત્ત થઈ શકવાનાં સાધન છે,” એ છ કારણો જેને વિચારે કરીને સિદ્ધ થાય, તેને ‘વિવેકજ્ઞાન’ અથવા ‘સમ્યક્-દર્શનની પ્રાપ્તિ’ ગણવી એમ શ્રીજિને નિરૂપણ કર્યું છે; જે નિરૂપણ મુમુક્ષુ જીવે વિશેષ કરી અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે.

પૂર્વના કોઈ વિશેષ અભ્યાસગળથી એ છ કારણોનો વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે, અથવા સત્સંગના આશ્રયથી તે વિચાર ઉત્પન્ન થવાનો યોગ બને છે.

અનિત્ય પદાર્થ પ્રત્યે મોહબુદ્ધિ હોવાને લીધે આત્માનું ‘અસ્તિત્વ,’ ‘નિત્યત્વ,’ અને ‘અવ્યાયાધ સમાધિસુખ’ ભાનમાં આવતું નથી. તેની મોહબુદ્ધિમાં જીવને અનાદિથી એવું એકાગ્રપણું ચાહ્યું આવે છે કે, તેનો વિવેક કરતાં કરતાં જીવને મૂંઝાઈને પાછું વળતું પડે છે, અને તે મોહગ્રંથી છેદવાનો વખત આવવા પહેલાં તે વિવેક

### ૩૦ : ગાંધીજી ઉપરના પત્રો

છોડી દેવાનો યોગ પૂર્વ કાળે ઘણી વાર બન્યો છે; કેમકે જ્ઞેનો અનાદિકાળથી અભ્યાસ છે, તે અત્યંત પુરુષાર્થ વિના અલ્પકાળમાં છોડી શકાય નહિ; માટે ફરી ફરી સત્સંગ, સત્શાસ્ત્ર અને પોતામાં સરળ વિચારદશા કરી, તે વિષયમાં વિશેષ શ્રમ લેવો યોગ્ય છે, કે જ્ઞેના પરિણામમાં 'નિત્ય,' 'શાશ્વત,' 'સુખસ્વરૂપ' એવું 'આત્મજ્ઞાન' થઈ, સ્વરૂપઆવિર્ભાવ થાય છે. એમાં પ્રથમથી ઉત્પન્ન થતા સંશય ધીરજથી અને વિચારથી શાંત થાય છે. અધીરજથી અથવા આડી કલ્પના કરવાથી માત્ર જીવને પોતાના હિતનો ત્યાગ કરવાનો વખત આવે છે; અને અનિત્ય પદાર્થનો રાગ રહેવાથી તેના કારણે ફરી ફરી સંસારપરિભ્રમણનો યોગ રહ્યા કરે છે.

કંઈ પણ આત્મવિચાર કરવાની ઇચ્છા તમને વર્તે છે એમ જાણી, ઘણા સંતોષ થયો છે. તે સંતોષમાં મારો કંઈ સ્વાર્થ નથી. માત્ર તમે સમાધિને રસ્તે ચડવા ઇચ્છો છો તેથી સંસારકલેશથી નિવૃત્તવાનો તમને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, એવા પ્રકારનો સંભવ દેખી સ્વભાવે સંતોષ થાય છે. એ જ વિનંતિ.

સંવત્ ૧૯૫૧ના ફાગણ વદ ૫, શનિ, તા. ૧૫-૩-૬૫,  
મુંબઈથી, આ૦ સ્વ૦ પ્રણામ.

આત્માર્થી ભાઈ શ્રીમોહનલાલ પ્રત્યે, ડરખન.

તમારો લખેલો કાગળ મળ્યો હતો. આ કાગળથી તેનો ટૂંકામાં ઉત્તર લખ્યો છે:

નાતાલમાં સ્થિતિ કરવાથી તમારી કેટલીક સહૃદયિઓ વિશેષતા પામી છે, એમ પ્રતીતિ થાય છે; પણ તમારી તેમ વર્તવાની ઉત્કૃષ્ટ ધૃત્તિ તેમાં હેતુભૂત છે. રાજકોટ કરતાં નાતાલ કેટલીક રીતે તમારી વૃત્તિને ઉપકાર કરી શકે એવું ક્ષેત્ર ખરું, એમ માનવામાં હાનિ નથી; કેમકે તમારી સરળતા સાચવવામાં અંગત વિદ્વનો ભય રહી શકે એવા પ્રપંચમાં અનુસરવાનું દયાણુ નાતાલમાં ધણું કરીને નહિ; પણ જેની સહૃદયિઓ વિશેષ બળવાન ન હોય, અથવા નિર્બળ હોય અને તેને ઇગ્નિમાં સ્વતંત્રપણે રહેવાનું હોય, તે અભક્ષાદિ વિષેમાં તે દોષિત થાય એમ લાગે છે. જેમ તમને નાતાલક્ષેત્રમાં પ્રપંચનો વિશેષ યોગ નહિ હોવાથી તમારી સહૃદયિઓ વિશેષતા પામી, તેમ રાજકોટ જેવામાં કહણુ પડે એ યથાર્થ લાગે છે; પણ કોઈ સારાં આર્ય ક્ષેત્રમાં સત્સંગાદિ યોગમાં તમારી વૃત્તિઓ નાતાલ કરતાં પણ વિશેષતા પામત એમ સંભવે છે. તમારી વૃત્તિઓ જેતાં તમને નાતાલ અનાર્ય ક્ષેત્રરૂપે અસર કરે એવું મારી માન્યતામાં ધણું કરીને નથી; પણ સત્સંગાદિ યોગની ધણું કરીને પ્રાપ્તિ ન થાય તેથી કેટલુંક આત્મનિરાકરણુ ન થાય, તેરૂપ હાનિ માનવી કંઈક વિશેષ યોગ્ય લાગે છે.

અત્રેથી ‘આર્ય આચારવિચાર’ સાચવવા સંબંધી લખ્યું હતું તે આવા ભાવાર્થમાં લખ્યું હતું: ‘આર્ય આચાર’ એટલે મુખ્ય કરીને દયા, સત્ય, ક્ષમાદિ ગુણોનું આચરવું તે; અને ‘આર્ય

વિચાર' એટલે, મુખ્ય કરીને આત્માનું અસ્તિત્વ, નિત્યત્વ, વર્તમાન-કાળ સુધીમાં તે સ્વરૂપનું અજ્ઞાન, તથા તે અજ્ઞાન અને અભાનનાં કારણો, તે કારણોની નિવૃત્તિ અને તેમ થઈ અવ્યાબાધ આનંદસ્વરૂપ અભાન એવા નિજપદને વિષે સ્વાભાવિક સ્થિતિ થવી તે. એમ સંક્ષેપ મુખ્ય અર્થથી તે શબ્દો લખ્યા છે. વર્ણાશ્રમાદિ, વર્ણાશ્રમાદિ-પૂર્વક આચાર તે સદાચારના અંગભૂત જેવા છે. વર્ણાશ્રમાદિપૂર્વક, વિશેષ પારમાર્થિક હેતુ વિના તે વર્તવું યોગ્ય છે, એમ વિચાર-સિદ્ધ છે; જો કે વર્ણાશ્રમધર્મ વર્તમાનમાં બહુ નિર્બળ સ્થિતિને પામ્યો છે; તોપણ, આપણે તે જ્યાં સુધી ઉત્કૃષ્ટ ત્યાગદશા ન પામીએ, અને જ્યાં સુધી ગૃહાશ્રમમાં વાસ હોય, ત્યાં સુધી તે વાણિયારૂપ વર્ણધર્મને અનુસરવો તે યોગ્ય છે. કેમકે અભક્ષાદિ ગ્રહણનો તેનો વ્યવહાર નથી. ત્યારે એમ આશંકા થવા યોગ્ય છે કે, “લુહાણા પણ તે રીતે વર્તે છે, તે તેનાં અન્નાહારાદિ ગ્રહણ કરતાં શું હાનિ?” તે તેના ઉત્તરમાં એટલું જણાવવું યોગ્ય થઈ શકે કે, વગર કારણે તેવી રીતિ પણ બદલાવવી ઘટતી નથી; કેમકે તેથી પછી ખીજા સમાગમવાસી, કે પ્રસંગાદિ આપણી રીતિ જેનાર ગમે તે વર્ણનું ખાતાં બાધ નથી એવા ઉપદેશના નિમિત્તને પામે. લુહાણાને ત્યાં અન્નાહાર લેવાથી વર્ણધર્મ હાનિ પામતો નથી; પણ મુસલમાનને ત્યાં અન્નાહાર લેતાં તે વર્ણધર્મની હાનિને વિશેષ સંભવ છે, અને વર્ણધર્મ લોપવારૂપ દોષ કરવા જેવું થાય છે. આપણે, કંઈ લોકના ઉપકારાદિ હેતુથી તેમ વર્તવું થતું હોય, અને રસજુગ્ધતા-શુદ્ધિથી તેમ વર્તવું ન થતું હોય, તોપણ ખીજા તેનું અનુકરણ તે હેતુને સમજ્યા વિના ઘણુંકરીને કરે, અને અંતે અભક્ષાદિ ગ્રહણ કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરે એવા નિમિત્તનો હેતુ આપણું તે આચરણ છે. માટે તેમ નહિ વર્તવું તે, એટલે મુસલમાનાદિના અન્નાહારાદિનું ગ્રહણ નહિ કરવું તે ઉત્તમ છે. તમારી વૃત્તિની કેટલીક પ્રતીતિ આવે છે, પણ તેથી ઊતરતી વૃત્તિ હોય તે જ પોતે અભક્ષાદિ આહારના

## શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો

યોગને ધણું કરીને તે રસ્તે પામે. માટે એ પ્રસંગથી દૂર રહેવાય તેમ વિચારવું કર્તવ્ય છે. દયાની લાગણી વિશેષ રહેવા દેવી હોય તો ન્યાં હિંસાનાં સ્થાનકો છે, તથા તેવા પદાર્થો લેવાય દેવાય છે, ત્યાં રહેવાનો અથવા જવા આવવાનો પ્રસંગ ન થવા દેવો જોઈએ. નહિ તો જેવી જોઈએ તેવી ધણું કરીને દયાની લાગણી ન રહે; તેમજ અભક્ષ પર વૃત્તિ ન જવા દેવા. અર્થે, અને તે માર્ગની ઉન્નતિનાં નહિ અનુમોદનને અર્થે અભક્ષાદિ પ્રહણ કરનારનો આહારાદિ અર્થે પરિચય ન રાખવો જોઈએ.

જ્ઞાનદષ્ટિએ જેતાં જ્ઞાત્યાદિ ભેદનું વિશેષાદિપણું જણાતું નથી; પણ ભક્ષાભક્ષભેદનો તો ત્યાં પણ વિચાર કર્તવ્ય છે. અને તે અર્થે મુખ્ય કરીને આ વૃત્તિ રાખવી ઉત્તમ છે. કેટલાંક કાર્યો એવાં હોય છે કે, તેમાં પ્રત્યક્ષ દોષ હોતો નથી, અથવા તેથી દોષ થતો હોતો નથી, પણ તેને અંગે ખીજા દોષોનો આશ્રય હોય છે. તે પણ વિચારવાનને લક્ષ રાખવો ઉચિત છે. નાતાલના લોકોના ઉપકાર અર્થે કદાપિ તમારું એમ પ્રવર્તવું થાય છે એમ પણ નિશ્ચય ન ગણાય; જે ખીજે કોઈ પણ સ્થળે તેવું વર્તન કરતાં બાધ ભાસે, અને વર્તવાતું ન અને, તો માત્ર તે હેતુ ગણાય. વળી તે લોકોના ઉપકાર અર્થે વર્તવું જોઈએ એમ વિચારવામાં પણ કંઈક તમારા સમજવાકેર થતું હશે એમ લાગ્યા કરે છે. તમારી સહવૃત્તિની કંઈક પ્રતીતિ છે, એટલે આ વિષે વધારે લખવું યોગ્ય દેખાતું નથી. જેમ સદાચાર અને સદ્વિચારનું આરાધન થાય, તેમ પ્રવર્તવું યોગ્ય છે.

ખીજા બિતરતી જ્ઞાતિઓ અથવા મુસલમાનાદિનાં કોઈ તેવાં નિમંત્રણોમાં અન્નાહારાદિને અદક્ષે નહિ રાંધેલો એવો ફક્ત આદિ લેતાં તે લોકોનો ઉપકાર સાચવવાનો સંભવ રહેતો હોય, તો તેમ અનુસરો તો સારું છે. એ જ વિનંતિ.

સં ૧૯૫૨ના આસો સુદ ૩, શુક્ર, આણંદ.

સત્પુરુષો તેમનાં લક્ષણોથી ઓળખાય.  
 સત્પુરુષોનાં લક્ષણો : - તેઓની વાણીમાં પૂર્વાપર  
 અવિરોધ હોય, તેઓ ક્રોધનો જે ઉપાય કહે તેથી  
 ક્રોધ જાય; માનનો જે ઉપાય કહે તેથી માન જાય.  
 જ્ઞાનીની વાણી પરમાર્થરૂપ જ હોય છે. તે અપૂર્વ  
 છે. જ્ઞાનીની વાણી બીજા અજ્ઞાનીની વાણીની  
 ઉપર ને ઉપર જ હોય જ. જ્યાં સુધી જ્ઞાનીની  
 વાણી સાંભળી નથી, ત્યાં સુધી સૂત્રો પણ  
 છાશબાકળાં જેવાં લાગે. સદ્ગુરુ અને અસદ્ગુરુનું  
 ઓળખાણ સોનાની અને પિત્તળની કંઠીના  
 ઓળખાણની પેઠે થવું જોઈએ. તરવાના કામી હોય  
 અને સદ્ગુરુ મળે, તો કર્મ ટળે. જે પદાર્થને જ્ઞાની  
 ઝેર કહે, તેને ઝેર જાણી મૂકે, અને જ્ઞાનીની આજ્ઞા  
 આરાધે, તેને તરવાના કામી કહેવાય.

- શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર